ISSN 2349-638x
Impact Factor 6.293

Indian Council of Social Science and Research

(ICSSR)Western Regional Centre, Mumbai

and

Sahyadri Parisar Shikshan Prasarak Mandal's

SHRI. MANOHAR HARI KHAPANE COLLEGE OF ARTS AND COMMERCE, PACHAL

At/post- Rayapatan, Tal- Rajapur, Dist- Ratnagiri

Email-mhkcollegepachal@gmail.com

Re-Accrediated 'B' Grade by NAAC

Jointly Organized

One Day National Level

Multi Disciplinary Conference

On

"Impact of Migration on Rural and Urban Area in India"

On Saturday 29th February 2020

Dr. K. M. Kotwal
Principal

Dr. A. D. Patil
Conference Co-ordinator

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638x
Special Issue No.73

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
1.	Dr. (Mrs.) Apoorva Arun Marathe	An Overview of Studies on Socio-Economic Implications of Migration And Remittances at Global, National Level Andon Goa	1
2.	Dr. Vidya M. Jirage	Rural - Urban Migration in India	6
3.	Miss Madhuri Sontakki	Impact Of Migration On Rural Urban Area	11
4.	Dr. Prof. Jayashri B. Hanchinmani	Impact and Causes of Migration on Rural Area	14
5.	Dr. K. M. Kotwal	Present Position of Migration in India – Hurdles and Remedies	15
6	Dr.Manasi Manojkumar Kambale	Impact of Migration on Rural Areas	19
7	Prof. Mugdha Atul Kamat	Study of Effect of Migration on the Development of Micro, Small and Medium Enterprises in Sindhudurg District: Empirical Study	22
8	Dr. R. G. Sawant M. S. Bhosale	Migration In India: Causes, Consequences, And Challenges	30
9	Prof. Sandeep Shivram Teli	Impact of Migration on Rural and Urban Areain India	35
10	Dr. Babasaheb Vithoba Mali	Causes of Migration	40
11	Prof. Sarika Subhash Rane	Impact Of Migration On Rural And Urban Area In India	43
12	Dr. Geeta Avinash Rashinkar	Impact Of Migration On Urban Area	46
13	Sudarshan Vinayak Thakur	Migration- Impact on Rural and Urban Area	49
14	Mr. Vaseem Hanif Sayyed (Haseena)	Impact of Migration on Urban Area Special Reference to Mumbai: Analytical Study	53
15	Prof. Rasika Suresh Tambe	Impact Of Rural-Urban Migration On Economic Development	58
16	Prof. Kishor Manikrao Waghmare	Impact Of Migration On Professional Skills Among College Librarians In Sindhudurg, Ratnagiri, Raigad And Mumbai Districts In Maharashtra State	61
17	Mr. Prakash B. Masurkar	Socio-Economic Impact Of Internal Migration On Rural Households In India: A Case Study Of Sindhudurg District	64
18	Dr. Bharat Arvind Tupere	Thrity Umrigar's *'If Today Be Sweet'* is an Expression of Discourse of Migration: A Brief Study	70

Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
19	Prof. Mrs.Sadhana Prakash Ambre Chavan	Migration In India: Causes And Consequences	73
20	Mrs. Suvarna Shankar Patil	Impact Of Migration On Urban Area In India	77
21	Prof. Neelam D. Dhuri	Status of Migration	81
22	Mr.Manohar Ramulu Kondagurle	Historical Study of Library Legislation in India	86
23	Dr. Anant N. Lokhande	The Socio-Economic Study of Migrated Construction Workers in Kudal Taluka	90
24	Dr. Kashinath R. Chavan Mr. Sunil D.Salve	A Study Of Rural Urban Migration In India	94
25	Dr. Kunal D. Jadhav	The Effects Of Educational Extension Work Activities On Rural Students In Sindhudurg Distric	98
26	Prof. Mengal Santosh Gangaram	Migration and Rural Development of Konkan Region of Maharashtra	104
27	Dr.Nilima R. Mirajakar	Human Migration	107
28	Prof. Sandeep Shivram Teli	Impact of Migration on Rural and Urban Area in India	112
29	Prof. Suryakant Prabhakar Mane	An Economic Analysis of Rural Migration in India	117
30	प्रा. डॉ अशोक ज्ञानदेव पाटील	कोकणातील स्थलांतर रोखण्यासाठीच्या उपाययोजना (रत्नागिरी व सिंधुदूर्ग जिल्ह्यांच्या संदर्भात)	122
31	डॉ. विकास शंकर पाटील	सक्तीच्या स्थलांतराची दु:खरी नस- झाडाझडती	128
32	डॉ. विनोद संभाजी सोनवणे	स्थलांतर आणि रोजगार - एक चिकित्सक अभ्यास	133
33	डॉ. चद्रकांत बन्सी माळी	ग्रामीण - शहरी स्थलांतरण : एक विश्लेषण	139
34	सौ. राधिका सावंत	भारतातील ग्रामिण आणि शहरी भागावरील स्थलांतराचे परिणाम	144
35	प्रा. श्री. सुरेश नारायण पाटील	बुध्दीवंतांचे स्थलांतर	148
36	प्रा. रुपाली धोंडू माने	स्थलांतराचा ग्रामीण भागावरील परिणाम	153
37	आर. ए. सरपाते शीतल संतोष धनावडे	महाराष्ट्रामधील लोकांचे वाढते स्थलांतर एक : चिकित्सक अभ्यास	158

Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
38	प्रा. प्रसाद सुरेश भागवत	ग्रामीण नागरी स्थलांतर प्रक्रियेची कारणमिमांसा	163
39	प्रो.प्रमोद अरविंद देसाई	शहरी स्थलांतराचे स्वरुप व परीणाम	166
40	डॉ. बी.पी. बोगार्डे	मसणजोगी समाजाचे स्थलांतर आणि लोकसंस्कृती	172
41	प्रा. डॉ. सत्येंद्र विजय राजे	स्थलांतराचा रत्नागिरी जिल्हयातील कृषी क्षेत्रावरील प्रभाव (1832 - 1947)	175
42	डॉ. सोमनाथ कदम	सिंधुदुर्गातील स्थलांतरित कातकरी समाजाची संस्कृती आणि समस्या व उपाय	180
43	डॉ. शेखर सुरेश पाटील	स्थलांतरणाची कारणे व परिणाम	184
44	सौ. सविता श्रीमंत शिरोळे	ग्रामीण स्थलांतर - कारणे व परिणाम	190
45	प्रा.डॉ. सुधीर सोपान वाघमारे	भारतातील स्थलांतराची कारणे आणि उपाय योजना	196
46	नेहा अशोक चव्हाण, युक्ता संतोष शिवदे	रत्नागिरी तालुक्यातील ग्रामीण भागातील श्रमिकांच्या स्थलांतराचा अभ्यास	201
47	प्रा. वैभव उदय कीर	भारतातील स्थलांतराचा ग्रामीण व शहरी भागावर होणारा परिणाम	206
48	प्रा.डॉ. डी.टी. कदम,	आदिवासी समाजाचे स्थलांतर : कारणे व परिणाम	210
49	प्रा. संग्राम विश्वास चव्हाण	स्थलांतरीत श्रमिकांच्या आर्थिक सामाजिक , समस्या व उपाययोजना	217
50	प्रा. डॉ. डी. व्ही. हारगिले	लोकसंख्या स्थलांतराची कारणे आणि परिणाम	221
51	डॉ. एस्. पी. तेरसे	स्थलांतराचे विविध प्रकार आणि स्थलांतराची वास्तविकता	223
52	अस्लम द. अत्तार	महाराष्ट्रातील स्थलांतर प्रश्न आणि उपाय	225
53	डॉ.संगीता भालचंद्र काटकर	कोकण विभागातील स्थलांतर	231
54	प्रा. विनोद कृष्णा भुवड	स्थलांतर आणि स्थलांतराची कारणे	235
55	डॉ.दिनेश सखाराम माश्रणकर	भारतातील ग्रामीण- नागरी स्थलांतर	240

ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
56	प्रा. बी. ए. कश्यप	स्थलांतराचा भारतातील ग्रामीण व शहरी भागावरील परिणाम	247
57	प्रा.प्रमोद एस. मेश्राम	दक्षिण कोकणातील पूर्वास्पृश्य महार व बौद्धधम्म दीक्षितांचे स्थलांतर	252
58	श्री सागर प्रभाकर वळंजू	शहरी भागात होणारे स्थलांतरण–जोखीम, आपत्ती व परिणाम	255
59	श्री. दत्ता उत्तमराव कुंटेवाड	भारतातील स्थलांतर एक विदारक वास्तव	260
60	डॉ. राजाराम महादेव थोरात	ग्रामीण स्थलांतराचा भौगोलिक अभ्यास	264
61	प्रा. सौ. संजीवनी सुरेश पाटील	भारतीय पहिल्या सुशिक्षित पिढीचे स्थलांतर - वास्तव आणि वर्तमान ‘फॉर हिअर, ऑर टू गो?’ च्या आधारे	270
62	डॉ. संजय पाटोळे	“चौथी क्रांती” कादंबरीमधील भटक्याचे जीवन	279
63	डॉ.बळवंत तुकाराम दाभाडे	मराठी कादंबरीतून व्यक्त झालेले स्थलांतराचे प्रश्न	284
64	डॉ. बाळासो आण्णा सुतार	कारागीर समाज संस्कृती व भाषा	288
65	प्रा. सचिन शांताराम दहिबावकर	मुंबईतील स्थलांतर आणि पाणीपुरवठ्याचे व्यवस्थापन	291
66	प्रा. दिलीप य. बर्वे	धरणग्रस्तांच्या स्थलांतराची झाडाझडती एक अभ्यास	295
67	डॉ. पांडुरंग गावडे	कैलास दौंड यांच्या कादंबरीतील शेतकऱ्यांचे स्थलांतर	299
68	*प्रा. जगदिश पांडुरंग राणे*	‘झाडाझडती’ मधील विस्थापितांचे प्रश्न-एक दृष्टीक्षेप	302
69	श्री जयवंत केशव पाटील	स्थलांतराचा अध्यापकीय दृष्टीकोण एक - अभ्यास	306
70	प्रा संजय वसंत निंबाळकर .	स्थलांतर का संस्कृति और भाषा पर प्रभाव	311
71	डॉ. सुनिल महादेव चव्हाण	माइग्रेशन : कहीं खुशी कहीं गम !!	314
72	डा. संतोष रायबोले	संजीव के कथा साहित्य में विस्थापन	318

An Overview of Studies on Socio-Economic Implications of Migration And Remittances at Global, National Level Andon Goa

Dr. (Mrs.) Apoorva Arun Marathe
Asso. Prof. In Economics,
CES College of Arts and Commerce, Cuncolim-Salcete-Goa.

Abstract

The present study aims to revisit significant research studies and reports on economic, social, political and geographical implications of migration on home country and developed countries or the world as a whole. The economic gain to the migrant, remittances to the home country and growth of the nation and world where migration takes place can be said as the immediate outcome of migration. However, itis found that there are various costs of migration. Since India as a developing country and the highest recipient of remittances during 2018 and expected to have still higher remittances by 2019-20 and Goa is a major contributor it is evident that several issues are crucial to long term sustainablegrowth. This paper makes an attempt to summarize incipient discussions on the impacts of migration on society, education and health, climate change, democratic values, demographics, national identity and security. In conclusion, the paper highlights a few policy recommendations calling for better integration of migration in development policies. It suggests that improving data collection on migration and remittance flows, leveraging remittances for improving access to finance of recipient households and countries, improving recruitment mechanisms, and facilitating international labour mobility through safe and legal channel will ensure sustainable development at global, in India and in the state of Goa.

Key words: *Global, national and local implications, remittances, Migration policy recommendations, challenges of integration*

Introduction

Movement of people from their place of origin is a major force shaping international reality and is very effective in bringing about social changes and cultural interactions in the concerned countries.International Organization of Migration, 2011 migration is defined as, 'the movement of a person or a group of persons, either across an international border, or within a State. It is a population movement, encompassing any kind of movement of people, whatever its length, composition and causes; it includes migration of refugees, displaced persons, economic migrants, and persons moving for other purposes, including family reunification'.

International Migration and Implications at Global level

International migration is an ever- growing phenomenon that has important development implications for both sending and receiving countries as this has directly resulted in dynamic growth and variations in the types of migratory flows. For a sending country migration and the resulting remittances lead to increased incomes and poverty reduction, improved health and educational outcomes, and promote economic development andglobalization.Further , international migrants, face challenges of integration of immigrants, job competition between migrant and native workers, and fiscal costs associated with provision of social services to the migrants.There are legitimate concerns about the impact, particularly on developing countriesas highly skilled or highly educated segments of the population leaves termed as "brain drain"

Remittances have been found to have an income stabilizing effect at both the macroeconomic level (World Bank 2006b, Chami et al. 2009) and at the household level. Historically, remittances have tended to rise in times of economic downturns, financial crises, and natural disasters because migrants living abroad send more money to help their families back home (World Bank 2006b, Yang 2006, Yang and Choi 2007, Mohapatra et al. 2010). In Ghana, remittances were found to help households to minimize the effects of economic shocks on household welfare (Quartey 2006).iv Remittance-receiving households in Ethiopia used their cash reserves and thus avoided having to sell their livestock to cope with drought (Mohapatra et al. 2009). Recent evidence from Mali confirms that a substantial part of remittances is saved for unexpected events and the migrant thus serves as an insurer for the whole household (Ponsot&Obegi 2010).

India has the highest volume of emigration in the world, with 17.5 million natives living abroad. It is found that one out of every twenty migrants worldwide was born in India. The majority of Indian expats live in the United Arab Emirates (3.4 million), the United States (2.7 million), and Saudi Arabia (2.4 million).

However, the country doesn't suffer from a dwindling population as only immigrants comprise only 1% of the total.

Understand the Economic implications of Migrationat Global level and for India

The studies on a review of the literature on the development impact of migration and remittances on origin countries and on destination countries in the South reflect that there is positive relation between migration and development as it is found in the studies made on the developed, OECD countries and on North and South. It is found that there is huge growth of remittance volumes to developing countries steadily over the last 3 decades from USD 126 billion (1990) to USD 528 billion (2018) (Figure 12). In 2018, remittance flows rose in all regions, most notably in Europe and Central Asia (20 percent) and South Asia (13.5 percent). Remittances are therefore significant contributors to GDP, form a valuable source of foreign exchange for governments and play a role in stabilizing the external sector. India, China, Philippines, Mexico, Pakistan are top five remittance receiving countries from the United States, Saudi Arabia, Switzerland, China and Russia.

Remittances grew by more than 14 percent in India, where a flooding disaster in Kerala likely boosted the financial help that migrants sent to families. In Pakistan, remittance growth was moderate (7 percent), due to significant declines in inflows from Saudi Arabia, its largest remittance source.remittances to low- and middle-income countries ($462 billion) were significantly larger than foreign direct investment flows in 2018 ($344 billion).

Among countries, the top remittance recipients were India with $79 billion, followed by China ($67 billion), Mexico ($36 billion), the Philippines ($34 billion), and Egypt ($29 billion).

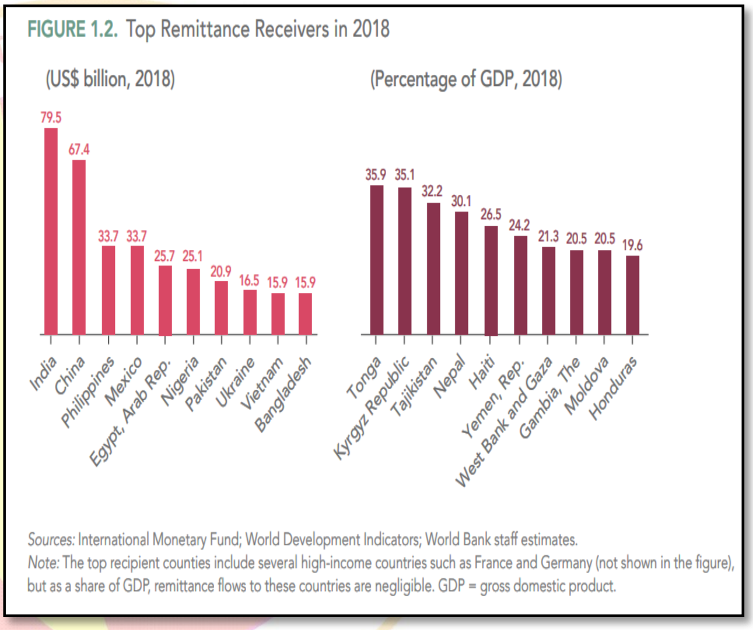

Figure 1: Remittance Recepients at Global level 2018 US$

In 2019, remittance flows to low- and middle-income countries are expected to reach $550 billion, to become their largest source of external financing.

Banks were the most expensive remittance channels, charging an average fee of 11 percent in the first quarter of 2019. Post offices were the next most expensive, at over 7 percent. Remittance fees tend to include a premium where national post offices have an exclusive partnership with a money transfer operator. This premium was on average 1.5 percent worldwide and as high as 4 percent in some countries in the last quarter of 2018.

Remittances are on track to become the largest source of external financing in developing countries. The high costs of money transfers reduce the benefits of migration. Renegotiating exclusive partnerships and letting new players operate through national post offices, banks, and telecommunications companies will increase competition and lower remittance prices.*"*

Migrant remittances increase domestic savings as well as improve financial intermediation .improve growth prospects through increase the accumulation of assets in farm equipment, promote self-employment and increase small business investments in migrant-sending areas. Future flows of remittances can be used as collateral by governments and private sector entities in developing countries to raise financing in international capital market .low-income housing, or water supply.

The diaspora serves as a link between the sending and receiving communities, expands the opportunities to access international financing, and facilitates networking. The diaspora also contribute through philanthropic remittances (Goldring 2004), and the development of their former communities through

hometown associations and collective financing of development projects such as schools, health facilities and community infrastructure.

Access to information through the diaspora and the skills learned by returning migrants can improve technology1, management and institutions in the sending country, and lower the fixed cost and knowledge requirements for setting up an international business important supply of foreign investment, started looking at the diaspora abroad as potential sources of capital

In the past, Israel and India have raised over $35 billion of development financing by issuing diaspora bonds (Ketkar and Ratha 2009). For the countries, diaspora bonds represent a stable and cheap source of external finance, especially in times of financial stress. Diaspora bonds have several advantages, both for the issuer and for the emigrant who buys the bond: Through retailing at small denominations, issuers can tap into the wealth of relatively poor migrants, although diaspora bonds are not necessarily limited to migrants. Migrants are expected to be more loyal than the average investors in times of distress. And they might be especially interested in financing infrastructure, housing, health and education projects.

Migration and culture

Migration does not only imply movement of people, but also movement of cultures (Castles & Miller 2009, p. 41). Successful assimilation to the destination country requires the migrants to interact with the new society, while keeping the culture of the origin country alive creates a positive environment for the multicultural identity to form (Guarnizo et al. 2003, Faist&Gerdes 2008). On the other hand, some migrants may resort to the customs of the origin country more rigorously as they would have done back home. This highlights the importance of integration of the immigrants, and supporting them in the creation and formation of their new multicultural identity

Selected policy suggestions There is a vast literature discussing policy recommendations that nurture the benefits and mitigate the negative effects of migration. Before concluding, we briefly summarize a few selected policy suggestions such as integrating migration and development policies (both in South and North), facilitating the flow on remittances, improving recruitment practices, and facilitating international labor mobility.

Political impact

Migration can have important implications for domestic institutions and politics. The emigration of capable people may cause loss of governance capacity in countries where institutions are already weak Migrants may also serve as a channel for democratic attitudes and behaviors absorbed in host countries to spread in their countries of origin, via visits, migrant returns, and cross-border communication, which can improve accountability (Levitt 1998, Perez-Armendariz& Crow 2010, Cordova &Hiskey 2009).

Studeis made on G20 shows that Migration and forced displacement remain priority areas for many G20 countries and beyond. In total there are about 258 million people living outside their country of birth globally, with two-thirds living in G20 countries. An unprecedented 68.5 million people around the world have been forced from home. Among them are 25.4 million refugees,During the past decade, migration policies have undergone significant structural adjustment - both at national, regional and global levels - often aiming at adopting more efficient control mechanisms and integration policies. Going forward, G20 countries will have to face shared structural changes linked to digitalisation and the future of work, population ageing and demographic imbalances, climate change and forced displacement, etc., which will all affect their migration and integration systems.

Migration and human capital formation

There is a growing body of evidence suggesting that the income from remittances is disproportionally spent on education and health rather than everyday consumption

High-skilled emigration or the so-called “brain drain” can imply a loss of public resources invested in their education, can reduce the sending country’s productive capacity, and can worsen the business environment, especially in small economies. The emigration of the highly skilled can be particularly important in the education and health sectors in small countries that face severe shortages of health workers

The Social implications of migration

The studies have observed that migration increases the risk for family breakdown, fragmentation of social networks and psychosocial stress (Kahn et al. 2003). The emotional impact is not just limited to the migrants themselves, but also to the family left behind. Especially in poorer households where the whole family cannot afford to emigrate together, they emigrate one member at a time resulting in eroded family structures and relationships.It is found that separation between the migrating parents and their children, the more children lose parents' reference in the management of the household, their authority and their role as providers of love and material careas mentioned by **D'Emilio et al.** (2007), Parents are gradually replaced by other family members, or the children take upon themselves the task of parenting. The feelings of rejection, abandonment and loss follow the children left behind, and cannot be compensated by the material gifts and remittances sent from abroad. To some extent the recent technological advances in terms of e-mail and affordable telephone calls might allow the transnational families to form and foster social ties even at a distance (UNDP 2009, p. 76).

Also the abuse of drugs and alcohol as well as reduced school attendance has been observed among children left behind by migrantsmany are trapped in trafficking. Young women are exploited as sex workers abroad, and in many cases they have been promised legitimate work at the destination but then forced into prostitution upon arrival.

Children are commonly victims of trafficking that can lead to life-long trauma. The abuse of migrants by the middle men or the recruitment agencies is a problem that is growing in magnitude as the migration flows increase and the phenomenon becomes more commercialized. The problem expands from pure trafficking into working in slave-like conditions as the international market for labor allows for trading with workers' contracts leading to abuse of individual migrants.xiii The abuse of the migrant workers has lead to calls for further regulation of the recruitment agencies across migration corridors (Agunias 2010).

Migration a prominent feature of Goa

In its historical arena , Goa was a narrow strip of land located in western India in between Maharashtra and Karnataka. The tiny state covers an area of 3,702 km2(1,429 square meters) of land which is 0.11 per cent of the total geographical area of thecountry and has a population of 14.5 lakh . This smallest state of India was ruled by Indian kings ,Adilshaha and later by the Portugueseas their permanent settlement for over four and a half centuries.

The colonisation resulted in Migration whether internal or international has been a part of Goan history since then (Pinto, 1970, Pearson 1990, De Souza 1999, Economic Survey 2004-05) primarily Hindus migrated due to Portuguese rule to Maharashtra and in parts of Karnataka. However, Catholics migratedfrom coastal Talukas Bardez, Salcete, Mormugao & Tiswadi Christian Goans worked as thecooks, waiters, butlers, ayas (caretakers), tailors and musicians in various parts of India. Goans worked on ships , the educated took up jobs in Europe, Africa. In the latter years Hindus also migrated

During 19th century Goans relied heavily on migration to earn a basic livelihood. By 1950s due to availability of mineral deposits in many Talukas of North Goa , the liberation of Goa encouraged the growth of the mining industry there was huge immigration to Goa and by 1960s Goas international migration shifted to Middle-East countries for better job opportunities. A change from temporary, short term migration to now regular, permanent more safe and respectful migration to Canada, Britain, USA, Portugal, Australia, EU and other countries. Further, Goans have been moving out for higher studies to other states in India along with Pune, Mumbai to Banglore, Hyderabad.

There are economic impacts as monetary and financial growth but consumerism is growing as non food item cusumption expenditure is high.

Goa is the smallest state with very high per capita income among states of India, has higher standard of living well placed in terms of literacy levels, healthcare, educational level andwages which are far exceeding the national average. Goan economy has witnessed huge growth of remittance income from migration that has resulted in extravagance and conspicuous consumption patterns of Goansare prone to adverse effect of their life style

Migration continues to loom as a subject of interest very much even in the 21st century.As a result of rapidly increasing economic, political, and social significance, migrationissues have become the focus of many

forums. In the UN General Assembly High Level Dialogue on international migration and development held in New York in September2006, and the Global Forum on Migration and Development held in Brussels in July2007, participants were in general, disposed to agree that migration holds considerablepotential for economic and social development.

Several studies constantly are working on better strategies as SDG requirement also insists. The development community can further leverage remittance flows for development by making them cheaper, safer and more productive for both the sending and the receiving countries. An ―International Remittances Agenda‖ would involve: (1) monitoring, analysis and projections; (2) improving retail payment systems through use of better technologies and appropriate regulatory changes; (3) linking remittances to financial access at the household level; and (4) leveraging remittances for capital market access at the institutional or macro levels (Ratha 2007).

Conclusion :

These gains might come at substantial social costs to the migrants and their families. Since many developing countries are also large recipients of international migrants, they face challenges of integration of immigrants, job competition between migrant and native workers, and fiscal costs associated with provision of social services to the migrants. This paper also summarizes incipient discussions on the impacts of migration on climate change, democratic values, demographics, national identity and security.

In conclusion, migration and remittances can be a valuable complement to broad-based development efforts. Yet, migration and remittances (collective or individual) should not be viewed as a substitute for official development aid as they are private money that should not be expected to fund public projects. Also, not all poor households receive remittances and official funds are needed to address the needs of these households. Harnessing the development potential of migration and remittances by increasing the awareness of the decision makers and improving data on remittances and migration; facilitating labor mobility and recruitment across borders, while allowing for safe and affordable mechanisms for sending money back; and combating the increase of fear-based xenophobia and overregulation are some ingredients along the way towards a migration policy that benefits both migrant-sending and receiving countries.

Especially of young people, combined with low birth rates; the risk is a demographic downward spiral. Brain drain and reverse brain drain are two significant challenges that need careful treatment and strategies to sustain growth in developed countries.

These challenges and identified a number of policy trade-offs that will need to be addressed to maintain well managed migration systems and make the most of migration, aiming at achieving the SDG commitment of leaving no one behind.

References

1. Almeida, Jose Conceicao (2013), "Goa Administration and economy before and after 1962", Civitas and Broadway Publishing House Panaji Goa.
2. Adams, R.H., & J. Page. 2003. ―International Migration, Remittances and Poverty in Developing Countries.‖ World Bank Policy Research Working Paper, No. 3179, The World Bank.
3. Ghosh, J. 2009. ―Migration and Gender Empowerment: Recent Trends and Emerging Issues.‖ Human Development Research Paper, No. 4, United Nations Development Program, New York.
4. **Mohapatra, DilipRatha, and ElinaScheja,(2007), Impact of Migration on Economic and Social Development: A review of evidence and emerging issues. Backjgound paper**
5. Pinto, J. (1960), "Goan Emigration", Boa Sorte, Saligao, Goa.
6. Ratha, D. 2003. ‖Workers' Remittances: An Important and Stable Source of External Development Finance.‖ Global Development Finance, chapter 7, The World Bank, pp. 157-172.
7. TalukdarSuhas Chandra (1962), "Economic Development of Goa-Problems and Prospects", The Economic Weekly June 9.
8. UNDP (United Nations Development Program). 2009. Overcoming Barriers: Human Mobility and Development. United Nations Development Program, New York.
9. World Bank (2018) Migration and development Brief no. 30 https://www.knomad.org/publication/migrationand-development-brief-30
10. **The Migration and Development Briefat www.knomad.org.**
11. www.pew research centre 2017

Rural - Urban Migration in India

Dr. Vidya M. Jirage
Assistant Professor of Commerce
Government First Grade College, Khanapur.
District:Belagavi
State: Karnataka

Abstract:

Human migration is the movement of people from one place to another with the intentions of settling, permanently or temporarily at a new location. The movement is often over long distances and from one country to another, but internal migration is also possible; indeed, this is the dominant form globally. People may migrate as individuals, in family units or in large groups. The objectives of the article is to study the overview of rural-urban migration, pull and push factors, Causes, positive and negative impact of migration. The present study is based on secondary data collected from different sources such as professional magazines, reference books, newspapers, journals and published reports. The collected data was compiled and analysed for the purpose of the study. The process of urbanisation has positive as well as negative economic and social changes. The positive effects include economic development, and education. However, urbanisation places stresses on existing social services and infrastructure. Crime, prostitution, drug abuse and street children are all negative effects of urbanisation. Also there tends to be a lack of social support for children in school and home by their hard-working, usually poor, parents. Inadequate income, overcrowded housing and poor living conditions create a fertile ground for the development of violence. Violent crime is more visible in the cities than in rural areas and it affects people's everyday life, their movements and the use of public transport. Crime in the city can create a sense of insecurity in its inhabitants. This unsafe feeling in city streets separates residential areas into higher-income and lower-income groups, which reduces the sense of community and forms areas with dissimilar incomes, costs and security levels.

Keywords: *Rural-Urban migration, census, pull and push factor.*

Introduction:

Geographically India is divided into 28 states and 7 union territories. There is a tremendous difference in the combined population size across the state. India constitutes around 30 percent of the total population, which is around 309 million persons were migrants based on place of last residence.

As a result of rapid economic growth for past few decades, since the initiation of economic reforms in 1990, India has been experiencing the rapid urbanization flow from rural to urban migration. Urban population growth in the developing countries is far more rapid than the population growth generally, about half the urban growth is accounted for by migrants from rural areas. Cities in developing world are growing more rapidly that developed countries. Inequalities, insecurity, humiliation, agony, poverty and human unhappiness are also multiplying due to urbanization. These main problems will make worse, especially when aided by population explosion and increasing migration.

Migration is a way to move from one place to another in order to live and work. Movement of people from their home to another city, state or country for a job, shelter or some other reasons is called migration. Migration from rural areas to urban areas has increased in past few years in India. Migration is not a new thing — it is known traditionally, that people have always had migratory lifestyles. There is enough evidence that people have moved from faraway places to inhabit new areas.

People who move from one place to another in search of work or shelter are called migrants. Most of the times migrants people are not skilled or educated therefore they usually employed as daily wagers that is workers who are paid at the end of each day, for their services. Daily wagers do not get enough money for the survival of their families and suffering from many problems such as they do not have enough food to eat, sanitation, hygiene, a proper place to live etc.

International migration is the movement of individuals and people from one country or region to another. It can be voluntarily chosen to search for new and better opportunities, or forced to escape negative or dangerous situations. It has always been integral to the human condition and the patterns of movement reflect an ever-changing world.

According to the International Migrant Stock 2019 report (released by the Population Division of the United Nations Department of Economic and Social Affairs), India with 17.5 million international migrants has emerged as the top source of international migrants, constituting 6.4% of world's total migrant population.

It means that 17.5 million people of Indian origin are residing in other countries as immigrants. They form 6.4% of all international immigrants - the largest share among all nations. Most of them reside in West Asian countries. On the other hand, five million people from other countries are residing legally in India with over half of them from Bangladesh.

Human migration is a universal social phenomenon. It is not only a physical movement of people from one place to another causing, population redistribution, but as a social process, it also brings about socio-economic, cultural and political changes in a given society, particularly in the group of migrants. In modern time, the process of migration is much accelerated due to the increasing facilities of transportation and expanding net-work of communication in developing countries like India. Migration not only solves the problems of migrant by meeting educational, occupational and other needs but it also creates the problem of socio-cultural adjustments to the place of his migration by placing him into quite new social situation involving two cultures. In the developing society like India, migration, particularly its rural to urban stream constitutes the very foundation of urbanization and consequent social change. This makes the study of migration very important for sociologist and other social scientists.

Several studies have been done on the complex process of migration. These studies have explicated the process of migration in terms of its volume, direction, patterns, causes and social implications, and have indicated that it has been influenced by number of factors such as geographical conditions, economic hazards, non-availability of regular and reliable occupation, educational opportunities and achievements and several other socio-psychological conditions. It is in this context of its causes and social consequences, the study of migration draws the attention of large numbers of social scientists in India.

In contemporary times, migration governance has been closely associated with State sovereignty. States retain the power of deciding on the entry and stay of non-nationals because migration directly affects some of the defining elements of a State. Bilateral and multilateral arrangements are features of migration governance, and there are several global arrangements in the form of international treaties in which States have reached agreement on the application of human rights and the related responsibilities of States in specific areas.

Rural urban migration is a main form of rural urban contact which is promoted by the development of transportation and means of communication. There has been a great amount of migration of rural people to urban areas. The cause of migration mainly lies in rural unemployment. These rural migrants become exposed to city life in all its varied aspects. These rural migrants communicate their new experience to their rural relatives and friends and act as an agents of contact between rural and urban culture and social life.

In developing countries, urbanisation usually occurs when people move from villages to settle in cities in hope of gaining a better standard of living. The movement of people from one place to another is called migration. Migration is influenced by economic growth and development and by technological change and possibly also by conflict and social disruption. It is driven by pull factors that attract people to urban areas and pushfactors that drive people away from the countryside.

Employment opportunities in cities are one of the main pull factors. Many industries are located in cities and offer opportunities of high urban wages. There are also more educational institutions providing courses and training in a wide range of subjects and skills. People are attracted to an urban lifestyle and the ‘bright lights’ of city life. All of these factors result in both temporary and permanent migration to urban areas.

Poor living conditions and the lack of opportunities for paid employment in rural areas are push factors. People are moving away from rural areas because of poor health care and limited educational and economic opportunities as well as environmental changes, droughts, floods, lack of availability of sufficiently productive land, and other pressures on rural livelihoods.

Rural to urban migration can be a selective process, as some types of people are more likely to move than others. One of the factors involved is gender, because employment opportunities vary greatly with different jobs for men and women. Another factor is age. Young people are more likely to move to towns, with more elderly people and children left in rural areas. Selectivity in migration affects the population in both the rural and the urban areas. If more men move to towns and cities than women, this leaves a predominantly female society in rural areas.

Push factors

- Not enough jobs *Few opportunities *Inadequate conditions
- Desertification *Famine or drought *Political fear or persecution
- Slavery or forced labor *Poor medical care *Loss of wealth
- Natural disasters *Death threats *Pollution
- Landlord/tenant issues *Poor housing *Bullying
- Mentality *Discrimination *Poor chances of marrying
- War *Radiation *Disease
- Desire for more political or religious freedom

Pull factors

- Job opportunities *Better living conditions *Enjoyment
- Education *Better medical care *Attractive climates
- Security *Family links *Industry
- Better chances of marrying*The feeling of having more political or religious freedom

Types of migration:

People move for many reasons, based on which types of human migration include **internal migration** - moving within a state, country, or continent and **external migration** - moving to a different state, country, or continent.

- **Internal Migration**
  - **Long term Migration,** resulting in the relocation of an individual or household.
  - **Short term Migration,** involving back and forth movement between a source and destination.
  - **Key Source States:** Uttar Pradesh, Bihar, Rajasthan, Madhya Pradesh, Andhra Pradesh, Chhattisgarh.
  - **Key Destination States:** Delhi, Maharashtra, Gujarat, Haryana, Punjab and Karnataka.
  - **Internal Migrants** in India constitute a large population of 309 million internal migrants or **30 percent** of the population (Census of India 2001).
  - When a person is enumerated in the census at a different place than his / her place of birth, she/he is considered a migrant.
  - **Female Migration:** Out of the total internal migrants, **70.7 percent** are **women** -Census of India 2001 and **marriage** is one of the major reasons for **female migration** in both the rural and urban areas.
  - **Male Migration:** Migration for **employment-related** reasons is one of the prominent reasons for **male migration** in both rural and urban areas.
  - **Employing Sectors:** Migrants are mostly employed in **subsectors** like construction, domestic work, textile, brick-kilns, transportation, mines, quarries, and agriculture.
  - **Urbanization:** Rates of urbanization influence **rural-urban wage** differences and an increase in the demand for labor in urban areas can push up urban wages and **increase migration.**

Facts and Figures

- The **Constitution of India (Article 19)** gives the right to all citizens "to move freely throughout the territory of India and to reside and settle in any part of the territory of India.
- As per **Census 2011,** 45 million Indians moved outside their district of birth for economic opportunities either employment or business.
- In India, **internal migration** - fueled by an increasing rate of urbanization and rural-urban wage difference is far **greater than an external migration.**
- India's urban population is expected to grow from 410 million in 2014 to **814 million by 2050.**
- Instead of long term migration, there is a huge flow of short term migrants in the country.

- **External Migration**
  - External migration in India can broadly be classified as:
  - **Emigration** from India to various parts of the world.
  - **Immigration** of people from different countries to India.
  - **Refugee Migration:** There had also been a significant trend of an involuntary or forced immigration to India in the form of refugees.

Causes

- **Employment:** Basic reasons for intrastate, interstate - migration from rural to urban areas, urban to urban areas and external migration can be attributed to the search for better employment in industries, trade, transport, and services.
- **Seasonal Migration:** People seasonally migrate for employment in different areas and different industries.For example, significant numbers of people from drought-prone regions migrate seasonally to work in brickmaking, construction, tile factories, and agricultural work.
- **Circular Migration or Repeat Migration** is the temporary and usually repetitive movement of a migrant worker between home and host areas, typically for the purpose of employment.

- **Marriage:** Marriage is one important social factor for internal migration and in case of intra-state migrants majority of the migration is from one rural area to another, due to marriage in the case of females.
- **Lack of security:** Political disturbances and inter-ethnic conflicts are also one of the reasons for internal and external migration. There can also be forced displacement due to reasons like wars, and internal political instability.
- **Education:** Due to the lack of educational facilities at their place of residence, people migrate to urban areas in case of internal migration and other countries in the case of international migration for better academic opportunities. By 2020, India will become the world's largest pool of young people, in contrast, there is a lack of opportunities for employment in India, this leads to the emigration of qualified people.
- **Environmental and Disaster-Induced Factors:** There are migrants who are forced to move from rural to urban areas or from one country to another as a result of an environmental disaster in the form of drought, floods, heat waves etc, that might have destroyed their homes and farms.
- **Increasing Consumerism:** Consumerism means the growing wants and needs of anindividual for goods and services. India is one of the largest and fastest growingeconomies in the world. The consumer's standard of living is improving and hence hisneeds are also increasing. Consumerism is justified in today's age of globalization. Tofulfill this ever increasing and ever changing needs and wants people look for better paidjobs which will provide better standard of living. Earning in foreign currencies makes itpossible.
- **Other factors:** Many of the social, economic and political factors also lead to migration.Political instability, red-tapeism, poverty, economic depression, political chaos, risingcrime, crises and conflicts, corruption, family reasons, economic depression, loweducational standards and inadequate infrastructure are some of the factors which createinsecurity amongst the population that makes them leave their place of origin andmigrate to better place. The host country, on the other hand, offers rich opportunities,political stability and freedom, a developed economy and better living conditions thatattract talent. At the individual level, family influences, personal preferences, careerambitions and other motivating factors can be considered.

Impact of Migration

- **Positive Impact**
  - **Skill Development:** Migration enhances the knowledge and skills of migrants through exposure and interaction with the outside world.
  - **Quality of Life:** Migration, enhances chances of employment and economic prosperity which in turn improves quality of life. The migrants also send extra income and remittance back home, thereby positively impacting their native place**Labour Demand and Supply:** Migration fills gaps in demand for and supply of labor, efficiently allocates skilled labor, unskilled labor, and cheap labor.
  - **Social Remittances:** Migration helps to improve the social life of migrants, as they learn about new cultures, customs, and languages which helps to improve brotherhood among people and ensures greater equality and tolerance.
  - **Economic Remittances:** Economic wellbeing of migrants provides insurance against risks to households in the areas of origin, increases consumer expenditure and investment in health, education and assets formation.
  - **Climate Change Adaptive Mechanism:** Migration has also emerged as a possible adaptive mechanism in the context of climate change and the occurrence of extreme weather events like floods, droughts, and cyclones.
  - **Food and Nutrition Security:** According to the 2018 State of Food and Agriculture report by Food and Agriculture Organisation (FAO), outmigration often leads to improved food and nutrition security for migrants.
  - **Demographic Advantage:** As a result of outmigration, the population density of the place of origin is reduced and the birth rate decreases.

Negative Impact

1. **Population Explosion and the Influx** of workers in the place of destination increases competition for the job, houses, school facilities etc and a large population puts too much pressure on natural resources, amenities, and services.

2. **Illiterate and Under-skilled Migrants** are not only unfit for most jobs, because of a lack of basic knowledge and life skills but are also prone to the victimization of **exploitation, trafficking, psychological abuse,** and gender-based violence in the case of female migrants.
3. **Brain Drain:** Source state suffers from the loss of human capital.
4. **Demographic Profile:** Emigration in large numbers can alter demographic profiles of communities, as most of the young men move out, leaving only the women and elderly to work on the land.
5. **Political Exclusion:** Migrant workers are deprived of many opportunities to exercise their political rights like the right to vote.
6. **Increased Slum:** Mass Migration results into an increase in slum areas, compromising quality of infrastructure and life at the destination, which further translates into many other problems such as unhygienic conditions, crime, pollution, etc.

Managing Migration or Migrants and the SDGs

1. The **2030 Agenda** (with core principle to **"leave no one behind,"** including migrants) for Sustainable Development recognizes for the first time the contribution of migration to **sustainable development.**
2. 11 out of the 17 Sustainable Development Goals (SDGs) contain targets and indicators that are relevant to migration or mobility.
3. The SDGs' central reference to migration is made in **target 10.7,** to facilitate orderly, safe, regular and responsible migration and mobility of people, including through the implementation of planned and well-managed migration policies.
4. Managing migration in order to maximize the benefits while the reducing costs and risks requires effective partnerships between governments, civil society, private sector organisations and donors.
5. Proactive legislation and social security provisions are urgently needed for migrants
6. Need to ease the hardships of migrants
7. Need to build human capabilities over the long term so that the less sustainable livelihood strategies can be turned into more remunerative options in later time period.

Conclusion

Migration is a cause as well as effect. Migration of peopleacts as a dynamic force which changes the dynamics notonly in rural area but also in urban area. As everyone has theright to move and settle anywhere in the country so the flowof migration cannot be stopped. No doubt increasing flow ofpeople from country side to the urban centers results into thedevelopment of slums but migration is essential for theprocess of urbanization and development of urban area.Slums are an integral part of the cities. Owing to lack ofhousing, rural migrants live in slums. The focus fordevelopment and investment should be given to those statesand those areas which are lagging behind in developmentparameters. This may retain the labour force at the nativeplace and thereby reduce overcrowding and congestion in cities. This will result in a more prosperous and balancedmigration flow leading to a qualitative shift in the patternand trend of migration flow in India.

Reference :

1. Akhtar S M Jawed and Azeez N P Abdul,(2012), 'Rural Employment Guarantee Programme and Migration'
2. Kurukshetra, Ministry of Rural Development, Vol. 60 No.4, Pages 11-15.2.
3. Census of India. Soft copy, India D-series, MigrationTables. Registrar General and Census commissioner,India, 2001-2011.
4. ChatterjeeAtreyi, Ashish Bose. Demographic Data onInternal Migration and Urbanisation from Census andNSS – An Appraisal, in Ashish Bose, Davendra B.Gupta, and GaurisankarRaychaudhuri (eds.),Population Statistics in India. New Delhi: VikasPublishing House Pvt. Ltd, 1977.
5. Gosal GS. Internal Migration in India- A RegionalAnalysis. The Indian Geographical Journal. 1961; 36(2-4):106-121.
6. Prabhakar NR. Internal Migration and PopulationRedistribution in India, Concept Publishing Company,New Delhi, 1985.
7. Singh JP. Patterns of Rural-Urban Migration in India,Inter-India Publication, New Delhi, 1986.
8. https://www.thehindu.com/data/india-migration-patterns-2011-ensus/article28620772.ece

Impact Of Migration On Rural Urban Area

Miss Madhuri Sontakki
(Guest lecturer)
(M.Sc.)
Department of Mathematics
Government First Grade College, Khanapur
Tq: Khanapur Di: Belagavi

The Contex

- Migration is both internal and international has been a contested issue.
- There has been a dominant view that migration particularly rural to urban migration should be reduced.
- Linkage between migration and urbanization taking a different trajectory in developing countries compared to developed world.

UN Initiatives

- cities and urbanization. It acknowledges that safe, orderly and regular migration through planned and well-managed migration policies enable the positive contribution of migrants to cities and strengthen urban-rural linkages
- The ICPD held in 1994 recognized the profound impact of urbanization for livelihood, way of life and values of individuals.
- ICPD further stressed that orderly international migration helps the countries of origin with remittances while benefitting the destination countries with human resources. It also argued to facilitate the return of migrants and their reintegration in home countries.
- However, MDGs were largely silent on the of issue migration.
- On the other hand, SDGs have taken up issues of migration and urbanization in a very articulate way.
- Goal 8: 'Economic Growth and Decent Work' recommends to protect labour rights and promote safe and secure working environments for all workers, including migrant workers, in particular women migrants, and those in precarious employment.
- Goal 10 'Reduce Inequality within and among Countries' suggests to facilitate orderly, safe, regular and responsible migration and mobility of people, including through the implementation of planned and well-managed migration policies.

Pathways of the impact of migration and urbanization on development

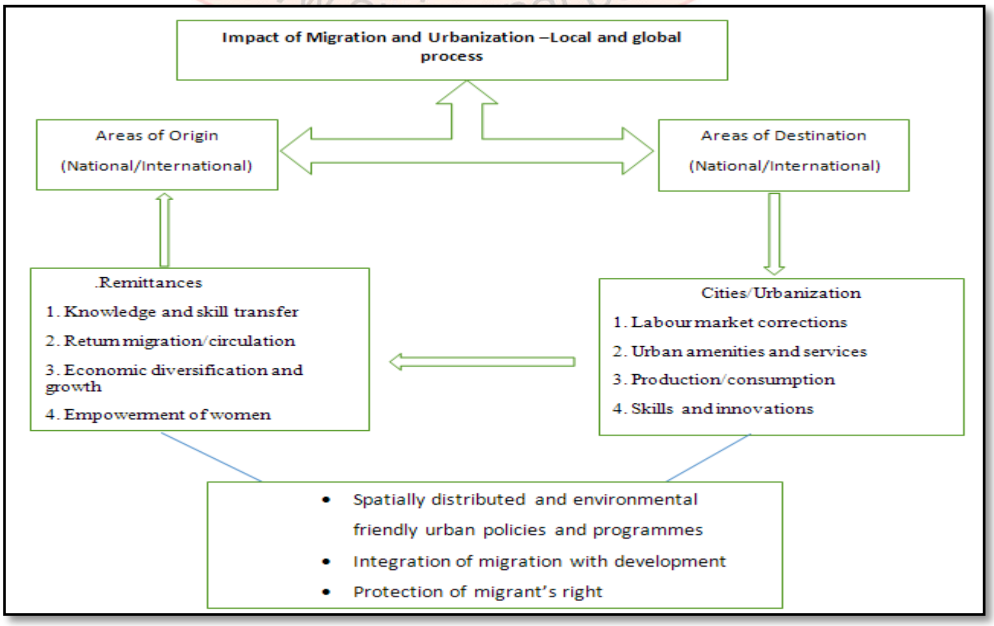

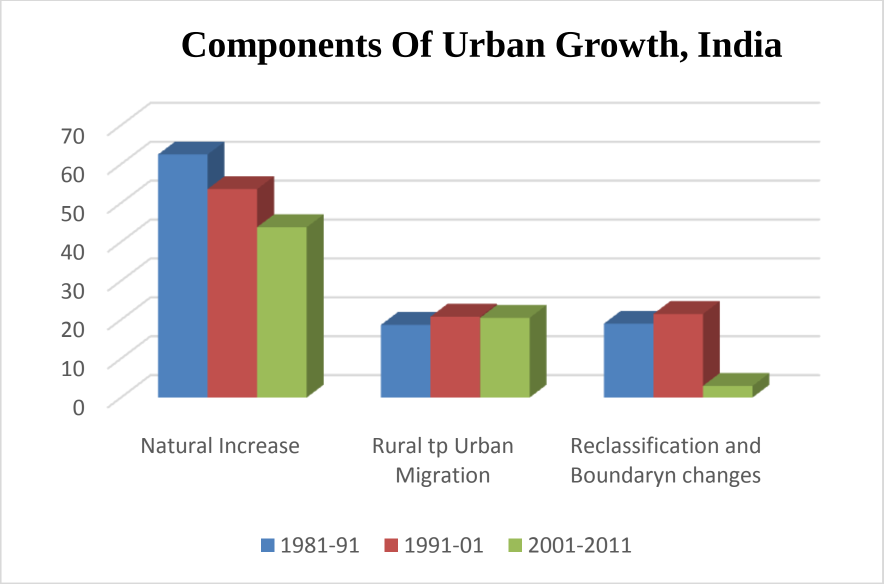

Key areas of impact of migration

i.) ***Labour Demand and Supply*** **:** Fills gaps in demand for and supply of labour; efficiently allocates skilled and unskilled labour; cheap labour, disciplined and willingness to work.

ii) ***Remittances*** **:** Provides insurance against risks to households in the areas of origin; increases consumer expenditure and investment in health, education and assets formation.

iii) ***Return Migration*** **:**brings knowledge, skills and innovation (known as social remittances).

iv) ***Skill Development*** **:** migration is an informal process of skill development. It enhances knowledge and skills of migrants through exposure and interaction with the outside world. New skills are learnt from co-workers and friends at the place of destination.

Livelihood and remittances

- Seasonal and temporary migration in India is 7 times larger. Seasonal and temporary mobility is part of livelihood strategies and income security in India.
- Internal remittances are double that of international remittances.
- Majority of households receiving remittances spend on household consumption, followed by health and education.
- Poor migrant households receiving remittances spend more on food.
- Remittances have positive role in poverty reduction.
- Remittances also help in agricultural investment and economic diversification in the rural areas.

Migration, urban and development policies

- Urban development is a state subject in India, but there is a lack of integrated urban development strategy at state level.
- Integrated and spatially distributed urbanization with emphasis on small and medium cities and towns promoting linkages with rural areas is also lacking
- The Indian constitution guarantees freedom of movement as a fundamental right of all citizens (Article 19, but there are strong barriers to migration).
- Integration of migration with development such as financial inclusion and incentives for investment need to be promoted.
- There is hardly any policy for reintegration of return migrants
- Migrants' inclusion and protection of their rights is not at all the priority.

References :

1. Ahluwalia, I. J , (1985) Industrial Growth in India, New Delhi, Oxford University Press.
2. Bose, A. (1983), Migration in India: "Trends and Policies" New York: St Martin Press.
3. Bogue, D. J. (1969), 'Migration in India' and 'The study of Population' (Chicago: University of Chicago Press)
4. Yadava, K. N. S (1989) 'Rural – Urban Migration in India' Delhi, Independent Publishing Company.
5. Premi, M.K. (1987) 'Migration to Cities in India'India: Manohar Publications.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Impact and Causes of Migration on Rural Area

Dr. Prof. Jayashri B Hanchinmani
(Guest lecturer)
M.A.M.phil. (P.hd)
Department of Economics
Government First Grade College, Khanapur
Tq: Khanapur Di : Belagavi

Migration

Migration is a way to move from one place to another in order to live and work. Movement of people from their home to another city, state or country for a job, shelter or some other reasons is called migration.

Migration Causes

Migration from rural areas to urban areas has increased in past few years in India.Nowadays, many people decide to migrate to have a better life. Employment opportunities are the most common reason due to which people migrate. Except this, lack of opportunities, better education, construction of dams, globalization, natural disaster (flood and drought) and sometimes crop failure forced villagers to migrate to cities.

Migrants

People who move from one place to another in search of work or shelter are called migrants. Most of the times migrants people are not skilled or educated therefore they usually employed as daily wagers (workers who are paid at the end of each day, for their services). Daily wagers do not get enough money for the survival of their families and suffering from many problems such as they do not have enough food to eat, sanitation, hygiene, a proper place to live etc.

Impacts Of Migration

Migration is becoming a very important subject for the life of cities. Many opportunities and attraction of big cities pull large numbers of people to big cities. Migration can have positive as well as negative effects on the life of the migrants. So following are the some of the positive and negative impacts of migration.

Positive Impact :

- Unemployment is reduced and people get better job opportunities.
- Migration helps in improving the quality of life of people.
- It helps to improve social life of people as they learn about new culture, customs, and languages which helps to improve brotherhood among people.
- Migration of skilled workers leads to a greater economic growth of the region.
- Children get better opportunities for higher education.
- The population density is reduced and the birth rate decreases.

Negative Impact :

- The loss of a person from rural areas, impact on the level of output and development of rural areas.
- The influx of workers in urban areas increases competition for the job, houses, school facilities etc.
- Having large population puts too much pressure on natural resources, amenities and services.
- It is difficult for a villager to survive in urban areas because in urban areas there is no natural environment and pure air. They have to pay for each and everything.
- Migration changes the population of a place, therefore, the distribution of the population is uneven in India.

References :

1. Ahluwalia, I. J , (1985) Industrial Growth in India, New Delhi, Oxford University Press.
2. Davis Kingslay (1977), 'Internal Migration' , New York : Academic Press.
3. Oberai, A. S. and H. K. Manmohan Singh (1983), 'Causes and Consequences of Internal In-migration' New Delhi: Oxford University Press.
4. Yadava, K. N. S (1989) 'Rural – Urban Migration in India' Delhi, Independent Publishing Company.
5. Connel, J. (1976), 'Migration from Rural Areas' New Delhi: Oxford University Press.

Present Position of Migration in India – Hurdles and Remedies

Dr. K. M. Kotwal,
Principal,
Shri Manohar Hari Khapane Arts and Commerce
College, Raypatan,
Tal. Rajapur, Dist. Ratnagiri-416704.
(Maharashtra)

Introduction:

Migration has long back history from beginning of the human civilization. In the primary stage men were lived in the forest. He found the fertile land the he lived at the bank of the river. He has built the houses with help the ofclay and stones. Many people came togather it became a village. The developed villages has connected by fundamental facilities then it became cities. People were got many benefits through migration in urban area. e.g. employment, self-employment, business, trade, education, living of standard, attractiveness etc. There is lacuna of these things in rural area. At preset farming is not affordable to the farmers. Industrial development is not affordable to the farmers. Industrial development is not happened in rural area. So many people are migrating from rural to urban area. In ancient period people were migrated for getting bread and butter but in 21st century this trend is totally shifted and people are migrated from one country to another countries.From 1991 the world economy become open. So national and international migration become very fast.

Migration at the World Level

(Table No.1.1)

Migration Position at the World Level

Year	World Population (in Crore)	No of Migrants	Percentage with the World Population
1970	367.21	84460125	2.3%
1975	410.76	903680010	2.2%
1980	443.40	101983149	2.3%
1985	492.20	113206691	2.3%
1990	527.62	153011473	2.9%
1995	576.13	161316895	2.8%
2000	619.95	173588441	2.8%
2005	660.74	191615574	2.9%
2010	689.94	220781909	3.2%
2015	731.94	248861296	3.4%
2019	776.12	271642105	3.5%

It is observed from the above table that, the percentage of migration at the world level with world population is 2.3 in 1970. This ratio become large and it increased upto 3.5% in 2019. The growth rate of number of migrants become 31.09% in 2019 with respect to the year 1970. The world population in 1970 were 367.21 crore, it increased 776.312 crore in 2019. It means the world population become more than double up within 50 years.With the growth of population the ratio of migration is also increases.

Remittance Recipients:

(Table No. 1.2)

The Top Ten Remittance Recipients in the World Trough Migration

Rank	Country	Remittance in Billiance of US Dollars	% of GDP
1	India	80	2.80%
2	China	67	0.50%
3	Philippines	34	9.14%
4	Mexico	34	1.54%
5	France	25	0.96%
6	Nigeria	22	5.84%
7	Egypt	20	8.43%
8	Pakistan	20	6.57%

9	Bangladesh	17.7	5.73%
10	Vietnam	14	6.35%
	Total	**333.7**	**47.86%**

The above table shows that, India rank 1st among the top ten countries in remittance recipient in billiance of US Dollars i.e. 80 and contributes 2.80% in its GDP. China got 67 billions of US Dollars but only 0.50% contributes in its GDP. Philippines got 34 billion of US dollars and contributes 9.14% in its GDP. The Total remittance of top ten countries are 333.7 billions of US Dollars. The average contribution of GDP of a country is 4.786%. Therefore, we conclude that, the migration positively affect the economy of every country.

Migration in India:

In our country more migration key source states e.g. Uttar Pradesh, Bihar, Rajasthan, Madhya Pradesh, Andhra Pradesh and Chhattisgarh etc. These state have more population, less literacy ratio, lack of industries, employment problem, natural calamities, shortage of rain etc. May people of these states are migrated to another states. The key destination states e.g. Delhi, Maharashtra, Gujarat, Haryana, Punjab and Karnataka etc. As a result the states become crowded. As per the census of 2001, 30% people (309 million) were internal migrants. Migrants are mostly employed in construction, domestic work, textile, brick-kils, transportation, mines, quarries and agriculture, etc. In our country the more migration in the metropolitan cities e.g. Delhi, Calcutta, Mumbai, Bangaluru, Chennai etc. At present these cities are suffering from many problems through by population.

In the state of Maharashtra the rural people were migrated in Mumbai, Pune, Kolhapur, Nashik, Nagpur, etc. in Maharashtra Vidharbha, Marathdwada and Konkan these regions are backward. The main cause is behind of this is migration. Particularly, in Konkan many people has been settled in Mumbai. The young generation preferred to go to Mumbai for a job than to do in the farm. At present the fact is that, the cost of production of farming is more than the income. So the farming is not affordable to the farmers.The children were stay here for education and the old persons stay for rest after their retirement of life. So productive manpower are migrated as a result we don't find the growth in rural area in Konkan particularly in agriculture, industries, subsidiaries, cottage industry, small scale industries, marketing etc.

Causes of Migration:

1) Job Opportunities –

The youth have not employment opportunity in rural area. The degree holder students were not agree to do in the farm. They were found out the white-collar jobs in urban area. In cities they can get the skilled or no skilled jobs.

2) Self-Employment –

The rural people went in urban area for found their fate. The less educated and non-skilled persons cannot get the jobs. So they search out small business in the cities. The Marwari, Sindhi, Guajarati, Shekhavati, Parshi, Vani etc. communities preferred self-employment than jobs. The 'Bhaiya' of UP and MP are migrated at Pune, Mumbai and all over the Maharashtra for doing small business nearby the foot paths.

3) Seasonal Migration –

Number of people from drought-prone regions migrate seasonally to work in buildings, roads and bridge constructions, brick-making, tile factories, agriculture work etc. The people affected natural calamities e.g. flood, cyclones, tsunami, earthquake etc. The affected people from Beed, Usmanabad, Latur, and West Bengal are migrated all over the Maharashtra for bread and butter.

4) Education –

Due to lack of educational facilities in rural area, people are migrated in urban area and the people in urban area are migrated in another countries for higher education. (developed countries) The specialized courses technical courses and degree level and post graduate level education is available in the developed cities e.g. IT Park in Bangaluru, Pune, Mumbai etc. The computer and IT engineers are settled in these cities in large quantity.

5) Lack of Security –

Those people who were settled in urban area they were threaten the regional conflicts, terrorism, bomb-spot, wars, internal instability, pollutions, regid laws and regulations etc. they were migrated to safe area. Due to terrorism in Jammu and Kashmir.The Hindus were migrated another destinations. In Mumbai three times bomb-spots are happed those some people come back to their native places. (Rural Area) Many of them withdraw their business investments.

6) High Living Standard –

The rural people have more attraction of cities for high living standard. This common phenomenan happens all over the countries. The new trend among the people in city are to migrate abroad for high living standard.

7) Impact of Globalisation –

In Globalisation the world economy has been open to all countries for trade, business, employment etc. India has more population. The overpopulation requires jobs. But we cannot provide jobs for everybody. Therefore high educated and skilled manpower searches job opportunities in the developed countries e.g. America, Japan, Australia, France, Russia, Germany and England etc. There are 30% Indians of the population of Silicon Valley in America has been settled. After globalisation economic drain, Brain Drain, Business Process Outsourcing (BPO), Knowledge Process Outsourcing (KPO), Legal Process Outsourcing (LPO), etc. activities are enlarged. It inspire the people of underdeveloped countries to migrate in developed countries.

Positive Impact of Migration-

a) **Fills Gap Between Demand and Supply of Labour:**
In urban area there is requirement of skilled, semi-skilled labours. The cheap labours are available in urban area. Due to migration fills the gap between demand and supply of labours in rural as well as urban area.

b) **Earning Source:**
Unemployed people were find out the earning sources through another places. The poor people are getting jobs whether the demand of labour workers move their destinations frequently.

c) **Skill Development:**
For getting good jobs people acquires minimum skills through training programmes. It has been fruitful to them for personality development and as an economic source.

d) **Living Standard:**
Migration enhance chances of employment and economic prosperity which in turn improves quality life.

e) **Change the Attitude:**
The migrants are getting benefit of climate change, culture, traditions, language, education etc. The people changed their approach and become positive minded.

f) **Social Advantage:**
Migration helps to develop the social life of migrants as they learn about new skills, business activities. It also improve the brotherhood among the people and create good atmosphere for national integrity.

Negative Impact of Migration:

a) **Lack of Development:**
The working population of rural area migrate to urban than it affected the lack of development. Particularly the Youngsters in Konkan region were migrated in Mumbai so, we find the less development in this region.

b) **Loose the Voting Rights:**
Migrants are deprived their voting rights. They can not take the benefit of voting rights without transferring the Adhar Cards, Rationing Cards etc.

c) **A cute shortage of Amenities:**
Due to migration urban area become crowded and face the problems e.g. traffic, shelter, school, health, hygiene, water, sanitation, drainage, competition, pollution, natural resources, fundamental facilities etc.

d) **Lack of Literacy:**
The temporary workers are always transferred from one place to another place. As a result their children deprived from education. Its education is stopped. They cannot change their life. They also become workers as like their parents. The same picture is seen about 'Lamanis' from Balgavi, Karnataka.

e) **Increased Slum Area:**
Less educated and illiterate people search out another ways inspite to the jobs. They are doing begging, crime, theft, bad habits, gambling etc. In urban area slum area are increased e.g. Due the migration in Mumbai 'Dharavi Slum Area' become one of the largest area in Ashia.

f) **Brain Drain:**
We cannot provide good opportunities to the brilliant persons in our country. So, we lose the intellectual man power due to foreign migration. The benefits of such brilliant persons are getting by the developed countries. The developed countries are ahead in research and Intellectual Property Rights (IPRs) in the world.

Challenges:

a) Rural Development:
Due to migration urban area become developed on the other hand rural area become less developed. In future it has no chance to develop forever.

b) Problem of Adjustment:
The migrants have to make an adjustment and face the problems e.g. cultural adaptation, language barriers, home sickness and loneliness. As a result they suffer psychological and emotional stress.

c) Economic Exploitation:
The contractors are not pay sufficient wage to the temporary workers. They cannot give those continuous jobs and security. They are taking undue advantage through the poor, non-educated and non-organized labour. They gaining extra work from them with minimum wage without giving extra facilities.

d) Environmental Problems:
Due to migration the population of urban area become over. There is addition in industries, vehicles, crowed then the problems create through the pollution. People sufferedfrom diseases. The total climate of the cities were become polluted.

Deprive from Social Benefits:

The migrants have need to provide proof of address, ration cards, voter IDs and Adhar Cards etc. In case they are unable to provide such documents then they deprive from accessing welfare schemes and policies.

Conclusions / Self Opinion:

Know-a-days migration become a common phenomenon. People are migrating from rural to urban for economic source, education and living standard. The natural growth of population is increases then migration also increases. Due to migration cities become polluted and rural area become less development. Migration is voluntary movement among the people. We have to change the mentality of the rural people through awareness and educations. It is necessary to form new policy towards rural development through the Ministry. It should be consist rural industrilisation, agriculture development, cottage industries, skill based courses, training programs, and entrepreneurship development etc. if the government political leaders, social reformers, come to the common platform and implement the suggestions. Regeourasly then there a rays of hope to reduced migration and we will find the rural development in future.

References:

1) Dastane Santosh; Aassa Ha Maharashtra, Himalaya Publication House, Mumbai, 2017.
2) Dastane Santosh, Aasa Ha Bharat, Himalaya Publication House, Mumbai, 2017.
3) Misra and Puri; Development Issues of Indian Economy, Himalaya Publication House, Mumbai, 2010.
4) MungekarBhalchandra; The Economy of Maharasthra, Dr. Ambedkar Institute of Social and Economic Change, Mumbai, 2003.
5) Shinde S. B., ManaviBhugol, Sheth Publishers, Mumbai, 2010.
6) Thakur Shrinivas Y.; Rural Industrialisation in India, Sterling Publishers Pvt. Ltd., New Delhi, 1985.
7) Arthasanwd, Marathi ArthashashtraParishad, Mumbai.
8) Lokrajya, Maharashtra Government Information and Public Relation Ministry, Mumbai.
9) Udhyojak, Maharashtra UdyojktaVikas Kendra, Aurangabad.
10) Yojana, Government of Maharashtra, Mumbai.
11) Economic Survey of Maharashtra (Draft) Directorate of Economics and Statistics, Planning Department, Government of Maharashtra, Mumbai, 2012.
12) RatnagiriSindhudurg Regional Planning Board, Regional Plan RatnagiriSindhudurg Resource Region (Draft) 1981-82 to 2001-02, Regional Plan (Draft) 1981-2001 Vol. I and II.
13) www.google.com
14) www.shodhganga.com
15) www.wikipedia.com

Impact of Migration on Rural Areas

Dr.Manasi Manojkumar Kambale
(Ic/Principal)
C.R.S.M.CollegeTetawali,
Tal-Dapoli, Dist-Ratnagiri.

Abstract

Migration from one area to another in search of improved livelihood is a key feature of human history. While some regions and sectors fall behind in their capacity to support populations, other move ahead and people migrate to access these emerging opportunities. Industrialization widens the gap between rural and urban areas, including a shift of the workforce towards industrializing areas. Migration from rural to urban areas expands due to the following there factors natural growth of population, reclassification of rural areas as urban in course of time and rural to urban migration.

The effects on rural areas of rural urban migration labour shortages in the rural areas only women children and senior citizens are left in the rural areas with increased in child labour, increased workload of women. Women engagement outside the household increases rural economics is the study of rural economics including farm and non-farm industry economic growth, development and change size and spatial distribution interregional trade land use. Rural areas are sometimes associated with high levels or pockets of deprivation and social exclusion Difficulties with access, low levels of service provision, solation, higher costs and lack of choice or quality all contribute to health and social are problems.

Keyword – Areas, Impact, Rural, Migration

Introduction

Many people decide to migrate to have a better life. Employment opportunities are the most common reason due to which people migrate. Except this, lack of opportunities, better education, construction of dams, globalization, natural disaster and sometimes crop failure forced villagers to migrate to cities.People who move from one place to another in search of work or shelter are called migrants. Most of the times migrants people are not skilled or educated therefore they usually employed as daily wagers .Daily wagers do not their families and suffering from many problems such as they do not have enough food to eat, sanitation, hygiene, a proper place to live etc. Other Government measures to boost India's rural economy of cluster-based specialised farming, promotion of organic farming, support for farmers organisations, extension of farmer credit to fisheries and animal husbandry farmers.

Rural development is an essentially focuses on action for the development of areas outside the mainstream urban economic system. We should think of what type of rural development is needed because modernization of village leads to urbanization and village environment disappears.

Objectives of the study

- To Improve productivity and their by the income of the rural poor
- To ensure enlarged employment opportunities at faster pace
- To improve some of the basic needs of the people - Clean drinking water, elementary education, health care, rural road eats.

Methodology

The study is based on both primary data and secondary data published collected from the magazines, new papers , various publication by the agencies were also referred to valuable secondary information was obtained from the libraries

Need and Important the study

The need for rural communities to approach development from a wider perspective has created more focus on a merely creating incentive for agriculture or resource based businesses. Education entrepreneurship physical infrastructure and social infrastructure all pay an important role in developing rural regions. Rural development is also characterized by its emphasis on locally produced economic development strategies in contrast urban regions, which have many similarities, rural development approaches used globally.

Since economic growth is measured as the annual per cent change of gross domestic product (GDP), it has all the advantages and drawbacks of nations are commonly compared using the ratio of the GDP to population or per-capita income. Economic growth is the increase in the inflation adjusted market value of the goods and service produced by an economy over tie. It is conventionally measured as the per cent rate of increase in real gross domestic product, or real GDP. It is a strategy package seeking to achieve enchanted rural

production and productivity greater socio-economic equity and aspiration balance in primary test is to mitigate the hunger of about 70 present of the rural population, providing adequate and nutritious food.

Reduce unemployment, Reduce overcrowding, loss of young people, Reduces economic growth,services close depopulation. Rural development is the process of improving the quality of life and economic well-being of people living in rural areas often relatively isolated and sparsely populated Ares. Rural development has traditionally cantered on the exploitation of land –intensive natural resources such as agriculture and forestry, However changes in global production networks and creased urbanization have changed the character of rural areas. Increasingly tourism, niche manufactures, and recreation have replaced resource extraction, and recreation has replaced economic drives.

Rural economy massively relies on agriculture .But farming in India depends upon unpredictable monsoon leading to erratic yield. Hence water shortage, bad weather conditions and reoccurring droughts are also the reasons of poverty in rural areas. Extreme poverty compels many farmers to commit suicide. Many rural areas are so poor that these even lack the basic facilities of sanitation, infrastructure, communication, and education. The rural economy is becoming stagnated and with this Indies overall economy is not growing at a pace with which it should be. There is no just a one cause of poverty but many which lead to the vivacious cycle of poverty. Let us find out more.

In certain rural areas geographical factors create conditions which lead to poverty. One of the most prominent geographical factors in India is unpredictable monsoons and yield. Natural calamities like flood, drought, cyclones etc. take their own toll and damage the crop Livestock and land Heavy losses caused by these results in poverty. For an example, recent cyclone Hailing has caused and extreme damage in the Odessa and Andhra Pradesh this has to a much talked about onion price rese.

Believe it or not but your economic status is defined by what you do and what you are determined to do, There are many personal factors that lead of poverty. One of these is sickness. Due to poverty families do not get enough food to eat and thus lack in immunity. They become prone to many diseases. So whatsoever they earn is utilized in the treatment of the same. Sickness in turn leads to more poverty. It is rightly said that poverty and sickness from a vicious partnership each helping the other to add to the miseries of most unfortunate of mankind. Addiction to drinking, drugs and other social evils add to rural poverty .these are enough to make the entire family poor.

Rapid growth in population also leads to poverty in rural India. Much developed medical and healthcare facilities in India have reduced the overall death rate but yet birth-rate has not been controlled with effectiveness. Big families and limited resources result in poverty. Rural India depends upon agriculture of seething. But most of the farmers still rely on primitive methods of agriculture. With this the annual produce is often very less Moreover agriculture sector in India is still underdeveloped to provide enough jobs. Faulty supply chain and mismanagement cause the farmers to shudder the most. People at the top of the supply chain earn the maximum benefit of the farmer’s hard work but it should be another way round to uplift the rural India and to eradicate rural poverty.

The impact of migration

The impact of migration are many as they influence every section of the economically, and socially. The effects of migration in general are,economics impactlow national income, high unemployment, low savings and investment, low production,low capital formation,social impact class conflict, miserable conditions of living, anti-social activities, anti- national activities in Indian poor class are most exploited, socially, economically and politically. The political system of the state country does not hold out much promise for effective decentralization for alleviation of migration.

Socially and economically weaker sections of the population suffer from the high incidence of migration because of lack of sufficient income they get form their low-paid occupations. Social barriers such as rigid case systems rules and regulation restrict occupational mobility culture of migration is a way of life which tends to perpetuate it from generation to generation.

Reason of migration

Indian has been collecting information on the reasons of migration related to the place of last redidence.The most important reason for a female migration is the Marriage, accounting for more than half of the migrants. This is because of the India custom of women migrating to her husband’s place after marriage. More than $1/10^{th}$ of the migrants move because of business and employment, while education constitutes 2% of all the migrates. People are attracted to urban areas because they think that, they will have greater opportunities there. For many, life, is better but some end up in poverty.The government savants transferring from one place to another is treated under national sample survey (NSS).

Migration is becoming a very important subject foe the life of cities. Many opportunities and attraction of big cities pull large numbers of people to big cities. Migrations can have positive as well as negative effects on the life of themigrants.

Positive impact

- Unemployment is reduced and people get better job opportunities.
- Migration helps in improving the quality of life of people
- It helps to improve social life of people as they learn about new culture, customs, and languages which help to improve brotherhood among people.
- Migration of skilled workers leads to a greater economic growth of the region.
- Children get better opportunities for higher education the population density is reduced and the birth rate decreases.

Negative impact

- The loss of a person from real areas, impact on the level of output and development of rural areas.
- The influx of workers in urban areas increases completion for the job houses, school facilities etc.
- Having large population puts too much pressure on natural resources, amenities and services.
- It is difficult for a villager to survive in urban Ares because in urban areas in urban areas because in urban areas there is no natural environment and pure air.
- They have to pay for each and everythingMigration changes the population of a place; therefore, the distribution of the population is uneven in India.
- Many migrants are completely illiterate and uneducated; therefore, they are not only unfit for most jobs, but also lack basic knowledge and life skillPoverty makes them unable to live a normal and healthy life.
- Children growing up in poverty have no access to proper nutrition, education or healthMigration increased the slum Ares in cities which increase many problems such as unhygienic conditions, crime, pollution etc.
- Sometimes migrants are exploited migration is one of the main causes of increasing unclear family where children grow up without wider family circle.

Conclusions

- Migration from rural to urban in Indian state is ben increasing slowly with industrialization and modernization in India .The main reason for migration is Employment or business related migration.
- The ratio comparison of male and female migration, where male migration constitute the highest level of migration in India.
- This shows that female usually migrates as accompanists of males through several other factors like after marriage or family transfer.
- This study revealed that upon migration, the rural migrants usually send back remittances in the forms of money, food and clothing and at a definite interval with most of the remitting once a month.
- In addition, the rural migrants also embark on and execute some developmental projects in their rural communities of origin.
- Both the availability or otherwise of these developmental projects and the various uses of the remittances are viewed by the rural population as an indicator of socioeconomic development.
- Rural to urban migration typically find better job opportunities in destination cities, and these pay higher salaries than available in their home regions

References:-

1. S.K.Misra and V.K. Puri- 'Economics of Growth and Development', Himalaya Publishing House, Mumbai
2. A.N. Agarwal- Indian Economy; VishwaPrakashan.
3. RuddarDattSundharm K.P.M –'Indian Economy ;
4. S. Chand and Co. Ltd.Census Reports Government of India, 1991 and 2001.
5. UN (2011) World Population Prospects and world Urbanization Prospects:The 2011 Revision. Population Division of the Department of Economic and social Affairs of the United Nations Secretaritat.
6. UNFPA (2007) State of World Population 2007: Unleashing the Potential of Urban Growth.
7. UNFPA-Technical Division 92012) Population Matters for Sustainable Development.1-32
8. www.https:// journals .plos.org,www.weforum.org

Study of Effect of Migration on the Development of Micro, Small and Medium Enterprises in Sindhudurg District: Empirical Study

Prof. Mugdha Atul Kamat
Commerce Department,
Arts, Commerce and Science College,
Kharepatan.

Abstract

This paper focuses on the effect of migration on the development of Micro, Small and Medium enterprises in Sindhudurg. The MSME sector is an important pillar of Indian economy as it contributes greatly to growth of Indian economy with a vast network of around 30 million units, creating employment of about 70 million, manufacturing more than 6000 products. It has been helpful for development of rural area and reducing imbalances between developments of the country. But migration of skillful labour to Goa, Mumbai and Pune is the main cause which create obstacle in the development of Micro, Small and Medium enterprises of the district. Therefore, researcher chooses this subject for study.

Primary and Secondary both type of data has been collected among the study. Radom sampling method has been used. Data has collected personally through pre-planned questionnaire. Following conclusions has been found out.

1. *Lack of entrepreneur skill, production skill is the major problems of MSME holders in Sindhudurg district. Due to brain drain to Goa, Pune and Mumbai skillful labour is not available. Therefore, productivity is low.*
2. *MSME holders cannot get adequate finance.*
3. *Cut- throat competition by MNCs and Chinese goods is the major problem among MSME holders. Chinese goods are low cost due to low labour charges therefore, these are preferred by customers.*

Key Words:- *migration, development, entrepreneur*

Introduction:-

The Micro, Small and Medium Enterprises (MSME) sector has emerged as a highly vibrant and dynamic sector of the Indian economy over the last five decades. It contributes significantly in the economic and social development of the country by fostering entrepreneurship and generating largest employment opportunities at comparatively lower capital cost, next only to agriculture. MSMEs are complementary to large industries as ancillary units and this sector contributes significantly in the inclusive industrial development of the country. The MSMEs are widening their domain across sectors of the economy, producing diverse range of products and services to meet demands of domestic as well as global markets.

Ministry of Micro, Small & Medium Enterprises envisions a progressive MSME sector by promoting growth and development of the Sector, including Khadi, Village and Coir Industries, in cooperation with concerned Ministries/Departments, State Governments and other Stakeholders, through providing support to existing enterprises, adopting cutting Ministery of State for Micro, Small & Medium.

Definition of Micro, Small & Medium Enterprises: In accordance with the provision of Micro, Small & Medium Enterprises Development (MSMED) Act, 2006 the Micro, Small and Medium Enterprises (MSME) are classified as below:

Table -1

Manufacturing Sector:-

Enterprise Category	Investment in plant & machinery
Micro Enterprises	Does not exceed twenty five lakh rupees
Small Enterprises	More than twenty five lakh rupees but does not exceed five crore rupees
Medium Enterprises	More than five crore rupees but does not exceed ten crore rupees

Service Sector :-

Enterprise Category	Investment in plant & machinery
Micro Enterprises	Does not exceed ten lakh rupees:
Small Enterprises	More than ten lakh rupees but does not exceed two crore rupees
Medium Enterprises	More than two crore rupees but does not exceed five core rupees

Source:-www.msme.gov.in

Importance of MSME in Indian Economy:-

The **MSME sector** is an important pillar of **Indian** economy as it contributes greatly to growth of **Indian** economy with a vast network of around 30 million units, creating employment of about 70 million,

manufacturing more than 6000 products, contributing about 45% to manufacturing output and about 40% of exports, directly and indirectly. Moreover, it is the MSME sector which can help realize the target of proposed National Manufacturing Policy of raising the share of manufacturing sector in GDP from 16% at present to 25% by the end of 2022. (Planning Commission).

Table-2
State wise Distribution Estimated Number of MSME 2017-18

Sr.	State	Estimated No. of enterprises (Number in Lakh)			
		Micro	**Small**	**Medium**	**MSME**
1	Andhra Pradesh	33.74	0.13	0.00	33.87
2	Arunachal Pradesh	0.22	0.00	0.00	0.23
3	Assam	12.10	0.04	0.00	12.14
4	Bihar	34.41	0.04	0.00	34.46
5	Chhattisgarh	8.45	0.03	0.00	8.48
6	Delhi	9.25	0.11	0.00	9.36
7	Goa	0.70	0.00	0.00	0.70
8	Gujarat	32.67	0.50	0.00	33.16
9	Haryana	9.53	0.17	0.00	9.70
10	Himachal Pradesh	3.86	0.06	0.00	3.92
11	Jammu & Kashmir	7.06	0.03	0.00	7.09
12	Jharkhand	15.78	0.10	0. 00	15.88
13	Karnataka	38.25	0.09	0. 00	38.34
14	Kerala	23.58	0.21	0.00	23.79
15	Madhya Pradesh	26.42	0.31	0.01	26.74
16	Maharashtra	47.60	0.17	0.00	47.78
17	Manipur	1.80	0. 00	0.00	1.80
18	Megahlaya	1.12	0. 00	0.00	1.12
19	Mizoram	0.35	0.00	0.00	0.35
20	Nagaland	0.91	0.00	0.00	0.91
21	Odisha	19.80	0.04	0.00	19.84
22	Punjab	14.56	0.09	0.00	14.65
23	Rajasthan	26.66	0.20	0.01	26.87
24	Sikkim	0.26	0.00	0.00	0.26
25	Tamil Nadu	49.27	0.21	0.00	49.48
26	Telangana	25.94	0.10	0.01	26.05
27	Tripura	2.10	0.01	0.00	2.11
28	Uttar Pradesh	89.64	0.36	0.00	89.99
29	Uttarakhand	4.14	0.02	0.00	4.17
30	West Bengal	88.41	0.26	0.01	88.67
31	A & N Islands	0.19	0.00	0.00	0.19
32	Chandigarh	0.56	0.00	0.00	0.56
33	Dadra & Nagar haveli	0.15	0.01	0.00	0.16
34	Daman & Diu	0.08	0.00	0.00	0.08
35	Lakshadweep	0.02	0.00	0.00	0.02
36	Puducherry	0.96	0.00	0.00	0.96

Source:-www.msme.gov.in

Migration:-

A person is considered as migrant when he/she is enumerated at a different place than his/her previous place of residence. For comparison of Census 1991 and 2001 data with NSS 64th round data (2007-08), the major reasons for migration are considered to be ‘Employment’, ‘Business’, ‘Education’, ‘Marriage’ and ‘Others’. The reasons as natural disaster, social/political problem, housing problem, migration of parent etc are clubbed in ‘Others’. The data reveals that there is an upward trend in migration because of employment.

It means the main reason for migration is the economic development. ‘Marriage’ is the most prominent reason for migration among females.

Table-3
Net Interstate Migration Rate (per 100 of population) for Major States during 1991-2011

State	Census, 1991-01	NSS, 2007-08	2001-11 (estimated)
1	2	3	4
Andhra Pradesh	-0.31	-0.87	-2.02
Assam	-0.69	-0.50	-2.21
Bihar	-2.67	-5.64	-3.39
Gujarat	1.67	1.63	1.64
Haryana	4.07	3.52	2.01
Himachal Pradesh	0.98	-	-0.40
Jammu and Kashmir	-0.42	-1.24	0.37
Karnataka	0.29	0.97	1.68
Kerala	-0.57	-4.43	-5.41
Madhya Pradesh	-0.04	-0.68	0.48
Maharashtra	3.02	4.10	2.70
Orissa	-0.65	-1.26	-0.55
Punjab	1.66	1.27	0.77
Rajasthan	-0.59	-0.93	-1.34
Tamil Nadu	-0.68	-1.42	4.92
Uttar Pradesh	-2.04	-3.10	-1.94
West Bengal	0.37	1.34	-0.50
India	0.09	-0.26	-0.33

Source: Col. 2 Computed using data from Census of India, 2001, Col. 3 Computed using data from NSS- 64 round and Col. 4 estimated by LTSR using data Census of India, 2001 and 2011

Objectives:-

1. To study the effect of migration on the development of MSME in Sindhudurg District.
2. To study overall problems of MSME in Sindhudurg District.
3. To find out future prospects of MSME.

Table-4
Contribution of MSMEs in Country's Economy at Current Price
(Figures in Rs. Crores)

Year	MSME GVA	Growth (%)	Total GVA	Share of MSME in GVA (%)	Total GDP	Share of MSME in GDP (in %)
2011-12	2583263	-	8106946	31.86	8736329	29.57
2012-13	2977623	15.27	9202692	32.36	9944013	29.94
2013-14	3343009	12.27	10363153	32.26	11233522	29.76
2014-15	3658196	9.43	11481794	31.86	12445128	29.39
2015-16	3936788	7.62	12458642	31.60	13682035	28.77

Source: Central Statistics Office (CSO), Ministry of Statistics & Programme Implementation

Literature Review

- **Singh (2012)** analyzed the performance of SSI in India and focused on policy changes which have opened new opportunities for this sector. This study concluded that SSI sector has made good progress in terms of number of SSI units, production and employment levels. The study recommended the emergence of technology development and strengthening of financial infrastructure to boost SSI and to achieve growth target.
- **Venkatesh and Muthiah (2012)** found that the role of small and medium enterprises (SMEs) in the industrial sector is growing rapidly and they have become a thrust area for future growth. This research emphasized that development of SME sector is necessary for the economic well-being of the nation. Also they focus on it is essential that the entrepreneurs along with government support take necessary steps for future development. The above literature highlights at the various aspects viz. performance, growth and challenges of MSMEs in Indian economy.

- **Priydarshini Zanjurne (2018**) studied Growth and future prospects of MSME in India. This paper is to focus on performance of MSME and growth and opportunities. It was concluded that this sector significantly contributes in employment, export and manufacturing output.

Research Methodology
Profile of Sindhudurg District-
Location-

The extreme southern pattern of the western coast of Maharashtra is known as Sindhudurg district. Formerly, it was a part of the unbifurcated Ratnagiri district, came into existence as a separate administrative district from 1st May 1981. Geographically, it is one of the smallest but beautiful districts, in the state of Maharashtra. The name ‘Sindhudurg’ is a derivative of the fort ‘Sindhudurg’ which was built during the regime of the great king ‘Chhatrapati Shivaji’ on island near Malvan coast.

The region is a coastal strip running north to south along the western coast of Maharashtra and Sahyadri, till ranges and lies between 15⁰ 37’ to 16⁰ 40’ north latitude and 73⁰ 19’ and 74⁰ 13’ east longitude. The district has a North South length of about 145 kilometers and an average width of East West 64 kilometers. The district enjoys a coast line of the Arabian Sea of about 121 kilometers. The area of district is 5087.5 square kilometers. Ratnagiri and Kolhapur district of Maharashtra state are situated on the north and the east respectively where as Belgaum district of Karnataka state is situated on the east and the beautiful state Goa is situated to the south of this district.

Topography:-

The district has 8 tehsils, these are Sawantwadi, Dodamarg, Vengurla, Kudal, Malvan, Kankavli, Deodgad and Vaibhavwadi. The district can be divided into 4 parts viz. hilly areas of Sahyadri and its offshoots, the plateau-surfaced area used for crops and coastal plains where coconut, cashew nut and fishing are the main source of livelihood. There are mainly four ghats in this district i.e. Amboli, Phonda, Ramghat, and Rajapur ghati. Amboli is a tourist center where the Maharashtra Tourism Development Corporation has built well equipped suits.

Agriculture and Horticulture:-

Agriculture is the main source of income in the district. But the fertility of land is very low as compared to the land of upper region. At least 70% of the population relies upon agriculture. Heavy rain, sandy soil, rocks and sudden ups and downs of the land are some of the reasons of the low yield.

Horticulture is the main hope of the district. Due to long gestation period, people are reluctant to take up horticulture on a large scale. In the district, main crops are coconut, cashew, mango, betel nut .

Industry :-

Industrially, Maharashtra is one of the advanced States in the country but Sindhudurg is one of the most industrially under-developed districts in the State. There is practically no major manufacturing industry in the District. The existing industrial establishments are mostly very small in size. The employment in non-agricultural sector depends mainly upon the village and cottage industries. The industrial policy of the State is based on the basic decision to encourage industries in the developing and under developed areas in the District and to disperse industries from the heavily congested areas of Mumbai, Thane and Pune. In the District, there are industrial estates in Kudal, Kankavli and Majgaon (Sawantwadi Tahsil) MIDC has developed 127 hectares of land for setting up of industries. This area is given to small scale industries as well as large scale industries. The most important small scale industries in the district are cashew nut processing, having a great demand in national market, fruit preservation and silica processing. Other registered units are oil mills, saw mills, laundry soap, printing, book binding, bidi making etc. which are located in Vengurla, Malvan and Kudal Tahsils. By the size of employment generated, fishing is the largest occupation in the district. Kankavli, Kudal, Sawantwadi are also known for handloom, weaving. Wooden toys and decorative articles of the fine quality are prepared in Sawantwadi Tahsil

The district is industrially backward because-

1. There are no basic raw material
2. There is a drain of entrepreneurship to Mumbai, Kolhapur and Pune.
3. Prohibitory cost of transportation
4. Lack of skilled and enthusiastic labour force
5. Frequent power failures

The district offers a good scope for the development cottage industries such as carpentary, bamboo-work.

Data Source:-

The data sources used for this study were both primary and secondary.

Primary Data:-

The primary data was collected from the Micro, Small and Medium enterprise holders of Sindhudurg district. The data related to profile of the MSME holders and their problems related with day to day operations i.e. production, storage, finance, transportation, marketing, government support was collected through a well structured questionnaire cum interview schedules from the sample MSME holders. The questionnaire was designed by keeping in mind the objectives of study. The primary data was collected from 19 (1%) MSME holders of Sindhudurg district.

Secondary data:-

The secondary data was vital in developing a theoretical framework and to get deep knowledge about operations of Micro, Small and Medium Enterprises, their problems and prospects.

Secondary data has been collected from MSME department, Sindhudurg, Government of Maharashtra and other related departments. In addition to this, an extensive use of books, Journals, periodicals, articles, research papers on different websites has been made.

Selection Procedure:-

Population size:-

There are 8 tahsils in Sindhudurg District. The total number of Micro, Small and Medium Enterprise holders is 1888 in Sindhudurg District.

Sampling unit:-

MSME holders of Sindhudurg district are selected for analyzing their problems, related with production, finance, marketing, Lack of Entrepreneur skill and support by Government etc.

Sample Size:-

There are 1888 MSME holders in the district. Due to time limit, in order to seek the opinions of MSME holders with regard to their problems, 1% of the sampling unit i.e 19 of MSME holders is randomly selected.

Data Collection Instrument:-

The primary data is collected through questionnaire where in questions were framed to get information about the problems of MSME holders related with production, storage, transportation, marketing, finance, cut throat competition of MNC and lack of guidance by Government etc. A pilot survey of MSME holders was carried out and then a questionnaire was finalized.

Analysis & Discussion

The objective of the research is to study the effect of migration on the development of Micro, Small and Medium Enterprises in Sindhudurg district, problems and prospects of MSME holders in Sindhudurg District. The same has been analyzed and discussed below.

Table-5

Year wise Trend of units Registered

Year	No. of Registered (units)	Employment	Investment (Lakh Rs.)
2001-02	33	196	243.00
2002-03	16	230	136.00
2003-04	-	-	-
2004-05	-	-	-
2005-06	29	234.00	143.00
2006-07	-	-	-
2007-08	93	890	1791.00
2008-09	62	747	20520
2009-2010	212	794	1258.00
2010-2011	79	1557	12411.25
Total	562	4837	37126.25

Source:-www.msme.gov.in

In Sindhudurg district, data shows that as compared to 2001-02, number of registered units of MSME is increasing. As well as Investment in MSME sector is also increasing. The data shows that MSME sector also helpful for create jobs to district holders in suitable manner. It shows that MSME sector is developing in the district. If government should take proper decision for its development, it will help to remove brain drain to Mumbai, Pune etc.

Table-6

Details of existing Micro & Small Enterprises and Artisan Units in the District (2010-11)

Sr. No.	Type of Industry	No. of Units	Investment (Lakh Rs.)	Employment
1	Agro based	22	481.00	252
2	Soda water	---	---	----
3	Cotton Textile	---	---	----
4	Wooden, Silk & artificial thread based clothes	---	----	----
5	Jute & Jute based	----	----	----
6	Ready-made Garments & Embroidery	90	496.00	342
7	Wooden based furniture	60	158.00	278
8	Paper & paper products	02	06.00	21
9	Leather based	----	----	----
10	Chemical based	6	112.00	37
11	Rubber, Plastic & Petro based	42	863.00	333
12	Mineral Based	60	458	226
13	Metal based	225	934.60	1476
14	Engineering units	4	117.00	36
15	Electrical Machinery and Transport Equipment	17	164.00	100
16	Repairing & Servicing	13	29.00	64
17	Others- Kachori Making	249	1625.00	1721

Source:-www.msme.gov.in

In 2010-11, In Sindhudurg district, 249 units of food stall like kachori making were registered most i.e. 249 having investment of Rs. 1625 lakh and 1721 peoples were employed. Development of Paper & paper products, Chemical based, Leather based, Jute & Jute based, engineering units were worst due to lack of skillful labour. Migration of skillful labour is badly affected on the development of district.

Table-7

Year wise data about number of Micro, Small and Medium Enterprises in Sindhudurg

Year	No. of Units	Increase/Decrease
2011-12	86	-
2012-13	201	115
2013-14	80	-121
2014-15	155	75
2015-16	982	827
2016-17	1194	212
2017-18	847	-347
2018-19	1888	1041

Source :-Dist. Inds. Centre, Sindhudurg

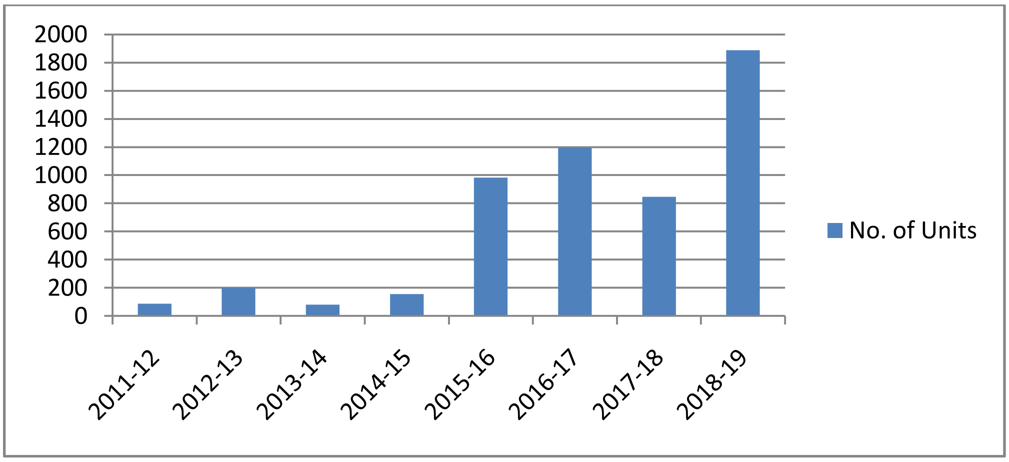

The data shows that except year 2013-14 and 2017-18 data is in increasing trend. It will helpful for strengthen development of the district.

Table-8
Problems faced by MSSE holders

Sr. No.	Problems	No. of Respondents (out of 19)	%
1	Production Problems	09	47.36
2	Labour Problems	15	78.94
3	Lack of managerial skill	16	84.21
4	Lack of Infrastructure	12	63.15
5	Lack of basic facililities	10	52.63
6	Marketing	09	47.37
7	Finance	15	78.94
8	Lack of Govt. Support	12	63.15

Source:-primary Survey

According to the respondents, Lack of skillful labour, managerial skill and finance are the major problems of MSME holders.

Table-9
Prospects for MSME at the point of view of MSME holders

Yes/ No	No. of Respondents	%
Yes	19	100
No	-	
Reasons:- If Yes :-		
1. **Profitability**	16	84.21
2. **Employment**	18	94.73
3. **Economic Development**	18	94.73
4. **Remove Regional Imbalances**	16	84.21
5. **Foreign Exchange**	12	63.15
If No :-		
1. **Cut throat Competition**	-	-
2. **Lack of basic facilities**	-	-
3. **Lack of Govt. Support**	-	-
4. **Financial Problem**	-	-
5. **Labour Problem**	-	-

Source:-primary Survey

According to all respondents, Micro, Small and Medium enterprises will good prospects, though there has various problems.

Conclusions and Suggestions

The need of present era is to increase the production of each and every product, which would help to feeding the ever increasing population of our country. This ever increasing population has been creating many problems. Our country faces the very critical problem of earning the foreign exchange. The foreign exchange is needed to balance the trade with other countries. Thus, it is essential to produce the commodities having potential of marketing abroad. Micro, Small and Medium Enterprises has vital part of Indian Economy at the point of view of production, employment and investment which will helpful to build strong rural community spirit. But due to migration of skillful population from Sindhudurg to Industrial Cities like Pune, Mumbai and Goa create various problems for development of micro, small and medium enterprises. It creates obstacles in rural development.

The following conclusions have been emerged under the study and some recommendations to grab a prominent position to market.

1. More than 47 % respondents were facing problems of production, like lack of raw material i. e. wooden based furniture, agro based industries, mineral based industries. More than 84 % respondents were facing problems of shortage of skillful labour. Lack of entrepreneur skill, production skill is the major problems of

MSME holders in Sindhudurg district. Due to brain drain to Goa, Pune and Mumbai skillful labour is not available. Therefore, productivity is low.

Ministry of MSME should take proper decision to attract skillful labours.

2. More than 78% respondents were facing problems of finance. Due to heavy documentation and lengthy process with high processing fee, nationalized banks, District Co-operative Bank and financial institutions has provided limited financial assistance to MSME holders. Therefore, MSME holders cannot get adequate finance.

   Ministry of MSME should envision a progressive MSME sector by taking proper decisions for encouragement and development this sector.

3. More than 47% respondents were facing problems of cut throat competition and marketing. Cut throat competition by MNC and Chinese Goods is badly effected on local market as well as outside big market like Goa, Mumbai, Pune etc. Chinese goods are low cost due to low labour charges therefore, these are preferred by customers.

   MSME holders should increase their productivity to face this competition. They should adopt new technology and marketing skill. According to MSMED Act 2006, proper training should be given to them by Ministry of MSME. The implementing agencies of Ministry are the National Small Industries Corporation (NSIC), Khadi and Village Industries Commission (KVIC), the Coir Board, and one training institute viz., National Institute for Micro, Small and Medium Enterprises (NI-MSME), Hyderabad and Mahatma Gandhi Institute for Rural Industrialization (MGIRI), Wardha – a society registered under Societies Registration Act, 1860.

4. As per the primary survey, the district has wide scope for processing units of cashew, coconut, Jamun etc. The Ministry of MSME should attract unemployed youth for self employment.
5. The government should take proper decisions for start-up regulated market for agro-products.

Bibliography

Books :-

- Dastane Santosh(2003),'Maharashtra 2003',Dastane Ramchandra & co.,Pune.
- K Sagar(2007), 'Maharashtratil Jilhe', K Asagar Publication, Pune.

References:-

- Priyadarshani Zanjurne (2018), 'Growth and Future Prospects of MSME in India', International Journal of Advanced Engineering, Management and Science, Vol-4, Issue-8.
- Ranjana Singh (2017), 'Problems and Prospects of Women Entrepreneurship with special Reference to MSME in the State of Gujrat', 'Gujrat Technological University, Ahmedabad, Ph. D. Thesis.
- Krishnamurthi R. (2016), 'Micro, Small and Medium Enterprises Development Organisation and Small Enterprises- A study of Hyderabad, Karnataka Region in Karnataka State', Gulbarga University, PH. D. Thesis.
- Namdev Gawas (2014), 'Management Practices in selected Micro, Small and Medium Enterprises in Goa', Shivaji University, Kolhapur, Ph. D. Thesis.

Websites:-

- en.wikipedia.org
- www.msme.gov.in
- www.census2011

Migration In India: Causes, Consequences, And Challenges

*** Dr. R. G. Sawant**
Assistant Professor, Department of Commerce
****M. S. Bhosale**
Assistant Professor, Department of Business Economics
R. P. Gogate College of Arts & Science and R. V. Jogalekar College of Commerce,
Ratnagiri – 415 612 (MS), India.
(Affiliated to University of Mumbai)

Abstract

Migration is a common phenomenon around the globe. It is a way to move from one place to another in order to live and work. Movement of people from their home to another city, state or country for a job, shelter or some other reasons is called migration. Migration from rural areas to urban areas has increased in past few years in India. At the same time reverse migration i.e. migration from urban to rural areas is also taking place to some extent. There are several causes/reasons behind it, among which search for way of life and employment is major one. Also push and pull factors are playing a significant role in this regard. In this the factors like Demographic and social infrastructure, Economic, Political, Ecological, and Family and personal are found quite important. Further, it creates some challenges for local residents, government, and society as a whole.

This research article is an effort to revisit the reasons/causes, consequences or impacts, and challenges of migration in India along with some suggestions/measures. The authors have reviewed relevant literature available in different forms in order to get better insight into the subject.

***Keywords**: Migration, Reasons/Causes, Pull and Push Factors, Consequences or Impacts, Challenges*

Introduction to Migration:

One important facet of study on population is the study of migration arising out of various social, economic, political, Ecological or other reasons. For a large country like India, the study of movement of population in different parts of the country helps in understanding the dynamics of the society. At this junction in the economic development, in the country, especially when many states are undergoing faster economic development, particularly in areas, such as, manufacturing, information technology or services sector, data on migration profile of population has become more important.

When a person is enumerated in census at a different place than his/her place of birth, she/he is considered a migrant. This may be due to marriage, which is the most common reason for migration among females; or for work, which is the case as generally among males. It also happens that many return to their place of birth after staying out. In India migration from rural to urban areas has increased considerably in past few years. Similarly, migration from urban to rural areas is also taking place to some extent of which the reasons are different. There are several reasons and factors behind it, understanding which is very important in order to undertake remedial measures so as to face the challenges coming ahead.

Scenario of Migration in India: In order to capture movements of population census collect information on migration. It helps to understand the current migration scenario. In India, as per Census 2001, about 307 million people have been reported as migration by place of birth. Out of them about 259 million (84.2%), migrated from one part of the state to another, i.e. from one village or town to another village or town. The data on migration by last residence in India as per Census 2001 shows that the total number of migrants has been 314 million, which consists of intra-state, inter-state migrants, and people migrated from outside of country.

According to Census 2011 data, Uttar Pradesh and Bihar have a disproportionately high number of out-migrants, while migrants constitute more than one-third of the population in metros like Delhi and Mumbai. Uttar Pradesh and Bihar are responsible for the most number of migrants as 20.9 million people migrated outside the state from the two states. Delhi and Mumbai are widely considered migrant magnets and the 2011 Census bears that out. According to it migrants from other states in Delhi and Mumbai are 9.9 million, or almost a third of the combined population of 29.2 million. The Census 2011 shows that, four states, Uttar Pradesh, Bihar, Rajasthan and Madhya Pradesh accounted for 50% of India's total inter-state migrants. On the other hand, Maharashtra, Delhi, Gujarat, Uttar Pradesh and Haryana housed 50% of the country's inter-state migrants. These shares are much higher than the share of these states in India's total population. Uttar Pradesh has the highest share of out-migrants while Maharashtra has the highest share of in-migrants.

The number of inter-state migrants grew at 55% between the 1991 and 2001 Census. This came down to just 33% between the 2001 and 2011 Census. So far as migration from outside is concerned in 2019, with 17.5 million persons living abroad, India was the leading country of origin of international migrants.

India hosted 5.1 million international migrants in 2019, which is less than the 5.2 million in 2015. An international migrant as a share of total population in India was steady at 0.4 per cent from 2010 to 2019.

The following table shows reasons based migration in India during two censuses i.e. 2001 and 2011.

Table 1: India: Migration by Reasons, 2001-11

Reasons for Migration	2001 %	2011 %
Work/Employment	14.70	10.22
Business	1.20	0.96
Education	3.00	1.77
Marriage	43.80	49.35
Moved after Birth	6.70	10.57
Moved with Household	21.00	15.39
Other reasons	9.70	11.74

Source: Census of India, 2001 and 2011

The percentage of migration due to work/employment, business, education, and moved with household has come down in 2011 as compared to 2001. And it has increased in case of reasons like marriage, moved after birth, and other reasons in 2011 as compared to 2001. The reasons behind migration vary by gender, which may consist of marriage in case of women and economic i.e. work, business and education in case of men.

Concept of Migration: Human Migration is the movement of people from one place in the world to another. People can either choose to move (voluntary migration) or be forced to move (involuntary migration).

The International Organization for Migration (The United Nations Migration Agency) defines a migrant as, "any person who is moving or has moved across an international border or within a state away from his/her habitual place of residence, regardless of person's legal status, whether the movement is voluntary or involuntary, what the causes for the movement are, and what the length of the stay is."

According to the United Nations (UN), "migration means and is a form of spatial mobility of population between one geographical unit and another involving a permanent change of residence."

The Census of India defines migration by place of birth or residence. It means if a person was born at a place other than the place of enumeration, then he is treated as migrant.

Basically, migration is of two types such as internal migration and external migration. People move for many reasons, based on which types of human migration include internal migration (moving within a state, country, or continent) and external migration (moving to a different state, country, or continent).

Major Causes of Migration in India: Migrations are caused by a variety of reasons/factors including economic, social, political, and other factors. They are briefly described as under.

Marriage is a very important social factor of migration. After marriage the entire female population of India has to migrate over short or long distance.

People migrate in large number from rural to urban areas in search of work or employment. The agricultural base of rural areas does not provide employment to all the people living there. Even the small-scale and cottage industries of the villages fail to provide employment to the entire rural population.

Rural areas, by and large, lack educational facilities, especially those of higher education and therefore rural youths have to migrate to the urban education centers for this purpose. Many of them settle down in the cities for earning a livelihood after completing their education. Migration for higher education to the countries like U.S.A., Canada, Germany, Australia, China, and Russia remained the common phenomenon in India.

Seasonal migration and circular migration in many parts of the country. People seasonally migrate for employment in different areas and different industries. For example, significant numbers of people from drought-prone regions migrate seasonally to work in brick making, construction, tile factories, and agricultural work. In western Maharashtra migration of sugarcane cutters is a very common phenomenon. On the other hand, circular migration or repeat migration is the temporary and usually repetitive movement of a migrant worker between home and host areas, typically for the purpose of employment.

Even lack of security i.e. political disturbances and interethnic conflicts drive people away from their homes. Large number of people has migrated out of Jammu and Kashmir and Assam during the last few years due to disturbed conditions over there.

People also migrate on a short-term basis in search of better living and better opportunities for recreation, health care facilities, and legal advices or for availing service which the nearby towns provide.

Sometimes frequent natural calamities like heat waves, drought, floods, earthquakes, storms etc. compel people to migrate from their place of normal residence to some other safe places. Even migration may also take place due to strategic considerations like continuous warlike conditions on the borders, possible attacks from enemy countries.

In case of development projects like big dams, power generation projects, big chemical or petrochemical plants, constructions of roads, bridges etc. the affected people get displaced. Their rehabilitation takes place as they are provided with alternative lands, and thus migration take place.

Pull and Push factors plays very important role in case of migration. The socio-economically developed urban centers act as magnets for the migrant population and attract people from outside. In other words, cities pull people from other areas. The 'Pull-factors' which attract the migrants are stable population, educational, health, security and welfare conditions; labour demand, high wages, and high standard of living; political stability, peace, protection of human and civil rights; and better natural environment and protection of natural resources. On the other hand, the 'Push-factors' are population growth and poverty; lack of work/employment opportunities; unemployment and underdevelopment; poor economic conditions, exhaustion of natural resources and natural calamities; scarcity of cultivated land, inequitable land distribution, and low agricultural productivity etc.

Consequences of Migration: The question arises, whether migration is positive or negative? Migration can have positive as well as negative effects on the life of the migrants. Some of the positive as well as negative consequences/impacts of migration are described as under.

Positive Consequences:

Migration fills gaps in demand for and supply of labor by allocating required labour. It helps to reduce unemployment and people get better job opportunities in other areas.

Migration helps in improving the quality of life of people. It enhances the chances of employment and economic prosperity, which in turn improves quality of life.

The migrants also send extra income and remittance back to home, and thereby positively contributing towards their families at their native places. It helps to improve financial conditions.

Economic well being of migrants provides insurance against risks to households in the areas of origin, increases consumer expenditure and investment in health, education and assets formation.

Migration helps to improve social life of people as they learn about new culture, customs, and languages, which also helps to improve brotherhood among people and ensures greater equality and tolerance.

Migration enhances the knowledge and skills of migrants through exposure and interaction with the outside world. Further, migration of the skilled workers may lead to greater economic growth of the region where they migrate.

Due to the migration in search of better education young generation get better opportunities for higher education.

Migration essentially offers demographic advantage. As a result of outmigration, the population density of the place of origin is reduced and the birth rate decreases.

Migration has also emerged as a possible adaptive mechanism in the context of climate change and the occurrence of extreme climatic and natural events like floods, droughts, and cyclones.

Negative Consequences:

1. Migration in large numbers can alter demographic profiles of communities, as most of the young men move out, leaving only the women and elderly to work on the land. Thus, reduction of people from rural areas may have adverse effect on the level of output and development of rural areas. Sometimes the source state suffers from the loss of human capital i.e. brain drain.
2. Population explosion and the Influx of workers in the place of destination increases competition for the job, houses, school facilities etc and a large population puts too much pressure on natural resources, amenities, and public services.
3. Migration brings changes in the population of the place which may lead to uneven distribution of the population in India. Cities may found overcrowded and flooded like Mumbai, Delhi etc.
4. Migration increases the slum areas in cities, compromising with the quality of infrastructure and life at the destination, which further increases many problems such as unhygienic living conditions, crime, pollution etc.
5. It is seen that illiterate and under skilled migrants are not only unfit for most jobs, because of a lack of basic knowledge and life skills but are also prone to the victimization of exploitation, trafficking, psychological abuse, and gender-based violence in the case of female migrants.
6. It is found that many migrants are completely illiterate and uneducated; therefore, they are not only unfit for most jobs, but also lack basic knowledge and life skills.
7. Getting low wages jobs sometimes leads to hardships of life and insufficient income. Very often poverty makes the migrants unable to live a normal and healthy life. Children growing up in poverty have no access to proper nutrition, education or health. Sometimes migrants are exploited.

8. Sometimes it is difficult for a villager to survive in urban areas because in urban areas there is no natural environment and pure air. They have to pay for each and everything in order to fulfill their basic and fundamental needs.
9. Migration is one of the main causes behind increasing number of nuclear families, where children grow up without a wider family circle. It may also lead to some unwanted family issues.
10. Migrant people are deprived of many opportunities to exercise their political rights like the right to vote. Hardly, they are able to come to their native places to exercise their rights and join for some other duties.

Challenges of Migration:

As discussed above migration may cause due to several reasons. There are some pull as well as push factors behind it. It has some positive and negative impacts. It also creates certain challenges to be face by the migrants. They are as follows.

1. Internal migration is not viewed positively in India and policies are often aimed at reducing internal migration, as a result, there is a lack of integration of migration with the process of development.
2. Any person migrating to new areas or other countries faces multiple challenges, from cultural adaptation and language barriers to homesickness and loneliness. A migrant very often goes under psychological and emotional stress.
3. People migrated from outside often faces unacceptable treatment from their employers. For instance, some migrant people are paid below their contract wage and may be forced to work long hours and denied regular time off. Systems like reservation of jobs in many states and countries for the locals pose as the main hurdle.
4. The problems faced by migrants in destination countries range from contract violation, non-payment of salary, long working hours, and poor working conditions. It generally happens in case of migration outside of the country.
5. The poor and harsh living conditions coupled with difficult and risky working conditions, lack of information, and lack of medical health support also leads to several health problems of the migrants. This happens in case of lowly skilled people.
6. Particularly, in case of migration outside of the country, in spite of the challenges and problems faced by the migrants in the destination countries, low tendency to seek assistance from the diplomatic missions in the destination countries were also observed due to lack of knowledge, information about the role of diplomatic missions, trust and effectiveness to enhance access to justice.
7. In order to protect interest and enforce rights of internal migrants there are certain laws in India, but sometimes they are found insufficient and are often ignored.
8. Very often migrants are not made available with social benefits. The need to provide proof of address, Ration cards, Voter IDs, and Aadhaar cards, which is difficult due to the fluidity of their lives, deprives them from accessing welfare schemes and policies.

The Path Ahead:

Various reports of United Nations say that policies and programs in regards migration and migrants are not properly framed. Migration though inevitable can reduce to the greater extent. Its negative impacts can also be reduced and challenges can be tackled in a better way. Particularly, India needs to formulate migration centric policies, strategies, and institutional mechanisms in order to ensure inclusive growth and development and reduce distress induced migration, thereby increasing India's prospects for poverty reduction and achieving sustainable development goals. The government needs to promote trade, investment, and aid. The government also needs to provide amenities and social security benefits for the migrant population, which is riddled with the issues of inadequate housing; low-paid, insecure or hazardous work; extreme vulnerability of women and children to trafficking and sex exploitation etc. Here are some suggestions/measures which may help to make the scenario better than existing one.

1. Increase in investment in financial and human resources in migration prone areas.
2. Promote public- private partnership for promotion of safe internal migration in particular.
3. Provide banking facilities for migrants to enable safe and secure transfer of remittances.
4. More focus on migrants in national development plans like Five Year Plans, Jawaharlal Nehru National Urban Renewal Mission, and City Development Plans etc.
5. Establish a Universal National Minimum Social Security Package covering minimum wages and labour standards and incorporating portability of benefits in all government social protection schemes and public services.

6. Design special outreach strategies for migrants within public services and government programs.
7. Adopt development strategies in backward areas such as Sustainable Livelihood Opportunities, Food Security Programs and creating opportunities for access to credit.
8. Revise the Inter-State Migrant Workmen (Regulation of Employment and Conditions of Service) Act, 1979.

Concluding Remarks:

To be summarized it can be said that migration is the movement of people from one place to another. People move in search of employment, better educational and health facilities etc. The male migration constitutes the highest level of migration in India due to employment purpose. The females usually migrate as accompanists of males through several other factors like after marriage or family transfer. More people migrate to urban areas because small land holding, low income, low living standard, less agricultural productivity compels them to migrate in urban areas, where diversification of economy and urbanization provides a lot of job/work opportunities. But overcrowding in cities causes many social and environmental problems. So, there is a need to provide sources of income and employment facilities in rural areas to minimize the rate of rural to urban migration. A large percentage of the rural population should be able to make decent living through non-agricultural occupations. All basic amenities like roads, electricity, safe drinking water, health facilities (health centers), job/work opportunities in business and service sectors should be develop by the government in rural areas. The government should formulate migration centric policies, strategies, and institutional mechanisms as as to tackle various issues of migration.

References:

URLs:
1. https://censusindia.gov.in/Tables_Published/D-Series/Tables_on_Migration_Census_of_India_2001.aspx
2. https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/011719689200100107
3. https://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/161997/11/11_chapter%203.pdf
4. https://www.drishtiias.com/daily-updates/daily-news-analysis/2011-census-data-on-migration
5. https://www.drishtiias.com/to-the-points/paper1/human-migration-in-india
6. https://www.toppr.com/guides/evs/no-place-for-us/migration-and-its-effects
7. https://www.yourarticlelibrary.com/india-2/4-major-causes-of-migration-in-india/19860

Journals:
8. Gosal, G.S. 1961 "Internal Migration in India: A Regional Analysis," Indian Geographical Journal, 36(3):106–121.
9. Srivastava, R. (2011). Labour Migration in India: Recent Trends, Patterns and Policy Issues. The Indian Journal of Labour Economics. 54(3):411-440.

Books and Magazines:
10. Bogue, D. J. (1959). International Migration in Hauser PM and Dumean, O (Eds): The study of Population. The University of Chicago Press, Chicago.
11. Connel, John, Dasgupta, B., Laishley, R. and Lipton, M. (1976). Migration from Rural Area: The Evidence from Village Studies. Oxford University Press, Delhi.
12. Kaul, K. (2006). Migration and Society. Rawat Publications, New Delhi.
13. Khullar, D. R. (2014). India: A Comprehensive Geography. Kalyani Publishers, New Delhi. ISBN: 9788127226367, 812722636X.
14. Kundu, A. and Saraswati, L. R. (2012). Migration and Exclusionary Urbanization in India. Economic and Political Weekly. Vol. 47(26-27). Pp. 219-227.

Impact of Migration on Rural and Urban Areain India

Prof. Sandeep Shivram Teli
M.Com, B. Ed, SET- Commerce, Assistant Professor, Department of Commerce,
Shri. S.H. Kelkar College, Devgad, Dist- Sindhudurga, University of Mumbai.

Abstract: -

Migration has become one of the most defining issues for development; more so now than ever before. One important stream that has been overlooked in this disclosure is the large number of migrants moving within the boundaries of a nation-state. Migration may be classified as rural to urban, urban to urban, urban to rural and rural to rural. Migration leads to redistribution of people at the origin and at the place destinations. Human migration is a universal phenomenon. It is a process through which people move from a permanent place of residence to another more or less permanent one for a substantial period of time. Internal migration or which is commonly called rural-urban migration plays an important role in the process of urbanization and process of economic development in space. The study of migration is linked to research on economic migration but has its own specific research topics, methodological problem and conceptual issues. In the past few years, there have been certain dedicated attempts to design solutions and services for migrants in India; focused interventions that would make migration a more secure and dignified experience. This paper aims to study impact of migration on rural and urban area, hence rural and urban migration plays very significant role in the present context. This study attempts to examine the causes, reasons and its impact on social and economical scenario in India.

Keywords: *-Migration, Rural-Urban, Transmission, Social – Economical impact.*

Introduction: -

Human migration is a universal phenomenon, It is a process through which people move from a permanent place of residence to another more or less permanent one for a substantial period of time. Thus, migration is a significant factor in influencing the size and structure of population of a given region. While presenting the "Laws of Migration", Ravenstein has pointed out that the tendency of the migrants is to move from the areas of low opportunity to areas of high opportunity.

The recent migration data from 64th round NSSO (2007-08) and census 2011 shows rapid increase in internal migration in India. The migration rate (proportion of migrants in the population) in the urban areas (25 percent) was far higher than the migration rate in the rural areas (26 percent). Internal migration or which is commonly called rural-urban migration plays an important role in the process of urbanization and process of economic development in space. 30 percent of all urban growth in India during 1990's was due to rural urban migration (census Govt. of India 2005). Rural urban migration has often been considered the major factor for growth of urban population.

As a result of introducing liberal global economy many changes have taken place in India and around the worlds leading to positive growth of the economy. In addition it has many social and demographic implications. People attached to rural area have started moving towards urban areas as a result of increased economic activities. Growth of information and technologies have opened varieties of new type of jobs in urban set up and large number of students of younger generation have moved to urban to join business and technical schools and institutions to acquire new skill and education.

The study of migration is linked to research on economic migration but has its own specific research topics, methodological problem and conceptual issues. The growing spatial inequalities in economic opportunities must have necessarily also impacted on the pace and pattern of migration. Uneven growth and a growing differential between agricultural and industry is a necessary concomitant of the pattern of development. Migration has historically played a role in reducing the gap in living standards between sectors and areas and in fulling growth in the more dynamic sectors. The crucial question is whether, and to what extent, migration has been able to play this role in the Indian context.

Research Problem: -

Migration is a very crucial concept of current scenario of Indian economy. Migration is one of the common trends in these days.The distribution of migrants by migration streams (i.e., rural to rural, rural to urban, urban to rural and urban to urban areas) is generally associated with the degree of economic and social development. Population pressure on land, increased opportunities for work, education and a variety of reasons including marriage in case of females contribute to migration to a rural or urban area. The research intends to focus on Understanding and analyzed impact of migration on rural and urban area.

Objectives: -

1) To Study the concept of Migration
2) To Understand Streams of Migration.

3) To Study the Causes/Reasons for Migration.
4) To Know the Positive and Negative impact of Migration.

Research Methodology: -

The study focus on extensive study of secondary data collected from various books, National and International journals, Publication from various websites focused on reasons of migration and its impact.

Migration: -

Migration is the geographic movement of people across a specified boundary for the purpose of obtaining a new permanent or semi-permanent residence generally migration is a component of the population change specifically in this study the term in migration refers to the movement within the country i.e. internal migration. In our country internal migration takes place on account of poverty, unemployment, and natural calamities and under development of the place of origin. Migration is the geographic movement of people across a specified boundary for the purpose of establishing a new permanent or semi-permanent residence, along with fertility and mortality migration is a component of the population change. The term immigration and out migration are used for movement between areas within a country (Internal migration). The study of interstate migration in India is complex then elsewhere. It is not due to inadequacy in available data or unequal distribution of land, economy and natural resources more than these differences in social-cultural practices and linguistic factors.There is difference in the process of migration in developing countries from that of the developed countries. In developing countries like India, migration doesn't happen due to so called pull forces of the destination place as usually happens in case of developed countries, but because of poverty, unemployment, natural calamities and under development at the place of origin. Migration and development is a growing area of interest. There it has been much debate on the negative impacts of migration on development. There is an argument that underdevelopment and prosperity lead to migration.

Streams of Migration

On the basis of settlement status of place of origin and destination internal migration is classified into four types namely rural-rural, rural-urban, urban-urban, urban – rural [Bose 1974]

Rural – rural migration: -

In many poor countries rural-rural migration still dominates with labourers from poorer regions travelling to the agriculturally prosperous areas. Workers from backward states, routinely travel to the improved states. Rural-rural migration is typically under taken by poorer groups with no education and other assets as it requires lower investment due to the scatter nature of the destinations and remoteness of origin areas. This is the least regulated of all kinds of migration.

Rural – urban migration: -

Rural to urban migration is rapidly gaining in momentum on account of greater degree of urbanization in the economy. Much of this migration is long distance to the larger cities and manufacturing centres, where urban income is higher. Even, where urban incomes are not much higher than rural areas work may be available more regularly compared to rural work which is often tied to the crop season.

The main causes of heavy influx of rural migrants in urban areas are due to therepulsive forces operating in the rural areas in the form of high rates of unemployment, poverty, low wages, and small size of land holding and Lack of infrastructure development. Also, the heavy influx is caused due to attractive forces working in the urban areas in the form of availability of jobs in factories, shops, office buildings and public services, facility of vocational, technical and higher education, better medical services, entertainments, high wages, less heavy nature of work, expanding infrastructure facilities, civic amenities and facilities etc.

Urban- rural migration: -

Urban-Rural migration can occur when people retire back to their villages or a majority of urban-rural migrants are returnees (former migrants were returning to their villages in their older age).

Urban – urban migration: -

Urban-Urban migration is the predominant form of spatial movement in India, on account of provision of higher education, particularly professional and technical education are not available in each district, interest for higher education motivate people of urban to move to metropolitan and big cities [Premi 1990].

Migration streams (during the last decade)

Rural to rural migration within the country	53.3 million
Rural to urban migration	20.5 million
Urban to rural migration	6.2 million
Urban to urban migration	14.3 million

Encouragement and motivation for an individual to migrate.

	PUSH FACTORS	PULL FACTORS
Economic and demographic	Poverty, Unemployment, Standard of living, Low wages. Development, High fertility rates, Lack of basic health and education.	Prospects of higher wages, Potential for improved, Personal and Professional
Political	Conflict, insecurity, Violence Poor governance, Corruption & Human right abuses	Safety and securities Political freedom
Social and cultural	Discrimination based on ethnicity religion and the like.	Family reunification, Ethnic (diaspora gender, migration) home land. Freedom from discrimination.

Reasons For Migration Of Migrants By Last Residencewith Duration (0-9 Years) India 2001

Reason for migrations	Number of Migrants			Percentage to Migrants		
	Persons	Males	Females	Persons	Males	Females
Total migrants	98,301,342	32,896,986	65,404,356	100.0	100.0	100.0
Reason for migration : Work / Employment	14,446,224	12,373,333	2,072,891	14.7	37.6	3.2
Business	1,136,372	950,245	186,127	1.2	2.9	0.3
Education	2,915,189	2,038,675	876,514	3.0	6.2	1.3
Marriage	43,100,911	679,852	42,421,059	43.8	2.1	64.9
Moved after birth	6,577,380	3,428,673	3,148,707	6.7	10.4	4.8
Moved with households	20,608,105	8,262,143	12,345,962	21.0	25.1	18.9
Other	9,517,161	5,164,065	4,353,096	9.7	15.7	6.7
Source: **Table D3, Census of India 2001**						

Socioeconomic Causes of Migration

Employment: -

The work /employment accounts for 14.5 Percent in 1991, 27.5 Percent in 2001 of male migration, it shows upward trend during two census periods. Female migrants show slightly declining order. The ratio of migration for business constitutes 2.6 Percent in 1991 and 2 Percent in 2001census. The main social factors like education, family moved, marriage which constitutes 65.2 percent of the total rural-urban migrants in 1991 but it has been slightly declining in 2001 by 57 percent. The corresponding figure has been recorded as 42.8 Percent for males and 79.3 Percent for females in 1991 whereas in 2001 it constitutes 32.7 Percent for males and 82.2 Percent for females respectively.

Marriage: -

The migration for marriage is important social factor of rural-urban migration in the Indian society. It accounts for 29.6 percent and 20.8 percent of the total rural-urban migration in 1991 and 2001 respectively and 48.4 percent and 41.5 percent are the female migrants for males this factors constitute just 1.7 percent and 0.7 percent in Indian society, it was a type of compulsory migration in which a female should move to husbands place after marriage. The marriage is the major cause of migration in short and medium distance migration categories.

Education: -

Education is qualitatively a very significant social factor. It accounts for 4.5 percent and 7.2 percent of total rural-urban migration in 1991 and 2001 respectively. In this figure's male accounts for 7.3 percent and 10.1 percent and female accounts for 2.4 and 4.2 percent in 1991 and 2001 census. This type of migration mainly includes young boys and girls, belonging to economically good conditioned family. Villages have Primary and higher secondary schools, while colleges and higher technical educational centres are obviously restricted to Urban areas, but for the villagers it is very expensive to send theirchildren to cities for higher education. Therefore, it constitutes only 4.5 percent in 1991 and 7.2 percent in 2001.

Family Move: -

The Migration with the family is one of the most important Social factors of rural-urban migration in the country. In 1991 Census excluding some states of Haryana, MP, WB, UT, Dadar Nagar Haveli, Daman and

Diu, Delhi, Lakshadweep, Pondicherry the proportion of migration with family in the total migration is more than the marriage migration.

In short and medium distance migrations, social factors like marriage and family moved, education is the main reasons of migration whereas Long distance migration is more economic motivated than social. People move to urban areas for better work, employment opportunities.

Impacts of Migration

Positive Impact

- Unemployment is reduced and people get better job opportunities.
- Migration helps in improving the quality of life of people.
- It helps to improve social life of people as they learn about new culture, customs, and languages which

Helps to improve brotherhood among people.

- Migration of skilled workers leads to a greater economic growth of the region.
- Children get better opportunities for higher education.
- The population density is reduced and the birth rate decreases.

Negative Impact

- The loss of a person from rural areas, impact on the level of output and development of rural areas.
- The influx of workers in urban areas increases competition for the job, houses, school facilities etc.
- Having large population puts too much pressure on natural resources, amenities and services.
- It is difficult for a villager to survive in urban areas because in urban areas there is no natural environment and pure air. They have to pay for each and everything.
- Migration changes the population of a place; therefore, the distribution of the population is uneven in India.
- Many migrants are completely illiterate and uneducated; therefore, they are not only unfit for most jobs, but also lack basic knowledge and life skills.
- Poverty makes them unable to live a normal and healthy life.
- Children growing up in poverty have no access to proper nutrition, education or health.
- Migration increased the slum areas in cities which increase many problems such as unhygienic conditions, crime, pollution etc.
- Sometimes migrants are exploited.

Conclusion: -

Based on the above, it can be concluded thatinternal migration in India is large and diverse. In a historical sense, migration goes hand in hand with growth and development. But it can have both costs and benefits for households and individuals as well as economies and societies. Migration needs to be facilitated through a proper development strategy and a coherent policy, so that its benefits can be maximized at all levels. A growth strategy which transfers large costs of subsistence to the poorer migrants themselves will ultimately defeat the objectives of both growth and development. Our overview of internal migration in India indicates that this is presently the case. With regard to education, the outcomes are also mixed. While some migrants have been able to spend migration earnings on education, the poorest migrants who migrate with their families are not able to educate their children.Seasonally migrant and circulatory labourers, and the lower categories of rural-urban migrants clearly suffer from vulnerabilities caused by their status as migrants. Their numbers are very large and unless social protection programmers are designed and implemented so as to deal with their specific vulnerabilities, it will be very difficult for the country to reach its development goals or its commitment to the international community. Being vulnerable, weak and dispersed, migrants are not able to exercise pressure on policymaking, and India does not have a coherent policy framework for migrants.Fortunately, many social protection programmes in India are evolving in a rights-based direction, which makes it incumbent upon governments to provide entitlements to their citizens. This is a huge positive. For migrants, the notion of local citizenship is complex, and the rights legislations must provide clear responsibilities to governments to give entitlements to migrants. Clear and simple financial and administrative arrangements need to be coordinated by higher-level governments. In general, host governments should accept the principle that the destination government should be responsible for providing social protection arrangements to workers who work in their areas. But financing arrangements by higher governments can help and incentivize the process.

References: -

1. Sarde, Sudhershan R. (2010) Migration in India: Trade Union Perspective in the Context of Neo-Liberal Globalization. Www.imfmetal.org.
2. Kasar, D.V. (1986) Economic analysis of seasonally migrated labour from Beed district. Unpublished thesis submitted to MPKV, Rahuri.
3. The Social Impacts of Migration in India
4. Dr.Dineshappa .Singapur , 2,Sreenivasa K N, International Journal of Humanities and Social Science Invention
5. Bhagat, R.B (2010) "Internal migration in India: Are the underprivileged class migrating More?" Asia-Pacific Population Journal, Vol 25, No1, pp 27-45.
6. Government of maharashtra, a report on 'migration particulars', based on data collected in state sample of, 64th round of national sample survey (july, 2007 – june, 2008)
7. vol.irural-urban migration in india: determinants and factors Sangita kumari
8. International Journal of Humanities and Social Sciences (IJHSS) ISSN(P): 2319-393X; ISSN(E): 2319-3948 Vol. 3, Issue 2, Mar 2014, 161-180

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Causes of Migration

Dr. Babasaheb Vithoba Mali.
HOD and Associate Professor,
Department Of Commerce
Kankavli College, Kankavli.
Dist. Sindhudurg-416602

Introduction:

Migration is as old an activity as civilization. In the 12[Th] century, a majority of students at Bologna University in Italy were foreigners. Most of these students came from European countries during the period of 1846-1932, many people migrated from British India to Africa and Oceania. After the second world war, many people crossed national boundaries to stay abroad permanently.

Migration is ordinarily defined as the permanent or semi-permanent change of residence of an individual or group of people over a significance distance.

Migration means change of place of living for almost a long, stable period. It is shifting of the home and not the house. It also implies the movement of people from one place to another. Migration involves three types of changes:

1. Change in the area of out-migration
2. Change in the area of in-migration
3. Change in the migrants themselves

Objectives:

The objective of presenting the paper is to study the socio-economic causes of migration.

Hypothesis:

The socio-economic condition of women is the key for migration.

Methodology:

In the present study, use of secondary resource is made to evaluate the causes of migration.

Significance Of The Study:

This paper brings to light valuable analysis pertaining to general causes of migration.

Imitations Of The Study:

The paper is limited only to the general causes responsible for migration.

Causes Of Migration: The major causes of migration are as foiiows:

1. Economic reasons:
   Non-availability of proper jobs, unemployment, heavy pressure on land resources in the motherland also forced the people to out migrate and to settle in areas where economic benefits may be achieved.
2. Over population:
   Over population is the most important cause of migration in developing country like India. Over-population exist at local, regional and national levels. Abnormal pressure of population on land compels people to migrate to other areas.
3. Physical factors:
   These factors will include climate and disasters like floods and droughts etc.
4. Demographic causes:
   The number of demographic factors also play a important role in the migration pattern. Age has been recognized as one of the demographic factors. It is very difficult to control the degree of desire to move among the potential migrants.
5. Social and religious causes:
   The human desire to stay, work and enjoy life with the people of his ethnic, social and religious groups is also an important cause of migration.
6. Diffusion of information:
   The availability of information through education, cultural contracts and spatial information increase the chances of population migration.

7. Government policy:
   The government policy of a particular country also favourably or adversely affected the pattern of population migration.
8. Political causes:
   One of the important causes of migration especially after the second world war, is the political one.
9. Technological change:
   Less advanced groups may be attracted to the greater opportunities provided by a more developed society. The political factor influences internal migration.The government may redistribute population from thickly population areas to sparsely populated areas.
10. General rise in the level of aspiration:
    With the advancement in science and technology, new items of comfort and luxury appear in the market and the level of aspiration of the educated and uneducated people goes up. Everybody is tempted to enjoy a better standard of living.
11. Industrialisation:
    Industrialisation leads to the establishments of different industries and projects. Therefore people who are in search of jobs may migrate to the city areas where the tempo of industrialisation is generally high.
12. War: War is also one of the important causes of human migration.
13. Attraction of Cities:
    Cities have great attraction for the people of the non-city areas. Cities provide better facilities for education, employment, living and the like. Therefore, the villeger's are easily attracted by the way of life in the cities.
14. Other causes:
    a. Family obligations
    b. Non-support from family members
    c. Lack of business education and training
    d. Problem of raising finance
    e. Lack of self confidence
    f. Limited managerial ability
    g. Increase in Competition
    h. Marketing problems
    i. Problem of managing male workers

Suggestions:

1. Planning and implementing the training and development programme's for new entrepreneurs
2. Financial support to job seeker's
3. Arranging seminars, conferences and camps in rural areas for entrepreneurship development
4. Marketing, transport and technical assistance
5. Increase people's participation in decision-making process
6. Skill Development programme's for men and women
7. Special awards to rural entrepreneurs
8. Special schemes of banks and financial institutions for financing village entrepreneurs.
9. Increase infrastructural facilities in rural area

Conclusion:

Generally those people who are in search of jobs may migrate to the urban areas where the rate of economic development and industrialization is so high . At present, the gender of the majority of migrants depends on cultural conditions as well as economic and employments opportunities. The number of international migration has declined because of strict immigration policies.

References

1. Chandra R.C : A Geography of Population Kalyani.Press, New Delhi. 1990
2. Yadav C.P : Encyclopedia of Entrepreneurship Development Anmol publishers Private Ltd, New Delhi. 2000
3. Desai Vasant: The dynamics of entrepreneurial development and management Himalaya Publishing House, Mumbai 2009
4. Majid Husian: Human Geography Rawat publishing , Jaypur.1999

ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

5. Ghosh B.N: Fundamentals of population Geography Sterling publishers Pvt. Ltd New Delhi. 1985
6. Dr.Ajagonkar Parag : Introduction to Business Set Publishers pvt. Ltd, Mumbai 2016
7. Patra, Misra &Lall: Financing Small Scale Industry Discovery Publishing House, New Delhi 2006
8. Purushothama G.S: Social Problems in India Himalaya Publishing House, Mumbai 2003
9. Clark C Population Growth and Law Use St. Martin's Press, New Delhi.1967

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Impact Of Migration On Rural And Urban Area In India

Prof. Sarika Subhash Rane.
(commerce department)
Arts and Commerce College, Phondaghat

Abstract:

The present research work focuses on the why rural area people migrate , attract in urban area. migration reasons and impact in various factors. Positive and negative impact of migration in human life style, business and education opportunities in rural and urban area.

Geographically India is divided into 29 states and 7 union territories. There is a tremendous difference in the combined population size across the state. India constitutes around 30% of the total population , which is around 390 million persons were migration based on place of last residence.

As result of rapid economic growth for past few decode, sines the initiation of economic reforms in 1990. India has been experiencing the rapid urbanization flow from rural to urban migration. Under urban population growth in the developing countries is for more rapid than the population growth generally, about half the urban growth is accounted for by migrants from rural area. Cities is developing would are growing more rapidly that developed countries. Inequalities, insecurities humiliation, agony, poverty and human unhappiness are also multiplying due to urbanization. These main problems will make worse , especially when aided by population explosion and increasing migration. Total population of India is 1028 million consisting of 532 millions males and 496 million females.

Keywords: *Migration , urban area , rural area , population and job opportunities , challenges.*

Introduction:

Migration from one area to another in search improved livehood is a key feature of human history while some regions are sectors fall behind in their capacity to supports population , other move ahead and people migration to access these emerging opportunities. Industrialization wides the gap between rural and urban areas including a shift of the workforce towards industrializing areas.

Migration from rural to urban areas expanded due to the following three factors natural growth of population , education , salaries and wages, reclassification of rural areas as urban incourse of time and rural to urban migration. Around 2/5 of the total urban growth in the developing countries in accounted by rural to urban migration. more then half of the urban labour force works in the informal sector of law skilled, low productivity , often self employed jobs in pretty sales and services any social policy that effects rural and urban income will persuade by migration this will effects the economics of the state or the income distribution and even the population growth.

Current increase in the volume and migration rate from rural to urban areas is mainly due to increasing unemployment poverty, low wages , small size of land holding , lack of infrastructural development , limited income in rural area. On the other hand better employment, education opportunities, improved medical services, high salaries etc. in urban areas have attracted migration from rural areas.

Reasons:

India has been collecting information on the reasons of migration related to the place of last residences. The most important reason to female migration is the marriage. This is because of the India custom of women migration to her husband place after marriage. This is because of the India custom of women migrating to her husband place after marriage. The second reasons are drought and flood sometimes acucure in many part of India people heavy rainfall in areas so migrate one state to another state or city. A migrate is assigned the reasons for employment if he or she has moved in search a job or he or she actualy get a job. This indicate the migration of government , semi- government and some of private organization servants an account of transfer from one job to another job.

If a migrant eduction reasons any person who has moved to join a school or college. However census makes a distinction between those who moved voluntarity for education and those who moved along with earing member of the family. Persons joining business or setting of a business he or she side to have migrated an account of the business in different from job or salaries and better opportunities so he migrate other area.

Challenges :

- **Inclusion and integration migration :** Internal migration viewed positively in India and policies are often aimed at reducing internal migration as a result there is a lack of integration of migration with the process of development.
- **Employment challenges** : Foreign labour migrants aften face unacceptable treatment from their employers for instance some labour migrants are paid below their contract wages and may be forced to work long hours and behind regular time.

- **Exclusion from social benefits :**The needs to provide proof of address ration cards , voter ID and Aadhar cards which is difficult due to the identity of their live,
- **Health :** The poor and harsh living conditions coupled with difficult and risky working conditions, lack of information and lack of medical health supports also leads to several health problems of the migrants.
- **Contact wages system:**The problems faced by migrants is destination countries range from contract violation ,non- payment of salary , long working hours and poor working conditions.

Impact of migration :

Migration is becoming a very important subject for the life of cities. Many opportunities and attraction of big cities pull large number of people to big cities migration can have positive as well as negative effects on the life of the migration.

Positive Impact -

1. Unemployment is reduces and people get better job opportunities.
2. Migration help in improving the quality of life of people.
3. Migration of skilled workers leads to a greater economic growth of the region.
4. Children get better opportunities for higher eduction.
5. The population density is reduced and the birth rate decreases.

Negative Impact -

1. The loss of a person from rural areas impact on the level of output and development of rural area.
2. Having large population puts too much pressure an natural resources amenities and services.
3. Children growing up in poverty have no access to proper nutrition eduction or health.
4. Migration is one of the causes of increasing nuclear family , where children growing up without a wider family circle.
5. Migration increases the slum areas a cities which increase many problems such as crime , pollution etc.

Policies :

- The human development policy by United Nation Development Programme highlights that migration is integral to the process of human development and it plays a very important role in achieving sustainable development goals thereby preventing migration could even be counter productive.
- The united national educational , scientific and cultural organization has highlighted that the policies and programs facilitating the integration of migrants at the distination remain weak at best or non-existent and suggested the inclusion and integration of migrants in development. Hence India needs to formulated migration centric policies, strategies and institutional mechanisms in order to ensure inclusive growth and development and reduce distress include migration. Thereby increasing India prospects for poverty reduction and achieving sustainable development goals.
- The government at center needs to provide amenities and social securities for the migrants population which is riddled with the issues of inadequate housing, low-paid insecure or hazardous work extreme vulnerability of women and children.

Conclusions :

Migration is cause as well as effect. Migration of people acts as dynamic force which change the dynamics not only in rural area. but also in urban area. The main reason of migration is employment or business related migration. The ratio comparison of male and female migration; where male migration constitutes the highest level of migration in India. This show that female usually migrates as accompanists of males through several other factors like after marriage or family transfer. But with the recent survey single female are also slowly increasingly moving out in search of a job. As we have seen in the census data that most of the male population moves to advanced state like Gujrat and Maharashtra. Especially the poor population shows highest mobility in search of job or livelihood in urban cities. Due to this poor population labours have been poorly paid and exploited and thus by increasing in inequality in the society.

Secondly we have been reason of migration the survey is trying to gather as much information collecting about the employment and unemployment of the migration. This all information could help India to develop its infrastructure , to adopt these kinds of migrant. Then we have seen that how urbanization is effecting Indian society. The increasing in nuclear family. which has broken down the old traditional joint family concept. Many men and women want to be independent and work in cities this is a slow destruction joint family values, increasing in more number of working mothers in cities and single parents, even increases in cases of divorce rates. This has lead to niglacting of children and elderly people. Joint family cannot be afforded

in urban city so they keep their elderly parents in rural areas., which is an indication of denger for Indian family system.

Finally I would like to conclude that this concerned migration and urban involution in India , we need to have a new research perspective, as well as new and alternative planning. we should have a strong plans and their successive operation for the benfits of poor migrants is now very important. They only handle the effects of urbanization and bring upward transformation.

References :

1. Census of India , Register general and census commissioner in India
2. www. un.org. migration information
3. United Nation Human Development report in journals
4. International Journal research report
5. Geographay information online

Impact Of Migration On Urban Area

Dr. Geeta Avinash Rashinkar
M.Com, M.A(Eco),B.Ed. M.Phil, P.hd
HOD Banking & finance
Saraswati Mandir Sanstha's
Night College Of Commerce & Arts
Bajirao Road, Pune 411002

Abstract

The movement of a person or people from one country, locality, place of residence, etc., to settle in another; an instance of this.Migration is first and foremost, a normal human activity. Human beings have always moved from 'one country, locality, and place of residence to settle in another'. We tend to migrate from the homes of our families or guardians into our own homes. We migrate between regions, cities and towns. And we also migrate between countries .While there are many terms for different types of migration, history almost always shows us that people move in the hope that they will be able to better themselves, sometimes with that hope forced by extreme circumstances. humans migrated due to many factors, such as changing climate and landscape and inadequate food-supply. The various kinds of migration depend on the flow and number of people .Often involved , the reasons for their movement ,the time spent in migration,--Rural- Urban migration

Keywords – *migration, urban, rural region, migrants.*

Introduction

The study of migration arising out of various social, economic or political reasons. For a large country like India, the study of movement of population in different parts of the country helps in understanding the dynamics of the society better. The economic development, in the country, especially when many states are undergoing faster economic development, particularly manufacturing, information technology or service sectors, data migration profile of population has become more important.

Methodology – The paper is based on secondary data.

Objectives Of Study

1) To study definition of migration.
2) To analyze the causes of rural to urban migration
3) To exmine the factors effecting rural to urban migration .

Definition Migrants -

People who move from one place to another in search of work or shelter are called *migrants*. **migration,** The movement of a person or people from one country, locality, place of residence, etc., to settle in another; an instance of this.

Migration is, first and foremost, a normal human activity. Human beings have always moved from 'one country, locality, place of residence to settle in another'.

We tend to migrate from the homes of our families or guardians into our own homes. We migrate between regions, cities and towns. According to the state of world population report more than half of the world's population lives in urban areas, , where the majority of the population is still dependent on agriculture, is no exception to this trend. As per the census, the level of urbanization in India has increased from 27.81% in 2001 to 31.16% in 2011. Urbanization in India is a consequence of demographic explosion and poverty-induced rural-urban migration. Issue of growing urbanization, the government of India launched the smart cities project. smart cities have become a prominent buzzword among technologists, urban planners, the government and the private sector.When urban planners discuss the issues of urbanization and provide smart solutions, they completely miss accounting for migrant workers as part of the city devise policies and provide services for seasonal migrant workers, , census data is collected after a gap of 10 years and is "stock data", unable to capture the sharp increase in mobility that has occurred in India.

1.**Seasonal Migrants-**Seasonal migrants dominate the low-paying, hazardous and informal market jobs in key sectors in urban destinations, such as construction, hotel, textile, manufacturing, transportation, services, domestic work etc. They have poor access to health services, which results in very poor occupational health. Since they cannot afford private hospitals, they often go back to their

villages once they fall sick. This affects their employment opportunities, as well as the loss of wages. A large number of migrants find work as unskilled labourers since they enter the job market at a very early age.

2. **Migrant workforce-**Migrant workers regularly face conflicts and disputes at worksites. The common issues they face are non-payment of wages, physical abuse, accidents and even death. Many informal sector disputes never make their way to labour courts or keep languishing in courts for lack of proof. The cities were built on the hard labour and exploitation of migrant workers, but they never entered the consciousness of the architects; instead, they are considered part of the problem in cities. They spend their whole day on worksites and silently sneak into perilous shelters at night, without the cities even noticing them. The challenges are still complex and the lack of recognition for migrants is still to be fully addressed. Unless we view migrant workers as a dynamic part of a changing India, we will not be able to solve the problem of urbanization.

Workers in urban areas increases competition for the job, houses, school facilities. .Having large population puts too much pressure on natural resources, amenities and services.It is difficult for a villager to survive in urban areas because in urban areas there is no natural environment and pure air. They have to pay for each and everything.Migration changes the population of a place, therefore, the distribution of the population is uneven in India.Many migrants are completely illiterate and uneducated, therefore, they are not only unfit for most jobs, but also lack basic knowledge and life skills.Poverty makes them unable to live a normal and healthy life.Children growing up in poverty have no access to proper nutrition, education or health.Migration increased the slum areas in cities which increase many problems such as unhygienic conditions, crime, pollution etc.Sometimes migrants are exploited.Migration is one of the main causes of increasing nuclear family where children grow up without a wider family circle.

Rural Urban Status

	Total	Rural	Urban
Total	97,560,320	61,428,374	36,131,946
Rural	73,949,607	53,354,376	20,595,231
Urban	20,655,277	6,266,503	14,388,774
Unclassified	2,955,436	1,807,495	1,147,941

Source Census of India 2001

Out of about 98 million, total intra-state and inter-state migrants in the country during last decade, 61 million have moved to rural areas and 36 million to urban areas. Migration stream out of rural areas(73 million) to another rural areas was quite high (53million) in comparison to from rural to urban areas (20 million). About 6 million migrants went to rural areas from urban areas. On the basis of net migrants by last residence during the past decade, i.e., the difference between in – migration and out – migration, in each state, Maharastra stands at the top of the list with 2.3 million net migrants, There are various reasons for migration as per information collected in Census 2001 for migration by last residence. Most of the female migrants have cited 'Marriage' as the reason for migration, especially when the migration is within the state. For males, the major reasons for migration are 'work/employment' and 'education

Reasons For Migration

Reason for migrations	Number of Migrants			Percentage to Migrants		
	Persons	**Males**	**Females**	**Persons**	**Males**	**Females**
Total migrants	98,301,342	32,896,986	65,404,356	100.0	100.0	100.0
Reason for migration : Work / Employment	14,446,224	12,373,333	2,072,891	14.7	37.6	3.2
Business	1,136,372	950,245	186,127	1.2	2.9	0.3
Education	2,915,189	2,038,675	876,514	3.0	6.2	1.3
Marriage	43,100,911	679,852	42,421,059	43.8	2.1	64.9
Moved after birth	6,577,380	3,428,673	3,148,707	6.7	10.4	4.8
Moved with households	20,608,105	8,262,143	12,345,962	21.0	25.1	18.9

Source Census of India 2001

Rural Urban status of place of last residence	Total	Rural	Urban
Total	97,560,320	61,428,374	36,131,946
Rural	73,949,607	53,354,376	20,595,231
Urban	20,655,277	6,266,503	14,388,774
Unclassified	2,955,436	1,807,495	1,147,941

Source Census of India 2001

There are various problems affecting migration of people from rural areas to urban areas which causes unbalanced urbanization in India. Due to mass migration poverty, unemployment and underdevelopment increases . poor, landless, illiterate and unskilled agricultural labours and poor farmers from backward state moves to the urban cities big towns. which fails them to give them minimum employment. Due to such migration patterns, leads to urban slums and footpath dwelling and very poor level of living characterize such urban cities. . shortage of extreme housing, basic essentials for living like food, water, electricity, sewage and . unskilled migrants coming into urban areas, where in urban areas they have very limited employment-generation capacity under industrialization. So the migrants are paid less wages and mostly they are exploited due to lack of knowledge. Although such migration helps to avoid starvation but it does not improve their economic conditions. such cities are filled with slums with poor human developed ,which constitutes less sanitation, water and electricity. .metropolitan cities develop very fast becoming more economic inequality . severe class conflict, crimes, widespread violence and urban civil

The current net migration rate for India in 2020 is **-0.369** per 1000 population, a **3.66% decline** from 2019.The net migration rate for India in 2019 was **-0.383** per 1000 population, a **3.28% decline** from 2018.The net migration rate for India in 2018 was **-0.396** per 1000 population, a **1.28% increase** from 2017.The net migration rate for India in 2017 was **-0.391** per 1000 population, a **1.56% increase** from 2016.

Conclusion:

The main reason for migration is employment or business related migration. The ratio comparison of female is more than male migration. Collecting information about the employment and unemployment of the migrants. These all information could help India to develop its infrastructure, education & economy in villages and towns, with which the problem of migration from rural areas to urban can either be stopped or reduced.

Refrences:-

1. Census India
2. Causes of Rural urban Migrationin India – By Dr. R.C.Tyagi
3. Website on Causes of rural migration in India – Censos India website
4. www.Coura.co.in – causes of peoplel migration from rural to Urban
5. www.Google.co.in-Causes of Rural Urban migration By Parpilex Journal

Migration- Impact on Rural and Urban Area

Sudarshan Vinayak Thakur
M.A. I Economics
Gogate – Jogalekar College,Ratnagiri

Introduction

Migration is an age-old phenomena. Migration refers to the movement of people from on place to another with intentions of settling permanently or temporarily at new location. Migration has influenced the urban and rural area up to large extent. Excessive migration is a crucial problem against the country's economy. Migration is a continuous process specially for countries like India, which is developing country. The rapid urbanization is a center of attraction for people. The rapid migration is affecting the rural area as well as increasing catastrophe and amalgamation of people in urban area.

Migration is now become a more general process. Every individual possess an aspiration to migrate according to his/her needs desires, personal unavoidabilties etc. The process of migration is affecting social fabric of emigrated and immigrated areas. Hence to understand the cause of migration, it’s impact on the economy becomes vital for policy makers. The migration of population may be in individual or group form is resulting in outburst of population in immigrated area. Migration is based on different causes or reasons. This paper attempts to explain causes of migration. Some causes explain are universal in nature. Both urban and rural areas are largely influenced by the migration scenario, keeping this in view, present paper makes an illustration of the impact of migration on both areas.

Methodology

The paper uses the data about migration from primary as well as secondary sources. As we consider primary data source first, the convenient sampling is used to collect the data. The reason behind it is that migration has affected every individual, every family, every social group. So, migration is a universal phenomena. Hence faithful data can be obtained from convenient sampling method. The schedule method is used to collect the data from respondents. As well as the secondary data is also used from authorized sources where there is a difficulty to collect primary data. Secondary data is collected from ‘India Wage Report’2018 published by International Labor Organization as well as censusindia.gov.in, labor.gov.in, migrationdataport.org etc.

Objectives

1. To briefly elaborate the concept of migration and causes behind it.
2. To study the impact of migration on rural area.
3. To study the impact of migration on urban area
4. To briefly illustrate the negative externalities of migration.

Data presentation

Concept ofMigration – Migration refers to the movement of people from one territory to another or from one geo-political area to another with intentions of settling temporarily or permanently at the destination. In a basic sense migration is a movement of people form one place to another. It may be internal migration (with in the country) or international migration(migrating from one country to another).

Causes of Migration

Migration of people is based on causes. No one migrate without any cause. The concept of migration can better be understood with the help of causes behind it.

Education

The availability and expansion of education facilities in urban area is one of the important cause of migration. Many students, graduates and postgraduates migrate to urban areas for higher and university education. The urban area provides various skill courses, internships along with institutional education & numerous opportunities for co-curricularactivities which helps the all-round development of students.

Employment Opportunities

Many skilled, semi-skilled & unskilled labors, professionals, etc. migrate to urban areas due to availability of employment opportunities. Employment is most crucial cause of migration in urban area. Every individual with aspirations & desire for employment, better standard of living, mobility migrate to urban area.

Wage Difference

The wage difference is also an important reason behind migration. Labour always migrate from a place having low wage rate to place which offers high wage rate. We will going to discuss the wage rate difference in detail further.

Transport & Communication

Transport &communication provide mobility to people. The movement of people, information, data etc. takes place rapidly which attracts the people. The network of transport and communication help people to achieving their destination, expansion of their business, to provide products up to large extent.

Availability of Healthcare Facilities

The healthcare institutions and healthcare facilities also important reason for temporary migration. Many people from remote rural areastravel to cities for delicate operations, advanced healthcare facilities, diagnosis and convalesce of disease

We can understand the components of urban population growth which depicts the rural-urban migration as important reason behind urban population growth.

Table 1. Components of Urban Population Growth

Components of Growth	1961-71	1971-81	1981-91	1991-01	2001-11
1.Natural Increase	64.6%	51.3%	61.3%	59.5%	44.1%
2. New Towns	13.8%	14.8%	9.4%	6.2%	15.8%
3. Expansion of Urban Area	2.9%	14.2%	7.6%	13.0%	15.9%
4.Rural-Urban Migration	18.7%	19.6%	21.7%	21.0%	24.2%

Source –Ministry of Housing and Urban Poverty Alleviation, Govt. of India Urbanization &Poverty in India: A statistical Compendium 2010 and Census 2011

The following Table 2. Represent the data based on causes of migration and consisting 500 samples.

Table 2.

Causes of Migration	No. Of Migrants	Percentage
1. Employment	260	52%
2. Education	110	22%
3. Social security	35	7%
4. Higher wages & mobility	55	11%
5. Transport and Communication	40	8%
Total	500	100%

Source – Data collected by Schedule Method

The above data clear establish the fact that most people migrate in urban areas because of employment. The urban area contains employment opportunities manufacturing & service sector. And it's service sector which leads to the expansion of service sector.

Hence we use the manufacturing sector as a base of migration. According to Prof Arthur Lewis in his 'Dual Sector Model' he suggested that the surplus labor in agriculture sector transfers to manufacturing sector continuously & over a period of time wages in agriculture &manufacturing sector equals, the marginal product of labor in both sector equal, no further enlargement takes place as workers have no monetary incentive to transition. Hence according to Lewis

RWA =UWM….. (I)

rural wage in agriculture &UWMis urban wage in manufacturing sector. But in the long run as Arthur Lewis said the wage rates will equal in both agriculture and manufacturing sector, this is clearly not a case. The data published by International Labor Organization in 'India Wage Report' 2018 depicts that average daily wages for urban labor is INR 384 whereas average daily wage for rural labor is INR 175.

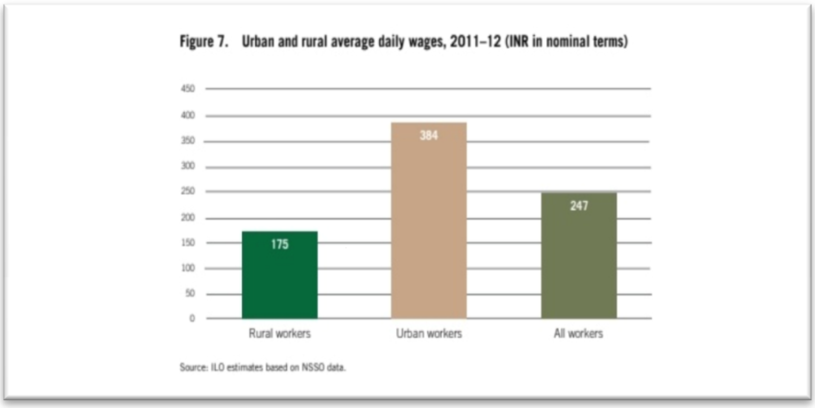

Source –Figure 7: ILO India Wage Report 2018 on page no. 15.

To quite ILO report "Daily wages remains more than twice as high in urban areas as those in rural area". Hence according to the data wages are not same.

RWA< UWM …. (II)

Hence the expanding manufacturing sector in urban area & rural-urban wage gap is one most crucial motive behind migration.

Impact of migration on Rural Area

Decrease in Population

The population in rural area decreases due to the migration of individuals. This affect the availability of labor. Most people migrating consist of productive population. This causes disturbance in demographic structure.

Decrease in Density of Population

As we have seen the decrease in population, this decrease leads to decrease in density of population too. Due to migration of people in urban areas the density of population in rural areas is considerably declined.

Imbalance in sex ratio

Sex ratio is one of the important census statistic, is also influenced by migration. As per Census 2011 sex ration of Ratnagiri & Sindhudurg district crossed 1000 female per male population. But the measure cause behind it is the outmigration of productive male population in urban areas for employment. To support the statements, further tables are provided.

Table 3 Population Data of Ratnagiri District

Description	2011	2001
1.Population	16.25 Lakh	16.97 lakh
2. Population Growth	-4.82%	9.89%
3. Density of Population	197	207
4. Sex Ratio	1122	1136
5. Proportion to Maharashtra's Population	1.44%	1.75%

Source -https://www.census2011.co.in/census/district/366-ratnagiri.html

Table 4 Population Data of Sindhudurg District

Description	2011	2001
1.Population	8.50 lakh	8.69 lakh
2. Population Growth	-2.21%	4.41%
3.Density of Population	163	167
4.Sex Ratio	1036	1079
5. Proportion to Maharashtra's Population	0.76	0.90

Source - https://www.census2011.co.in/census/district/367-sindhudurg.html

Ratnagiri & Sindhudurg are districts which are adversely affected by migration. Overall census suggest the same.

Unutilized Resources

Due to low population or decrease in population the resources in rural areas remain unutilized. The lack of labor is resulting on low production in agriculture sector. This is further explained in next point.

Lack of Labor in Agriculture Sector

Due to rural-urban wage gap many labors migrate to urban areas. This leads to decrease in agriculture production. In the areas where land is fragmented the use of machinery is not affordable & economical. Hence lack of labor is resulting in affecting profitability of land & decreasing the yield of land. The lack of labor is also lead to increasing in bargaining power of labor during peak period which reduces the surplus of farmer.

Impact of Migration on Urban Area

Increase in Population

The migration is leading to increase in population in urban areas. The increasing population is leading to overcrowding & amalgamation in urban areas.

Strain on Public Utilities

Due to increase in population there is stress and stain on public utilities like transport, health facilities, water supply, solid waste management etc. For e.g. Local Railway, Traffic Jam on roads

Encroachment on Rural Area

As there is migration from rural to urban areas, the urban areas start to expand & they swallow up the rural areas near city. As the value of land increases as it is near to urban area, taxes on nearby farmland increase and farmers are forced to sell their land.

Increasing Growth Rate of Population

As the most of people migrating to urban areas are young, the birth rate increases and the growth rate of population also increases with time.

Uneven Distribution of Population in Rural-Urban Area

Due to continuous migration to urban area the urban population continues to increase rapidly. Thus cities like Mumbai, Pune, Thane, Nagpur etc. are overcrowded. The condition of Mumbai is even more horrible. To support the above points we have data which depicts the condition of urban areas as follows.

Table 5

City	2011	2001
Pune	94.29 Lakh	72.33 Lakh
Thane	1.11 Crore	81.32 Lakh
Nagpur	46.54 Lakh	40.68 Lakh

Source - http://census2011.co.in/

Negative Externalities of Migration

Migration has negative external impacts which are considered as negative externalities of migration.

1. **Pollution**
   Due to migration the transportation of people through local transport facility such as railways, bus, etc. as well as through personal vehicles is increased. This all is leading to increase in population. For. e.g. Mumbai, Delhi, Pune etc.
2. **Traffic Jam**
   Lot of people migrate to urban areas for employment opportunities. These employed people commute from workplace to home by motorcycle, car etc. vehicles. The increase in population leads to increase in vehicles which is resulting in traffic jam in urban areas such as Mumbai, Delhi, Pune, Bengaluru.
3. **Slums**
   Due to excessive migration and population explosion in city area many people couldn't get housing facilities or housing facilities may be unaffordable for them. This leads to the establishment of slum area. 'Dharavi' in Mumbai is Asia's biggest slum.
4. **Increase in Crime**
   In urban area people from various caste, creed, race, religion, migrate. Every person has his/her opinion, way of thinking, according to his/her religion, caste, etc. Such differences of opinions may lead to social unrest in area. For e.g. Social tension between North Indian people and Marathi people in Mumbai. As well as due to increasing incoming of labor the excess labor may not be able to find desirable jobs or may not find employment either. This leads to the involvement of unemployed people into crime.

Remedies

1. Government should approach the balanced growth model and must try to reduce the regional imbalances.
2. Government with the help of local bodies should adopt the policy to create employment opportunities in rural area which helps to reduce rural-urban wage gap.
3. Rather than centralizing the industrial and service sector in urban and suburban areas, government must have to adopt policy which leads to decentralization and establishments of manufacturing and service sector in rural and less developed areas.
4. Government should provide the quality education & health facilities which help local people for the betterment of local society, local community.

References

1. Michael P. Todaro &Stephen C. Smith : 'Economic Development' 11th Edition, Person.
2. International Labor Organization 'India Wage Report' 2018
3. http://census2011.co.in/
4. migrationdataport.org
5. https://labour.gov.in/

Impact of Migration on Urban Area Special Reference to Mumbai: Analytical Study

Mr. Vaseem Hanif Sayyed (Haseena)
Arts, Commerce and Science College, Khareapatn

Abstract:-

This paper has focused on impact of migration on urban area special reference to Mumbai. Human migration is the movement of people from one place to another with the intentions of settling, permanently or temporarily at a new location (geographic region). The movement is often over long distances and from one country to another, but internal migration is also possible; indeed, this is the dominant form globally. People may migrate as individuals, in family units or in large groups. There are four major forms of migration: invasion, conquest, colonization and immigration. Migration has historically played an important role in the growth and development of Mumbai, the commercial centre of India. During the initial period after independence (1951-61), migrants constituted about 50 per cent of the total growth of population in Mumbai. Subsequently, the rates of growth of migrants have declined but it still remains high. The latest census data (2011) is show that migrants accounted for about 37 per cent of the decadal growth of population of Mumbai. Migration creates imbalances in growth and development of the country. Migration has positive as well as negative impacts on society. Positive impacts such as ***Economical Development of Population, Improves Standard of Living, High Education to Childrens etc****. Negative impacts such as* ***Regional Imbalances, Pressure on Natural Resources of City, Environmental Degradation*** *etc. These problems have focused in this study. For this Study, secondary data has been used. The researcher has given following suggestions.*

- *Its necessity to conducting 3E counseling especially in rural area.*
- *The government should attract rural youth for self employment by giving various training programmes like aqua culture, agriculture, and ancillary fields in Konkan.*
- *To overcome from these negative effects of migration, the government should concentrate on reducing imbalances of the country by development of undeveloped areas.*
- *The government should start up various programmes for developed undeveloped areas, like SEZ policy.*
- *Micro Small, Medium Enterprises Department, District Industry Centers should try to aware industrialist to adopt new technologies in undeveloped areas. It will helpful to increase productivity. Hence, Profitability also increases.*
- *The government should try to reduce lengthy documentation and delay process of loan of nationalized bank. Because it badly affected on industrialization of rural area.*

Key Word:- migration, degradation, imbalances, micro

Introduction:-

Migration:-

Human migration is the movement of people from one place to another with the intentions of settling, permanently or temporarily at a new location (geographic region). The movement is often over long distances and from one country to another, but internal migration is also possible; indeed, this is the dominant form globally. People may migrate as individuals, in family units or in large groups. There are four major forms of migration: invasion, conquest, colonization and immigration.

A person who moves from their home due to forced displacement ***(such as a Natural Disaster or Civil Disturbance)*** may be described as a displaced person or, if remaining in the home country, an internally displaced person.

The distinction between involuntary *(fleeing* ***Political Conflict*** *or* ***Natural Disaster****)* and voluntary migration ***(Economic or Labor Migration)*** is difficult to make and partially subjective, as the motivators for migration are often correlated. The World Bank estimated that, as of 2010, 16.3 million or 7.6% of migrants qualified as refugees. This number grew to 19.5 million by 2014 (comprising approximately 7.9% of the total number of migrants, based on the figure recorded in 2013). At levels of roughly 3 percent the share of migrants among the world population has remained remarkably constant over the last 5 decades.

Migration – Mumbai

Migration has historically played an important role in the growth and development of Mumbai, the commercial centre of India. During the initial period after independence (1951-61), migrants constituted about 50 per cent of the total growth of population in Mumbai. Subsequently, the rates of growth of migrants have declined but it still remains high. The latest census data (2011) shows that migrants accounted for about 37 per cent of the decadal growth of population of Mumbai. In Mumbai, the 'outsiders-insiders' issue has always been raised by natives political groups from late 1960s onwards. The major plank in this native's movement has been argued that the migrants have virtually cornered the gains of Mumbai's development. This has given rise to the political ideology of 'sons of the soil". Such an ideology is based on the argument is that the native population of Mumbai is deprived of access to job opportunities and other related amenities. This perceived sense of

relative deprivation among the native group has often gone to the extent of suggesting restriction on further influx of population to the city from other states.

Reasons of Migration:-

- ✓ Attraction on youth towards cities for jobs.
- ✓ Lack of jobs opportunities in rural area.
- ✓ Low economic growth in rural area.
- ✓ Lack of lack of E^3 Counselling in rural area.

Objectives :-

- ➢ To study effect of migration on Mumbai.
- ➢ To study problems of migration.
- ➢ To give suggestions to overcome problems of migration.

Literature Survey

1. D. P. Singh studied 'Migration and occupation in Mumbai issues and implications'.
   In his study, the research examined the effect of migration on occupations in Mumbai. According to the estimates based on the 1999-2000 NSS survey, migrants constitute about 37 per cent of Mumbai population. There has been an increase in female migration in the recent years compared to male migration. About 75 per cent of the migrants originate from the rural areas compared to 23 per cent from the urban area.
2. Tripathi, Sabyasachi and Kaur, Hardeep examined '**Determinants of Rural to Urban Migration in Large Agglomerations in India: An Empirical Analysis'**. In this study, the present paper tries to investigate the relevant determinants of rural to urban migration in large agglomerations/cities in India. OLS regression analysis is used in this paper to analyze data pertaining to 51 large cities in India by using data from Census of India and unit level data of National Sample Survey (NSS) on employment and unemployment and consumption expenditure data.

Research Methodology

Every research work is done to find out conclusions. For every study, it is essential to use research method. For present study, secondary method has been used to collect data.

Secondary Data:-

The secondary data is vital in developing a theoretical framework and to get deep knowledge about migration of India, effect of migration on urban area like Mumbai and its impact on life of natives, environment, basic facilities etc. Secondary data has been collected from books, Journals, periodicals, articles, research papers on different websites etc.

Analysis and Discussion

Table-1

Net Interstate Migration Rate (per 100 of population) for Major States during 1991 – 2011.

State	Census, 1991 – 2001	NSS, 2007 - 2008	2001 – 2011 (Estimated)
1	2	3	4
Andhra Pradesh	-0.31	-0.87	-2.02
Assam	-0.69	-0.50	-2.21
Bihar	-2.67	-5.64	-3.39
Gujarat	1.67	1.63	1.64
Haryana	4.07	3.52	2.01
Himachal Pradesh	0.98	-	-0.40
Jammu and Kashmir	-0.42	-1.24	0.37
Karnataka	0.29	0.97	1.68
Kerala	-0.57	-4.43	-5.41
Madhya Pradesh	-0.04	-0.68	0.48
Maharashtra	3.02	4.10	2.70
Orissa	-0.65	-1.26	-0.55
Punjab	1.66	1.27	0.77
Rajasthan	-0.59	-0.93	-1.34
Tamil Nadu	-0.68	-1.42	4.92
Uttar Pradesh	-2.04	-3.10	-1.94
West Bengal	0.37	1.34	-0.50
India	0.09	-0.26	-0.33

Source: Col. 2 Computed using data from Census of India, 2001, Col. 3 Computed using data from NSS- 64 round and Col. 4 estimated by LTSR using data Census of India, 2001 and 2011

India's migration patterns are skewed on more than one count. Kerala and Bihar have a disproportionately high number of out-migrants, while migrants constitute more than one-third of the population in metros like Delhi and Mumbai.

Most women migrate due to marriage, and distance is a critical factor in determining the gender gap in migration for work and education.

Delhi and Mumbai are widely considered migrant magnets and the 2011 Census bears that out. According to it migrants from other states in Delhi and Mumbai numbered 9.9 million, or almost a third of the combined population of 29.2 million in these two metropolises that year.

Table-2

Size and Growth of Population in the constituent Units of the Mumbai Metropolitan Region, 1981 to 2011

UA / Constituents	Total Population (000), 2011	Growth Rate 1981-1991 (%)	Growth Rate 1991-2001 (%)	Growth Rate 2001-2011 (%)	Annual Growth Rate 2001-2011 (%)	Density of Population Per Sq. km 2011
Greater Mumbai (M. Corp)	12478	20.20	20.00	4.70	0.50	20692
Greater Mumbai (UA)	18414	33.40	29.90	12.50	1.20	16219
Thane (M. Corp)	1818	157.00	57	44.10	3.70	14177
Kalyan-Dombivili (M. Corp)	1675	130.80	47.40	12	1.10	9374
Ulhasnagar (M. Corp)	506	34.80	28.10	7.00	0.70	38923
Mira-Bhayandar (M. Corp)	814	584.70	196.30	56.50	4.50	10251
Ulhasnagar (M. Corp)	506	34.80	28.10	7.00	0.70	38923
Navi Mumbai (M. Corp)	1119	-	128.80	58.9	4.60	8423
Total MMR (R+U)	23530	-	34.00	18.7	1.7	5403

Source: reserachgate.com

This table depicts size and growth of population of Mumbai. Mumbai has experienced rapid growth over the past 40 years which has led to, and increased number of living in slum has elevated the growth of the largest slum, Dharavi, Sion, Kurla (Bail Ghoda), Malad-Dahisar, Chembur-Govandi, Thane, Kalyan-Dombivali, Mira-Bhayandar, Ulhasnagar, Navi Mumbai. This table shows Maximum increased of population in last decades in Navi-Mumbai that is 4.60 per cent. Malad-Dahisar region in west and the Chembur-Govandi region in the east have grown the fastest, growing between 17 per cent and 20 per cent in the last 10 decades.

Table-3

Size, Share and Growth of Population in the Different Zones in the Mumbai Metropolitan Region, 1981 to 2011

Population (in Millions)	Core	Inner Zone	Outer Zone (Urban)	Outer Zone (Rural)	Total MMR
1991	9.92	2.67	0.86	1.33	14.78
2001	11.97	5.39	2.19	1.26	19.81
2011	12.47	5.94	3.64	1.48	23.53
Share (in%)					
1991	67.10	18.10	5.80	9.00	100.00
2001	60.40	22.20	11.20	6.30	100.00
2011	53.00	25.20	15.5	6.30	100.00
Annual Exponential Growth Rate (in %)					
1991-2001	1.87	4.96	9.38	0.75	2.92
2001-2011	0.40	3.00	5.11	1.76	1.72

Source: reserachgate.com

- This table shows increasing size of population in the different zone in the MMR. MMR is increased by 8.75 in last 2 Decades. Its creates pressure of population on basic facilities and need of Mumbai it badly effected on natural resources, amenities and services also increased the slum areas in cities which is increase many problems such as unhygienic conditions, crime, pollution etc..

Slums of Mumbai:

The percentage of peoples living in slums is estimated to be as high as 41.3 per cent in greater Mumbai means that over nine million people live in these areas. The number of peoples residing in slums through entire country is estimated to be 104 million, or nine per cent of the total population of India. Dharavi is the largest slum in Mumbai and the second largest in Asia, (after Orangi Town in Pakistan). It is estimated that one million people live in Dharavi, which spans just 535 acres, has a population density of an incredible 8,69,565 peoples per square mile. There are approximately 5000 businesses and 15000 single room-factories in Dharavi. The slum is most literate in the country with a literacy rate of a 69 per cent.

Conclusions and Suggestions

From this present study, following conclusions are found out and suggestions are given to grab prominent position in the society.

Positive Impact

- Unemployment is reduced and people get better job opportunities.
- Migration helps in improving the quality of life of people.
- It helps to improve social life of people as they learn about new culture, customs, and languages which help to improve brotherhood among people.
- Migration of skilled workers leads to a greater economic growth of the region.
- Children get better opportunities for higher education.
- The population density is reduced and the birth rate decreases.

Negative Impact

- Manpower reduced in rural area.
- Peoples for moving from agriculture civilization to industrial civilization.
- Small scale and allied industries are remaining in same position..
- The loss of a person from rural areas, impact on the level of output and development of rural areas.
- The influx of workers in urban areas increases competition for the job, houses, school facilities etc.
- Having large population puts too much pressure on natural resources, amenities and services.
- It is difficult for a villager to survive in urban areas because in urban areas there is no natural environment and pure air. They have to pay for each and everything.
- Migration changes the population of a place, therefore, the distribution of the population is uneven in India.
- Many migrants are completely illiterate and uneducated; therefore, they are not only unfit for most jobs, but also lack basic knowledge and life skills.
- Poverty makes them unable to live a normal and healthy life.
- Children growing up in poverty have no access to proper nutrition, education or health.
- Migration increased the slum areas in cities which increase many problems such as unhygienic conditions, crime, pollution etc.
- Sometimes migrants are exploited.
- Migration is one of the main causes of increasing nuclear family where children grow up without a wider family circle.

Suggestions:-

- ➢ To overcome from these negative effects of migration, the government should concentrate on reducing imbalances of the country by development of undeveloped areas.
- ➢ Like SEZ policy, the government should start up various programmes for developed undeveloped areas.
- ➢ The government should attract rural youth for self employment by giving various training programmes like aqua culture, agriculture, and ancillary fields in Konkan.
- ➢ Micro,Small, Medium Enterprises Department, District Industry Centers should try to aware industrialist to adopt new technologies in undeveloped areas. It will helpful to increase productivity. Hence, Profitability also increases.
- ➢ The government should try to reduce lengthy documentation and delay process of loan of nationalized bank. Because it badly affected on industrialization of rural area.

Bibliography

References:-

Journals:-

- Agasty, M.P. and Patra, R.N. (2013), “Rural - Urban Migration: Selectivity, Determinants and Destination”, *Indian Journal of Research* 2(2), pp. 84-86.

- Akram, M. (2015), “An Analysis of Rural to Urban Labour Migration in India with Special Reference to Scheduled Castes and Schedules Tribes”, *International Journal of Interdisciplinary and Multidisciplinary Studies* 2(10), pp. 53-58.
- Arzaghi, M. and Rupasingha, A. (2013), “Migration as a way to diversify: evidence from rural to urban migration in the U.S”, *Journal of Regional Science* 53(4), pp. 690-711.
- Bhagat, R. B. (2014), “Urban migration trends, challenges and opportunities in India” World Migration Report 2015, Background paper, International organization for migration.

Websites:-

- en.wikipedia.org
- H:\migration\migration and its effect
- Worldpopulationreview.com
- reserachgate.com

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Impact Of Rural-Urban Migration On Economic Development

Prof.Rasika Suresh Tambe.
Assistant Professor, Department Of Commerce,Hutatma Rajguru Mahavidyalaya,Rajgurunagar,Dist-Pune.

Abstract:-

This paper provides a review of the literature on the development impact of migration on Economic Development and remittances on origin of Rural and Urban areas . International migration is an ever-growing phenomenon that has important development implications for both Urban and Rural. For a country, migration and the resulting remittances lead to increased incomes and poverty reduction, and improved health and educational outcomes, and promote economic development. Yet these gains might come at substantial social costs to the migrants and their families .Migration is a continuous process that has been the subject of political debate worldwide. Migration has shown an unbroken upward trend, be it of people who have left their homelands voluntarily for economic or other reasons, or of those who have been forced to leave their homes (refugees, displaced persons, etc.). Managing human mobility is one of the greatest challenges for destination countries worldwide, in developed and developing countries. This is further exacerbated in cities where migrants typically seek a better quality of life. The causes and routes of migration flows for different types of migration are difficult to distinguish, posing difficulties for governments. With refugees protected by the Convention Relating to the Status of Refugees and voluntary migrants admitted into destination labour markets through the sovereign decision of host countries, governments need to plan for different types of migrants accordingly.

Keywords:- *Rural-Urban Migration ,Economic, Development, Migrant.*

Research Methodology:-

This paper is depending upon Secondary Sources of Data. The Information is collected from Different books, journals, magazines and websites.

Objectives:-

1. To study the impact of Urban-Rural migration
2. To Study the Causes of migration.
3. To study the impact of migration on Economic development.

Introduction:-

Migration is a way to move from one place to another in order to live and work. Movement of people from their home to another city, state or country for a job, shelter or some other reasons is called migration. Migration from rural areas to urban areas has increased in past few years in India. Nowadays, many people decide to migrate to have a better life. Employment opportunities are the most common reason due to which people migrate. Except this, lack of opportunities, better education, construction of dams, globalization, natural disaster (flood and drought) and sometimes crop failure forced villagers to migrate to cities.

Economic implications for the country of origin :-

While migration has economic, social, and cultural implications for the sending and host societies, remittances the migrants send home are perhaps the most tangible and least controversial link between migration and development. According to the official estimates, migrants from developing countries sent over $315 billion to their origin countries in 2009, three times the size of official development assistance. The true size of remittances including unrecorded flows through formal and informal channels is likely to be even higher. While remittances to developing countries declined modestly in 2009 because of the global financial crisis, these flows have remained resilient compared to private capital flows, and have become even more important as a source of external financing in many developing countries. Migration and remittances have both direct and indirect effects on the welfare of the population in the migrant sending countries.

Impacts of Migration:-

Migration is becoming a very important subject for the life of cities. Many opportunities and attraction of big cities pull large numbers of people to big cities. Migration can have positive as well as negative effects on the life of the migrants.

Positive Impact :-

- Unemployment is reduced and people get better job opportunities.
- Migration helps in improving the quality of life of people.
- It helps to improve social life of people as they learn about new culture, customs, and languages which helps to improve brotherhood among people.
- Migration of skilled workers leads to a greater economic growth of the region.
- Children get better opportunities for higher education.
- The population density is reduced and the birth rate decreases.

Negative Impact:-

- The loss of a person from rural areas, impact on the level of output and development of rural areas.
- The influx of workers in urban areas increases competition for the job, houses, school facilities etc.
- Having large population puts too much pressure on natural resources, amenities and services.
- It is difficult for a villager to survive in urban areas because in urban areas there is no natural environment and pure air. They have to pay for each and everything.
- Migration changes the population of a place, therefore, the distribution of the population is uneven in India.
- Many migrants are completely illiterate and uneducated, therefore, they are not only unfit for most jobs, but also lack basic knowledge and life skills.
- Poverty makes them unable to live a normal and healthy life.
- Children growinag up in poverty have no access to proper nutrition, education or health.
- Migration increased the slum areas in cities which increase many problems such as unhygienic conditions, crime, pollution etc.
- Sometimes migrants are exploited.
- Migration is one of the main causes of increasing nuclear family where children grow up without a wider family circle.

Causes of migration:-

Human migration is the movement of people from one place to another with the intention of settling in the new location. When large numbers of people relocate, historians ask questions about why these people moved and what impacts their movements had.

Broadly speaking, there are two categories of factors that influence people's decisions to migrate. Push factors occur where someone is currently living and make continuing to live there less attractive. A push factor could be political unrest, a lack of job opportunities, or overcrowding. Pull factors occur in a potential destination and make it an attractive place to migrate to. A pull factor could be better job opportunities or having relatives or friends who have already moved to this location.

Economic factors:-

Economic migration, whether permanent or seasonal, is a commonly cited reason for migration. In general, it is believed that in economic migration people move from poorer developing areas into richer areas where wages are higher and more jobs are available. It is also common for people from rural areas to move to more competitive urban areas in order to find more opportunities.Mexican migration[vii] into the United States portrays the importance of both push and pull factors in economic migration. All throughout the 20th century, seasonal Mexican laborers have crossed the border in search of work in the American agricultural industry, as the economic state of Mexico did not match the level of economic prosperity found in America. In the 21st century however, Mexican migration has slowed down significantly, and after the American recession of 2009, economic migration from Mexico to the United States began to decline. Studies show that Mexican household economies have improved due to factors like increases in access to education. As Mexico's financial state improved and the United States temporarily struggled, both push and pull factors eroded, causing the dwindling of migration.

Impact Of Migration On Economic Development :-

Rural-urban migration has long been associated with economic development and growth in the economic literature. In particular, Todaro and Harris-Todaro-type probabilistic models that examine migration have concentrated on the expected wage disparities between rural and urban (formal) labor markets as a driving force behind migration decision. These models, which are static and partial equilibrium in nature, have virtually ignored the cost-of-living differentials across regions that arise from the presence of regional non-traded (home-) goods. Moreover, even in dynamic general equilibrium models, equations specifiying labor market clearing conditions have neglected to recognize a missing endogenous variable, the householdsâ€™ choice of residency, and the corresponding equations necessary to cause the labor market to clear as well. Effectively, adding these conditions to the model allows agents to move from one region to another and to bring their utility function and budget constraint with them to the new region of residency. This condition profoundly affects the spatial distribution of economic activity. Furthermore, when factor market imperfections are modeled, e.g., the segmentation in labor and capital markets across regions, these factors earn different rates of return thus greatly influencing the pattern of spatial economic development. The main objectives of this paper are to model the residency choice decision in the context of a dynamic general equilibrium economy, to identify the channels through which segmentation in capital markets in developing countries induces migration from rural to urban regions, and to explain how uneven economic growth may emerge as a consequence. This paper incorporates cost-of-living and income differentials across regions into the migration decision of households in a dynamic

general equilibrium setting. With the use of a dynamic general equilibrium model, we can capture the migration pattern as a response to changes in cost-of-living, as well as to the evolution of real wage differentials as capital accumulates due to household savings and as the rural-urban production sectors respond to the Rybczynski-like effects of competition in factors of production. Using a model that extends the standard Ramsey-type growth model, we investigate the endogenous pattern of migration in a developing country economy in the process of economic growth and structural change. The standard Ramsey-type growth model is thus extended to include two types of households in a regional, multi-sectoral environment with capital market segmentation. In particular, to best assess the impact of capital market segmentation on the economy as a whole and on specific macroeconomic variables, a policy experiment is conducted under the cases of with and without capital market segmentation: when a policy is introduced, the economy performance, as well as migration patterns are examined when there is segmentation in capital markets, and when there is a perfect capital market. The policy experiment is conducted by lowering the labor tax rates levied on the employers in the urban formal sector. The model is calibrated to Turkish economy for the year 1997, which has a large rural population at about 42 percent of the total population as of that year. Data are compiled from Turkish National Accounts Statistics and Labor Statistics. Initial results from numerical simulations show that in a model economy with a large rural population and segmentation in its capital markets, a policy change in the economy such as reducing the labor taxes imposed in the urban formal sector induces migration from rural to urban areas, and this migration continues along the transition path to a new long run equilibrium. Large drops in output in rural areas are detected, whereas the output in the urban region grows along the transition path. However, the same economy reacts to the same policy change much differently after it undergoes an institutional reform such as the integration of its capital markets. As the economy adjusts to a new equilibrium once a policy change is introduced, relative to the case with segmented capital markets, no large changes in the macroeconomic variables occur. Especially, rural households choose to remain in the rural region

Conclusion :-

Before presenting the policy recommendations, it would be useful to point out a few emerging themes in the literature and public debates on the impact of migration on climate change, political institutions, fertility and national security. The effects of migration on climate change, on the other hand, are less understood. It is generally assumed, that short term and circular migrants make little investment in maintaining the ecological stability of their destination while long-term immigrants have an incentive to invest in 16 Identifying adaptation and resettlement strategies have been called for to deal with the emigration pressure imposed by the climate change . The effect of migration on household income in rural areas , positive changes have been observed in pre and post facilities under consideration and it is recommended that basic facilities like education, health and creation of off-farm jobs, improved training opportunities and development programs should be provided to rural peoples.

ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

References :-

1. https://www.khanacademy.org/humanities/world-history/medieval-times/migration/a/migration-focus-block
2. https://justiceforimmigrants.org/what-we-are-working-on/immigration/root-causes-of-migration/
3. http://www3.weforum.org/docs/Migration_Impact_Cities_report_2017_low.pdf
4. https://www.toppr.com/guides/evs/no-place-for-us/migration-and-its-effects/
5. https://www.enotes.com/homework-help/what-process-rural-urban-migration-especially-274972
6. The United Nations (2014) Human Settlements Program (UN-HABITAT)

Impact Of Migration On Professional Skills Among College Librarians In Sindhudurg, Ratnagiri, Raigad And Mumbai Districts In Maharashtra State

Prof. Kishor Manikrao Waghmare
(Research Scholar in Library Science in JJTU, Rajasthan) Librarian
Anandibai Raorane Arts, Commerce & Science College,
Tal. Vaibhavwadi, Dist. Sindhudurg (MS)

Introduction

Library is a social and nonprofit organization; the central aim of the library is to provide required information to its patron's i.e. right information to right user at right time in required format at affordable cost, to achieve the optimal satisfaction of user.

This is the age of information and technology, globalization and privatization. Libraries are performing vital role in the field of education. Also the libraries are performing an important role in imparting education, providing information; knowledge to the needy person i.e. users. They may be students, researchers' experts, Businessmen, scientists, lawyers, engineers, professors, general public etc. Ultimately libraries in the sense librarians are helping the society in its social, economic, political development as well development of the country.

Hence according to the advancement, the current techniques, trends emerged in the field of information science, advancements in the tools and equipments, technical processes, the librarian must get and improve the inner capabilities in them to9 cope up with the challenges of these new technologies and to provide efficient and effective services to its users. Present libraries must perform the role of information centers.

Academic libraries are playing an important role in the education and research at college and university level and become a vital part of the education system of the country. To achieve the maximum satisfaction of the users, librarians of senior colleges must be aware of these all new techniques /trends and possess professional and extracurricular skills for effectively managing the colleges' libraries and its users.

Objectives of the study

The objectives of the study are to determine the impact of migration on professional skills possessed by college librarians working degree colleges affiliated to four districts under the purview of Mumbai University's affiliated colleges in Sindhudurg, Ratnagiri, Raigad and Mumbai districts.

Methodology

Respondents include college librarians affiliated to Mumbai University. Questionnaire method is adopted to collect the data and 136 college librarians responded. It can be seen from the table that majority of the respondents, less than two-fifth (38, 27.9%) are from Kolhapur district. A significant proportion of the respondents, more than one-fourth (35, 25.7%) are from Sindhudurg district and more than one-fifth proportions of the respondents, (33, 24.3%) and (30, 22.1%) are from Ratnagiri and Raigad district.

Table 1 District of the respondents

District	Frequency	Percentage
Sindhudurg	35	25.7
Ratnagiri	33	24.3
Raigad	30	22.1
Mumbai	38	27.9
Total	**136**	**100.0**

1.3 Results and Discussion

Table 2: Establishment of college

Year	Frequency	Percentage
Before 1947	5	3.7
1948 to 1975	59	43.4
1976 to 2000	65	47.8
After 2000	7	5.1
Total	**136**	**100.0**

The table shows the establishment of the respondent's college. It can be seen from the table that majority of the colleges, less than two-fourth (65, 47.8 %) have established between the years of 1976 to 2000. A significant proportion of the colleges, more than two-fifth, (59, 43.4 %) have established between the years of

1948 to 1975. Very small proportions of the colleges, less than one-tenth (7, 5.1 %) and (5, 3.7 %) have established after the year 2000 and before the year 1947 respectively.

Table 3 Respondents College NAAC Accreditation

NAAC grade	Frequency	Percentage
A, A+, A++	33	24.3
B, B+, B++	94	69.1
C, C+, C++	9	6.6
Total	**136**	**100.0**

The table reveals the status of NAAC accreditation of respondent's colleges. It can be seen from the table that majority of the colleges, more than three-fifth (94, 69.1 %) have received NAAC accreditation as B, B+ and B++. A Significant proportion of the colleges, less than one-fourth (33, 24.3 %) have acquired A, A+ and A++ accreditation form NAAC. Small proportions of the colleges, less than one-tenth, (9, 6.6%) have got C, C+ and C++ accreditation from NAAC.

It is clear from the table that majority of the colleges have got B, B+ and B++ accreditation from NAAC.

Table 4 Students strength of Respondents College

Strength	Frequency	Percentage
Low (891 & below)	34	25.0
Medium (892 to 2413)	68	50.0
High (2414 and)	34	25.0
Total	**136**	**100.0**

The table shows the total strength of students in respected colleges of the respondents. To have better understanding the quartiles are used. It can be seen from the table that majority of the colleges, two-fourth (68, 50.0 %) have medium students strengths (892 to 2413). A Significant proportions of the colleges, one-fourth (34, 25.0 %), (34, 25.0 %) have low and high students strength respectively.

It is clear from the table that majority of the colleges have medium students strengths.

Table 5 Teachers strength in Respondents College

Strength	Frequency	Percentage
Low (25 & below)	39	28.7
Medium (26 to 49)	62	45.6
High (40 &)	35	25.7
Total	**136**	**100.0**

The table shows the total strength of teachers in respected colleges of the respondents. To have better understanding the quartiles are used. It can be seen from the table that majority of the colleges, more than two-fifth (62, 45.6 %) have medium teacher strength i.e. 26 to 49. A Significant proportions of the colleges, more than one-fourth (39, 28.7 %) and (35, 25.7 %) have low and high teacher strengths respectively.

It is clear from the table that majority of the colleges have medium teacher strength i.e. 26 to 49.

Table 6 Gender of the respondents

Gender	Frequency	Percentage
Male	76	55.9
Female	60	44.1
Total	**136**	**100.0**

The table shows the gender wise distribution of the respondents. It can be seen from the table that majority of the respondents, more than two-fourth (76, 55.9%) are male and a significant proportion of the respondents, more than two-fifth, (60, 44.1%) are female respondents.

It is clear from the table that majority of the respondents are male.

Table 7 Qualification of the respondents

Qualification	Frequency	Percentage
SET/NET	96	70.6
M.Phil.	36	26.5
Ph.D.	4	2.9
Total	**136**	**100.0**

The table reveals about the educational qualification wise distribution of the respondents. It can be seen from the table that majority of the respondents, less than three-fourth (96, 70.6%) have SET/NET as their

qualification. A significant proportion of the respondents, more than one-fourth, (36, 26.5%) have M.Phil. and very small proportion of the respondents, less than one-tenth (4, 2.9%) have Ph.D. as their qualification.
It is clear from the table that majority of the respondents are having SET/NET as their qualification.

Table 8 Mode of education

Mode	Frequency	Percentage
Regular	106	77.9
Distance	30	21.0
Total	**136**	**100.0**

The table shows the respondents mode of education. It can be seen from the table that majority of the respondents, more than three-fourth (106, 77.9%) have educated through regular mode and small proportion of the respondents, more than one-fifth, (30, 21.0%) have fulfilled their education through distance mode.
It is clear from the table that majority of the respondents are formally educated through regular mode of education.

Table 9 Pay scale of the respondents

Pay scale	Frequency	Percentage
UGC scale	117	86.0
State Govt.	14	10.3
Consolidated	5	3.7
Total	**136**	**100.0**

The table shows the pay scale getting by the respondents. It can be seen from the table that majority of the respondents, more than four-fifth (117, 86.0%) opined that they have Pay scale as per the UGC. Small proportions of the respondents, more than one-tenth, (14, 1.03%) have State Govt. scale and less than one-tenth, (5, 3.7%) said that they have consolidated pay.
It is clear from the table that majority of the respondents have UGC pay scale.

Table 4.10 Minor research projects

Response	Frequency	Percentage
Yes	15	11.0
No	121	89.0
Total	**136**	**100.0**

The table reveals about the respondents scenario of minor research project. It can be seen from the table that majority of the respondents, more than four-fifth (121, 89.0%) have opined that they have not completed any minor research projects. Whereas a small proportion of the respondents, more than one-tenth, (15, 11.0%) have said that they have completed minor research projects.

Conclusion

The study concluded that the research participants are knowledgeable and skilled in various library related software's and library services but library is somehow neglected the information technology components. Because of less spending on information technology services or advanced software's library services are still rendered in traditional way. Therefore it is dire need to upgrade the library with essential advanced software's and services to pace with the changing needs of society in general and needs students, faculties, parents in particular.

References

1. Chopra, R .N. (1990),Dictionary of Library Science,NewDelhi:Anmol Publication.
2. Kaschav,R.S. and Sundershan ,K.H.(1997) ,Theories and Principles of Librarianship,New Delhi: A.P.N.Publishing House.
3. Kavale ,R L. Ed,(2004),Modern Trends in Library and Information Science, Latur :RajashreeShahuMahavidyalya .
4. Khan ,J..A. (2007),Research Methodology,NewDelhi:A.P.H.Publication
5. Kumar ,P.S. G. (2004),Student Manual of Library and Information Science,NewDelhi:B.R. Publishing Corporation.
6. Kumar ,P.S. G. (2004),Research Methods and Statistical Techniques,NewDelhi:B.R. Publishing Corporation.
7. Kumar, Kishan.(1989),Library Manual,NewDelhi:Vikas Publishing House.

Socio-Economic Impact Of Internal Migration On Rural Households In India: A Case Study Of Sindhudurg District

Mr. Prakash B. Masurkar
Assistant Professor of Commerce
Sant Rawool Maharaj Mahavidyalay, Kudal,
Dist. Sindhudurg-416 520.

Abstract

This research paper highlights the reasons for internal migration of persons in the Sindhudurg district. This research paper helps to understand socio-economic impact of internal migration on rural households in the context of India.The paper also revealed that demographic features of migrant have significant impact on the causes for internalmigration in India.It evaluates the relationship between reasons of internal migration and demographic aspects of migrant person.This paper is useful for the students,the teachers and managers of educational institutions to understand the reasons of internal migration from rural area. It is also useful to policy makers like government for formulating favourable policy to counter various problems related to internal migration. Research scholars can also use this paper for further research. Thus, all the stakeholders will come to know more about reasons of internal migration in India and itssocio-economic impact on the rural households in India.

***Key words**: migration, internal migration, reasons for migration.*

1. Introduction:

Migration is a physical movement of human beings from one place to another for several reasons. Human beings have been shifting from one place to another as families, tribes and other social groups for food, shelter, security and other reasons. Migration means the settlement or shifting from one cultural area or place of habitation to another. This shifting may be of temporary or permanent nature. Human migration happens in the form of voluntary migration as well as involuntary migration. Migration is not only a physical movement of people from one place to another, but also it has its social, economic, cultural and other dimensions as well.

According to Kenneth Kammeyer,"Migration is a relatively permanent moving away of a collectively called migrants from onegeographical location to another, preceded by decision-making on the part of the migrant onthe basis of hierarchically ordered set of values or value ends and resulting in changes in theinteractional system of the migrants."Beijer points out, "Migrationis a necessary element of normal population redistribution and an arrangement for making use of the available man power. Migration involves a complete change and adjustment of the community affiliation of the individuals."

Migration may be internal or international. Internal migration refers to migration from one place to another place within a countrywhereas international migration or external migration refers to migration from one country toanother country. Internal migration is a mechanism by which population redistribution takesplace within a country. Such population redistribution may have both beneficial and harmfuleffects, the overall balance of which depends on the nature of the redistribution. Recentcensus of India, for example, have enumerated nearly one-third of the population outsidetheir place of birth.Internal migrants have widely varying degrees of education, income levels and skills and varying profiles interms of caste, religion, family composition, age and other characteristics.

An individual who moves from one place to another continues in the initial stages to maintain his close social contacts with his family or cast and the other social group which he has left behind.In the process of seeking new affiliations and bases of social relationships,he has often to redefine his status, roles and obligations toward his own people. A migrant isgenerally regarded as a person who has moved from his place of birth to another place withthe idea of settling there more or less permanently. A person may migrate from one place toanother for a variety of reasons.

Almost all the empiricalstudies on the subject conclude that migration is undertaken primarily for economic reasons.The greater the difference in the economic opportunity between the rural and the urban areas, the greater will be the rural-urban migration. An important factor is the prevalence ofunderemployment among migrants at the place of origin. Several climatic changes and natural calamities have also been mentioned as factors stimulating migration in anindirect manner.The joint family system is particularly known to induce some members of a family to move away from their homes for adding to the income of the family. The economic and social causes of migration mainly relate to the population growth, unemployment, under employment, sub-employment, poverty, lack of sufficient cultivable land, exploitation by upper classes, growing urbanization and industrialization, better social and civic amenities in the receiving areas, better work conditions in the urban areas, attraction of city life.

Migration has important economic effects on both, the place of origin and destination. In many places, villagemigrants have built fashionable houses in their native villages, invested money in land andindustry and have donated liberally to the establishment of educational institutions and trusts.Thus, the emigrant money canbring about economic prosperity in the village in a number of ways.Migration represents a revolutionary social change in thewhole pattern of social life. Urban life usually brings about certain social changes in themigrants.In the economy of rural households of developing countries, internalmigration plays an important role, not only by securing household survival but alsoby providing income to household members. Households diversify their economicactivities outside the traditional agricultural sector to secure alternative sources ofincome by sending out members to work in urban areas.

This paper makes an attempt to study the reasons of internal migration in India and also analyses the relationship between reasons of internal migration and demographic aspects of migrant person. It evaluates socio-economic impact of internal migration on households in rural areas in Sindhudurg district.

2. Statement Of The Problem:

Migration is a social problem. Migration brings about changes in composition of the population which result in the problems of migrant. Several problems are associated with or caused by migration, particularly for the migrants. They have to readjust their family relations and roles. Their caste values and practices have also to be redefined. The modes of social controls, the celebration of significant social events such as rituals of marriages, birth and death are also affected by migration. It is therefore interesting to study how people from different socio- economic groups and with varying educational, occupational, family, political and caste background organize their social life in the new cultural settings.

Hence, the Indian family is feeling in itself the effects of these changes which include the emerging nuclear families and the supporting organizations like child care centres and old age homes. Migration has greatly affected the rural family. The important ties that used to bind all the family members together in an agricultural society are becoming loose.The impact of out-migration on place of origin is having several impactsincluding socio-economic dimensions. It is evident that outmigration contributes tothe income of migrant workers and depending upon the condition of the migrantsand the nature of migration could also contribute to savings and accumulation.

The inflows of migrants from rural areas and small towns into big cities has contributed to urban overcrowdingand housing shortages in cities across India. Mumbai, Delhi and Kolkata in particular are all known for creation of the slums and concrete dwellings and generally intense housing pressures. In addition, cityresidents often perceive that migrants increase the competition for jobs and compete for basic amenitiesand city services such as water and sanitation.

Thus, migration has a differential impact on individual household members and intra-household relations. When one member of a family migrates alone or even when family members migrate together seasonally, migration may have varied intra household impacts. The impact of migration on women, children and the elderly, both as participants in migration and as those who are left behind is an important area of study.

The researcher focused on the reasons of internal migration in India. The present study attempted to analyse the socio-economic impact of the internal migration on rural households in the district.

3. Objectives:

The objectives of presenting this paper are:

1) To study the reasons of internal migration in study area.
2) To evaluate the socio-economic impact of internal migration on rural householdsin study area.

4. Hypothesis:

1) There is no significant relationship between reasons of migration and demographicaspects of migrant person.

5.Methodology:

The research methodology of this research paper comprises of collecting the primary data sources and secondary data sources. The primary data and secondary data are collected with specific reference to the reasons of internal migration in the study area and socio-economic impact of internal migration on the rural households in the study area.

Family is the basic unit of society.Itsmembers occupy a definite set of mutual statuses, interact according to the definite behaviour patterns. They are motivated by reciprocal attitudes and sentiments.Theperformance of the main functions could not be accomplished without this institution. All the necessary secondary data were collected from library study such as books, magazines, journals, periodicals,

ISSN 2349-638X www aiirjournal.com

newspapers and websites. Various research papers, thesis, reports published by scholars and Government authorities were also used to collect information.

To evaluate socio-economic impact of internal migration on rural households, 184 rural households having 302 migrant persons from study area were selected as therespondents for the study.Samples were selected on random basis.Parameters used are demographic aspects, main reasons for migration, economic factors like income, saving, investment and remittance and social factors like standard of living, social status and social relations.

Collected data were analysed and preliminary tables were drawn and cross checks were made.The validity of the questionnaire is tested using Cronbach's Alpha. The Cronbach's Alpha of standardised items is .860.Chi-square test was used for the analysis of the relationship between reasons for internal migration and demographic aspects of migrants.Presented in the form of tabulation.Accordingly, interpretations and discussions were drafted.

6.Significance Of The Study:

Migration is a cause as well as effect of socio-economic transformation. It has sincere consequences both upon the area of provenance and destination as well as the people who involve in the process of migration. It can either depopulate or overpopulate a region or country depending upon socio-economic, political, environmental conditions of the area of their departure and arrival and the people involved in migration process. Migration leads to socio-economic development. It is frequently regarded as a major symptom of basic social change. Migration is an essential element of normal population adjustment and equilibrium and helps to reduce regional socio-economic disparities.

An accurate knowledge of the reasons of migration can help in formulation of suitable policies about migration and various difficulties faced by migrants. In fact, understanding the causes, determinants and consequences of migration is central to understanding the nature and character of the development process. This in turn can help in the formulation of appropriate policies to influence the development process in a socially desirable way.

7. Limitations Of The Study:

The paper is limited only to the reasons for internal migration and impact of internal migration on rural households in Sindhudurg district. Data were collected in January and February 2020.Thispaper is based on the perceptions given by the family head of the rural migrants. Required secondary data is collected from books, journals, reports, newspapers and websites.

8.Analysis And Interpretation:

A number of demographic factors play a determining role in themigration propensity spectrum. One of the basic and important variables in migration analysis is the reasonsfor migration. This variable gives an indication of the causes and factors that makepeople move out from their places of origin. People migrate for various reasons likemarriage, education, employment, family movement etc.

Migration is known to be selective of age, education, gender etc. It has great impact on socio-economic conditions of the migrant families. This has brought structural changes in their family composition, social conditions and networks, economic fallback position, minimizing the risks of debts and accessing the welfare and development programs in their villages. Such indicators were analyzed to examine the changes that have taken place and how they are impacting the socio-economic living conditions of the migrants.

a) Gender and Reasons for Migration:

The Gender of the migrant plays an important role in the internal migration in the country. The reasons for migration like employment, education, business, marriage, are very closely related to the gender of the migrant.

Table 1 Migrants by Gender and Reasons for Migration

Sr. No.	Gender of Migrants	Reasons for Migration		Total
		Employment	Other Reasons	
01	Male	162(77.88)	42(44.68)	204(67.55)
02	Female	46(22.12)	52(55.32)	98(32.45)
Total		208(68.87)	94(31.13)	302(100)

Source: Primary Data. Figure in the parenthesis shows percentage.

H_0: Gender of the migrant for the reasons of migration does not significantly differ. At 95 percent level of confidence and for 1 degree of freedom, the critical value is 3.841. The calculated chi-square value is 32.562. This chi-square value is more than the critical value. Therefore, the difference is to be considered significant and null hypothesis is rejected. Hence it can be concluded that gender of the migrant for the reasons of migration is significantly differ.

b) Age and Reasons for Migration:

Age has been recognized as one ofthe important demographic factors controlling the degree of desire to moveamong the potential migrants.The reasons for migration are very closely related to the age of the migrant.

Table 2 Migrants by Age and Reasons for Migration

Sr. No.	Age of Migrants	Reasons for Migration		Total
		Employment	Other Reasons	
01	Less than 20 years	05(2.40)	18(19.15)	23(7.62)
02	21 to 35 years	131(62.98)	50(53.19)	181(59.93)
03	36 to 50 years	48(23.08)	20(21.28)	68 (22.52)
04	51 and Above	24(11.54)	6(6.38)	30(9.93)
Total		208(68.87)	94(31.13)	302(100)

Source: Primary Data. Figure in the parenthesis shows percentage.

H_0: Age of the migrant for the reasons of migration does not significantly differ. At 95 percent level of confidence and for 3 degree of freedom, the critical value is 7.815. The calculated chi-square value is 26.6968. This chi-square value is more than the critical value. Therefore, the difference is to be considered significant and null hypothesis is rejected. Hence it can be concluded that Age of the migrant for the reasons of migration is significantly differ.

c) Education Level and Reasons for Migration:

Literacy is one of the basic indicators of development and holds the key todevelopment in various other sectors. The reasons for migration are very closely related to the education level of the migrant.

Table 3 Migrants by Education Level and Reasons for Migration

Sr. No.	Education of Migrants	Reasons for Migration		Total
		Employment	Other Reasons	
01	Up to Primary	30(14.42)	06(6.38)	36(11.92)
02	Secondary	57(27.40)	15(15.96)	72(23.84)
03	Graduate	76(36.54)	64(68.09)	140 (46.36)
04	Post Graduate	45(21.64)	09(9.57)	54(17.88)
Total		208(68.87)	94(31.13)	302(100)

Source: Primary Data. Figure in the parenthesis shows percentage.

H_0:Education level of the migrant for the reasons of migration does not significantly differ. At 95 percent level of confidence and for 3 degree of freedom, the critical value is 7.815. The calculated chi-square value is 26.2335. This chi-square value is more than the critical value. Therefore, the difference is to be considered significant and null hypothesis is rejected. Hence it can be concluded that education level of the migrant for the reasons of migration is significantly differ. People with higher education, better technical knowhow and work experience move to new areas for better earnings.

d) Cast and Reasons for Migration:

In the Indian social system, caste has been one of the important criteria whichdetermined the status of social groups and in turn influenced their opportunities andlife styles. This is most visible in the rural areas where reasons for internal migration are closelyassociated with social status.

Table 4 Migrants by Cast and Reasons for Migration

Sr. No.	Cast of Migrants	Reasons for Migration		Total
		Employment	Other Reasons	
01	General	123(59.14)	57(60.64)	180(59.60)
02	OBC/SBC	55(26.44)	29(30.85)	84(27.82)
03	SC/NT	30(14.42)	8(8.51)	38(12.58)
Total		208(68.87)	94(31.13)	302(100)

Source: Primary Data. Figure in the parenthesis shows percentage.

H_0:Category of the migrant for the reasons of migration does not significantly differ.At 95 percent level of confidence and for 2 degree of freedom, the critical value is 5.991. The calculated chi-square value is 4.7732.This chi-square value is less than the critical value. Therefore, the difference is to be considered insignificant and null hypothesis is accepted. Hence it can be concluded that category of the migrant for the reasons of migration does not significantly differ.

e) Impact of Internal Migration:

The major impacts of migration happen on place of origin through changes in the income, assets, changes in the pattern of expenditure or saving and investment. In general, migration motivated with economic leads to economic benefits, both at the place of origin as well as at the place of destination. However, these benefits often vary between individuals or groups depending on factors like education, possession of particular skills, demand for labour, etc. The cash incomes which accrue may not always add to the resource base of migrant households, since in some proportion of cases, they are used to adjust earlier debts.

Table 5 Impact of Internal Migration:

Impact of Internal Migration	Level of Change			Total	RS	WS	Rank
	Less than 25%	25% – 50%	More than 50%				
Weight	1	2	3				
A) Economic Impact:							
1) Family Income Increased	15	55	22	92	191	2.08	1
2) Saving Increased	26	49	17	92	175	1.90	2
3) Investment Increased	42	36	14	92	156	1.70	4
4) Other Assets Increased	30	46	16	92	170	1.85	3
5) Remittance to Family Increased	45	40	7	92	146	1.59	5
B) Social Impact:							
6) Standard of Living Increased	11	49	32	92	205	2.23	2
7) Social Status Increased	13	45	34	92	205	2.23	2
8) Social Relations improved	10	47	35	92	209	2.27	1

Source: Primary Data. wt - Weight, RS - Rank Score, WS- Weighted Score

Social change includes any kind of transformation in the demographic, structural, cultural or environmental characteristics of a social system. It can influence the social relations, social values, cultural approaches and even political behavior and sometimes even strengthening the fundamental constitutive elements of society.

Figure 1 Impact of Internal Migration:

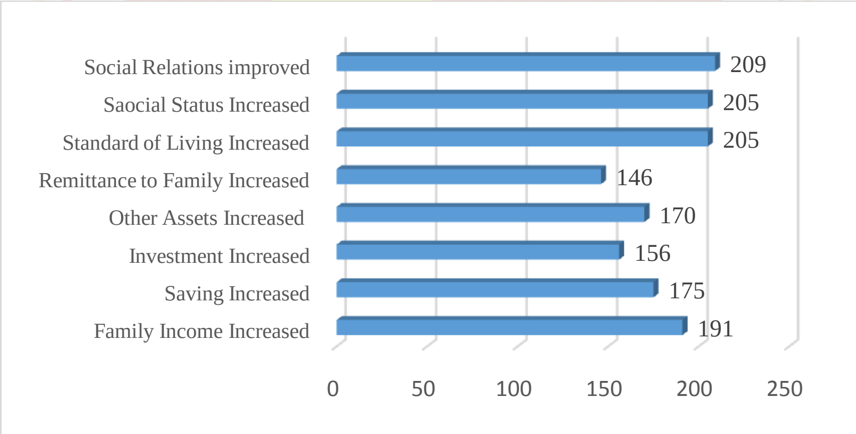

In case of changes in economic activities, the co-efficient computed, for family income increasedis 2.08,for saving increasedis 1.90,for investment increased is 1.70, for other assets increased is 1.85 and for remittance to family increased is 1.59. It is inferred that familyincome increasedis the main impact of internal migration on rural households of migrants in the study area, then comes saving increased,then comes other assets increased, then comes investment increased and last is remittance to family increased.

In case of changes in social activities, the co-efficient computed, for standard of living increase is 2.23, for social status increased is 2.23 and for social relations improved is 2.27. It is inferred that social relations improved is the main impact of internal migration on rural households of migrants in the study area, then comes standard of living increased and social status increased.

9.Findings:

Most of the migrants moved from rural areas to urban areas to find out better economic opportunities. It is inferred that familyincome increased is the main impact of internal migration on rural households of migrants in the study area. The impact of remittances on the household economy could be through changes in income, income distribution and the pattern of expenditure and investment. A few well educated socially and economically better off people are attracted by the vast opportunities of fulfilling their aspirations and to acquire better status and chances of further achievements in society.

Social change refers to the modification which happens in life-patterns of people. It means the changes in social structure including the social institutions, the social behavior or the social relations of a society. It is also inferred that social relations improved is the main impact of internal migration on rural households of migrants in the study area, then comes standard of living increased and social status increased. Society is a beehive of social relationship and hence social change clearly means a change in the system of social relationship.

10. Conclusion:

Thefamily cannot remain unaffected in a rapidly changing society. Rapidurbanization and industrialization have influenced the family to a large extent. Among itsinfluences upon social groups, urbanization has been identified with changes occurring in thestructure and function of the family. Internal migration in India is large and diverse. Internal migration goeshand in hand with growth and development. But it can have both costs and benefitsfor households and individuals as well as economies and societies. Migration needsto be facilitated through a proper development strategy and a coherent policy, sothat its benefits can be maximized at all levels. A growth strategy which transferslarge costs of subsistence to the poorer migrants themselves will ultimately defeatthe objectives of both growth and development.

The Government should undertake efforts to prevent internal migration, through schemes such as rural employment programs.A national strategy that ensures access to entitlements and basic work conditions should essential in building a sustainable and equitable pathway to progress.Thus, the migration is playing an important role in the human society.

References:

1. Abbas, R., & Varma, D. (2014, March 3). Internal Labor Migration in India Raises Integration.
2. Agnihotri, I., Mazumdar, I., & Neetha, N. (2011). Gender and Migration in India. National Workshop (pp. 134-165). New Delhi: Indian Council of Social Science Research (ICSSR), New Delhi, India.
3.Ahmad, M. (2008), Structural Analysis of Internal Migration and Socio-Economic Transformation in Bijnor District, Uttar Pradesh. Doctoral dissertation, Aligarh Muslim University Aligarh (India). Retrieved from https://shodhganga.inflibnet.ac.in
4. Anburaj, R. (2013). Migration and Its Social Impact on Families in Coimbatore City, Tamil Nadu. Doctoral dissertation, Periyar University Salem-636011 Tamil Nadu, India. Retrieved from https://shodhganga.inflibnet.ac.in
5. Ashraf, P. (2018). Migration and Social Change: A Study on Gulf Migration and Its Impact on The Socio-Political Life of The Muslims In Kerala. Doctoral dissertation, Mahatma Gandhi University Kottayam, Kerala. Retrieved from https://shodhganga.inflibnet.ac.in
6. Chandrasekhar, S., & Bhattacharya, L. (2018). Education of Children From Migrant Rural Households in India: Moving towards a coherent Policy Framework. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
7. n.a.,(2017). Handbook on Measuring International. United Nations, New York: Department of Economic and Social Affairs.
8. Khairkar, V. (2007). Migration and Social Economics. Pune: Diamond Publications.
9. Kothari, C. R., & Garg, G. (2019). Research Methodology Methods and Techniques. New Delhi: New Age International Publishers.
10. Kundu, A., & Mohanan, P. C. (2017, April 11). Internal Migration in India: A very moving story. Economic Times.
11. Mehta, S. R. (2010). A Report on 'Migration Particulars' Based on Data Collected in State Sample of 64th Round of National Sample Survey. Mumbai: Directorate of Economics and Statistics, Planning Department, Government of Maharashtra.
12. Neelamma, H. (2010). Seasonal Migration of Labourers in Maharashtra. Pune: Diamond Publications.
13. Srivastava, R. (2011). Internal Migrants and Social Protection in India: The Missing Link. National Workshop (pp. 166-193). New Delhi: Indian Council of Social Science Research (ICSSR), New Delhi, India.
14. Srivastava, R. (2011). Internal Migration in India: An Overview of its Features, Trends and Policy Challenges. National Workshop (pp. 1-47). New Delhi: Indian Council of Social Science Research (ICSSR), New Delhi, India.
15. Sujatha, C. (2014). Impact of Migration on Socio-Economic Conditions of The Families (A Case Study). Doctoral dissertation, Sri Venkateswara University, Tirupati. Retrieved from https://shodhganga.inflibnet.ac.in

Thrity Umrigar's *'If Today Be Sweet'* is an Expression of Discourse of Migration: A Brief Study

Dr. Bharat Arvind Tupere
Assistant Professor and Head
Department of English
S. R. M. College, Kudal, Dist. Sindhudurg

Abstract

An attempt has been made in this research paper to show how the novel 'If Today Be Sweet' of Thrity Umrigar is an expression of discourse of migration. Oxford Learner Dictionary defines migration as, "The movement of large numbers of people, birds, or animals from one place to another." It further defines migrant as, "A person who moves from one place to another, especially in order to find work.'' The displacement of the folks by various reasons has good as well as bad effects. Sometimes, it has fruitful outcomes and sometimes it turned into terrible, unbearable circumstances. As we all know that literature depicts the human society precisely. The effect of migration also illustrated and discussed through literary texts. If the migration is done by minorities then they have to face various issues and problems. Thrity Umrigar belongs to Parsi community which was one of the minorities of India. The small tired group of Persians fleeing Islamic persecution in Iran had arrived in the small Indian town of Sanjan, seeking refuge. The Hindu ruler unable to make this group of Farsi speaking foreigners understands that he couldn't possibly accommodate any newcomers, had greeted them on the beach with a glass of milk filled with the brim. No vacancy, the full glass was supposed to symbolize. But the Zoroastrian head priest was a brilliant man. He added some sugar in the glass, careful not to spoil a drop of milk. It was a famous answer, like sugar, our presence will sweeten the flavor of your life, without displacing you or causing you any trouble. And in this way, they were allowed to stay and become the Parsis of India The novel expresses the same and hence it speaks the minority discourse as well as the effects of migration throughout the novel.
Keywords: Migration, Discourse, Minority, Parsi, Zoroastrian

If we believe in the theory of evolution, the human being alike other animals are migrating from place to place. It is also said that our ancestors are came from Africa. Throughout the pages of history, we can find that migration of people is held in every era of our history. People migrated to conquer other kingdoms, nations, region or to satiate the hunger, to find new land to live. There are so many causes for the displacements most of all or almost each one is mingled by shedding human blood. Migration is a way to move from one region to another due to survive or work. Displacement of folks from their homes to another city, state or nation is called migration. Nowadays, many people migrated to have better life and employment opportunities.

Oxford Learner Dictionary defines migration as, "The movement of large numbers of people, birds, or animals from one place to another." It further defines migrant as, "A person who moves from one place to another, especially in order to find work.''

According to Cambridge Dictionary, "Migration is the process of animals travelling to a different place, usually when the season changes; migration is the process of people travelling to a new place to live, usually in large numbers."

The displacement of the folks by various reasons has good as well as bad effects. Sometimes, it has fruitful outcomes and sometimes it turned into terrible, unbearable circumstances. As we all know that literature depicts the human society precisely. The effect of migration also illustrated and discussed through literary texts. If the migration is done by minorities then they have to face various issues and problems. Thrity Umrigar belongs to Parsi community which was one of the minorities of India.

Minority refers to a category that is differentiated and defined by the social majority, that is, those who hold the majority of positions of social power in a society. It is used to refer to the categories of persons who hold few positions of social power. Feagin states that a minority group has five characteristics:

a. Suffering, discrimination and subordination.
b. physical and cultural traits that set them apart, and which are disapproved by the dominant group.
c. a shared sense of collective identity and common burdens.
d. socially shard rules about who belongs and who does not determine minority status tendency to marry within group.

Daniel Smihula discussed some features of ethnic group as,

a. which is numerical smaller than the rest of population of the state or a part of the state.
b. which is not in a dominant position.
c. which has culture, language, religion, race etc. distinct from that of the majority of the population.

We called minorities to those people who belong to the religions whose population is less than the main religion of a particular country. In India, Hindus are major in population whereas Parsis, Muslims, Jains, Shikhs, and Buddhists belong to minor communities.

The word 'discourse' is taken from the Latin language, meaning 'running to and from' generally refers to written and spoken communication. Michel Foucault, a famous poststructuralist, defined discourse as "an entity of sequences of signs in that they are enouncement". He also called it as a, "system of thoughts composed of ideas, attitudes, courses of action, beliefs and practices that systematically construct the subjects and the worlds of which they speak." Thus a discourse can be defined as a thought, a statement whether written or spoken. Michel Foucault linked discourse with the power. Discourse means knowledge and it is involved in the power. 'All knowledge is an expression of the will to power'.

Umrigar's novel *'If Today Be Sweet'* is about a Parsi family. This novel discusses the problems of relationship as well as minority crises with the person outside the community. The novel depicts the association of the characters with Mumbai. The story is about the love, death, family, and pain and personal transformation of the main characters painted in the novel. Parsi writers are associated with Mumbai, the city which has called the wanderers to settle down and do business, the parsis, the Bohras, the marwaris, Baghdada jews, the Tamils, Malsylees and Konkanis and more recently, Biharis, UP-wallas and Bengalis. Not to forget the British settlement who eventually shaped the grandeur of the city. It is almost nostalgia and love for Bombay which sparked the imagination of writers like Rohinton Mistry, Farrukh Dhondy, Thrity Umrigar, Sohrab Homi Francis, Firdaus Kanga and many others to write about the Bombay and predicament of the minority community of Parsis in Bombay.

The novel itself stands as a discourse of migration. The story about Parsi immigration occurs in the novel. 'The small tired group of Persians fleeing Islamic persecution in Iran had arrived in the small Indian town of Sanjan, seeking refuge. The Hindu ruler unable to make this group of Farsi speaking foreigners understands that he couldn't possibly accommodate any newcomers, had greeted them on the beach with a glass of milk filled with the brim. No vacancy, the full glass was supposed to symbolize. But the Zoroastrian head priest was a brilliant man. He added some sugar in the glass, careful not to spoil a drop of milk. It was a famous answer, like sugar, our presence will sweeten the flavor of your life, without displacing you or causing you any trouble. And in this way, they were allowed to stay and become the Parsis of India. They are allowed to live in India by following conditions:

1. The high priest of the Zoroastrian should tell their religion and belief to the king.
2. To adapt the Gujarati language.
3. The women could wear the saris.
4. Men should handover their weapons.
5. Venerate the cow.
6. The marriage ceremonies shall be performed at night only. No marriage with local people.

The Parsis, the minor community of India settled especially in Mumbai. They have enjoyed a great glorious life in the British era. They made their immense contribution to development of Mumbai. But after the independence, the Parsis lost their central position, in politics, in business, and other areas- especially after the establishment of Shivsena, a regional political party in Maharashtra. (Shivsena is the national party today).

The story is about Tehmina, a widow. The recent death of her beloved husband Rustom, greatly affected her. She felt so lonely of her first visit to America after the death of her husband. Sorab, her son, lives in Ohio, America with his wife Susan and his son- Cavas. Tehmina is caught in the difficult situation. She has to choose between to continue her old life in Mumbai or begin her new life in America with her family. The novel speaks about the religious worshiping, Rustom and Tehmina always visit to the fire Temple in Mumbai. Parsis performed their ceremonies in the night. This condition was imposed so that local populace is not captivated by such ceremonies and therefore, the threat of conversion is reduced. Parsis do not allow outsiders in their temples. They do not allow insular marriages. One of the strong trails among the Parsis was loyalty to the ruler of the day. The pre-condition of the king has supreme impact on Parsi psyche resulting into ethnic anxieties even today. The philosophy expressed by the author through Rustom itself is a religious thought. These thoughts are minor discourses. Values influence the daily life of the follower of any religion. 'Truth' is the key stress in Zoroastrianism. The prayer called Ashem Vohu preaches- Truth is the greatest virtue. It is happiness. Happy is he who is truthful. Herodotus has mentioned "truthfulness" as an integral part of Zoroastrian life. Herodotus continue- Iranians do not use harsh words and for them lying is considered the worst sin. Next to lie is borrowing money. Because, when a person is debtor, sometimes he is compelled to tell lie.

The novel is written in the stream of consciousness technique and reveals so many minority discourses after displacement. We have just tried to show how these discourses occur in the novel. The novel shows the problems of minorities after migration in India. The following conversation of Rustom and Sorab clearly makes this point. Sorab as young man felt so angry when he learnt about somebody's suppression and oppression. He said once to his father, "We were protesting Bombay University's decision to rewrite the college curriculum. They want the whole country to be fundamentalist Hindu nation. And they're rewriting the history books to

glorify the Hindu majority. They are saying, if Pakistan can be an Islamic country, why can't India be a Hindustan? Can you imagine, dad? These people don't believe in secularism, and they are brain washing us all their false Mumbo Jumbo. It is like the Muslims and the Catholics simply don't exist." And Rustom replied, "Yah, without us, Parsis to build it, their Mumbai would still be a bunch of islands floating around in the sea."

The above discussion is about the politics of India. It also gives us the causes of the riots and conflicts between religious people. Rustom's remark makes the sense of minority discourse that Mumbai cannot be Mumbai without Parsi people. The life of minorities is affected by the fundamentalist in Hindu religion. The Parsis are settled in India peacefully. And they made no harm to natives, the natives are major Hindus. But now days they are supposed to be suppressed and oppressed like other minorities by the fundamentalists.

Tehmina remembers an incident from the past. That was about the riots of 1992. It took place between Hindu and Muslim people. This incident is about how the fundamentalist suppressed and oppressed to the minorities. During the 1992 Hindu Muslim riots that inflamed Bombay, Sorab was almost beside himself with worry. He phoned every day from America to his parents. He just wanted to be sure his parents were Okay. He wanted to take his parents to America with him but Rustom didn't follow his advice.

Rustom, who knows how his son is worried about them, made Tehmina swear to not tell their son that they had a Muslim family in house. When Rustom and Tehmina went to fire temple, a man suddenly came and threatened them that Hindus would not forgive them, because they had given a shelter to the Muslim family. But Rustom did not frightened and replied that the man's *Sena* friends could not do anything against him. Here the *Sena* is referred to the present political party of Maharashtra.

This novel explores the discourses of migration of Parsi community- one of the minorities. They have suffered due to the migration. Once upon time Parsis had to leave their homeland, Iran. They came to India and became the Parsis. But they are suffering from the oppression and suppression of some fundamentalists. The young Parsis are leaving India and they are settling elsewhere in the world especially in America and UK. That is another migration is taking place with them. The novel expresses the same and hence it speaks the minority discourse as well as the effects of migration throughout the novel.

References:

1. Umrigar, Thrity. If Today Be Sweet. New York: Harper Perennial, 2009.
2. *Compact Oxford Dictionary: Thesaurus and Word Power Guide*. New York: Oxford University Press, 2001.
3. Cambridge Advanced Learner Dictionary. London: Cambridge University Press. 2015. ISBN 978-0194794799485
4. Foucault, Michel. *L'archéologie du savoir*. Paris: Gallimard, 1969.
5. Selden, Raman, Poststructuralist theories, A Reader's Guide to Contemporary Literary Theories, New Delhi: Pearson Education and Dorling Kindersley, 2009
6. Feagin, Joe R. Racial and Ethnic Relations. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1984. Second Edition.
7. Oxford Advanced Learner Dictionary. New York: Oxford University Press, 2000, ISBN 0-19-431424-3
8. Smihula, Daniel, "Definition of national minorities in international law", in Journal of US-China Public Administration, Vol. 6, No. 5, October 2009.

www aiirjournal.com

Migration In India: Causes And Consequences

Prof. Mrs.Sadhana Prakash Ambre Chavan
ShriAnandraoPawar College,
Kanganewadi, Chiplun, Ratnagiri

Abstract

Migration has also been identified as a survival strategy utilized by the poor, especially the rural dwellers. Migration is a form of spatial mobility of population in geographical unit. The census of India defines migration by place of birth or residence. For a large country like India, the study of movement of population in different parts of the country helps in understanding the dynamics of the society better. The study focuses on the factors responsible for migration. In rural areas, less employment opportunities, low wages, drought, lack of basic amenities, landlessness, social factors act as push factors and more employment opportunities, higher income, better wages, better living facilities activities as pull factors towards the rural to urban migration. The paper is an attempt to understand the concept of migration, its causes and consequences in India.

Introduction

Migration is the movement of people from one place to live in another. Emigrants leave their country, while immigrants enter a country. Migration impacts on both the place left behind, and on the place where migrants settle. People have many reasons why they might want to move from one place to another. These reasons may be economic, social, political or environmental. For migration to take place there are usually push factors and pull factors at work. Push factors are the reasons that make someone decide to move. This is their own experience of life in one place which gives them good reasons to leave it. Often push factors are negative things such as unemployment, crop failure, droughts, flooding, war, poor education opportunities or poor services and amenities. Pull factors, on the other hand, are the expectations which attract people to the new place. They are usually positive things such as job opportunities, a better standard of living, better education or better healthcare. Many people choose to migrate. These are voluntary migrants. Many are economic migrants. Other voluntary migrants include older dependants who want to live somewhere warm and sunny in their retirement. However many other people have no choice and are forced to leave their homes. These are involuntary migrants. Their lives and homes may be in danger due to war or a natural disaster. These people are also called refugees. There are different types of migration such as counter-urbanization, emigration, immigration, internal migration, international migration and rural-urban migration.

In early days people moved from one forest to another in search of forest products. When most of people divorced forest life and adopted civilized life they developed relationship with domesticated animals and fertile land. As a result, mobility of mankind changed considerably. The people continued to move from one region to another in search of fertile land for developing cultivation. The people moved from early civilized area to other parts of world, partly for agricultural purposes or for trade and partly for investigation. Migration of the people to big cities takes from all the corners of the country with different social and cultural background. When such people meet in cities and stop living together, a new cosmopolitan culture develops. Such cultures are more liberal, impersonal, self-centered and more materialistic.

Research Objectives Of The Study:

1. To study meaning and definition of migration.
2. To study factors responsible for the migration.
3. To understand Government policies for migration.

Research Methodology:

The present work is conceptual in nature and based on secondary data or information which made available in the form of analytical reports, government documents and publications, journals and websites.

Definition Of Migration:

According to Lee, "Migration is permanent or semi-permanent change of residence."

According to Weinberg, "Human migration as change of place permanently or temporarily for an appreciable duration as in case of seasonal workers."

Migration and Census of India

Migration data were recorded at the time of first census in 1881 based on the place of birth. In 1961, modifications were made to include place of birth and duration of residence. In 1971, additional information on place of last residence and duration of stay at the place of enumeration were incorporated. Information on reasons for migration was incorporated in1981 census and modified in consecutive censuses. In the census of India, migration is enumerated on the following two bases: (1) Place of birth: if the place of birth is different

from the place of enumeration (known as life- time migrant) (2) Place of residence: if the place of last residence is different from the place of (known as migrant by place of last residence).

Migration in India is primarily of two types (1) Long term migration- resulting the relocation of an individual or household (2) Short term migration- involving a back and forth movement between a source and destination. Mostly short term migration belongs to socially economically deprived groups such as scheduled castes and scheduled tribes having negligible educational attainment, limited assets and resource deficits. Between 2001-11, about 5.65 million people migrated annually.

Migrants by place of birth

Out of the1.02 billion people in the country, 307 million (or 30%) were reported as migrants by place of birth. This proportion incase of India (excluding J&K) is slightly more than what was reported in 1991 (27.4%). There has been a steady increase in the country in the number of migrants. Whereas in 1961 there were about 144 million migrants by place of birth, in 2001 Census, it was 307 million.

Table 1: Migrants by place of birth (In millions)

Migrants by place of birth	2001 Census (including J&K)	1991 Census (excluding J&K)	Variation (%) (1991-2001)
Total population	1,028.6	838.5	21.5
Total Migrants			
Persons	307.1	229.8	32.9
Males	90.4		
Females	216.7		
• **Intra-district**	181.7	136.2	32.6
• **Inter-district**	76.8	59.1	29.5
• **Inter-state**	42.3	27.2	54.5
• **From abroad**	6.1	6.9	-11.6
Note: While computing variation, J&K has been excluded in 2001 Census			

Source: Census of India, 2001

Table 2: Migration by Place of last residence

Total migrants by last residence	314.5 million
Duration less than 1 year	8.8 million
Duration 1 to 4 years	47.2 million
Duration 5 to 9 years	42.1 million
Duration 10 to 19 years	69.4 million
Duration 20 years and above	101.0 million
Duration not stated	45.6 million

Source: Census of India, 2001

- A substantial proportion among the total migrants (101 million) had migrated at least 20 years back. About 98.3 million (or 31.2%) reported as migrants, had migrated over the last decade (i.e., duration 0-9 years).
- Total number of migrants by place of last residence in India (excluding J&K) grew by 34.7% between 1991-2001. High growth (53.6%) among interstate migrants is also observed.
- There is 13.4% decline among the migrants who came from other countries between 1991 and 2001 Census.
- Total number of in-migrants during the last ten years is largest in Greater Mumbai Urban Agglomeration (UA), the main component being those who are coming from outside the state.
- Delhi UA on the other hand received 1.9 million migrants from other states, the largest among the UAs shown above.
- In terms of proportion of in-migrants to total population in these UAs, Delhi UA was at the top, with in-migrants constituting 16.4% of the total population of Delhi UA. Greater Mumbai (15.1%) and Bangalore UA (13.4%).

Causes Of Migration:

1. **Urbanization:** Urbanization has been a major driver of internal migration. Rates of urbanization influence rural- urban wage differences. An increase in the demand for labour in urban areas can attract urban wages and increase migration. The pull factors of better job facilities, good salary, and more income, medical and educational facilities are attracting the rural people to move to the cities (Kundu,

2012) [5]. The push factors of no job facilities, low salary, less income, drought, less medical and education compel people towards cities.

2. **Marriage:** Marriage is a very important social factor of migration. Every girl has to migrate to her in-law's place of residence. Thus, the entire female population of India has to migrate over short or long distance. About 49.35 the percent people shifted their residence after marriage in 2011.
3. **Employment:** People migrate in large number from rural to urban areas in search of employment in industries, trade, transport and services. The rural area does not provide employment to all the people living there. Even the small-scale and cottage industries of the villages fail to provide employment to the entire rural community. About 10.22 per cent of migrants migrated for employment in 2011.
4.

Table 3: India: Migration by reason, 2001 - 2011

Factors	2001 (%)	2011 (%)
Work/employment	14.70	10.22
Business	1.20	0.96
Education	3.00	1.77
Marriage	43.80	49.35
Moved after birth	6.70	10.57
Moved with household	21.00	15.39
Other reason	9.70	11.74

Source: Census of India, 2001

5. **Education:** Due to lack of higher educational facilities in rural areas, people migrate to the urban areas for higher education. Many of them settle down in the cities for earning a livelihood after completing their education. In 2011 census, about 1.77 percent people migrated for education.
6. **Lack of Security**
   Political disturbances and interethnic conflicts drive people away from their homes. Large number of people has migrated out of Jammu and Kashmir and Assam during the last due to disturbed conditions there. People also migrate on a short-term basis in search of better opportunities for recreation, health care facilities etc.
7. **'Pull' and 'Push' Factors:** Two principle factors- push and pull are responsible for migration. The push factors are poverty, lack of work opportunities, unemployment and underdevelopment, poor economic condition, lack of opportunities, exhaustion of natural resources and natural calamities, scarcity of cultivated land, inequitable land distribution, low agricultural productivity etc., Pull factors attract migrant to an area (area of destination), like, employment and higher education opportunities, higher wages facilities, better working condition. Millions of people migrated from their far-off villages to the big cities of Kolkata, Mumbai or Delhi. The appalling living conditions like slums, lack of safe water, absence of sanitation, overcrowding with the attendant increase in crime, insecurity for women, sexual abuse and exposure to frequent epidemics and AIDs are the immediate outcome of this population shift.

Consequences Of Migration:

Migration affects both the area of origin of migration and the areas of destination of the migrant population. The consequences of migration can be defined as:

1. **Demographic consequences:** Migration changes the characteristics of the population in regions of out migration and regions of in- migration. It changes age and sex composition of population with rate of growth of population. The proportion of old, children and females increases due to out- migration in source region. The high sex ratio is found in the source areas because mostly the youthful male population is involved in migration. Consequently, these areas are depleted of the youth population and results in lowered rates of births and lower population growth rates.
2. **Social consequences:** Migration results in intermixing of diverse cultures and leads to the evolution of composite culture. It breaks the narrow thoughts and widens the mental horizon of the people. In history, India received migrants from different cultural groups causing different cultures but sometimes migration creates social vacuum and sense of dejection among individuals and people fall in crimes and drug abuse (Khullar, 2014).
3. **Economic consequences**: Migration changes the resource- population ratio. If the people are moving from an over populated area to an area of under population the result is in the balancing of the resource-population ratio. If the migration is from an area of under population to over population or optimal

populated, the results are harmful to both the areas. Migration affects the occupational structure of population. The population of receiving areas becomes more productive causing dependency ratio in the source areas. Skilled people migrate from poorer countries to developed countries in search of better economic opportunities. People migrating out send remittance to their families at home and add to economic prosperity.

4. **Environmental consequences:** Large scale movement of people from rural to urban areas causes overcrowding in cities and puts heavy pressure on resources. It causes haphazard growth of cities and causes slums lacking basic infrastructural facilities such as safe drinking water, electricity, sewage etc. Overcrowding is also responsible for any environmental problems of air, water, land and noise pollution, disposable and management of solid wastes.
5. **Other consequences:** Migration enhances remittances to the source region but causes heavy loss to human resource, in terms of skilled labour. Leg- behind women enjoys empowerment effects with increased interaction in society including their partnership as workers and decision making of households.

Policies For Migration:

Due to the increasing trends of shifting people from rural to urban areas, urban areas are suffering from many problems such as slums, high population density, overcrowding and lack of infrastructural facilities. So, government has started some Rural Development Programmes such as Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA), Indira Aawas Yojana (IAY), National Social Assistance Programme (NSAP), Integrated Watershed Management Programme (IWMP), National Rural Drinking Water Programme (NRDWP), Swachha Bharat Mission (SBM) and National Rural Livelihood Mission (NRLM) etc. These programmes were also necessary for the development of the rural areas of the country but all are not sufficient to stop rural-urban migration. The Provision of Urban Amenities in Rural Areas (PURA) is one of the five major components of former President Dr. A. P. J. Abdual Kalam's dream, his vision 2020 for a developed India. The PURA defers from the conventional ideas of economic development of rural areas in different ways. It aims at a comprehensive development of rural areas to generate urban level income and not mere poverty alleviation.

Conclusion:

The male migration constitutes the highest level of migration in India due to employment purpose. The female usually migrates as accompanists of males through several other factors like after marriage or family transfer. More people migrate to urban areas because small land holding, low income, low living standard, less agricultural productivity compels them to migrate in urban areas where diversification of economy and urbanization provides a lot of job opportunities. But overcrowding in cities causes many environmental problems such as land, water, and air pollution, over utilization of resources. So, there is a need to provide employment facilities in rural areas to minimize the rural to urban migration and to prevent to move to cities. A large percentage of the rural population should be able to make decent living through non-agricultural occupations. All basic amenities like roads, electricity, safe drinking water, health facilities (health centers), job opportunities in business and service sectors should be develop by the government in rural areas.

References:

1. Bogue DJ. International migration, in Hauser PM and Dumean, O (Eds): The study of Population, The University of Chicago Press, Chicago, 1959.
2. Gosal GS. Internal migration in India-A regional Analysis, The Indian Geographical Journal. 1961, 36-3.
3. Kaul K. Migration and society, Rawat Publications, New Delhi, 2006.
4. Khullar DR. India: A comprehensive Geography, Kalyani Publishers, New Delhi, 2014.
5. Kundu A, Saraswati LR. Migration and exclusionary urbanization in India. Economic and Political Weekly. 2012; 47(26-27):219-227.
7. www.Shodhganga.com
8. www.odi.org.uk
9. www.wikipedia

Impact Of Migration On Urban Area In India

Mrs. Suvarna Shankar Patil
Shri Anandrao Pawar Mahavidyalaya
Khend Kanganewadi, Chiplun, Ratnagiri

Abstract:

Present research paper focuses on causes and impact of migration on urban area. Different experts have explained the term 'Migration' in different views. In general migration redistributes the population and workforce from rural to urban area. Trend of migration is very vast. It is a response of human being along with his technical ability in given set of environment. The census of India defines migration by place of birth or residence. The study describes the reasons and impact contributing towards rural to urban migration. There are some Pull Factors and Push factors. Like low wages, flood, lack of basic amenities, landlessness, drought unemployment etc. On the other hand more employment opportunities, higher income level, better civics amenities, etc. Thus the paper is an attempt to understand the concept , causes and impact of migration in India.

Introduction:

Migration is the vast term and it plays an important role in human beings life. Actually migration is the movement of an individual or a group from one place to another. This could be for a short period, long period or permanently. It's started very beginning of human life. At early stage of human life people used to move from one forest to another forest in search of food. But after settlement of life people moved from early civilized area to another part of the world for various purposes like better agriculture, trade , or for investigation . Now a days this concept also has been changed as people are migrated for better employment opportunities, Education, good infrastructure facilities etc.

Rural to urban migration has become a key issue in the study of economical development. There are various factors responsible for migration. Some are push factors and some are pull factors. In the process of migration negative things are considered as in push factors: lack of educational opportunities ,less wages, unemployment, flood , drought, landlessness, lack of healthcare facilities, etc. Pull factors are opposite of all these: better wages, employment opportunities, expanding infrastructure better educational facility etc.

The data on migration by last residence in India as per Census 2001 shows that the total number of migrants was 314 million. Out of these migrants by last residence, 268 million (85%) was intra – state migrants, i.e. those who migrated from one state to another. 41 million (13%) were interstate migrants and 5.1 million (1.6%) migrated from outside of the country.

Objectives:

1. To know the meaning of migration.
2. To understand the reason of migration on urban areas.
3. To know the impact of migration.

Research Methodology:

The present research paper is based on secondary data. While preparing the research paper various references, books, Internet, Websites, Reports, Government report have been used.

Concept & Definition:

Migration means People move from one place to another place for various purposes. It impacts on both places the place they left behind and on the place the settle down. There are some types of migrations.

1. **Internal Migration ;** person moving to a new home within a state or country.
2. **External Migration ;** moving a new place in different state country or continent.
3. **Emigration :** Leaving one country and move to another country.
4. **Immigration :** Moving into a new country
5. **Return Migration :** When groups of people move back to where they came from.
6. **Seasonal Migration :** When people move with each season.

"Migration is a way to move from one place to another in order to live & work. Movement of people from their home to another city state or country for a join, education, shelter or some other reasons is called migration." Migration from rural areas to urban areas has increased in past few years in India.

"Migration means demographic effect fall on the socioeconomic & cultural development of any region or country".

According to the Demographic Dictionary of united Nations, " Migration is such event in which people move from one geographical area to another geographical area. When people leaving their place of residence go to live permanently in another area then this is called Migration.

According to Caplow, "Migration is considered as change of residence and should not necessarily involve any change in occupation.

According to Lee, "migration is permanent or semi – permanent change of residence.

Reasons Of Migration:-

There are so many factors responsible for migration. People who are attached to rural area have started moving towards urban area as a result of increased economic activities, Growth of information & technologies have opened varieties of new type of jobs in urban set up and large number of students ,younger generation have moved to urban to join technical schools and institutions to acquire new skill and education. These changes have greatly influenced both internal and international migration in Indian context. Current increasing migration rate from rural to urban is due to increasing unemployment, Poverty, low wages small. size of land holdings lack of infrastructural development & facilities environmental degradation and depletion of natural resources limited livelihood options in rural areas.

On the other hand better employment opportunities, high wages expanding infrastructure, facilities, entertainment, better civic amenities etc. in Urban area have attracted migrants from rural areas [Chapman 1969, 1971 Clarke 1966, Bogue : 1962, Davis 1957 Mitra 1968 Sen gupta 1968]

Migration & Census of India:

Since first India census of 1881 to 1961, the census data on Migration. were obtained by only asking questions on place of birth. In 1971 census, an additional question about the place of last residence of the resident was introduced in order to get more information on volume migration. etc.

The reasons of migration in 1981, 1991 & 2001 census period are grouped as follows.

Table1: Reason for Migration in India.

1981 Census	1991 Census	2001 Census
1. Employment	1. Employment	1. Employment
2. Education	2. Education	2. Business
3. Family moved	3. Business	3. Education
4. Marriage	4. Marriage	4. Marriage
5. Others	5. Family moved	5. Moved with birth
	6. Others	6. moved with household
		7. Others

Source: Census of India

According to above table reasons are also increased for migration of the people from rural to urban. The most important reason for female migration in India is the marriage sharing for more than half of the migrants.

Second important reason is Employment & high wages which is not possible in rural area so one tenth of people migrated because of business & employment.

Education is included as a reason for migration in census. For better education facility younger generation migrated from rural to urban. It is responsible for the increasing high rate of migration.

In spite of above reason marriage, moved by birth Natural calamity there are also responsible for migration.

Impacts Of Migration:

Migration is becoming a very important subject for the life of cities many opportunities and attraction of big cities pull large numbers of people. Migration can have positive and negative effects on the ecology, society and economy. This impact is felt both in area of emigration (place of origin) as well as in the area immigrations (place of destination).

Factors	Positive effect	Negative effect
Demographic factors	Village's Birth rates fall, Escaping problems of famine and overpopulation.	Village's population becomes elderly. While city birth rates rise rapidly.
Economic factors	There are more jobs for the non migrants because of the fact that remain in the villages,	City authorities do not have enough money for houses, medical services and schools for immigrants

	which partly reduce the unemployment problem.	Increase in the prices of houses and land values.
Socio-cultural factors	Migrants have access to better service e.g. schools and shops. Spread of new ideas.	Crowded shanty towns, lack of clean water. Sanitation, and suffer from diseases lack of pure air and open spaces. Increase in the crime rates.
environmental factors	Pressure on the environment in rural areas is eased.	Cities and small towns are growing very rapidly. More urban sprawl. Shanty towns are developed in hazardous environment. There is a rise in the slum dwellers.

Positive Impacts Of Migration On Urban Area:

Demographic Effects:

Migration increases the populations of the working class in urban areas. But the majority of migrants are young men between the ages of 15 to 24 years who are unwed. Others above this age group come alone leaving their families at home.

This tendency keeps fertility at a lower level than in rural areas. Even those who settle permanently with their spouses favor small number of children due to high costs of rearing them. The other factor responsible for low fertility rate is the availability of better medical and family planning facilities in urban areas.

The absolute number of population its density, growth, fertility, mortality, age, sex, literacy and occupational structure get transformed. At the place of immigration, increase in the population, results and increase in the density of population which brings more pressure on the resources. If only male population migrates there is an imbalance in the sex ratio. In both area, change is the composition and structure of population will lead to the development of social problems.

Economic effects:

As the number of people increases there is competition among the people for the same job. Sometimes workers are exploited by being paid low wages especially for irrigates. Increase in number of working Population shows increase the GDP of the region. Increase in the population leads to increase in the demand for various commodities which results in inflation. There is also a very steep rise in land values as result of the changes in the economy.

The effects of migration on income and employment in urban areas are varied depending upon the type of migrants. Usually the migrants are unskilled and find jobs of street hawkers, shoeshine boys, carpenters, masons. tailors, rickshaw, pullers, cooks and other tradesmen etc.

These are “informal Sector” activities which are low paying. But, according to the ILO, the evidence suggests that bulk of employment in the informal sector is economically efficient and profit –making. Thus such migrants earn enough to spend and remit to their homes.

Other migrants who are educated up to the secondary level find jobs as shop helpers, assistants, taxi drivers, repairing machines and consumer durables marketing goods and in other informal activities that are small in scale, labour intensive and unregulated. Their earnings are sufficient to bring them in the category of a common urbanite with an income level higher than the unskilled workers.

Another class of migrants that is very small is of those who come for higher education in colleges and institutes to towns. They find good job in the “formal sector”, get good salaries, and follow a good standard of living. These are the persons who remit large sums to their homes and help in modernizing the rural scenario.

Socio-cultural effect

It is very difficult to keep ideal balance in the society, when it is multi ethnic. It is observed that people those migrate from different countries or regions follow different religion speak different languages and have different cultural values. When this works in harmony. It portrays a matured society. Where every culture and religion is respected. It helps in enriching society. Inter racial marriages are now common where there are large number of people who have come from different parts of the world and living happily. Immigrants have access to the better schools.

Negative impacts of Migration on Urban Area:

On account of rapidly increasing the volume and rate of migrants the development of urbanization took place during 1991- 2001. Due to rapid economic change in government policy the growth of urbanization had increased rapidly. But such growth in the rate of urbanization had dealt with other impacts like problem of housing, slum, water and sanitation problem, Industrial pollution, transportation problem and environmental population.

Environmental problem:

Urbanization is also caused a lot of problems related to environment, such as noise pollution and air pollution, soil pollution and so on which causes danger health problems. More people live in city will buy a more vehicles and more people live in city will burn more coals to make electricity. Both air pollution and climate change are very serious and dangerous problem in the world wide now. There are more and more people moving to the city and their two problems are becoming more and more serious in the near future. On the other side it has been reported by the World Bank that 40000 persons die in urban areas every year due to air pollution. Recent studies are revealed that a large number of urban populations have been suffering from respiratory diseases, allergies and cough.

Problem of Housing:

House becomes the basic needs for every person we cannot live a normal life without home. Therefore the most expensive and inevitable requirement in city is a house Migration of people from rural areas to urban places in search of employment has resulted. Increase in population size and coupled with increase in nuclear families has compounded the scarcity of housing.

Slums:

The word slum is often used to describe informal settlements within cities that have inadequate housing and miserable living conditions. They are often over crowded with many people crammed into very small living spaces. The acute shortage of housing facilities is one of the most serious issues under slums. Where there is a small town or metropolitan city. The reason for this is the availability and development of housing facilities has not expanded enough to meet growing demand for rapid urbanization process therefore such shortage compels the poor to live in slums.

Water & Sanitation problem:

India has reached a stage where no city has water supply round the clock, the water supply from different rivers and reservoirs, largely depends on the quantity of rainfall received in a particular year. Our country is facing an acute shortage of safe drinking water throughout the year. There are urban places or megacities in India where there is no proper water sources.

Conclusion:

Understanding of India's Migration trend & pattern from rural to Urban is generally based on census data which is deficient to capture various reasons like Education, business, Marriage, better Employment, Natural Calamity etc due to all these reason people gives preference to Migrant from rural to Urban Migration provides better lifestyles for Migrant. But affected various factors on a urban area. like social economical, ecological and environmental.

So there is need to develop basic facilities like road electricity, safe Drinking water, health care facilities etc. in rural area which is prevented to affect on urban area.

Reference:

1. Census of India (2001) Migration Table, D0603, Office of the Registrar General of India, Govt. of India, New Delhi.
2. Carling, J. (2002) 'Migration in the age of involuntary immovability: theoretical reflections and Cape Verdean Experiences, Journal of Ethnic and Migration Studies 28 (1): 5-42.
3. Srivastava R. Labour Migration in India: Recent Trends, patterns and Policy issues, The Indian Journal of labour.
4. www.Shodhganga.com
5. www.odi.org.uk
6. www.wikipedia

ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

Status of Migration

Prof. Neelam D. Dhuri
Sandesh S. Sawant

Abstract-

India has a large rural-to-rural migration. A major part of this is female migration after marriage. The number of rural to urban migration is about 14 crore but unofficial figures put it much higher. Even 2017 Economic survey shows that the migrant population is in the country is 139 million. Increasing intensity of natural disasters like floods, drought, cyclones, etc and distress migration due to the rural agrarian crisis has also increased the number of migrants in India. In cases of distress migration and migration into urban slums, the migrants become more vulnerable due to lack of negotiating power with the potential employers, lack of social capital or lack of political organization and clout.

Introduction-

Migration is not a new thing it is known historically, that people have always had migratory lifestyles. There is enough evidence that people have moved from far away places to inhabit new areas. For example, Migrants from Asia ended up in North and South America over a period of time, via a land bridge over the Bering Strait. There has been several bulk movements of people in the history of humans, all of which were caused by some specific events during those times.The world is currently witnessing the highest levels of human displacement on record. According to the latest figures of UNHCR, an estimated 70.8 million people worldwide have been forced to leave their homes. Among them are nearly 25.9 million refugees. Local governments are at the forefront of the response to these developments. They often have to take measures before national governments develop and adapt policies. Local authorities provide essential services and develop innovative solutions to the complex and rapidly changing circumstances resulting from the influx of displaced populations.According to the International Migrant Stock 2019 report (released by the Population Division of the United Nations Department of Economic and Social Affairs), India with 17.5 million international migrants has emerged as the top source of international migrants, constituting 6.4% of world's total migrant population.

Research Methodology-

The paper is based on secondary data & the information is received from internet,journal,research paper & report from same subject.

Research Objectives-

1) To find out causes of migration
2) To give recommendation to solve the migration problem
3) To analyses Census Report

Defination-

Human migration is the movement of people from one place to another with the intentions of settling, **permanently or temporarily** at a new location (geographic region). The movement is often over long distances and from one country to another, but internal migration is also possible; indeed, this is the dominant form globally. People may migrate as individuals, in family units or in large group.

Causes-

1) **Employment:** Basic reasons for intrastate, interstate (migration from rural to urban areas, urban to urban areas) and external migration can be attributed to the search for better employment in industries, trade, transport, and services.

Seasonal Migration: People seasonally migrate for employment in different areas and different industries.For example, significant numbers of people from drought-prone regions migrate seasonally to work in brickmaking, construction, tile factories, and agricultural work.

Circular Migration or Repeat Migration is the tem porary and usually repetitive movement of a migrant worker between home and host areas, typically for the purpose of employment.

2) **Education**: Due to the lack of educational facilities at their place of residence, people migrate to urban areas in case of internal migration and other countries in the case of international migration for better academic opportunities. By 2020, India will become the world's largest pool of young people, in contrast, there is a lack of opportunities for employment in India, this leads to the emigration of qualified people.

3) **Lack of security**: Political disturbances and inter-ethnic conflicts are also one of the reasons for internal and external migration.There can also be forced displacement due to reasons like wars, and internal political instability.
4) **Marriage:** Marriage is one important social factor for internal migration and in case of intra-state migrants majority of the migration is from one rural area to another, due to marriage in the case of females.
5) **Environmental and Disaster-Induced Factors**: There are migrants who are forced to move from rural to urban areas or from one country to another as a result of an environmental disaster in the form of drought, floods, heatwavesetc, that might have destroyed their homes and farms.

Reasons For Migration Of Migrants By Last Residence With Duration (0-9 Years) India 2001

Reason for migrations	Number of Migrants			Percentage to Migrants		
	Persons	Males	Females	Persons	Males	Females
Total migrants	98,301,342	32,896,986	65,404,356	100.0	100.0	100.0
Reason for migration : Work / Employment	14,446,224	12,373,333	2,072,891	14.7	37.6	3.2
Business	1,136,372	950,245	186,127	1.2	2.9	0.3
Education	2,915,189	2,038,675	876,514	3.0	6.2	1.3
Marriage	43,100,911	679,852	42,421,059	43.8	2.1	64.9
Moved after birth	6,577,380	3,428,673	3,148,707	6.7	10.4	4.8
Moved with households	20,608,105	8,262,143	12,345,962	21.0	25.1	18.9
Other	9,517,161	5,164,065	4,353,096	9.7	15.7	6.7
Source: Table D3, Census of India 2001						

Types-

People move for many reasons, based on which types of human migration include

- **internal migration** (moving within a state, country, or continent) and
- **external migration** (moving to a different state, country, or continent).

Internal Migration-

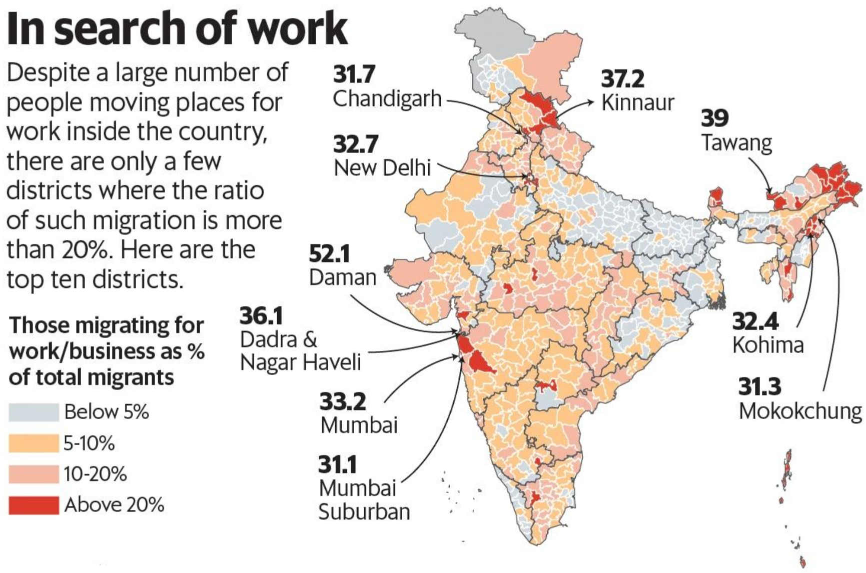

Types: **Internal migration** in India is primarily of **two** types:

- **Long term Migration**, resulting in the relocation of an individual or household.
- **Short term Migration**, involving back and forth movement between a source and destination.

External Migration-

External migration in India can broadly be classified as:

Emigration from India to various parts of the world. Emigration (people leaving their home country Emigration is when people move out to new places, and themigrants involved arecalled emigrants.

Immigration of people from different countries to India. Immigration is when people move from other places into a place to settle. Such migrants are called immigrants.

Refugee Migration: There had also been a significant trend of an involuntary or forced immigration to India in the form of refugees.

○

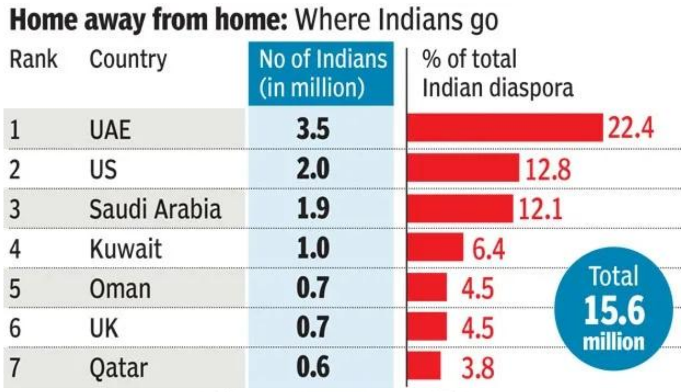

8) International Migration and Global action

- In 2016 the United Nations General Assembly convened a high-level plenary meeting on addressing large movements of refugees and prepared the report "Safety and Dignity: Addressing Large Movements of Refugees and Migrants".
- United Nations member states adopted the New York Declaration for Refugees and Migrants, which commits to protect the safety, dignity, human rights and fundamental freedoms of all migrants, regardless of their migratory status.
- As a result of the New York Declaration, UN Member States agreed to cooperate in the elaboration of a Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration, adopted at an intergovernmental conference on international migration in December 2018 in Morocco.
- Every year, **8th December** is celebrated as **International Migrants Day.**

9) Facts and Figures-

- The Constitution of India **(Article 19)** gives the right to all citizens "to move freely throughout the territory of India and to reside and settle in any part of the territory of India.
- **As per Census 2011**, 45 million Indians moved outside their district of birth for economic opportunities (be it employment or business).
- In India, internal migration (fueled by an increasing rate of urbanization and rural-urban wage difference) is far greater than an external migration. India's urban population is expected to grow from **410 million in 2014 to 814 million by 2050.**
- Instead of long term migration, there is a huge flow of short term migrants in the country.

10) Migrants and the SDGs-

- The 2030 Agenda (with core principle to "leave no one behind," including migrants) for Sustainable Development recognizes for the first time the contribution of migration to sustainable development.
- 11 out of the 17 Sustainable Development Goals (SDGs) contain targets and indicators that are relevant to migration or mobility.
- The SDGs' central reference to migration is made in target 10.7, to facilitate orderly, safe, regular and responsible migration and mobility of people, including through the implementation of planned and well-managed migration policies.

11) Impact-

Positive Impact

- Unemployment is reduced and people get better job opportunities.
- Migration helps in improving the quality of life of people.
- It helps to improve social life of people as they learn about new culture, customs, and languages which help to improve brotherhood among people.
- Migration of skilled workers leads to a greater economic growth of the region.
- Children get better opportunities for higher education.
- The population density is reduced and the birth rate decreases.

Negative Impact

- The loss of a person from rural areas, impact on the level of output and development of rural areas.
- The influx of workers in urban areas increases competition for the job, houses, school facilities etc.
- Having large population puts too much pressure on natural resources, amenities and services.

ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

- It is difficult for a villager to survive in urban areas because in urban areas there is no natural environment and pure air. They have to pay for each and everything.
- Migration changes the population of a place, therefore, the distribution of the population is uneven in India.
- Many migrants are completely illiterate and uneducated; therefore, they are not only unfit for most jobs, but also lack basic knowledge and life skills.
- Poverty makes them unable to live a normal and healthy life.
- Children growing up in poverty have no access to proper nutrition, education or health.
- Migration increased the slum areas in cities which increase many problems such as unhygienic conditions, crime, pollution etc.
- Sometimes migrants are exploited.
- Migration is one of the main causes of increasing nuclear family where children grow up without a wider family circle.

12) Analysis-

- Key inferences regarding migration from the Census numbers:
- Maharashtra had more migrants from Madhya Pradesh than from Bihar, and Gujarat had almost double the number of migrants from Rajasthan than from Bihar.
- Data from Delhi show only 2,321 persons declared Bangladesh as their last place of residence. Over 1.17 lakh said Pakistan — not surprising given the history of Partition.
- Over **58 crore** Indians were found to be "migrants" for various reasons during the enumeration exercises of **Census 2011**. The previous Census (2001) had recorded the number of migrants at 31.45 crore — more than 30% lower than the 2011 figure.
- Marriage and employment are the major reasons for migration.
- The bulk of the migration takes place within individual states — out of the total number of persons registered as "migrants" in the 2011 Census, only 11.91% (5.43 crore) had moved to one state from another, while nearly 39.57 crore had moved within their states.
- Only 63% of internal migrants who wanted to work were employed as full-time workers. Another 25% were working on a part-time basis, while 12% were not employed—despite wanting to be employed—at the time of the Census. 13) Way forward-
- The government should address the drivers of involuntary migration and create more legal avenues of migration.
- It should create good job opportunities and increase them consistently to control regular migration.
- Government should provide better systems to manage migration so that people migrate under safer and better conditions, thereby allowing them to contribute optimally to the development of the communities where they belong.
- The government should work for dispelling the stereotypes - there is nothing on the record that shows that migrants have more criminal tendencies or records than nationals. It is even usually the opposite. There is nothing on the record that migrants bring in diseases. These perceptions need to be changed.
- The government of countries that are not traditional destinations for migrants should learn to manage an extremely growing economic, social, religious and ethnic diversity. People are going to arrive who don't look or speak exactly as we do, but who might be brought to share the same values if they are properly welcomed and integrated.
- There is a public perception that public funds are only for the "legitimate residents" of an area. Political class engaged in narrow 'vote bank" politics also tend to overlook the genuine concern of migrants.
- These issues have to be tackled through long term awareness campaigns.
- Rural development and agriculture should be given high priority in planning and government programmes in order to reduce migration.
- Lack of irrigation facilities acts a significant push factor for rural outmigration. To abate the unbalanced flow of rural population, high priority must 181 be given to provide of irrigation facilities in rural areas. Water harvesting system should be taken up for increasing the ground water level.

13) Conclusion-

- The rural & urban out- migration in the context of economic development has emerged as a prominent field of enquiry and investigation. Both causes and consequences of rural & urban out- migration have enormous and in fact overwhelming economic importance. Though it has been accepted that out-

migration from the rural areas improves the standard of living of the people in the origin, it also involved a sizeable transfer of human capital which have adversely affected all sectors of development. A consequence of this is a comparative shortage of people in the productive age group and a higher dependency ratio in the region. Migration under distress conditions is obviously not a positive sign for economic development of the country. So, to reduce the outflow of migrants from their place of origin, there must be a continuous institutional support by the concerned authorities for the people in rural areas. Until and unless there is an improvement in the rural poor's economic status and resources and agriculture becomes profitable and viable, there can be no stopping of migration to other regions in search of employment

References –

1) Census Report 2001
2) Census Report 2011
3) Sustainable Development Goals
4) the New York Declaration
5) The Constitution of India
6) The United Nations General Assembly Report
7) International Migrant Stock 2019 report

Historical Study of Library Legislation in India

Mr.ManoharRamuluKondagurle
Librarian,
Shri. M. H.Khapane College of Arts and Commerce, Pachal
Tal. Rajapur, Dist. Ratnagiri – 416704(Maharashtra)
Affiliated to University of Mumbai

Abstract:
The study isexplored to find out historical information and importance of Indian public library legislations. Because legislation provides financial support and controls all the activities of public libraries. And in the world, public libraries are known as a people university and it provides the service on the basis of equality.
Keywords:*Library legislation, Public Library legislation, Indian library legislation.*

1. Introduction

The library development in any country is mostly related with cultural, social, political development of that country. By the great efforts of Maharaja SayajiraoGaikwad III, The Baroda was the first state in India that focused on for origination public library system in modern sense and The Baroda has developed a library network in the state. Maharaja Sayaji Rao Gaikwad III had travelled all over the world and he impressed by role of public libraries in promotion of education in United States in 1910. Then he thought to invite an American expert, WilliamAllon Borden fororganizing thepublic library system in Baroda. The developed system by him is consists of central library at the apex, many branch libraries and travelling libraries with special provision for women and children and also audio-visual section. [1]

The Legislation is a meaning of Law or Act. In the library context, the library legislation or act is the meaning of giving legal provision for establishing a library system, library maintenance, services, functions and management under any state or a central government. Library legislation has capability of regulating various parts of public library services. It is an important instrument for developing the public libraries in a planned manner to ensure that to establish, develop and maintain of libraries in a uniform pattern. Legislation can help to promote for creating self-consciousness among the people those who feel it difficulty on their part to use services offered by the library.In the world, the Great Britain passed the first library act in the year of 1850. Till the present all the countries are specifying free use of public library services.[2]

Firstly, the Baroda state had established public library system prior to 1945. Then first act was passed as the name of Kolhapur public act. There was the first initiative followed in 1948 by Madras Public Library Act passed in newly independent republic of India.[6]

2. Objectives of the study:

Followings are the objectives of research article:

i. To study the historical background of library legislation in India
ii. To understand the need of library legislation
iii. To review the existing library legislations in India

3. Methodology of Study:

This study is brought out on the base of primary and secondary literature, it consists books, theses chapters, journal article etc. The Internet was used to collect relevant literature.

4. Need of the Library Legislation:

Public library service gives a natural corollary to the democratic way of life. There is necessary of free communication for the preservation of a free society and creative culture. Expectation of public library is that users should only spend their time and not spend money for the using services. In this kind of situation, the question arises, from where will the finance come for public library? This is the answer that the legislation is effectively provides the finance for library. The need of Library Legislation is following:

- To helps in creating necessary conditions under which public libraries can be established nationwide.
- To provide enough and sure financial support public library by way of levy of library tax.
- To make independence to the public library from subscription, donation or private gift and to save the library from political influence.
- To setup administration with permanent, uniform, efficient, balanced and coordinated library service and also for proper line of growth.

- To solve the issue of land, building, legacies, etc.
- For centralized services like acquisition, processing, etc.

The provision of financial support to the public libraries is contained in library legislation, but it is depend upon the social, political and economic environment. Followings are two ways for making provision of finance to public libraries through library legislation:

- Allocation of annual budget by the state out of its total funds with capital grants from central government.
- Match the grant from state government and Levy of library cess.[1][2][3][5]

5. Characteristics of Library Legislation

Characteristics of library legislation are following-

i) The constitution of library legislation must be simple and general.
ii) It should be independent from political influence or political pressure.
iii) Defining of clear responsibility must be as per local, state and national government.
iv) It must mention the library service are compulsory and free to one and all.
v) It should make environment for libraries to flourish.
vi) Legislation must Coordinate and control activities of library in full recognition of the people to have free access to the information and knowledge.
vii) It must catch each reader interest.
viii) Different types of tasks should be assigned for each kind of library based on specialization to ensure a better service to the community with the least cost.[1][3]

6. Existing Library Legislation in India

6.1 Madras Public Library Act

Madras Public Libraries Act is also known as Tamilnadu Public Libraries Act. It was enacted in 1948 in India. This was first legislation in India after independent. Connemara Public Library is the library come first under the purview of this act as a State Central Library. Then during 1951 five year plan, nine district libraries were added. The act was based on research and activity of Dr. S. R. Ranganatahn and the Madras Library Association. Then other states also constituted library legislation on the base of Madras Public Library Act. [7][8]

6.2 Andhra Pradesh Public Library Act

State of Andhra Pradesh was formed in 1956 by eleven districts in Andra region and nine districts from Telangana region were merged in the State. Andhra Pradesh was a second state to enact library legislation in 1960. The legislation was passed by the inspiration of Madras Public library Act 1948. There was faced some administrative difficulties in operation together of Madras public library act 1948 in Andhra area and Hyderabad Public Library Act 1955 in Telangana area. So the 1960s, Andhra Pradesh act was brought out by integrating both acts. Later the act was amended in 1964, 1969, 1987 and 1989.[9][2]

6.3 Karnataka Public Library Act

Karnataka was enacted Public library act in 1965. It is third state in India that enacted Public Library legislation. The Public library act preamble states that 'An Act to provide for the establishment and maintenance of public libraries and the organization of a comprehensive rural and urban library service in the State of Mysore'. Education department guides and controls to activities of public libraries. Head of the Department of Public Libraries is the state librarian. Director of public libraries is heading the department at the present situation.[9]

6.4 Maharashtra Public Library Act

The state of Maharashtra was struggled hard for enacting Public Library Act. The all movement started in the year 1936 when the Bombay Presidency Public Library Bill was introduced in the legislature in 1936, but the act was not considered. The Congress Ministry of Bombay appointed a Library Development Committee in 1939. As a chairmanship of A.A.A.Pyzee, the proposal was made for the promotion of publiclibrary service in the state. At the time Committee had prepared Report, unfortunately, the Ministry of Congress had resigned. The Report was stayed pending in cold storage all through the period of World War II. The recommendations of the Pyzee Committee relating to the development of urban public libraries, the action began to be taken when the second popular ministry assumed office.

Another effort in 1944, the state of Kolhapur (now forming part of the present Maharashtra state) passed the Kolhapur Public Libraries Act. The act was given provision to appointment of Curator under the Director of Education.

By the R. S. Parkhi in 1944, the third attempt was made. At his request the bill was drafted for the composite state of Bombay. In 1947, it was published by the Junior Raja of Aundh under the title "Library

Development plan with a draft library Bill and a thirty year programme." Then the Bill copy was submitted to the then Chief Minister, B. G.Kher. Latter hewas convinced about its utility, but due to bureaucratic inertia, nothing came out of it.

In 1959, The Maharashtra GranthalayaSanghhad taken initiative and again in 1965 for the enactment of library legislation. However, their efforts were not got success. In 1967, the State Government drafted a Library Bill and this was passed in July 1967.[10]

6.5 West Bengal Public Libraries Act

West Bengal is a third state to pass library legislation in India. West Bengal was played pioneer role in the field of library movement in India. The legislative council of public library bill was first introduced on the basis of Model bill by Dr. S. R. Ranganathan and Munindra Deb Roy of Calcutta, who was president of Bengal library association to suit the continuationof Bengal, but the Governor-General not permitted its introduction into Bengal Legislative Council because of the compulsory clauses of the Bill.44. After that the Government constituted an expert committee to draft a Public Library act for enactment. This Committee members were connected since many years to library movement. The committee prepared draft bill and after some modification it was enacted in 1979. Then also amended in 1982 and 1985.

6.6 Manipur Public Libraries Act

Manipur is small state, located in eastern part of India. The state got opportunity to constitute library legislation and passed the act as Manipur Library Legislation in 1988.[11]

6.7 Kerala Public Libraries Act

Kerala state had passed the Act of public library legislation in 1989. The Kerala Library legislation is quite different one than other states acts. But the act is unique because of its democratic and more decentralized pattern.

6.8 Haryana Public Libraries Act

Haryana state also passed the act of Public library in 1989 for providing for the establishment, maintenance **and development of Public Libraries in the State of Haryana.**

6.9Mizoram Public Libraries Act

Mizoram state became a full-fledged in 1987. Within five years, in 1993 it enacted the library Act as Mizoram Public Library Act.

6.10 Goa Public Libraries Act

Goa is the tenth State to enact public library legislation in India. The Act was passed in the year of 1993.

6.11 Gujarat Public Libraries Act

Public Library act was passed by Gujarat State in 2001. Following salient features of the act:

1) Constitution of the State Library Development Council, with Minister in Charge of Library as its Ex-officio, President.
2) Constitution of Directorate of Public Libraries for monitoring the system.
3) Establishment of District and Taluka Libraries and association.[12]

6.12 Orissa Public Libraries Act

Orissa state enacted the act in 2001 as an Orissa public library act in India. The act was constituted for establishment network the public libraries situated in Orissa state. It also maintains, regulate, guide, control, supervise, integrate and consolidate the libraries in Orissa state.

6.13Uttarakhand (Uttaranchal) Public Libraries Act

After separating the state from Uttar Pradesh, Uttarakhand was enacted library legislation in 2005 on the demand of Uttarakhand people.[12][15]

6.14 Uttar Pradesh Public Libraries Act

The state Uttar Pradesh was passed the bill of Public library legislation in 2006 to establish, maintain, regulate and control the public libraries in Uttar Pradesh.[14][15]

6.15 Rajasthan Public Libraries Act

The Rajyasthan Librarian Association was submitted library bill to Government in 1965. After serious efforts of Rajyasthan library association, the public library act was passed in 2006 as the name of Rajyasthan public library act. [15]

6.16 Bihar Public Libraries Act

Bihar Library Association was established in 1936. This Association drafted bill of public library act and submitted to Government. Then the library legislation was enacted in 2008 in Bihar. [12]

6.17 Chattisgarh Public Libraries Act

Chattisgarhis a state separated from Madhya Pradesh. Most of the part of state is backward so the people was demanded to have public library at every district. In 2008, Chattisgarh Public Library Act was passed.[15]

6.18Pondicherry Public Libraries Act, 2007[13]

6.19 Arunachal Pradesh Public Libraries Act, 2009[13]

7. Findings and Conclusion:

From the present study, it is found that…

- ✓ Library has great history of establishment of library.
- ✓ By comparing to the Western counties library legislation act, India enacted library act too late.
- ✓ All states are not formed public library Act/ legislation in India.

References:

1. Public Library Movement in India, https://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/155751/11/09_chapter%202.pdf Retrieved on 25.02.2020
2.Library Legislation in India, http://www.netugc.com/library-legislation-in-indiaRetrived on 25/02/2020
3.Library Scenario in India. https://libraryandinformationsciencecafe.blogspot.com/2015/ 12/library-scenario-in-india_2.html
4. Shrivastav, Shyamnath. (1961). Library legislation in India.
5. Library legislation https://en.wikipedia.org/wiki/Library_legislation Retrieved on 25/02/2020
6. Madras public library act 1948, https://www.ilaindia.net/pdf/madras.pdf Retrieved on 26.02.2020.
7. Madras Public Library Act, https://en.wikipedia.org/wiki/Madras_Public_Libraries_Act Retrieved on 26.02.2020.
8. Library Legislation https://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/149122/9/07_chapter%202.pdf
9. The Need for Library Legislation Information Technology Essay, https://www.uniassignment.com/essay-samples/information-technology/the-need-for-library-legislation-information-technology-essay.php
10. Short History of Library Legislation in India.
11. Library Legislation in Indian States - Their Salient Features. http://egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/33049/1/Unit-10.pdf
12. Library Legislation In Indian States – Their Salient Features http://www.egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/35241/5/Unit-6.pdf
13. Mishra,BrijBhushan and et. al., (2016, May-June). Public Library Act in India: An Overview. "Knowledge Librarian", 3(3), 113-119.
14. http://rrrlf.nic.in/Docs/ActsRules/uttarpradesh.pdf
15. https://libraryandinformationsciencecafe.blogspot.com/2015/07/indian-library-act.html

The Socio-Economic Study of Migrated Construction Workers in Kudal Taluka

Dr. Anant N. Lokhande,
Asso.Prof. & HOD, Dept. of Economics,
Sant Rawool Maharaj Mahavidyalay, Kudal

Migration is the movement of people from one place to live in another. Emigrants leave their country, while immigrants enter a country. Migration impacts on both the place left behind, and on the place where migrants settle. People have many reasons why they might want to move from one place to another. These reasons may be economic, social, political or environmental. For migration to take place there are usually push factors and pull factors at work.Many people choose to migrate. These are voluntary migrants. many are economic migrants. Other voluntary migrants include older dependentswho want to live somewhere warm and sunny in their retirement. However many other people have no choice and are forced to leave their homes. These are involuntary migrants. Their lives and homes may be in danger due to war or a natural disaster. These people are also called refugees.

Construction industry in India today is the largest employment oriented industry next only to agriculture. According to rough estimates there are about twenty million laboures engaged in the construction industry in India. "Generally any work whether manual or mental which is undertaken for a monetary consideration is called labour in Economics". In spite of the spectacular advancement of science and technology, it has not been possible to find out a perfect alternative to labour. Thus obviously labour is a major factor in the field of production and requires to be recognized as such. Most of workers in India are unorganized and whish are unskilled.

They are mostly landless or marginal or small farmers who have migrated to the eighties in search of work. These workers are migrants from their places of residences due to pressure of economic factors. Due to the conditions and problems of employment in the construction industry these workers are highly mobile. Contract labour, irregular employment, seasonal variations and dependence on the supply of raw materials makes the construction workers to become migratory. Majority of the workers are poverty stricken and illiterate. The concept of family employment and group labour is another factor that manifests itself in this industry. The most important factor that gets highlighted in this industry is that the village and caste factors play a very vital role in the social organization of the industry in our country. Women form a significant percentage of the total work force in the construction industry along with children. Women are found to be employed as casual labour. Casual hiring of labour is the main characteristic of these workers of this industry.

Keywords: *Migration, Construction workers, Contractor,Unemployment*

KudalTaluka:

The present study deals with the "Socio-Economic Study of Migrated Construction Workers." The region has less developed but construction business growing faster than other region because of Most of people from Kudaltaluka are living Maumbai, Pune etc. And they prefer to make real estate in Bunglgow, Flates,Row houses and Land. This taluka is center place of Sindhudurg district as well as this district declared as Tourism district that's why people wants to make real estate. Most of construction workers coming from Bijapur, Belgaum district, some are coming from UP and Bihar states. Migration of this population affects Positively and some are adversely on this region.

Scope Of The Study:

The present study is concern about of the various burning problems of the construction workers in general the KudalTaluka. districtSindhudurg(M.S.)

Objectives Of The Study:

1. The socio-economic features of migrated construction workers in KudalTaluka
2. To Study the nature of employment, the contract system and the availability of social security benefits to the workers.
3. To find out issues of migrated construction workers in KudalTaluka.

Methodology:

For this study I have used primary and secondary sources for data collection. I have used schedule and interview method as well as Pilot Survey done by me for it and also used various Journals and books.

Sampling Design:

I have used stratified random sampling method for Sample design and 66 sample selected for the study in 3 Villagesas Kudal, Pinguli and Sindhudurgnagari.

Socio-Economic Profile:

The migrated construction workers' socio-economic profile can be classified the following basis.

TABLE 1 Socio-Economic Profile

Socio-Economic Characters	*Total*	*Percentage*
Age		
15 to 25	15	23
25 to 50	34	51
Above 50	17	26
Total	66	100
Marital		
Married	48	73
Unmarried	18	27
Total	66	100
Family Type		
Joint	21	32
Nuclear	45	68
Total	66	100
Level of Education		
Illiterate	21	32
Up to 5th	37	56
5th to 10th	07	10.5
Above 10th	01	1.50
Total	66	100

Source: Field survey

The above table shows in table No.1 that out 66 respondents most of the workers fall in age of 25 to 50 Year, 23 percent are in 15 to 25 age and 26 percent are above 50 years. Out of the total workers 73 percent are married and 27 percent are unmarried. Regarding Family type, 32 percent are living in Joint family and 68 percent s are living in Nuclear family. Literacy status plays a vital role in an efficient participation and operational skill in employment. Education of workers helps to have better access to the relevant technical information and to make rational economic decision. Out of total workers 32 percent had illiterate, 56 percent was educated up to 5th Class. 10.5 percent had up to 10th educated and only 1.50 percent workers had education above 10th Class.

Category Wise Distribution of Migrated Construction workers:

TABLE No. 2

Category	**No. of Respondents**	**Percentage**
Open	07	11
SC	28	42
ST	09	13
OBC	17	26
Other	05	8
Total	66	100

Source: Field survey

Above table no. 2 shows that majority of respondents were in SC Category(42%), 26% were in OBC Category 13 percent were in ST category and 11 percent were in Open Category.

Classification of Migrated Construction Workers:

TABLE No. 3

	Male	*Female*	*Total*	*Percentage*
Master Mason	09	00	09	14
Mason	21	00	21	32
Helper	24	12	36	54
Total	54	12	66	100

Source: Field survey

Above Table No.3 shows that classification of migrated construction workers which are working in Kudaltaluka. It reveals that 54 percent of the jobs as helpers and 46 percent doing important job as Master Mason and Mason.

Saving Among Construction Workers:

TABLE 4

Typing of savings	*Number*	*Percentage*
Post Office	11	17
Bank	33	50
Chit Fund	13	20
No savings	9	14
Total	66	100

Source: Field survey

Savings depends upon the individuals' family income. The money saved gives the man a feeling of security and confidence in life. Due to large number of family dependents and high cost living, most of the workers spend more than what they earn.This aspect is not only encouraging but is also surprising. Most of the workers saving are in Banks 50 percent, 17 percent kept their money in Post Offices and 14 percent workers didn't save their money due to high cost of living and their habit of spend of money in liquor and other things which is exhibited in Table No. 4.

Borrowings by Construction Workers:

TABLE 5

Lending Agency	*Number*	*Percentage*
Banks	03	0.5
Co-workcrs	19	29
Mason	20	31
No Borrowing	24	36
Total	66	100

Source: Field survey

From Table No. 5 it reveals that bank loan does not play any dominant role among construction workers. The only 3 workers from the sample population out of 66 workers who had availed bank loans. The borrowings from co-workers accounted for 29 percent,31 percent of the sample workers had obtained loans from co-workers. 31 percent and 36 pecentworkers had no borrowings at all. An attempt was made to find out how these workers manage without borrowings.

Type Of Housing & Ownership Of House:

TABLE 6

Housing

	That-ched	*Tiled*	*Concrete*	*Total*	*Percent- age*
Owned	02	29	6	37	56
Rental	17	9	3	29	44
Total	19	38	9	66	100

Source: Field survey

The study also revealed that about 56 percent of construction workers had property in the form of house sites and houses. Tiled houses have been constructed like almost Pucca houses, hence included with concrete house. The 44 percent workers living in rental accommodation were found to be migrant labour.

Attitude Of Contractor:

Further, it was considered essential for the study to find out the attitude of the contractor towards the workers. The responses revealed the attitude as shown in table No.7. As to the relationship between the contractor and the workers, which is manifested by his attitude, there was absence of any master-servant relationship between the contractor and workers. Based on any laid down code of the attitude should necessarily be cordial. These two are inter-dependent.

TABLE No.7

Nature of Attitude	Male	Female	Percentage
Cordial	24	15	59
Not cordial	19	08	41
Total	43	23	100.0

Source: Field survey

About 59 per cent or 39 workers out of the sample population were having cordial relations with the contractors and an insignificant number of 27 workers that is 41 percent of workers expressed that their relationship was not cordial. It should he concluded that by and large the contractors and workers seem to have close rapport and understanding.

Findings:

The important jobs such as master mason and mason are done by men.Most of the construction workers were in belonging to SC Category and to nuclear type family. Regarding the savings pattern of the construction workers, 14 out of 66 had no savings because of family burden.about 42 workers had the habit of borrowing 24 respondents were found not to pay any interest which implied that they were not indebted.Most of the workers had property in the form of Bungalows, Flats and land.While considering the attitude of contractors, 39 out of 66 workers were having cordial relations with the contractors.

Impacts of Migration

Positive- Migration can have positive as well as negative effects on the life of the migrants. Migrated construction workers Unemployment situation is reduced and workers are better job opportunities, there quality of life improved, they learn about new culture, customs and languages which helps to improve brotherhood among people and Children's are getting better opportunities for higher education.

Negative -Migrated workers in urban areas increasing competition for the job, houses, school facilities, having large population puts pressure pressure on natural resources, amenities and services, increasing slum areas even in small towns which increase many problems such as unhygienic conditions, crime, pollution etc. Many migrated workers are exploited form Contractors.

Conclusion:

It is concluded that in industrial economy, it is common to see that the workers are prone to periodic unemployment caused by cyclical fluctuation in business and industrial sickness. The migrated workers in construction industry are highly unorganized. The present article studies the Socio-economic characteristics of migrated construction workers and its impact. The study finds that at destination, workers have poor living and working conditions, lack citizenship rights, entitlements and voice. However, these migrated workers manage to save a good portion of their income which they remit or take back home. I found that there is evidence of higher income among migrant households resulting in improved consumption and higher spending on schooling of children, expenditure on housing and some investment on the purchase of real estates and decline in levels of poverty.

Reference:

1. TilakSanyal and KingsukMaity,On Labour Migration in India: Trends, Causes and Impacts, Economic Affairs, Vol. 63, No.1, pp. 57-69, March 2018.
2. Ravi Srivastava &RajibSutradhar,Labour Migration to the Construction Sector in India and its Impact on Rural Poverty, Indian Journal of Human Development 10(1) 27–48 © 2016.
3. Michelle Buckley, Adam Zendel, Jeff Biggar, LiaFrederiksen and Jill Wells, Migrant Work & Employment in the Construction Sector, International Labour Organization – Geneva,2016.
4. Anish Chandran1 &Chinnu Mariam Chacko, EXPLOITATION OF IN-MIGRANT CONSTRUCTION WORKERS IN KERALA: A CASE STUDY, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies, SJIF NOV-DEC 2017, VOL- 4/37.
5. Dr. Dineshappa&Singapur , The Social Impacts of Migration in India, International Journal of Humanities and Social Science Invention Volume 3 Issue 5‖ May. 2014.

A Study Of Rural Urban Migration In India

Dr. Kashinath R. Chavan
HOD, Asst.Prof. of Economics
SKSV College, Lanja

Mr. Sunil D.Salve
Asst. Prof. of Economics
SKSV College, Lanja

Abstract

The characteristics and patterns of a country's internal migration are vital indicators of the pace and process of its development. Movement of people across administrative jurisdictions within a country has protracted social, economic and political implications, and may well be linked to the wider changes within and across regions. Such changes could be quantitative as well as qualitative. The quantitative aspect deals with the quantum and characteristics of migrants and their effect on population redistribution over time. The qualitative aspect relates to the structural changes that accompany these movements and their relationship with the overall process of transition within the community.

Millions of footloose and impoverished men, women and children in India, migrate from the countryside each year to cities – in crowded trains, buses, trucks and sometimes on foot – their modest belongings bundled over their heads, in search of the opportunities and means to survive. Some arrive alone; some are accompanied by family or friends. Some stay for a season, some several years, some permanently. Many tend to drift quickly to low-end, low paid, vulnerable occupations – picking waste, pulling rickshaws, constructing buildings and roads, or working in people's homes. They service a city which does not welcome them. Forever treated as intruders and somehow illegitimate citizens, they live in under-served makeshift shanties, under plastic sheets, or on streets and in night shelters. Police and municipal authorities notoriously harass and drive them away. Laws protect them in theory, but rarely in practice. Their wage rates tend to be exploitative, illegal and uncertain, works hours long, and conditions of employment unhealthy and unsafe. They are often unable to easily access even elementary citizenship rights in the city, like the right to vote, a ration card, supplementary feeding for their children, and school admissions. Their numbers are substantial; their economic contributions enormous; yet internal migrants tend to remain in the periphery of public policy.

Seasonal migration for work is a pervasive reality in rural India. An overwhelming 120 million people or more are estimated to migrate from rural areas to urban labour markets, industries and farms. Migration has become essential for people from regions that face frequent shortages of rainfall or suffer floods, or where population densities are high in relation to land. Areas facing unresolved social or political conflict also become prone to high outmigration. Poverty, lack of local options and the availability of steady work in other locations become the trigger and the pull for rural migration.

Key Words: *Footloose, Opportunities, Illegitimate, Migrants, Overwhelming Rainfall etc.*

1. Introduction

Migration has been defined as crossing of the boundary of a political or administrative unit for a certain minimum period of time. It includes the movement of refugees, displaced persons, uprooted people as well as economic migrants. Internal migration refers to a move from one area (a province, district or municipality) to another within one country. According to Classical theories, migration is a rational decision made by an individual to move from a less advantageous situation, to a more advantageous one after weighing risks and benefits. In recent years, a very high rate of internal migration has been witnessed in India. Employment, by far, remains the biggest cause of migration in the country. Studies have found that the inter-state movement is not very high and most people remain within the same state after migration. However literate people constitute a vast majority of the migrants. Though considered by many as a natural and, at times, a beneficial process, it has led to several problems in the Indian scenario. Though the freedom to reside in any part of the country has been enshrined in the Indian constitution as a fundamental right, experience has shown that it has only created friction points within the society.

Several push and pull factors exist in the country which are responsible for the large-scale migration. India has high levels of regional disparity in terms of population distribution and development indicators. Most of the north Indian states are poor in infrastructure facilities and are also highly populated. Hence a large number of people from states like Uttar Pradesh, Orissa and Bihar migrate to other states in search of jobs. Low and variable agricultural production coupled with lack of local employment opportunities are the biggest cause of movement of people outside the state. In states like Orissa, landlessness and marginalization of the poor people turns out to be the main cause of them moving to other more developed regions of the country in the hope of a better livelihood. Though factors like internal conflicts and political unrest have not become a significant cause for migration as yet, government must guard against them in the long run, particularly in the Naxalite belt. Maharashtra, Gujarat, the south Indian states and other states in northern parts of the country like Haryana, Punjab and Delhi have become attractive destinations for the migrant population. Rapid urbanization and industrialization of these areas have generated more employment opportunities and also created better infrastructure. People migrate to these regions perceiving them as greener pastures. However several factors

make them vulnerable as they enter new territories. They create pressure on the job market and start competing with the local populate. Since migrant people are usually more willing to work on lower wages, they dent the prospects of locals in the area getting jobs. This creates a situation of social and ethnic unrest and has even lead to violence in many states in India.

2. Objectives

1. To study the Rural to Urban Migration in India.
2. To study the Migration Rate by sex and place of residence in India.
3. To study the Interstate Net Migration Rate in India.
4. To provide Recommendations for Internal Migration in India.

3. Methodology Of The Study

The present study has been descriptive; the data for this study were obtained from secondary sources. The secondary data has been collected from various references which already existed in published form; part of the paper is based on literature review the method comprising of collecting all the available papers relating to the theme and selecting relevant papers/books for the review purpose. Selection of the paper is done on the basis of their relevance and contribution to the body of knowledge. The author has made an attempt to do primary reading of the selected papers which will constitute the core of this review study.

4. Rural To Urban Migration

The development trajectory across countries shows that people are increasingly living in urban areas. More than half of the world's population lives in urban areas. In India, about one third (31 per cent) of the population lives in urban areas. The urban population was enumerated at 377 million in 2011, which is likely to increase to 600 million by 2030. India has about 8000 cities and towns, but 43 per cent of the urban population lives in only 53 cities that have a population of a million plus. These cities are centres of wealth and economic growth. It is found that not all million-plus cities are equally vibrant, but those with larger share of migrant population have been thriving compared with those with a low share of migrants. Although rural to urban migration has been an important component of urban growth, it is not the predominant factor contributing to urbanization. This has been a popular misunderstanding, which has created an apocalyptic view of rapid urbanization and a negative attitude towards migrants and migration. This unscientific view of urbanization and the contribution of migration to urban growth have influenced policymakers, government officials and urban inhabitants to view migration as needing to be restrained, discouraged and even controlled. However, contrary to popular view, it was demonstrated in this workshop that contribution of rural to urban migration towards urban growth was at the most found to be below one third of the total urban growth. The remaining factors, which are the major contributors towards urbanization, include natural increase, changes in the municipal boundaries and rural areas being converted into urban areas. Urban migrants are better represented among the better-off segments of the urban population (educationally and economically). But still about half the migrants are in the bottom six consumption deciles and work mainly as casual wage employed or as self-employed in the informal sector. The urban reality shows huge deprivations. This is nowhere better manifested than in the urban households. Twenty-five per cent of urban households have no access to drinking water within their premises, 22 per cent have no bathroom, 15 per cent have no access to a drainage facility and 11 per cent do not have any toilet facility. On the other hand, slums are an integral part of the cities. Owing to lack of housing, both migrants and non-migrants live in slums. It is also true that many rural migrants, being poor, live in slums. But, slums are not entirely the product of rural to urban migration, and urban poverty is not entirely the spillover of rural poverty

5. Migration Rates By Sex And Place Of Residence, Nss, 1983-08

NSS Rounds	Rural		Urban	
	Male	**Female**	**Male**	**Female**
38th (1983)	7.2	35.1	27	36.6
43rd (1987/88)	7.4	39.8	26.8	39.6
49th (1993)	6.5	40.1	23.9	38.2
55th (1999/00)	6.9	42.6	25.8	41.8
64th (2007/08)	5.42	47.3	25.9	45.62

(Source: Secondary Data)

There occurs a continuous increase in female migration since 1983 where as a decline in male migration trend except between 1993 & 1999/00 is noticed and it is more pronounced in rural area. From Table-1 it is seen that male migration is declining in rural area from 7.2 percent in 1983 to 5.42 percent with marginal increase in the period 1987 and 1999/00. Like rural the decline in urban male migration is noticed up to early

1990's, however it has marginally gone up between 1999/00 & 2007/08. Hence, there is a need for further investigation as to why the male migration rate remains stagnant while female migration rate has substantially shut up over the period. It has been also noticed that compared to urban, male migration is quite low in rural area where as there is no such significant discrepancy noticed among females. The vast difference in the trend of male migration between rural and urban areas has led to several conflicting arguments.

6. Inter State Net Migration Rate

State	2007/08			1999/00		
	M	**F**	**T**	**M**	**F**	**T**
Andhra	-2.31	-1.59	-1.95	0.91	-0.03	0.45
Assam	-2.28	-2.44	-2.36	-1.52	-1.13	-1.34
Bihar	-23.25	-12.3	-17.99	-13.77	-10.64	-12.77
Chhattisgarh	2.43	4.59	3.48	-	-	-
Delhi	93.38	44.47	71.51	-18.74	-26.81	-22.42
Gujarat	13.77	5.19	9.72	2.88	3.47	3.17
Haryana	5.08	7.73	6.32	18.94	25.07	21.8
Jharkhand	-9.63	-5.98	-7.68	-	-	-
Karnataka	12.84	5.73	9.33	-2.98	-1.42	-2.21
Kerala	-2.44	1.1	-0.58	0.69	-0.46	0.09
MP	-0.87	-1.65	-1.24	2.41	2.89	2.64
Maharashtra	13.51	6.1	9.94	12.56	10.44	11.54
Orissa	-6.71	-1.87	-4.27	0.3	-0.93	-0.31
Punjab	7.92	1.29	4.8	13.96	3.31	8.92
Rajasthan	-2.46	-0.16	-1.34	-3.4	-0.35	-1.93
Tamil Nadu	1.55	0	0.76	0.47	0.77	0.62
Uttar Pradesh	-11.59	-5.52	-8.66	-2.69	-2.18	-2.45
Uttaranchal	33.75	18.67	26.41	-	-	-
West Bengal	-2.55	1.6	-0.53	1.4	3.45	2.4

(Source: Secondary Data)

The above table shows that over the period a significant change in net migration rate in some of the major states of the country is observed. Firstly, among in migrating states Karnataka followed by Gujarat is drawing large number of migrants. It has been expected that due to growth of IT sector, and opening up of informal sector, a large number of people both male and female migrating to these states. Secondly, in-migration to Punjab, Haryana, Maharashtra etc though positive but shows declining trend. Thirdly, volume of out migration increases substantially in the states having low level of development.

7. Recommedations

1. There is need for a coherent policy framework on migration which could facilitate migration by choice. While this policy should remove barriers to migration, at the same time, it should protect vulnerable migrants though legal, political and economic means.
2. Perspectives on internal migration need to have a rights-based thrust for migrants, ensuring basic entitlements, citizenship rights, access to civic amenities and residential security. An inclusive development focus that enables political, economic, social, cultural and spatial inclusion of migrants needs to be promoted.
3. India being a federal country should take cognizance of the increasing Interstate migration and the means to deal with it through additional budgetary allocation to the migration-receiving state and by taking steps to remove domicile-based discrimination to ensure equal opportunity to migrants.
4. Policy documents, such as the Draft Approach Paper to the Twelfth Five Year Plan, the JNNURM and City Development Plans, need to address issues of internal migration in a comprehensive and focused manner.
5. Migration is an issue that cuts across various ministries at both the central and state levels. Role of various ministries should be specified so that protecting the rights of migrants and ensuring them equal opportunities can be effectively implemented.
6. Portability of benefits of all central government schemes needs to be developed. Current laws and laws that are on the anvil (such as the National Food Security Act) should make explicit provision for migrants and portability of benefits.

7. Registration of migrant workers and issuance of photo identity and/or smart cards can be undertaken in collaboration with civil society organizations and labour departments to enable migrants to access and avail social protection schemes and public services. This would be the first step towards establishing identity and imparting dignity to mobile populations.
8. Migrants should be made aware of their legal rights and entitlements, job opportunities, and nature of contracts, problems that may arise in the journey or at the destination, possibilities of protection at each stage of the migration process and of agencies that provide help or support at the destination.
9. Customized social security products for migrants remain underdeveloped and benefits of social protection programmes remain under-realized. Though there are attempts at ensuring benefits through construction worker welfare boards and the Unorganized Workers Social Security Act 2008, in practice, these are far from being implemented.
10. The Inter-state Migrant Workmen's Act, 1979, legislation needs to be redrafted to respond to the rising incidence and complexity of inter-state migration. Labour laws covering migrants should be simplified and effectively implemented. Minimum conditions of work and minimum wages should be ensured for migrants and to this end a comprehensive legislation needs to be considered.
11. Migrant Resource/Assistance Centres in major source and destination areas may be set up, to provide information and counseling for migrants, including training and placement, to ensure better integration in urban labour markets.
12. Night shelters and short-stay homes/ seasonal hostels, providing seasonal and temporary accommodation for migrant workers can be arranged.
13. For migration-prone communities, to alleviate the negative impacts on education, the academic calendar can be made to correspond with migratory seasons, including realigning vacations and ensuring multilingual schools. Systems to transfer credits for children from schools at source to schools at destination can be devised, to prevent disruptions in academic continuity.
14. Innovative measures to enable better health care utilization by migrants may be devised, so migrants, despite their temporary tenure of stay, do not feel alienated from government health systems at the destination.
15. There is a need to ensure financial services to migrants, especially to enable promotion of savings and to facilitate secure transfer of remittances.
16. Vulnerable migrant streams and civil society organizations working on their behalf can use their collective strength to mobilize and pressurize sending and receiving states into creating a Special Task Force for migrants to negotiate with employers, contractors and the government.
17. Distress migration may be alleviated by ensuring sustainable livelihood opportunities, increased access to land, common property resources, social and physical infrastructure and governance institutions in source states, including strengthening programmes such as MGNREGA, the Food Security Act and creating opportunities for access to credit.

8. Conclusion

Migration has become a universal phenomenon in modern times. Due to the expansion transport and communication, it has become a part of worldwide process of urbanization and industrialization. In most countries, it has been observed that industrialization and economic development has been accompanied by large-scale movements of people from villages to towns, from towns to other towns and from one country to another country. From the demographic point of view, migration is one of the three basic components of population growth of any area, the other being fertility and mortality. But whereas both fertility and mortality operate within the biological framework, migration does not. It influences size, composition and distribution of population. More importantly, migration influences the social, political and economic life of the people.

9. References

1. Thanh,H.X., D.N.Anh and C. Tacoli (2004): 'Livelihood diversification and rural-urban linkages in Viet Nam's red River Delta' , mimeo report, November
2. Srivastava, Ravi. S. (1998): 'Migration and the Labour Market in India', The Indian Journal of Labour Economics, Vol.41, No.4, pp. 583-616.
3. Singh,D. P (2009), 'Poverty and migration: does Moving Help?' in Kundu A. (eds), India: Urban Poverty Report 2009, New Delhi, Oxford University Press.
4. Kadi, A.S., 1986. A simple model for estimating interstate migration for using limited data. Paper Presented in All India Seminar on Migration Research in Context of Development, BHU, Varanasi, India.
5. Bhagat, R.B., 2008, Assessing the measurement of internal migration in India. Asian and Pacific migration Journal, 17(1): 91-102.
6. Premi, M.K. 1984, International migration in India 1961-1981. *Social Action*, 34: 274-285.

The Effects Of Educational Extension Work Activities On Rural Students In Sindhudurg District

Dr. Kunal D. Jadhav
Associate Professor
Department of Lifelong Learning and Extension,
University of Mumbai

1. Introduction

Rural Development is an effective medium of positive actions for welfare of rural community for fulfilment of their regular needs. It focuses on its aims and objectives for inculcating social values and distributing social facilities for the welfare of rural people related social process for development. Rural development comprises of the developments related to rural agriculture, health, education, small scale industries, advanced communication. By developing agriculture and related professions, creating small scale industries and job opportunities, to maintain healthy and self-sufficient life style of rural people, the rural development comes in existence. Rural Development can be conducted by performing social and educational changes in rural community and bringing weaker sections in main stream for their overall development with the process of educational, social and economical development. Itis a mode of social development through skilfully and efficiently planned activity by students, teachers, and government and ordinary citizens of the nation. The main aim of rural development is to effectively establish competent mechanism to eradicate social backwardness, extreme poverty, unemployment and illiteracy.

Education is an effective tool which aims to establish strong foundations for rural development. So, at the Universities level, the programs related to rural development are encouraged at large and their efforts to do so are being supported by the community. The program viz. seminars, conferences and research activities are organized to prepare strong base for rural development. The rural development programs include agricultural and related professional education, orientation of small scale industries, fish farming, rural administration, communication, marketing of products, rural health and removal of blind superstitions from the society. The rural districts like Thane, Palghar, Raigad, Ratnagiri and Sindhudurg are located under the jurisdiction of University of Mumbai for higher education purpose. The University of Mumbai has also started under graduate and post graduate programs in the subject of Rural Development. Besides this, the university has also started annual extension work activities to reach to the unreached sections of the society where the higher educational opportunities are not yet reached. These extension work activities train college students to be the volunteer to reach to the remotest parts of the rural villages and make the people aware of such opportunities for their benefit.

Extension Work:

The word extension is derived from the Latin roots 'ex' meaning 'out' and 'tensio' meaning 'stretching'. Extension education is stretching out to the people who are beyond the limits of educational institutions. Most definitions refer to extension education as an out of school education. Several authors defined extension in various ways emphasizing the importance of one or the other aspect of extension. Let's see some of them.

Saville (1965) described extension as "a system of out of school education for rural people".

Adams (1982) stated that "extension is to help people to identify and analyze their production problems and become aware of the opportunities for improvement".

In short, Extension is a process of working with the people in order to improve their livelihoods and also developing their abilities to direct their own future development.

To initiate the dimension of extension education, the Department of Lifelong Learning and Extension, University of Mumbai has converted the mere execution of UGC sanctioned field programs into the execution of extension work projects by students thus ensuring the extension of knowledge, man-power and material resources of an institution to the community and the learning of socio-cultural realities by the students. The extension activities include Vocational Career Oriented projects as well as Community Oriented Projects for 120 hours of actual work in College and Community.

Extension Work projects give opportunities to the students to gain knowledge and apply it for the welfare of the society with various college and community level activities such as seminar, symposia, workshop, discussion, quiz, exhibition, elocution, essay writing, street play, rallies etc.

2. Review of Related Literature

The review of related literature revealed that very few studies have been conducted in the subject of extension education at University level. Very few researchers concentrated on the effect of Extension

Education. Though many of the researchers have touched upon development of extension activities, very few researchers conducted their studies on different perspective in Extension. Some of the researchers concentrated and studied the problems faced by students and teachers while conducting extension activities. Others concentrated on field work under extension.

Besides, several researches in India and abroad have shown convincingly that teachers and students can be trained successfully to implement these activities for the benefit of the rural society. However, we still do not know that the extension work model created by University of Mumbai has the impact on the rural students.

Research on the effectiveness of this community based model showed positive impact on undergraduate students (Pressley, 1998).The studies do not provide information about the implementation of these activities for post graduate students. To sum up it can be said that, the review of researches did not answer all the questions about the implementation and effectiveness of these community based activities.

The ultimate goal of the study is to study the effectiveness of extension work activities on rural students.

3. Need of the Study

1. These extension work activities of University of Mumbai are implemented in Mumbai, Thane, Palghar, Raigad, Ratnagiri and Sindhudurg districts. However, the recent publication of University showed that the numbers of students participating in extension work are increasing every year. These students are reaching to the remotest parts of the villages. However, the outcome of these activities and students efforts is not yet studied. As a consequence, it is still unclear whether extension work activities have impact on rural community.
2. A very fewstudies show that the community based activities has the positive impact on the community. However, the impact on students, their study habits, stage daring etc. are not conducted. Besides, several researches have shown convincingly that teachers and students can be trained successfully to implement this model in the rural community.

4.Statement of a Problem

Critical Study Of The Effects Of Educational Extension Work Activities Consentaneous To Rural Development On Rural Students In Sindhudurg District

5. Variables of Research

Independent Variable: Extension Work Activities
Dependent Variable:Impact of Extension Work Activities

6. Operational Definitions of the Terms

1.Rural Development: Rural Development is the development of rural community in terms of controlling illiteracy, poverty ratio and unemploymentand to support the community to fulfil their basic requirements to enhance their social status.
2. Extension Work: Extension Work is the model of community based activities designed and implemented by University of Mumbai with the help of teachers and students for the betterment of community.
To state it simply it is the application of classroom knowledge in the community for its benefit by the students through a participatory approach.
3. Rural student: A learner participating in extension work activities implemented by University of Mumbai in Sindhudurg district which have included male and female students both.
4. Effects of Extension Work activities: The impact of Extension work activities on communication skills, stage daring, study habits, subject knowledge, social alertness, positive attitude, art skills etc. of the students.

7. Aim of Research

To examine the effects of extension work activities on rural students.

8. Research Questions

The researcher has investigated whether the effects can be attributed to specific elements of the models with the help of following research questions:

1. Does extension work result in positive impact on the rural students?
2. Does extension work result in the smooth implementation of social welfare activities for the benefit of rural community?

3. Does extension work model have effect on communication skills, study habits, subject knowledge, stage daring, positive attitude, etc of the pupils?
4. What is the outcome and utility of social awareness campaign?

9. Objectives

1. To study and critically evaluate the impact of extension work activities on rural students.
2. To study how and whether extension work activities benefitted to the rural students.
3. To examine whether the skills (which) are developed among the students.
4. To study whether the objectives to conduct the extension education program as specified by University are fulfilled.
5. To study the outcome of extension work activities.

10. Research Methodology

The present study has adopted the descriptive method for processing the data, classifying, analyzing and interpreting the findings so that the researcher can draw conclusive evidence from the study and arrive at generalizations.

For answering research questions survey study will be designed.

1. Research Design for Pupil Level: The students with minimum one year of experience in extension work activities are involved in this research.
2. The questionnaire is designed with the guidance of Experts in research and extension work which is utilized for data collection.

11. Research Sample

Within the study, 456 students enrolled for extension work from Sindhudurg district are the sample of pupils.

12. Research Instruments

In the present research, the following instruments are used:

1) Questionnaire for Students

The documents available in the Department are used as supporting material to study and analyze the findings.

2) Annual Reports published by the Department of Lifelong Learning&Extension,
University of Mumbai

3) UGC guidelines since the establishment of this Department.

13. Analysis of the Data

Analysis of data refers to organizing the data, tabulating it into a manageable and understandable form. Analyzing of data consists of descriptive analysis.

14. Scope of Research

In the present research, the researcher studied the impact of extension work activities on rural students in Sindhudurg district.

- The Effect of Annual Extension Work activitieshas been studied by the researcher.
- The researcher analysed that extension work resulted in the smooth implementation of social welfare activities for the benefit of rural community.
- The Researcher critically evaluatedeffects of extension work model on communication skills, study habits, subject knowledge, stage daring, positive attitude, etc.of pupils.
- The Researcher examined the outcome and utility of social awareness campaign.

15. Limitations of the Study

- The present research is limited to 30 colleges affiliated to University of Mumbai participating in extension work activities in Sindhudurg district. The recent report of University of Mumbai revealed that the extension work activities are smoothly conducted in Sindhudurg district which involves the colleges from all the faculties viz. arts, commerce, science, education, engineering, management, pharmacy and law participating in extension work than other rural districts which is one of the requirement of this research. More than 1000 students (approx) are participating every year in extension work activities of the Department from Sindhudurg district.
- It is limited to 456 students from 30 colleges from Sindhudurg district.

- The present study is limited to those students who have one year experience in extension work.
- It is further limited to the findings gained by specially designed questionnaire for the purpose.

16.Significance of the Study

In the current changing educational scenario, it is expected that the students should learn by using their previous knowledge and developing skills. It is helpful to highlight the effects of extension work activities on rural students.This study is useful to study the effects of extension work activities on rural students. So, the teacher will be able to develop new activities for the welfare of the community. It will develop the vision of the teachers for the same and the students will be motivated and the objectives for implementing extension work will be fulfilled as it is proved that the activities have been conducted effectively.

This study will also be helpful to curriculum developers and expertsfor framing the syllabus of recently introduced extension work subject. They will be able to reinforce more skilled oriented activities and techniques.

17. Findings of the study

Discussions on the Findings:

1. It is revealed that there is a positive impact of extension work activities on the students. It is reported by the students in majority that due to extension work activities students are motivated well to face the challenges in the society. They learnt to express their views to save the truth. The extension work students could understand the status of Women, Status of SC/ST and other categories in the society. On the basis of experience gained through college and field activities, the students were so motivated that they started concentrating on their professional development. The other professional and corporate in Maharashtra have given first preference to extension work students of University of Mumbai while selecting for job. The Universities and other educational institutions are also giving first preference while admitting extension work students to Master's Degree. The additional 5 score points are being provided by these universities for admissions to various courses.

   This could be due to the reason that these extension work students prefer to work in groups on course projects than to work in regular classroom. They are less teacher-dependent and enjoy going to the community and take part in social oriented activities as possible. They are typically eager to make awareness of social issues in the society as much of the required and as they can. They accept responsibility to reach to unreached sections of the society in the remotest parts of the villages and relate well to peers. If they are motivated and directed well they can achieve greater success. Hence their interest in well being of the community and developmental affairs may have impacted these students positively.
2. It is also revealed that the participation in extension work activities benefitted the students in terms of development of their career. They were able to develop their career. The knowledge of various new careers was received on one place as a part of extension work helped them to study the careers and choose. Some of the students could start their own small scale business and could develop the existed one. They could also learn the skills of advertising and attract the customers.

   The possible reason for this effect is that the students are very cautious about their career and view teachers and peers as sources of structure and support and look to authority figures for specific guidelines on what career to choose. The students who feel they can learn by sharing ideas and talents, attempted to collect information to as many options available for their career. They cooperate with the teacher and like to work with others to collect maximum information about the career in variety and related to their areas of interest. Due to this, itmay have caused these students to improve.
3. The students also informed that the extension work benefitted them to improve their skills of performance and presentation. They received many of the opportunities to communicate with the public face to face. This resulted in development of self confidence. Their participation during zonal activities such as Udaan Festival has given them platform to show their acting, singing and communication skills that resulted in the development of stage daring. The students, who received opportunity to perform on stage through extension work, were invited by professionals to perform with them in plays and TV serials. Some of them were involved as anchors in commercial programs. Majority of the students informed that extension work model have created desired effect on communication skills, study habits, subject knowledge, stage daring, positive attitude, etc of pupils due to their continuous participation.

   This could be due to the reason that the students are enthusiastic about learning content and attending field activities. They needed to come forward before the larger audience to perform in field activities such as rallies, exhibitions and street play. They prepared for their speech and confidently

presented before the public. This preparation involved subject knowledge, study habits and communication skills. This made them proactive and their stage daring is slowly enhanced. They might have found it suitable to learn from their mistakes. They faced many challenges such as gathering the public at the place of presentation of field activities; control the disturbance from other passersby, misconduct or abnormal behavior from public, taking necessary permissions from local authorities for on- road presentation of street play, sometimes criticism etc. That may have compelled them to develop these skills and well preparedness for continuous presentations as a part of their extension work activities.They believe that they must compete with other group of students in a course for the rewards that are offered. They like to be the center of attention and to receive recognition for their accomplishments of filed activities. Hence, these well prepared students might have found it easy to present as demonstrated by the teacher.

4. The objectives as specified by the University of Mumbai are also seen to be accomplished as the students could reach to unreached sections of the society and understand the communal reality. That sympathized to these underprivileged sections of the society. Minority community female students of one of the reputed college in Thane district have specially offered vote of thanks to the University as they could create awareness among their community about the Government schemes for development of Women, laws protecting Women only because of the opportunity offered by the Department through extension work. They presented street plays on women issues that enlightened their community to get the benefits of the schemes.

   Nearly 150 out of 250 street plays presented during UDAAN festival on the theme of “Save Girl Child” were uploaded on ‘You Tube’ by the reputed institutions and available on the web link “University of Mumbai DLLE”for public.

   As one of the objective stated that the Department could involve maximum students in the activities for social development, the Department has changed its strategy time to time and decided to move towards the rural colleges to increase the involvement of rural colleges and the students and made the efforts to develop rural community through Extension Work, Field Outreach activities.

   Another objective involved the development of human resources to reach to the community for the welfare of the society. It was only because of the decentralized approach with the Field Coordinators that the Department could maintain the Extension Work Program with the intense welfare activity. The development of human resource was undertaken by the Department through the training of Teachers and Students Mangers. The teachers and the students were trained for 10 instructional hours. The various projects were explained in the training programs. They elaborated the principal & teachers about the basic theme of Extension Work and took note of the problems faced by the Colleges to conduct the Extension activities at their Colleges. The possible opportunities were offered to the students and teachers for their self development and development of the society in turn.

5. The researcher here also concentrated on the outcome of the annual extension work activities. Some of the best extension work projects reports submitted by the students were accepted by reputed institutions as the ‘Model Project’ for the benefit of others. Students in district areas prepared Extension diaries that give details about further student’s related services.Some Colleges are publishing Extension Work Magazine after every three months giving the details of extension activities conducted by college at college and community level.

   The students from these local areas are unable to take part due to difficulties such as travelling for the purpose of field work as means of transport are expensive, limited and time bound. The teachers and the principals were requested to take part in those Extension Work Projects which are related to nearby community and suitable for rural areas and present the documents and information in Marathi also. The discussion was held and all the queries of the teachers & principals were tried to solve and they were encouraged to take active participation in the conduct of Extension Work at their Colleges.

The universities should make the students aware of rural development channels and its necessity for the progress of the nation. If various qualities like positive attitude, techno savvy skills, physical strength, self sufficiency, courage and boldness, constructive endurance, optimistic outlook etc. of the students are used, rural development will no longer remain as achievable dream but will turn in existence. This study would help to provide a direction to teachers and students to reach to unreached sections of the society for its welfare.

18. References

1. Adams, M. E. (1982). *“Agricultural Extension in Developing Countries”*, Longman,UK
2. Benor D. (1984). *“Agricultural Extension”*, The World Bank Washington D.C.

3. Ganesh R. (2003). *"Reaching the Unreached-Basics of Extension Education"*. Associated Publishing Company, New Delhi.
4. Kesley L.D. (1966). "*Cooperative Extension Work"* Constock Publishing Associates, New York.
5. NCERT (2005). "*National Curriculum Framework"*, New Delhi. National Council of Educational Research & Training. Pg.50
6. Pandit B. (2007). *"Research in Education"* , Milind Joglekar Prakashan, Pune
7. Prachi G. (2015). *"Introduction to Rural Development"*, Prachi Prakashan , Pune
8. Prachi G. (2011). *"Economics of Rural Development"*, Prachi Prakashan, Pune
9. Ray G.L. (2006). *"Extension Communication & Management"*. Naya Prakashan, Kolkata.
10. Reddy A.A. (2005). *"Extension Education"*.Sri LakhmiPress. Bapatla.
11. Resnick, L. B. (1989). *Knowing Learning and Instruction.* Hillsdale: Lawrence Erlbaum
12. (pp.1-25).
13. Rosenshine, (1994). *Reciprocal teaching: A review of the research.* 64, (pp 201-243).
14. Saville A., (1965). *"The biology of the northeast Atlantic herring populations*". Ocean. Mar. Biol. Annu. Rev., 323-:3373.
15. Shah et.al (1998). *"Introduction of Rural Development"*. Prachi Prakashan, Pune

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Migration and Rural Development of Konkan Region of Maharashtra

Prof. Mengal Santosh Gangaram
Abasaheb Marathe Arts & New Commerce, Science College,
Rajapur (Vikhare Gothane) Dist. Ratnagiri (M.S.)

Introduction:

Migration is the process of shifting of peoples from one place to another for temporary or permanent residence. It is depends on socio economic, cultural, environment and political factors to various places. Internal migration has grown faster in India. Migration is started from beginning of planning in India. After the independency peoples migrated from the rural area to urban area for employment. Causes of faster growing population, decreasing the per capita income and land, employments are created in minimum parentage. They are not sufficient for more Peoples of the rural area migrated for employment in urban area. Migration is not new for India. At the time British era Indian skilled labour transferred to other countries for employment. India is democratic country hence every people have independence in travel, residence and employment in overall in India.

In the modern era overall world is come to nearby through transportation and communication. Internal migration is increased in the India. Migration and urbanization are direct affected on economical rural development. Migration is important for economic and social development of country. Rural- urban migration has facing the major challenges in contemporary scenario in the world. In India After the independence maximum people are went into urban area for employment.

Rural development has always ignored in developed and developing countries. Agricultural production of rural area is develops the income of urban area. If rural development is put first, agricultural employment can stop the migration. Employment in the rural area is most basic human need of rural area of Konan region as well as India. They have available the best option of farming for employment in rural area. Some countries reached to peoples with offering the new agri-based jobs to young people in rural area. The surplus labour force migrated in urban area.

Konkan region is one of most important region of the Maharashtra state. Konkan means the area situated between Western Ghats and Arabian Sea. Sufficient employment opportunities are not available at Konkan region, so maximum people are migrated at Mumbai. Rural development of Konkan region is stopped from past various decades. This paper focused on relation between migration and rural development of Konkan region.

Objectives of study

1. To study the relation between migration and rural development of Konkan region.
2. To study effect of migration on rural development of Konkan
3. Suggestion to reduce migration of Konkan.

Migration of Konkan Region –

Konkan is not developed as industrial area. Konkan region led to shortage of level land due to geographical structure of Konkan. Konkani people not develop the farming due to lack of level of land, lack of irrigation and other facilities hence peoples of Konkan region prefer to take up any employment at Mumbai and other cities. Konkani peoples are migrated to Mumbai, Pune and other big cities of Maharashtra state from independence of the India.

Rural development of Konkan Region-

Konkan region of Maharashtra also has history and culture as old as Lord Parshuram and Shivaji. Konkan's greenery, coconut trees, beautiful virgin beaches, waterfalls, mountains and lush green valley does will definitely provide a rich and pleasant experience for the traveler. Maharashtra Industrial Development Corporation is a Government of Maharashtra State body that looks after development of industrial belt in Maharashtra. Mahad industrial area , Roha industrial area, Usar industrial area, Chiplun industrial area, Dapoli

industrial area, Lote Parshuram industrial area, Ratnagiri industrial area, Sangameshwar industrial area are developed by MIDC in Konkan region. Sufficient employment opportunities are not available at Konkan region, so maximum people are migrated at Mumbai. Causes of migration, rural development of Konkan region is stopped from past various decades.

Effect of migration on rural development of Konkan –

1. **Labour Shortage** – Maximum peoples migrated in various cities for permanent or temporary residence. Labour shortage is created in overall Konkan region. Sufficient, skilled and unskilled manpower is not available in each sector.
2. **Problem of child & women** – Rural area of Konkan region facing struggle because young people are migrate to Mumbai, Pune and other big town. They have good job opportunities in big cities. Only women, children and aged peoples are living in rural area of Konkan region. They can develop rural area. Child and women labours are increase in rural area of Konkan region.
3. **Decrease in quality of health, Education facility** – Konkan region is located hilly and coastal area. Governmental facilities are reached to beneficiaries in rural area of Konkan region. Government and Some NGOs Provide the education and health facilities in the Konkan region. Quality education and health facilities is not provide to peoples In the area of Konkan region
4. **Decrease Population in rural area** – Some peoples migrated in various cities in state for permanent residence. They are not returned to rural area. Causes of this reason Konkan population in decreased in year by year.
5. **Developments of rural area –** Maximum peoples of Konkan region are migrated at Mumbai Pune and other big cities. Minimum peoples are remained in the rural area. Migrated peoples attracted only festival at native place in rural area. They have no time for develop the villages or rural area. Governments have some problems of population some developmental schemes to rural area.
6. **Poor Industrial development -** Industrial development are not sufficient in Konkan region. They cannot provide more job opportunities to local people. Few industries are established in rural area of Konkan.

Suggestions-

1. **Agriculture employment** – Agricultural development is one of important way to stop the migration of peoples and development of rural area of Konkan region. Agricultural sector should create the opportunities of new employment to young people of rural area. The can earn more income form.
2. **Create Industrial Job Opportunities** – Industrial sector can create more industries and they should provide the more opportunities to local people. Government should develop the new MIDC area in various places of Konkan region.
3. **Encouragement to self-help groups –** Some women live empty they engage in home work only. They should establish the self-help groups and create more job opportunities to other women and peoples of Konkan region.
4. **Self- employment** – Konkani people should create a self-employment for earning. Self-employment can develop the abilities in the persons of Konkani peoples.
5. **Education facility** – Government should invest in need base education and technology. Government and NGOs should provide quality education to people of Konkan region. They should provide traditional and skill base education to people for career opportunities. The should establish the new education institutes for this purpose like as medical, engineering, technology, management, ICT, agree base industrial education, vocational education etc.
6. **Development through infrastructural development** – People of Konkan region attracted to lifestyle of the urban area. Peoples of Konkan region and government should develop the rural area of Konkan through good school, colleges, roads, water, transportation, street lights communication, system public libraries etc.
7. **Control on population-** Government should concentrate on control of population in rural area. Population control can reduce the migration from Konkan.

8. **Government attention –** Government should play important role in reducing migration of Konkan region. They should attention on the problems of daily routine of peoples of rural area.

Conclusion –

Peoples of Konkan region are depending on the fishing and farming. They have not available various option of employment at local level hence they have migrated at Mumbai and other developed cities. Rural development of Konkan region is not increased at sufficient level. Peoples of Konkan region should establish new self-employment and increase the earnings. Government should attention on employment opportunities to peoples at Konkan. They provide the basis more infrastructural ad employment facilities to people of rural area of the region. Government can develop the industrial area and reduce the migration of peoples of Konkan region.

Reference:

1. Pednekar, H. M. (1990): Rural - Urban Migration, With Special Reference to South Konkan, Unpublished Ph. D. Thesis.
2. Kaul K. Migration and society, Rawat Publications, New Delhi, 2006.
3. Khullar DR. India: A comprehensive Geography, Kalyani Publishers, New Delhi, 2014.
4. Singh RN. Impact of Out–Migration on Socio-Economic Condition: A case study of Khutana Block, Amar Prakashan, Delhi, 1989.
5. International Journal of Advanced Educational Research ISSN: 2455-6157; Impact Factor: RJIF 5.
6. www.educationjournal.org Volume 2; Issue 4; July 2017; Page No. 54-56
7. www.google.com

Human Migration

Dr.Nilima R. Mirajakar
Head of Economics Department
DoshiVakil Arts & G.C.U.B. Science &
Commerce College Goregaon - Raigad

Introduction:

Migration, a process of transfer from one place to another place, nearby or a long distance, in India is a process which dates back in ancient Indian history. Generally the phenomenon of migration is dominated by males or the family head in Indian traditional families. Migration is the movement of people from one place to another with the intentions of settling, permanently or temporarily at a new location (geographic region). The movement is often over long distances and from one country to another, but internal migration is also possible; indeed, this is the dominant form globally. People may migrate as individuals, in family units or in large groups. There are four major forms of migration: invasion, conquest, colonization and immigration. A person who moves from their home due to forced displacement (such as a natural disaster or civil disturbance) may be described as a displaced person or, if remaining in the home country, an internally displaced person. A person who is seeking refuge in another country can, if the reason for leaving the home country is political, religious, or another form of persecution, make a formal application to that country where refuge is sought and is then usually described as an asylum seeker. If this application is successful this person's legal status becomes that of a refugee.

In contemporary times, migration governance has been closely associated with State sovereignty. States retain the power of deciding on the entry and stay of non-nationals because migration directly affects some of the defining elements of a State. Bilateral and multilateral arrangements are features of migration governance, and there are several global arrangements in the form of international treaties in which States have reached agreement on the application of human rights and the related responsibilities of States in specific areas.

Migration is a way to move from one place to another in order to live and work. Movement of people from their home to another city, state or country for a job, shelter or some other reasons is called migration. Migration from rural areas to urban areas has increased in past few years in India.Migration has been a historical process shaping human history, economy and culture. It re-emerged as a strong force shaping cities and urbanization since the time of industrial revolution in western countries, and is closely associated with urban transition influencing the demand and supply of labour, economic growth and human wellbeing (McKeown 2004; Skeldon 2008). However, both migration and urbanization has not been viewed positively by both researchers and policy makers until recently. Migration was seen as a development failure and policy makers were busy in suggesting how to reduce migration. This perspective has been changing of late.

Nowadays, many people decide to migrate to have a better life. Employment opportunities are the most common reason due to which people migrate. Except this, lack of opportunities, better education, construction of dams, globalization, natural disaster (flood and drought) and sometimes crop failure forced villagers to migrate to cities.

Migrants:

People who move from one place to another in search of work or shelter are called *migrants*. Most of the times migrants people are not skilled or educated therefore they usually employed as daily wagers (*workers who are paid at the end of each day, for their services*). Daily wagers do not get enough money for the survival of their families and suffering from many problems such as they do not have enough food to eat, sanitation, hygiene, a proper place to live etc.

Objectives of Study:

1. Migration is becoming a very important subject for the life of cities. Many opportunities and attraction of big cities pull large numbers of people to big cities. Migration can have positive as well as negative effects on the life of the migrants.

2. To escape past or future persecution based on race, religion, nationality, and/or membership in a particular social group or political opinion
3. To escape conflict or violence
4. To find refuge after being displaced due to environmental factors
5. To seek superior healthcare
6. To escape poverty
7. To offer more opportunities to children
8. Family reunification
9. For educational purposes
10. For jobs and business opportunities
11. Marriage
12. For the betterment of own and family members.
13. For the enhancement of life skills and soft skills.
14. Cultural push pull factors, environmental push pull factors.

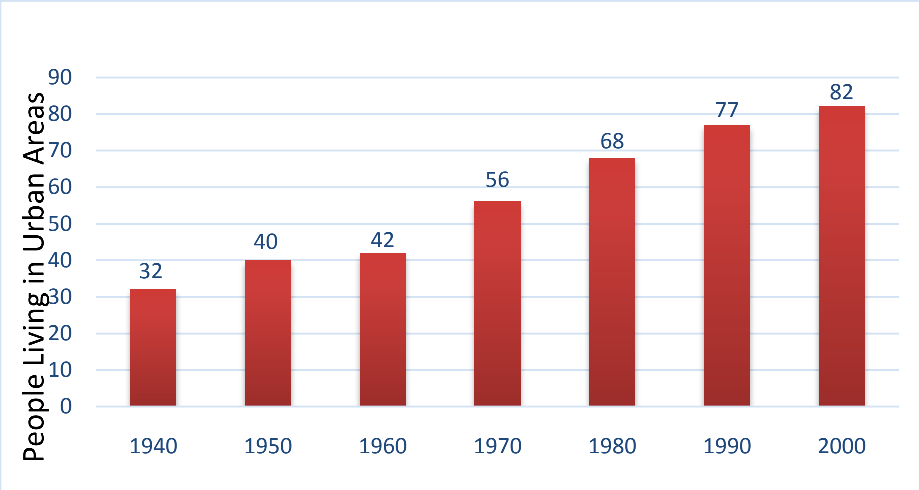

Impacts of Migration:

Positive Impact

- Unemployment is reduced and people get better job opportunities.
- Migration helps in improving the quality of life of people.
- It helps to improve social life of people as they learn about new culture, customs, and languages which helps to improve brotherhood among people.
- Migration of skilled workers leads to a greater economic growth of the region.
- Children get better opportunities for higher education.
- The population density is reduced and the birth rate decreases.

Negative Impacts:

- The loss of a person from rural areas, impact on the level of output and development of rural areas.
- The influx of workers in urban areas increases competition for the job, houses, school facilities etc.
- Having large population puts too much pressure on natural resources, amenities and services.
- It is difficult for a villager to survive in urban areas because in urban areas there is no natural environment and pure air. They have to pay for each and everything.
- Migration changes the population of a place, therefore, the distribution of the population is uneven in India.
- Many migrants are completely illiterate and uneducated, therefore, they are not only unfit for most jobs, but also lack basic knowledge and life skills.
- Poverty makes them unable to live a normal and healthy life.
- Children growing up in poverty have no access to proper nutrition, education or health.

- Migration increased the slum areas in cities which increase many problems such as unhygienic conditions, crime, pollution etc.
- Sometimes migrants are exploited.
- Migration is one of the main causes of increasing nuclear family where children grow up without a wider family circle.

The effects on rural areas of rural urban migration:

- Labor shortages(skills and unskilled) in the rural areas.
- Only women, children and senior citizens are left in the rural areas with increased in child labor, increased workload(household and community) of women.
- Women engagement outside the household increases. But she also has to manage the hose by her self.
- Decrease in the rural population, employment.
- Decrease the quality of health education facilities in the community.

Graphical representation of various aspects and their effect on migration is shown below:

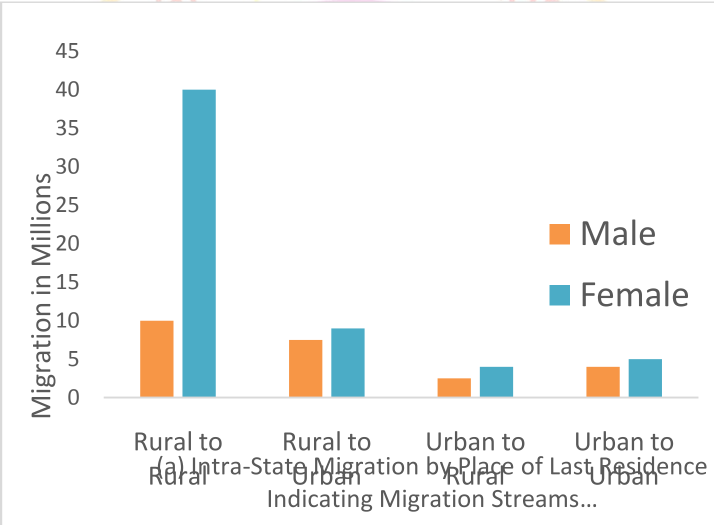

Details of Human Migration in India are shown below:

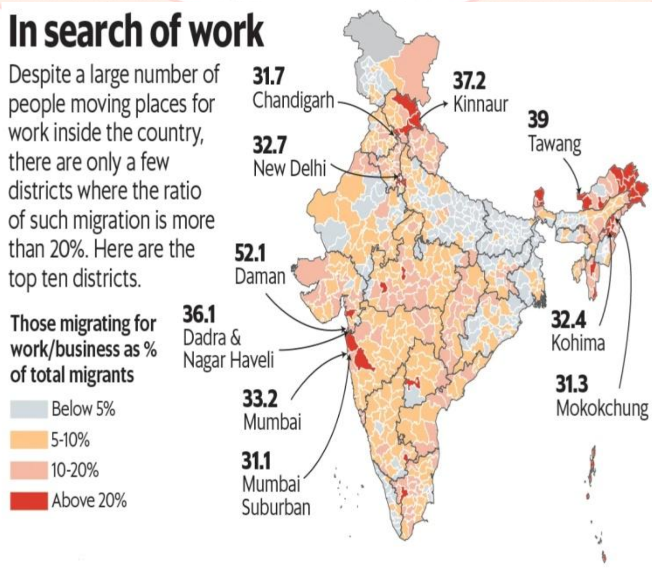

The state wise migration is shown below

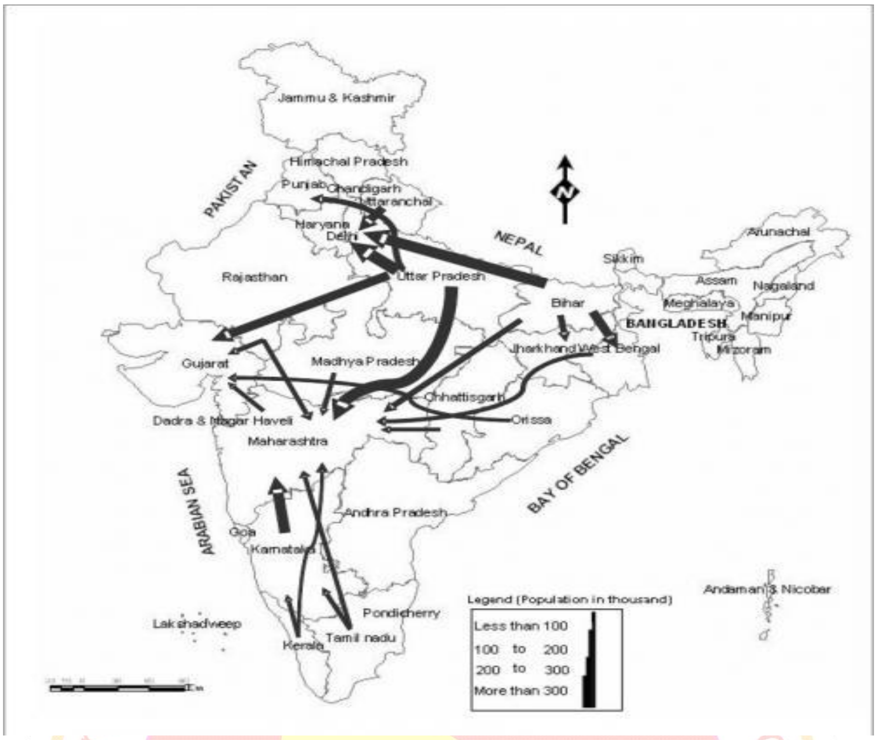

Conclusion:

Numerous causes impel migrants to move to another State. For instance, globalization has increased the demand for workers in order to sustain national economies. Thus one category of economic migrants - generally from impoverished developing countries - migrates to obtain sufficient income for survival. Such migrants often send some of their income home to family members in the form of economic remittances, which have become an economic staple in a number of developing countries. People may also move or are forced to move as a result of conflict, of human-rights violations, of violence, or to escape persecution. In 2013 it was estimated that around 51.2 million people fell into this category. Other reasons people may move include to gain access to opportunities and services or to escape extreme weather. This type of movement, usually from rural to urban areas, may class as internal migration. Sociology-cultural and ego-historical factors also play a major role. Moreover, many states were former colonies. This means that many have relatives who live legally in the (former) colonial metro pole, and who often provide important help for immigrants arriving in that metro pole. Relatives may help with job research and with accommodation

The question whether a person takes the decision to move to another country depends on the relative skill premier of the source and host countries. One is speaking of positive selection when the host country shows a higher skill premium than the source country. Negative selection, on the other hand, occurs when the source country displays a lower skill premium. The relative skill premia defines migrants selectivity. Age heaping techniques display one method to measure the relative skill premium of a country.

A number of theories attempt to explain the international flow of capital and people from one country to another.

Suggestions:

1. There should not be Imbalance in facilitaties (education, health, income, industry, enjoyment, etc) created by governments in Subcontinent.
2. The presence of good health services , work opportunity, Good and quality water and electricity, schools, Police , supporting agriculture sector are very important for the village should be provided.
3. We can minimize migration to big cities by providing basic facilities like medical, educational, resources for livelihood in rural areas and in small towns

4. Creation of job, avoid war, provision of basic amenities such schools, health centres, electricity, good road
5. Well education facilities, empower villagers by giving employment, grampanchayat should be creating facilities for benefit of village people, better health facilities etc.thenminimise the migration of village people towards cities.

Reference:

1. SaliRajkumar and ShantaAstige (2015). Causes and consequences of Migration in India: A Sociological perspective. Golden Research Thoughts, Issue 7(4).
2. Stephenson Rob, Matthew and W. Mcdonald (2003). The impact of Rural urban migration on under two mortality in India. J. Biol. Science 35: 15-31.
3. Pollock (1986). Biological consequences of Migration to an urban area.
4. Patil (1993). International institute of population sciences. Population living in urban areas.
5. Carling J (2002). Migration in the age of involuntary immobility: theoretical reflections.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Impact of Migration on Rural and Urban Area in India

Prof. Sandeep Shivram Teli
M.Com, B.Ed, SET- Commerce, Assistant Professor, Department of Commerce,
Shri. S.H. Kelkar College, Devgad, Dist- Sindhudurga, University of Mumbai.

Abstract: -

Migration has become one of the most defining issues for development; more so now than ever before. One important stream that has been overlooked in this disclosure is the large number of migrants moving within the boundaries of a nation-state. Migration may be classified as rural to urban, urban to urban, urban to rural and rural to rural. Migration leads to redistribution of people at the origin and at the place destinations. Human migration is a universal phenomenon. It is a process through which people move from a permanent place of residence to another more or less permanent one for a substantial period of time. Internal migration or which is commonly called rural-urban migration plays an important role in the process of urbanization and process of economic development in space. The study of migration is linked to research on economic migration but has its own specific research topics, methodological problem and conceptual issues. In the past few years, there have been certain dedicated attempts to design solutions and services for migrants in India; focused interventions that would make migration a more secure and dignified experience. This paper aims to study impact of migration on rural and urban area, hence rural and urban migration plays very significant role in the present context. This study attempts to examine the causes, reasons and its impact on social and economical scenario in India.

Keywords: *-Migration, Rural-Urban, Transmission, Social – Economical impact.*

Introduction: -

Human migration is a universal phenomenon, It is a process through which people move from a permanent place of residence to another more or less permanent one for a substantial period of time. Thus, migration is a significant factor in influencing the size and structure of population of a given region. While presenting the “Laws of Migration”, Ravenstein has pointed out that the tendency of the migrants is to move from the areas of low opportunity to areas of high opportunity.

The recent migration data from 64th round NSSO (2007-08) and census 2011 shows rapid increase in internal migration in India. The migration rate (proportion of migrants in the population) in the urban areas (25 percent) was far higher than the migration rate in the rural areas (26 percent). Internal migration or which is commonly called rural-urban migration plays an important role in the process of urbanization and process of economic development in space. 30 percent of all urban growth in India during 1990’s was due to rural urban migration (census Govt. of India 2005). Rural urban migration has often been considered the major factor for growth of urban population.

As a result of introducing liberal global economy many changes have taken place in India and around the worlds leading to positive growth of the economy. In addition it has many social and demographic implications. People attached to rural area have started moving towards urban areas as a result of increased economic activities. Growth of information and technologies have opened varieties of new type of jobs in urban set up and large number of students of younger generation have moved to urban to join business and technical schools and institutions to acquire new skill and education.

The study of migration is linked to research on economic migration but has its own specific research topics, methodological problem and conceptual issues. The growing spatial inequalities in economic opportunities must have necessarily also impacted on the pace and pattern of migration. Uneven growth and a growing differential between agricultural and industry is a necessary concomitant of the pattern of development. Migration has historically played a role in reducing the gap in living standards between sectors and areas and in fulling growth in the more dynamic sectors. The crucial question is whether, and to what extent, migration has been able to play this role in the Indian context.

Research Problem: -

Migration is a very crucial concept of current scenario of Indian economy. Migration is one of the common trends in these days.The distribution of migrants by migration streams (i.e., rural to rural, rural to

urban, urban to rural and urban to urban areas) is generally associated with the degree of economic and social development. Population pressure on land, increased opportunities for work, education and a variety of reasons including marriage in case of females contribute to migration to a rural or urban area. The research intends to focus on Understanding and analyzed impact of migration on rural and urban area.

Objectives: -

1) To Study the concept of Migration
2) To Understand Streams of Migration.
3) To Study the Causes/Reasons for Migration.
4) To Know the Positive and Negative impact of Migration.

Research Methodology: -

The study focus on extensive study of secondary data collected from various books, National and International journals, Publication from various websites focused on reasons of migration and its impact.

Migration: -

Migration is the geographic movement of people across a specified boundary for the purpose of obtaining a new permanent or semi-permanent residence generally migration is a component of the population change specifically in this study the term in migration refers to the movement within the country i.e. internal migration. In our country internal migration takes place on account of poverty, unemployment, and natural calamities and under development of the place of origin. Migration is the geographic movement of people across a specified boundary for the purpose of establishing a new permanent or semi-permanent residence, along with fertility and mortality migration is a component of the population change. The term immigration and out migration are used for movement between areas within a country (Internal migration). The study of interstate migration in India is complex then elsewhere. It is not due to inadequacy in available data or unequal distribution of land, economy and natural resources more than these differences in social-cultural practices and linguistic factors.There is difference in the process of migration in developing countries from that of the developed countries. In developing countries like India, migration doesn't happen due to so called pull forces of the destination place as usually happens in case of developed countries, but because of poverty, unemployment, natural calamities and under development at the place of origin. Migration and development is a growing area of interest. There it has been much debate on the negative impacts of migration on development. There is an argument that underdevelopment and prosperity lead to migration.

Streams of Migration

On the basis of settlement status of place of origin and destination internal migration is classified into four types namely rural-rural, rural-urban, urban-urban, urban – rural [Bose 1974]

Rural – rural migration: -

In many poor countries rural-rural migration still dominates with labourers from poorer regions travelling to the agriculturally prosperous areas. Workers from backward states, routinely travel to the improved states. Rural-rural migration is typically under taken by poorer groups with no education and other assets as it requires lower investment due to the scatter nature of the destinations and remoteness of origin areas. This is the least regulated of all kinds of migration.

Rural – urban migration: -

Rural to urban migration is rapidly gaining in momentum on account of greater degree of urbanization in the economy. Much of this migration is long distance to the larger cities and manufacturing centres, where urban income is higher. Even, where urban incomes are not much higher than rural areas work may be available more regularly compared to rural work which is often tied to the crop season.

The main causes of heavy influx of rural migrants in urban areas are due to therepulsive forces operating in the rural areas in the form of high rates of unemployment, poverty, low wages, and small size of land holding and Lack of infrastructure development. Also, the heavy influx is caused due to attractive forces working in the

urban areas in the form of availability of jobs in factories, shops, office buildings and public services, facility of vocational, technical and higher education, better medical services, entertainments, high wages, less heavy nature of work, expanding infrastructure facilities, civic amenities and facilities etc.

Urban- rural migration: -

Urban-Rural migration can occur when people retire back to their villages or a majority of urban-rural migrants are returnees (former migrants were returning to their villages in their older age).

Urban – urban migration: -

Urban-Urban migration is the predominant form of spatial movement in India, on account of provision of higher education, particularly professional and technical education are not available in each district, interest for higher education motivate people of urban to move to metropolitan and big cities [Premi 1990].

Migration streams (during the last decade)

Rural to rural migration within the country	53.3 million
Rural to urban migration	20.5 million
Urban to rural migration	6.2 million
Urban to urban migration	14.3 million

Encouragement and motivation for an individual to migrate.

	PUSH FACTORS	PULL FACTORS
Economic and demographic	Poverty, Unemployment, Standard of living, Low wages. Development, High fertility rates, Lack of basic health and education.	Prospects of higher wages, Potential for improved, Personal and Professional
Political	Conflict, insecurity, Violence Poor governance, Corruption & Human right abuses	Safety and securities Political freedom
Social and cultural	Discrimination based on ethnicity religion and the like.	Family reunification, Ethnic (diaspora gender, migration) home land. Freedom from discrimination.

Reasons For Migration Of Migrants By Last Residencewith Duration (0-9 Years) India 2001

Reason for migrations	Number of Migrants			Percentage to Migrants		
	Persons	Males	Females	Persons	Males	Females
Total migrants	98,301,342	32,896,986	65,404,356	100.0	100.0	100.0
Reason for migration : Work / Employment	14,446,224	12,373,333	2,072,891	14.7	37.6	3.2
Business	1,136,372	950,245	186,127	1.2	2.9	0.3
Education	2,915,189	2,038,675	876,514	3.0	6.2	1.3
Marriage	43,100,911	679,852	42,421,059	43.8	2.1	64.9
Moved after birth	6,577,380	3,428,673	3,148,707	6.7	10.4	4.8
Moved with households	20,608,105	8,262,143	12,345,962	21.0	25.1	18.9
Other	9,517,161	5,164,065	4,353,096	9.7	15.7	6.7
***Source:* Table D3, Census of India 2001**						

Socioeconomic Causes of Migration

Employment: -

The work /employment accounts for 14.5 Percent in 1991, 27.5 Percent in 2001 of male migration, it shows upward trend during two census periods. Female migrants show slightly declining order. The ratio of migration for business constitutes 2.6 Percent in 1991 and 2 Percent in 2001census. The main social factors like education, family moved, marriage which constitutes 65.2 percent of the total rural-urban migrants in 1991 but it has been slightly declining in 2001 by 57 percent. The corresponding figure has been recorded as 42.8 Percent for males and 79.3 Percent for females in 1991 whereas in 2001 it constitutes 32.7 Percent for males and 82.2 Percent for females respectively.

Marriage: -

The migration for marriage is important social factor of rural-urban migration in the Indian society. It accounts for 29.6 percent and 20.8 percent of the total rural-urban migration in 1991 and 2001 respectively and 48.4 percent and 41.5 percent are the female migrants for males this factors constitute just 1.7 percent and 0.7 percent in Indian society, it was a type of compulsory migration in which a female should move to husbands place after marriage. The marriage is the major cause of migration in short and medium distance migration categories.

Education: -

Education is qualitatively a very significant social factor. It accounts for 4.5 percent and 7.2 percent of total rural-urban migration in 1991 and 2001 respectively. In this figure's male accounts for 7.3 percent and 10.1 percent and female accounts for 2.4 and 4.2 percent in 1991 and 2001 census. This type of migration mainly includes young boys and girls, belonging to economically good conditioned family. Villages have Primary and higher secondary schools, while colleges and higher technical educational centres are obviously restricted to Urban areas, but for the villagers it is very expensive to send theirchildren to cities for higher education. Therefore, it constitutes only 4.5 percent in 1991 and 7.2 percent in 2001.

Family Move: -

The Migration with the family is one of the most important Social factors of rural-urban migration in the country. In 1991 Census excluding some states of Haryana, MP, WB, UT, Dadar Nagar Haveli, Daman and Diu, Delhi, Lakshadweep, Pondicherry the proportion of migration with family in the total migration is more than the marriage migration.

In short and medium distance migrations, social factors like marriage and family moved, education is the main reasons of migration whereas Long distance migration is more economic motivated than social. People move to urban areas for better work, employment opportunities.

Impacts of Migration

Positive Impact

- Unemployment is reduced and people get better job opportunities.
- Migration helps in improving the quality of life of people.
- It helps to improve social life of people as they learn about new culture, customs, and languages which helps to improve brotherhood among people.
- Migration of skilled workers leads to a greater economic growth of the region.
- Children get better opportunities for higher education.
- The population density is reduced and the birth rate decreases.

Negative Impact

- The loss of a person from rural areas, impact on the level of output and development of rural areas.
- The influx of workers in urban areas increases competition for the job, houses, school facilities etc.
- Having large population puts too much pressure on natural resources, amenities and services.
- It is difficult for a villager to survive in urban areas because in urban areas there is no natural environment and pure air. They have to pay for each and everything.
- Migration changes the population of a place; therefore, the distribution of the population is uneven in India.
- Many migrants are completely illiterate and uneducated; therefore, they are not only unfit for most jobs, but also lack basic knowledge and life skills.
- Poverty makes them unable to live a normal and healthy life.
- Children growing up in poverty have no access to proper nutrition, education or health.
- Migration increased the slum areas in cities which increase many problems such as unhygienic conditions, crime, pollution etc.
- Sometimes migrants are exploited.

Conclusion: -

Based on the above, it can be concluded thatinternal migration in India is large and diverse. In a historical sense, migration goes hand in hand with growth and development. But it can have both costs and benefits for households and individuals as well as economies and societies. Migration needs to be facilitated through a proper development strategy and a coherent policy, so that its benefits can be maximized at all levels. A growth strategy which transfers large costs of subsistence to the poorer migrants themselves will ultimately defeat the objectives of both growth and development. Our overview of internal migration in India indicates that this is presently the case. With regard to education, the outcomes are also mixed. While some migrants have been able to spend migration earnings on education, the poorest migrants who migrate with their families are not able to educate their children.Seasonally migrant and circulatory labourers, and the lower categories of rural-urban migrants clearly suffer from vulnerabilities caused by their status as migrants. Their numbers are very large and unless social protection programmers are designed and implemented so as to deal with their specific vulnerabilities, it will be very difficult for the country to reach its development goals or its commitment to the international community. Being vulnerable, weak and dispersed, migrants are not able to exercise pressure on policymaking, and India does not have a coherent policy framework for migrants.Fortunately, many social protection programmes in India are evolving in a rights-based direction, which makes it incumbent upon governments to provide entitlements to their citizens. This is a huge positive. For migrants, the notion of local citizenship is complex, and the rights legislations must provide clear responsibilities to governments to give entitlements to migrants. Clear and simple financial and administrative arrangements need to be coordinated by higher-level governments. In general, host governments should accept the principle that the destination government should be responsible for providing social protection arrangements to workers who work in their areas. But financing arrangements by higher governments can help and incentivize the process.

References: -

1. Sarde, Sudhershan R. (2010) Migration in India: Trade Union Perspective in the Context of Neo-Liberal Globalization. Www.imfmetal.org.
2. Kasar, D.V. (1986) Economic analysis of seasonally migrated labour from Beed district. Unpublished thesis submitted to MPKV, Rahuri.
3. The Social Impacts of Migration in India
4. Dr.Dineshappa .Singapur , 2,Sreenivasa K N, International Journal of Humanities and Social Science Invention
5. Bhagat, R.B (2010) "Internal migration in India: Are the underprivileged class migrating More?" Asia-Pacific Population Journal, Vol 25, No1, pp 27-45.
6. Government of maharashtra, a report on 'migration particulars', based on data collected in state sample of, 64th round of national sample survey (july, 2007 – june, 2008)
7. vol.irural-urban migration in india: determinants and factors Sangita kumari
8. International Journal of Humanities and Social Sciences (IJHSS) ISSN(P): 2319-393X; ISSN(E): 2319-3948 Vol. 3, Issue 2, Mar 2014, 161-180

An Economic Analysis of Rural Migration in India

Prof. Suryakant Prabhakar Mane.
Assistant Professor,
Department of Economics,
Gogate Jogalekar College, Ratnagiri

Abstract:-

Migration is term related to the rural and urban area. It is often termed as a movement from one place to another but the movement basically influenced by lots of socio- economic factors which country wise or region wise. Basically, it is assumed that people are moving for economic reasons but this may not be the only reason which affects the migration decision. The paper tries to highlights on the concept of migration, causes of rural migration and its overall impact on both sending areas as well as receiving areas and also explain relationship between rural development and rural migration.

Key Words: *- Migration, rural migration, determinants of migration, Causes of migration, Impact of migration, rural development*

Introduction:-

Migration is a universal phenomenon related to the rural and urban area. In India, particularly interstate and rural urban streams have increased in volume and importance over time. A large number of push and pull factors influence migration pattern especially in case of out migration of male workers. This study analyses the pattern of rural migration in India and tries to identify the significant factors affecting in migration. Migration to urban areas has been mainly for employment purposes for males, whereas marriage is major reason for migration of females in rural as well as urban areas. Population below poverty line in rural as well as urban areas and percentage of irrigated area shows positive and significant relation with volume of out migration.

Rural Migration has become a universal phenomenon in recent years. Millions of people all over the world move out of their normal place of residence to seek their fortune elsewhere (Joseph, 1988). Rural Migration is considered as crucial phenomenon which accompanies economic development. In rural areas of developing economies, there is vicious circle of low agricultural productivity, under employment, low income and poverty. Industrialization and economic development go side by side with the growth and expansion of the urban areas. Migrants tend to shift from regions of lower economic avenues to those of higher economic avenues. Most of time urban places also have an attraction over and above that reflected by narrow employment considerations, but it is difficult to isolate the impact of these attractions. Rural migration is an important instrument of filling demand and supply gaps providing dynamism in the labour market.

Rural migration has important implication for human development. It is normally leads to higher income, savings and remittances with positive implication for human development and poverty reduction. But migrants face hardships in availing basic necessities of life like housing, education and health facilities and adequate food and nutrition. Migrants also experience difficulty in availing banking and credit facility as well as government welfare schemes like PDS etc. Rural migration is a historical reality and has been propounded by modern means of transportation and urban development. The phenomenon of migration is continuous process one and is essential for economic growth and labour market stability.

Objectives:-

1) To study the concept of migration.
2) To analyze the causes and impact of rural migration.
3) To explain the determinants of rural migration.
4) To study relationship between rural migration and rural development.
5) To suggest appropriate measure for reduce rural migration.

Hypothesis:-

1) There is inverse relationship between rural migration and rural development.

Research Methodology:-

This study has been done through desk research. Researcher is mainly focus on secondary data. In this secondary data covered both national and international publications, Books, Journals, Government reports, Reports of government of India, ministry of Rural Development, original articles, review and case study reports with significant implication of other publications related to research available on the websites of international and national institutes have also been reviewed. It helps to present the research paper "An Economic Analysis of Rural Migration in India"

Result & Discussion:-

Migration and its Meaning:

Migration is the movement of either people or animals from one area to another with animals, it's almost always in reference to a seasonal change in location.

"Migration is defined as a move from one migration defining area to another, usually crossing administrative boundaries made during a given migration interval and involving a change of residence" (UN 1993).

"The change in residence can take place either permanent or semi-permanent or temporary basis (Premi, 1990)."

"If the place of birth or place of last residence is different from the place of enumeration, a person is defined as a migrant. On the other hand, if the place of birth and place of enumeration is the same, the person is a non-migrant (Bhagat, 2005)".

Determinants Of Rural Migration

Following equation cleared determinants of rural migration.

$Rm = f(A, F, E, Y, Em \dots\dots n)$

Rm = Rural Migration

A = Age

S = Size of Family

E = Education:

Y = Income from Agriculture

Em = Employment

N = other determinants

F= Function

Causes Of Rural Migration:

Migration is depending upon various causes so here we are explain causes of rural migration.

1) **Employment:** The people migrate in large number from rural to urban areas in search of employment in industries, trade, transport and services. The rural areas does not provide employment to all the people living there. Even the small-scale and cottage industries of the villages fail to provide employment to the entire rural community.
2) **Education**: The people migrate to the urban areas for higher education due to lack of educational facilities in rural areas. Many of them settle down in the cities for earning a livelihood after completing their education, according to 2011 census, about 2.7 percent people migrated for education rural to rural and 4.8 percent migrated rural to urban.
3) **Marriage:** Marriage is a very important social factor of migration. Every girl has to migrate to her in-law's place of residence. Thus, the entire female population of India has to migrate over short or long distance. About 59.0 the percent people shifted their residence rural to rural and 22.4 rural to urban after marriage in 2011.
4) **Health Facilities:** The healthcare institutions and healthcare facilities also important reason for temporary migration. Many people from remote rural areas travel to cities for delicate operations advanced healthcare facilities, diagnosis and convalesce of disease.
5) **Wage Difference:** The wage difference is also an important reason behind migration. Labour always migrate from a place having low wage rate to place which offers high wage rate. We will going to discuss the wage rate difference in detail further.

6) Lack of Security: Political disturbances and interethnic conflicts drive people away from their homes. Large number of people has migrated out of Jammu and Kashmir and Assam during the last due to disturbed conditions so there People also migrate on a short-term basis in search of better opportunities for recreation, health care facilities etc.

7) Urbanization: An urbanization has been a major driver of rural migration. Rates of urbanization influence rural- urban wage differences. An increase in the demand for labour in urban areas so that attract urban wages and increase rural migration.

8) 'Pull' and 'Push' Factors: The push and pull factors are responsible for rural migration. The push factors are poverty, lack of work opportunities, unemployment and underdevelopment, poor economic condition, lack of opportunities, exhaustion of natural resources and natural calamities, scarcity of cultivated land, inequitable land distribution, low agricultural productivity etc., Pull factors attract migrant to an area (area of destination), like, employment and higher education opportunities, higher wages facilities, better working condition. Millions of people migrated from their far-off villages to the big cities of Kolkata, Mumbai or Delhi. The appalling living conditions like slums, lack of safe water, absence of sanitation, overcrowding with the attendant increase in crime, insecurity for women, sexual abuse and exposure to frequent epidemics and AIDs are the immediate outcome of this population shift.

Causes and Streams of Rural Migration (as % share of each stream)

Table: I

Causes	Work and Business		Education		Marriage		Family related		Others		Total	
Years	2001	2011	2001	2011	2001	2011	2001	2011	2001	2011	2001	2011
Rural to Rural	9.3	6.4	1.9	2.7	61.2	59.0	19.4	24.1	8.3	7.7	56.3	47.4
Rural to Urban	29.9	24.3	4.9	4.8	21.8	22.4	34.5	40.6	8.8	7.9	21.8	22.1

Source: Census of India 2001, 2011.

We are dealing with migration from rural area let's have a glance over some causes and streams of this migration according to percentage .According to census of India held in 2011, major factor for migration from rural to urban is- family related factor, and it is about 40.6% While same factor leads to only about 24.1% population to migrate from rural to rural area, hence for same reason such a big percent population move towards urban area instead of rural. One more factor responsible for migration is work and business, About 24.3 % population migrate from rural to urban area and only about 6.4% migrate to rural area About 22.4% population move towards urban part due to marriage and here about 59 % migrate from rural area to another rural part Education is another important factor behind migration , Nearly 4.8% population migrate to urban part and about 2.7% move to rural area. Hence from all these factor and their percentage, for same reason large population move toward urban area and very small percent are migrate from one part of rural area.

Impact of Rural migration:

1) The majority population is migrating from rural area to metropolitan cities and that's why - long term development is not fulfill in rural area.
2) Rural migrations have direct impact on rural area like a lack of skilled labour in rural area.
3) The majority of young and educated population was already migrated toward cities and hence there is lack of modern approach and advance techniques in agriculture sector
4) An educated population is migrated toward cities the population left behind is used as vote bank by politicians, which again leads to poor development of that specific area.
5) The population in rural area decreases due to the migration of individuals. These affect the availability of labor. Most people migrating consist of productive population. This causes disturbance in demographic structure.
6) The rural migration of people in urban areas the density of population in rural areas is considerably declined.

7) Sex ratio is one of the important census statistic, is also influenced by rural migration.
8) Lack of Labor in Agriculture Sector Due to rural-urban wage gap many labors migrate to urban areas. This leads to decrease in agriculture production. In the areas where land is fragmented the use of machinery is not affordable & economical. Hence lack of labor is resulting in affecting profitability of land & decreasing the yield of land. The lack of labor is also lead to increasing in bargaining power of labor during peak period which reduces the surplus of farmer.
9) The migration is leading to increase in population in urban areas. The increasing population is leading to overcrowding & amalgamation in urban areas.
10) there is migration from rural to urban areas, the urban areas start to expand & they swallow up the rural areas near city. As the value of land increases as it is near to urban area, taxes on nearby farmland increase and farmers are forced to sell their land..

Rural Migration and Rural Development:

Rural migration effect to declining availability of labour and productivity, lack of agriculture, lack of modern approach people, political disturbance that wise inverse relationship between Rural migration and rural development.

$$\uparrow \boldsymbol{Rm} = \boldsymbol{Rd} \downarrow$$

Rm = rural migration

Rd = Rural Development

It has clarified from above equation that rural migration and rural development is long term inverse relationship between each other.

Measures:

1) For rural area Increase financial and human resources in migration prone areas.
2) To promote public- private partnership for promotion of safe internal migration.
3) Providing banking facilities for migrants to enable safe and secure transfer of remittances.
4) More focus in national development plans (Five Year Plans, Jawaharlal Nehru National Urban Renewal Mission and City Development Plans).
5) Establishment of a universal national minimum social security package covering minimum wages and labour standards and incorporating portability of benefits in all government social protection schemes and public services.
6) The government should design special outreach strategies for migrants within public services and government programmes.
7) To adopt development strategies in backward areas such as sustainable livelihood opportunities, food security programmes and creating opportunities for access to credit.
8) To Revise the Inter-State Migrant Workmen (Regulation of Employment and Conditions of Service) Act (1979)
9) Provisioning of better and adequate education and health facilities in the rural area is one of the essentials to control the pace and magnitude of migration. Beside, vocational education should be added to the curriculum and especially for rural colleges so as to give a practical exposure to the rural students to get their livelihood.
10) The government should give importance to social sector development especially on housing, drinking water, medical facilities and education too.
11) The government should promote sustainable agricultural practices in general and at the areas where migration is dominant in particular through special provisioning of irrigation, high yield variety seeds, fertilizer in subsidized rate. Beside, provision of agricultural credit facility at large and crop insurance may add to the effort. Increase in agricultural productivity may deter the migration process.
12) The government should give more emphasis to the National Diary Plan to increase milk production and thereby creating avenues to keep hold the people to their indigenous occupations. Similarly focus

should be given on fisheries and poultry as a source of income and employment to revamp the rural economy.

13) The government should encourage other allied sectors to enhance job creation in the villages through high value agriculture like horticulture, floriculture and etc.
14) To increase income and employment, the government should ensure development of non-farm rural activity, beside its farm counterpart. Village Entrepreneurship Program should be initiated and incentives should be provided to the rural youth to start their new venture with the help of available rural resources. To make it more successful, the government should provide training and teach them necessary skills for excellence

Conclusion: -

Rural Migration and related issues are one of the major thrust of research now a day. Rural migration is still largely a survival or a subsistence strategy. The main cause behind the migration is the economic factor; so agriculture and non-farm sector at rural landscape should be given the top priority to control migration. Hence, the government should kick off inclusive rural policies through which credit support and rights based service delivery and other services can be assured to the target demography. Rural-urban migration can be controlled on a large scale if the government will provide all kind of support to the rural migrants for getting their livelihoods and provide them basic amenities for a descent standard of living at the rural areas as like as its urban counterpart. The government should develop public policy by integrating social inclusion in milieu of rural diversity for the wellbeing of all the segments of rural community.

Reference:

1) N.G Hegde, Challenges of Rural Development and Opportunities for providing Sustainable Livelihood: BAIF's Approach International Forum on Frontier Technology for the 21st Century and Potential Collaboration with Kasetsart University, Bangkok, Thailand. May 30-31, 2002.
2) Sangita Kumari, (Mar 2014) Rural-Urban Migration in India: Determinants and Factors International Journal of Humanities and Social Sciences (IJHSS) ISSN (P): 2319-393X; ISSN (E): 2319-3948Vol. 3, Issue 2, Mar 2014, 161-180© IASET
3) Rural-Urban Migration In India – A Critical Review Dr. Amiya Kumar Mohapatra,
4) Aggarwal, Partap C. (1973) 'The Green Revolution and Rural Labour: A study in Ludhiana', New Delhi: Oxford University press.
5) Chattopadhya, Haraprasad (1987) 'Internal Migration in India- A Case Study of Bengal', New Delhi: K.P. Bagchi & Company.
6) Chopra, Radhika (1995) 'Maps of Experiences: Narratives of Migration in an Indian Village', Economic and Political Weekly, Vol. XXX, December 9.
7) Gupta, A.K. (1988) 'Sociological Implication of Rural to Rural Migration: A Case Study of Rural Immigrants in Punjab', Allahabad: Vorah Publications.
8) Report of the working group on migration (2017) Ministry of Housing and Urban Poverty Alleviation
9) Ram B. Bhagat 2017) Migration and Urban Transition in India: Implications for Development, UN/POP/EGM/2017/3.September
10) Ratha, Dilip (2013) 'The impact of remittances on economic growth and poverty reduction' Policy Brief No. 8, September 2013, Migration Policy Institute.
11) Report of Census 2001, 2011.

कोकणातील स्थलांतर रोखण्यासाठीच्या उपाययोजना
(रत्नागिरी व सिंधुदूर्ग जिल्हयांच्या संदर्भात)

प्रा. डॉ.अशोक ज्ञानदेव पाटील,
श्री. एम. एच. खापणे कॉलेज, पाचल

सारांश -

वास्तव्याचे एक ठिकाण सोडून व्यक्ती किंवा व्यक्तीसमूह दीर्घकाळ वास्तव्याच्या हेतूने दुसऱ्या ठिकाणी जातात, त्यांच्या या हालचालीस स्थलांतर असे म्हणतात. प्रागैतिहासिक काळापासून मानव स्थलांतर करीत पृथ्वीच्या कानाकोपऱ्यात गेल्याचे पुरावे उपलब्ध आहेत सदरच्या शोधनिबंधासाठी रत्नागिरी व सिंधुदूर्ग जिल्हयातून होणारे स्थलांतर रोखण्यासाठीच्या काही उपाययोजनांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे. कोकणातील युवकांना रोजगार उपलब्ध करून देणारे अभ्यासक्रम सुरू करण्याची गरज आहे. अशी सुविधा येथे उपलब्ध झाल्यास शहरांकडे शिक्षणासाठी होणारे स्थलांतर रोखण्यास मदत होणार आहे. शेती उद्योग व व्यापाराला अर्थसहाय्य करणारा बँकिंग क्षेत्राचा विकास करणे आवश्यक आहे. मासेमारी व्यवसायाचे पुनरूज्जीवन करणे गरजेचे आहे. जैतापूर अणुऊर्जा प्रकल्प, नाणार येथील रिफायनरी प्रकल्प, आंबोळगड प्रकल्प या प्रकल्पासारखे मोठे प्रकल्प कोकणामध्ये सुरू झाले तर येथील स्थलांतर रोखण्यास मदत होणार आहे. कोकणातून शहरांकडे होणारे स्थलांतर रोखण्यासाठी वाहतूक व दळणवळण क्षेत्रांचा विकास होणे गरजेचे आहे. कोकणातील स्थलांतर रोखण्यासाठी 'पाणी अडवा पाणी जिरवा' या घोषवाक्यांची यशस्वी अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे. पर्यटन उद्योगाला आवश्यक असणाऱ्या सेवा, सुविधा व व्यवस्था निर्माण करणे आवश्यक आहे. स्त्रीयांना व महिला बचतगटांना रोजगाराच्या विविध संधी निर्माण केल्या तर येथील स्थलांतराचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होणार आहे. कोकणातील कृषिक्षेत्राचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी शेतकऱ्यांना आर्थिक मदत, मालाला हमीभाव, पिक विमा व निर्यात व्यवस्था उत्तम निर्माण करणे गरजेचे आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये -

1) स्थलांतर संकल्पनेचा अभ्यास करणे.

2) कोकणातील स्थलांतर रोखण्यासाठीच्या उपाययोजना सुचविणे.

संशोधन पध्दती -

सदरच्या शोधनिबंधासाठी दुय्यम माहितीचा आधार घेण्यात आला आहे. त्यामध्ये विविध संदर्भग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट, इ. चा वापर केला आहे.

संशोधनाच्या मर्यादा -

या शोधनिबंधात कोकणातील रत्नागिरी व सिंधुदूर्ग या दोन जिल्हयांची अभ्यासासाठी निवड केली आहे

प्रस्तावना -

वास्तव्याचे एक ठिकाण सोडून व्यक्ती किंवा व्यक्तीसमूह दीर्घकाळ वास्तव्याच्या हेतूने दुसऱ्या ठिकाणी जातात, त्यांच्या या हालचालीस स्थलांतर असे म्हणतात. प्रागैतिहासिक काळापासून मानव स्थलांतर करीत पृथ्वीच्या कानाकोपऱ्यात गेल्याचे पुरावे उपलब्ध आहेत आधुनिक काळात व्यक्ती एका ठिकाणाहून शहरातून,

गावातून, प्रदेशातून, राज्यात किवा देशात स्थलांतरीत होत असतो. त्यामुळे स्थलांतराचे अनेक प्रकार असल्याचे लक्षात येते. तरी देखील देशातंर्गत स्थलांतर आणि आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर असे दोन प्रमुख प्रकार मानले जातात. भारतामध्ये ग्रामीण भागातून व मागास प्रदेशातून किंवा राज्यातून शहराकडे मोठ्या प्रमाणात लोकांचे स्थलांतर होताना आढळते. याचे सर्वात महत्वाचे कारण म्हणजे काळाबरोबर त्या प्रदेशांचा विकास झालेला नाही आणि तेथे रोजगाराच्या संधी उपलब्ध नाहीत. त्यामुळे तेथील लोक मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर करतात.

महाराष्ट्राच्या सहा प्रशासकीय विभागापैकी कोकण हा एक विभाग आहे. यामध्ये मुंबई, मुंबई उपजिल्हा, रायगड, रत्नागिरी, सिंधुदूर्ग, ठाणे व पालघर या जिल्हयांचा समावेश होतो. हा प्रदेश अरबी समुद्र आणि सहयाद्री पर्वताच्या डोंगररांगा यांच्यामध्ये वसला असून समुद्रकिनाऱ्याची लांबी 720 कि.मी. एवढी विस्तीर्ण आहे. कोकण भूमी अपार निसर्ग सौंदर्याने नटलेली आहे. मात्र या प्रदेशाचा आधुनिक काळात फारसा विकास न झाल्यामुळे येथील लोकांचे मोठ्या प्रमाणात मुंबई व इतर शहरामध्ये स्थलांतर होत आहे. सदरच्या शोधनिबंधासाठी रत्नागिरी व सिंधुदूर्ग जिल्हयातून होणारे स्थलांतर रोखण्यासाठीच्या काही उपाययोजनांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

रत्नागिरी जिल्हयाचे क्षेत्रफळ 8,208 चौ.कि.मी. एवढे असून सिंधुदूर्गचे क्षेत्रफळ 5207 चौ.कि.मी. एवढे आहे. 2011 च्या जनगणेनुसार रत्नागिरी जिल्हयाची लोकसंख्या 16,777 एवढी असून सिंधुदूर्गची लोकसंख्या 8,48,868 एवढी आहे. रत्नागिरी जिल्हयाची लोकसंख्या घनता 210 प्रति चौ.कि.मी. आणि सिंधुदूर्गची लोकसंख्या घनता 160 प्रति चौ.कि.मी. आहे. दोन्ही जिल्हयाची लोकसंख्या विरळ असल्याचे महत्वाचे कारण म्हणजे येथून मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर हे होय. हे स्थलांतर रोखण्यासाठी उपाययोजना करणे अतिशय आवश्यक वाटते.

उच्च शिक्षणाची उत्तम व्यवस्था -

कोकणामध्ये उच्च शिक्षण देणारी अनेक महाविद्यालये उदयाला आली आहेत. त्यामधून पारंपरिक, औद्योगिक व वैज्ञानिक शिक्षण दिले जात आहे. मात्र स्थानिक गरजा विचारात घेवून त्यावर आधारीत अभ्यासक्रम असणारे शिक्षणक्रम सुरू करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी सर्वात महत्वाचे म्हणजे गेली अनेक वर्षे स्वतंत्र कोकण विद्यापिठाची करण्यात येणारी मागणी पूर्ण केली पाहिजे. या विद्यापिठाने कोकणातील युवकांना रोजगार उपलब्ध करून देणारे अभ्यासक्रम सुरू करण्याची गरज आहे. अशी सुविधा येथे उपलब्ध झाल्यास शहरांकडे शिक्षणासाठी होणारे स्थलांतर रोखण्यास मदत होणार आहे.

लघुउद्योगांना चालना -

कोकणाला निसर्गाने खूप मोठी देणगी दिलेली आहे. त्याचा उपयोग करून याठिकाणी अनेक उद्योग करता येतात. रत्नागिरी-सिंधुदूर्गातील अनेक खेड्यापाड्यातून लहान लहान उद्योग सुरू आहेत. मात्र त्यांची व्याप्ती वाढवून रोजगार निर्माण करणे गरजेचे आहे. फळप्रक्रिया उद्योग, काथ्या उद्योग, कोकण कपिला, देशी गाईंची पैदास व तिची उत्पादने, सागरी संपत्तीवर आधारीत अनेक लघुउद्योग इ. करण्याची संधी याठिकाणी उपलब्ध आहे. त्याकरीता आवश्यक व्यावसायिक, आर्थिक व मानसिक सहकार्याची आवश्यकता आहे.

बँकिंग क्षेत्राचा विकास -

रत्नागिरी व सिंधुदूर्गमध्ये शेती उद्योग व व्यापार यांचा विकास न झाल्यामुळे बँकिंग क्षेत्र विकसित झालेले नाही. स्थलांतर रोखण्यासाठी शेती उद्योग व व्यापाराला अर्थसहाय्य करणारा बँकिंग क्षेत्राचा विकास

करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी राष्ट्रीयकृत बँकांच्या शाखांची संख्या अधिक करणे गरजेचे आहे. त्यांच्यामार्फत कर्ज पुरवठ्याच्या सुविधा निर्माण करता येतील.

मासेमारी व्यवसायाला सहकार्य -

मत्स्य व्यवसाय संकटात सापडल्यामुळे स्थानिक मच्छिमारांना आपला व्यवसाय बंद करून त्यांच्यावर स्थलांतर करण्याची वेळ आली आहे. दर्याचा राजा म्हणून ओळख असलेल्या या समाजाला आपला पारंपरिक व्यवसाय सोडून उपजिविका चालविण्यासाठी शहरांकडे धाव घ्यावी लागत आहे. कोकण किनारपट्टीवरील सध्याची यांत्रिक बोटीची संख्या 9687 आणि बिगर यांत्रिकी बोटींची संख्या 1390 आहे. त्यापैकी रत्नागिरी व सिंधुदूर्ग जिल्ह्यातील बोटींची संख्या 2393 एवढी आहे. त्यामध्ये काम करणाऱ्या संबंधित लोकांची संख्या सुमारे 22 लाख एवढी मोठी आहे. समुद्रकिनाऱ्यावरील प्रकल्प, औद्योगिक वसाहती मधून बाहेर पडणारे दूषित पाणी, शहरांमधून वाहत येणारी गटारे व प्लास्टिक, वाळू उपसा व खोलीकरण यामुळे मत्स्यबीज मोठ्या प्रमाणावर नष्ट होऊन या व्यवसायावर संकट आले आहे. यासाठी शासनाने मासेमारी व्यवसायाचे पुनरूज्जीवन करणे गरजेचे आहे.

उद्योगधंद्याचा विकास -

जगातील सर्वच देशामध्ये समुद्रकिनाऱ्यावर मोठे प्रकल्प किंवा उद्योगधंदे उभारलेले पहावयास मिळतात. पर्यावरणाची योग्य काळजी घेतल्यास कोकणात अनेक उद्योगधंदे सुरू करता येणे शक्य आहे. मात्र गाडगीळ कमिटी, कस्तुरीरंगन समिती व सुब्रम्हण्यम अभ्यासगट या सर्वांनी या उद्योगधंद्याची प्रगती रोखून धरली आहे. त्यामुळे उद्योजक कोकणात येण्यास तयार नाहीत. त्याचबरोबर सरकारचे धोरण सतत बदलत राहिल्याचा फटका देखील उद्योगांना बसतो. जैतापूर अणुऊर्जा प्रकल्प, नाणार येथील रिफायनरी प्रकल्प, आंबोळगड प्रकल्प यांना झालेला तीव्र विरोध यामुळे कोकणचा विकास होत नाही. या प्रकल्पासारखे मोठे प्रकल्प कोकणामध्ये सुरू झाले तर येथील स्थलांतर रोखण्यास मदत होणार आहे. महाराष्ट्रातील उद्योगधंद्याचे विकेंद्रीकरण करण्याच्या उद्देशाने महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाची स्थापना 1963 मध्ये करण्यात आली. त्यामुळे रत्नागिरी जिल्ह्यात मिरजोळे व लोटे परशुराम याठिकाणी औद्योगिक वसाहती निर्माण झाल्या. मात्र अद्यापही त्यांचा विकास झालेला नाही. औद्योगिक वसाहतीच्या समस्या सोडविणे आणि नव्या औद्योगिक वसाहतींची स्थापना करणे स्थलांतर रोखण्यास गरजेचे आहे. सिंधुदूर्ग जिल्ह्यातील आडाळी ता. दोडामार्ग येथे औद्योगिक क्षेत्र विकसित केले जाणार असून तेथे प्रदुषणमुक्त व पर्यावरणपूरक असे उद्योगधंदे करण्यात येणार आहेत. त्याचा फायदा घेण्यासाठी युवकांनी पुढे येण्याची गरज आहे. सुरूवातीच्या काळात येथील जनतेकडून कोकणात येणाऱ्या प्रकल्पांनाअसलेला विरोध आता कमी झाला आहे. सरकारने हे प्रकल्प रद्द न करता ते मार्गी लावावेत व बेरोजगारी संपवावी अशी मागणी जनतेतून होऊ लागली आहे.

किमान कौशल्यावर आधारीत शिक्षण -

कोकणच्या भौगोलिक परिस्थितीचा अभ्यास करून कोकणातील शिक्षण व कौशल्याधिष्टीत अभ्यासक्रम यांच्या गरजा लक्षात घेऊन शिक्षणपध्दतीत बदल करणे गरजेचे आहे. कोकणामध्ये अभियांत्रिकी, औषधनिर्माण, कृषी व व्यवस्थापन यामध्ये उच्चशिक्षण देणारी काही महाविद्यालये व शिक्षणसंस्था कार्यरत आहेत. मात्र कोकणच्या गरजा विचारात घेऊन कौशल्यावर आधारीत अभ्यासक्रम मोठ्या प्रमाणात सुरू केले तर मोठ्या प्रमाणात मनुष्यबळ निर्माण होईल. बार्टी, एम.सी.ई.डी., मिटकॉन व केंद्र सरकारची स्किल इंडीया योजना

यांच्यामार्फत अनेक स्किल डेव्हलपमेंट प्रोग्रॅमचे प्रशिक्षण दिले जाते. त्याचा जास्तीत जास्त फायदा तरूण-तरूणींनी घेतला पाहिजे.

वाहतूक व दळणवळण सुधारणा -

कोकणातून शहरांकडे होणारे स्थलांतर रोखण्यासाठी वाहतूक व दळणवळण क्षेत्रांचा विकास होणे गरजेचे आहे. या पायाभूत सुविधांचा विकास झाला तर शेती, उद्योग, व्यापार व पर्यटन यांच्या माध्यमातून कोकणातील लोकांना रोजगार उपलब्ध होणार आहे. त्यादृष्टीने कोकण रेल्वे, राष्ट्रीय रस्ते वाहतूक, हवाई वाहतूक, दूरध्वनी व इंटरनेट सेवा यांचा विकास होणे गरजेचे आहे. सिंधुदूर्ग जिल्ह्यातील चिपी येथे विमानतळ उभारण्यात आले आहे. त्याचा उपयोग मोठ्या प्रमाणात हवाई वाहतूकीसाठी केला तर सिंधुदूर्गात गोव्याप्रमाणे पर्यटकांच्या संख्येत भर पडणार आहे. शिवाय रत्नागिरी विमानतळाच्या कामाला देखील गती देणे आवश्यक आहे.

या दोन्ही विमानतळांचा समावेश उड्डाण योजनेमध्ये करण्यात आला आहे. ग्लोबल एव्हीएशन समिट अंतर्गत व्हीजन 2040 या संकल्पनेव्दारे विमानाचे सुटे भाग निर्मितीचा कारखाना व युवक युवतींना प्रशिक्षण हे उपक्रम हाती घेण्यात येणार आहेत. कोकण रेल्वे मार्गाचे दुपदरीकरण करणे, स्थानके सुसज्ज करणे व दोन्ही जिल्ह्यासाठी जादा गाड्या व बाहेरील राज्याना जाणाऱ्या गाड्यांना जादा थांबे देण्याची गरज आहे. मुंबई-गोवा राष्ट्रीय मार्गाचे रखडलेले काम वेगाने पूर्ण करणे व दोन्ही जिल्ह्यातील राज्य मार्ग व जिल्हा मार्ग यांचे बांधकाम व दुरूस्ती करुन वाहतूक सुधारणा करणे गरजेचे आहे याबरोबरच विस्कळीत असलेली दुरध्वनी व इटरनेट सेवा सुरळीत करणेही तितकेच गरजेचे आहे.

जलव्यवस्थापनाची गरज -

महाराष्ट्रात सर्वाधिक पाऊस कोकणातील सर्व जिल्ह्यामध्ये पडतो. मात्र योग्य नियोजनाअभावी पावसाचे पडणारे पाणी सहयाद्रीच्या पर्वतरांगामधून वाहून जाऊन वेगाने समुद्राला जाऊन मिळते पावसाळ्यात दुथडी वाहणाऱ्या नद्या पावसाळा संपताच कोरड्या पडतात आणि लोकांना पाणी टंचाईच्या समस्येला सामोरे जावे लागते. त्यामुळे कोकणातील लोक शहराकडे स्थलांतर करतात. कोकणात पडणाऱ्या प्रचंड पावसाचे पाणी अडवून त्याचा शेतासाठी व शेतीपुरक उद्योगासाठी वापर केला तर कोकणातील स्थलांतर थांबण्यास मदत होणार आहे. 'पाणी अडवा पाणी जिरवा' या घोषवाक्यांची यशस्वी अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे. केवळ उद्दिष्टपूर्तीसाठी नव्हे तर पाणी टंचाईवर मात करण्यासाठी जलव्यवस्थापानाची गरज आहे. कोकणामध्ये अनेक मोठे, मध्यम व लघु प्रकल्प पूर्ण झाले आहेत मात्र त्यामध्ये अडविलेल्या पाण्याचा शेतीसाठी मोठ्या प्रमाणात उपयोग होत नसल्याचे आढळते. त्याबाबत कोकणात लोकजागृती करणे गरजेचे आले. यासाठी स्वयंसेवी संस्था आणि शासन यांच्या प्रयत्नाची गरज आहे. म्हणजेच पाणी आहे तेथे त्याचा शेती व उद्योगासाठी कमी वापर आणि पाणी नाही तेथे पाणीटंचाई अशी परिस्थिती आहे.

पर्यटन उद्योगाला चालना -

गोव्याप्रमाणेच कोकणाला भौगोलिक, नैसर्गिक, सांस्कृतिक व सामाजिक समृध्द परिस्थिती लाभली आहे. मात्र गोव्याप्रमाणे कोकणामध्ये पर्यटन उद्योगाचा विकास झालेला नाही. रत्नागिरी व सिंधुदूर्ग जिल्ह्यातील अनेक गावातील निसर्गसृष्टी, पर्यावरण, जैवविविधतेने नटलेल्या परिसंस्था, देवराया, जंगले, प्राचीन मंदिरे, स्मारके, किल्ले, पुरातन वास्तू, राजवाडे, गुंफा, भुयारे, कातळ शिल्पे, मूर्ती, लोककला, कारागिरी, खादयसंस्कृती, बोलीभाषा, पेहराव, परंपरा यांचा मोठा वारसा लाभला आहे. याचा आधार घेण्यासाठी जगभरातील पर्यटक

कोकणात येऊ शकतात. शेजारील गोवा राज्याची अर्थव्यवस्था पर्यटन उद्योगावर भक्कम बनली असताना कोकणामध्ये मात्र पर्यटक थांबत नाहीत. यासाठी पर्यटन उद्योगाला आवश्यक असणाऱ्या सेवा, सुविधा व व्यवस्था निर्माण करणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्र शासनाने निर्माण केलेल्या व्यवस्था त्याकरीता अपुऱ्या पडतात. जगभरातील अनेक पर्यटक मुंबई-गोवा या राष्ट्रीय महामार्गावरून प्रवास करतात. मात्र त्यापैकी थोडेच पर्यटक रत्नागिरी-सिंधुदूर्गातील ठराविक पर्यटन स्थळांना भेट देवून पुढे जातात गोव्याप्रमाणेच येथेही चांगली पर्यटन स्थळे असूनदेखील पर्यटक तिकडे फिरकत नाहीत. रत्नागिरी जिल्ह्यातील महाबळेश्वर म्हणून ओळख असलेल्या माचाळ या पर्यटन स्थळापर्यंत रस्ता होऊ शकलेला नाही. कृषी पर्यटनातून खूप मोठी संधी आहे दोन्ही जिल्ह्यात मोजकीच कृषी पर्यटनस्थळे उदयास आली आहेत. मात्र त्यांनाही फारशी प्रसिद्धी नाही. शासनाने कृषी पर्यटन उद्योगाला चालना देण्यासाठी चॅम्पियन सेक्टर योजना आखली आहे. त्यासाठी पाच हजार कोटी रूपयांचा निधी मंजूर झाला आहे. मात्र यासाठी एकही प्रस्ताव सादर झाला नसल्याने या क्षेत्रातील उदासिनता झटकण्याचे आवाहन प्रशासनासमोर आहे.

महिला बचत गटांना बळकटी -

सन 2011च्या जनगणनेनुसार रत्नागिरी जिल्ह्यामध्ये दर हजारी पुरूषामागे 1123 आणि सिंधुदूर्गमध्ये 1036 एवढी स्रीयांची संख्या आहे. त्यासाठी स्त्रीयांना रोजगाराच्या विविध संधी निर्माण केल्या तर येथील स्थलांतराचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होणार आहे. त्यासाठी शासन व स्वयंसेवी संस्थांनी महिलांना आत्मनिर्भर बनविण्यासाठी उपक्रम राबविणे गरजेचे आहे. त्यादृष्टीने रत्नागिरी जिल्ह्यात माणदेशी फांऊडेशन व डाऊ केमीकल यांनी काम सुरू केले आहे. त्यांनी अनेक गावातील शाळा, महाविद्यालये, ग्रामपंचायतींना प्रत्यक्ष भेटी देवून महिलांना जागृत केले आहे त्याचा जास्तीत जास्त फायदा घेण्याची गरज आहे. या संस्था महिलांना व्यावसायिक प्रशिक्षण देवून त्यांना यशस्वी उद्योजिका बनविण्यासाठी प्रयत्नशील आहेत. त्यासाठी दोन्ही जिल्ह्यातील महिलांचा सहभाग वाढणे गरजेचे आहे. प्रशिक्षण घेतलेल्या महिलांना किंवा त्यांच्या गटाला अर्थसहाय्य मिळविणे, कमीत कमी खर्चात उत्पादन सुरू करणे, उत्पादित वस्तू किंवा सेवा यांचे वितरण करणे, बाजारपेठा मिळवून देणे, अनुभवी व्यक्तींचे मार्गदर्शन देणे इ. मदत केली जाते. याचा फायदा महिला बचत गटांनी घेणे गरजेचे आहे. याशिवाय व्यवसाय मार्गदर्शन केंद्रामार्फत अनेक उपक्रम राबविले जातात. त्यांनाही महिला गटांनी सकारात्मक प्रतिसाद दिला तर त्यांना आपले गाव सोडून शहरात धाव घेण्याची गरज भासणार नाही.

कृषी क्षेत्राचा सर्वांगिण विकास

कोकणातील लोकांचा प्रमुख व्यवसाय शेती आहे. देशातील अन्नधान्य पिकविणारा शेतकरी सध्या अभूतपूर्व स्थितीतून वाटचाल करत आहे अशा वेळी कोकणातील शेतकऱ्यासमोर अनेक समस्या उभ्या आहेत. त्या सोडविण्यासाठी सरकारने पुढे येणे गरजेचे आहे. पारंपरिक शेती सोडून त्याने आधुनिक पध्दतीने शेती करावी यासाठीचे मार्गदर्शन अपुरे पडत आहे. कोकणासाठी स्वतंत्र बाळासाहेब सावंत कृषी विद्यापीठ दापोली येथे स्थापन करण्यात आले आहे. या विद्यापिठाच्या विस्तार विभागाचे काम अपुरे पडत असल्याने जिल्ह्यामध्ये फळबाग लागवड, दुग्धव्यवसाय, पशुपालन, भाजीपाला लागवड, इ. उत्पादनाला जगाच्या बाजारपेठेत चांगली मागणी आहे. आंबा निर्यातीसाठी शासनाने मॅंगोनेट योजना सन 2014-15 पासून सुरू केली आहे. या योजनेत सहभागी झालेल्या शेतकऱ्यांचा आंबा युरोप, अमेरिका व जपानला निर्यात केला जातो. नोंदणी दरम्यान शेतकरी

कोणत्या देशात हापूसची निर्यात करणार आहे त्याची माहिती ऑनलाईन नोंदवून त्या देशाच्या सुचनेनुसार उत्पादन घेतले जाते. सन 2014-15 मध्ये या योजनेत 1706 शेतकरी सहभागी झाले होते. यावर्षीपर्यंत 4336 शेतकरी त्यामध्ये सहभागी झाले आहेत. अशा योजनांचा जास्तीत जास्त फायदा शेतकऱ्यांनी घेतला तर त्यांना चांगली बाजारपेठ मिळेल. काजू आणि इतर पिकांसाठी अशा प्रकारच्या बाजारपेठा मिळवून देण्याच्या योजना सुरू करणे गरजेचे आहे. त्यामुळे शहराकडे जाणारा शेतकरी गावात राहून शेतीकडे लक्ष देईल

संदर्भ -

1. Social Problem in India - Purushottama G. S., Himalaya Publishing House, Mumbai.
2. मराठी विश्वकोष (ऑनलाईन) - महाराष्ट्र राज्य राज्य मराठी विश्वकोष निर्मिती मंडळ मुंबई.
3. www.un.org, Migration Information.
4. Financing Small Scale Industry - Patra, Mishra & Lall, Discovery Publishing House, New Delhi.
5. वृत्तपत्रे - दै. पुढारी, सकाळ, लोकमत
6. वाटा समृद्धीच्या - सकाळ वर्धपान दिन विशेषांक

सक्तीच्या स्थलांतराची दुःखरी नस - झाडाझडती

प्रा. डॉ. विकास शंकर पाटील,
श्री. एम. एच. खापणे कॉलेज, पाचल

प्राचीन काळापासून माणसाचे स्थलांतर सुरू आहे. मानव हा इतर प्राण्यांपेक्षा बुध्दीमान असल्यामुळेच मानव प्राणी शेती करू लागला. इतर प्राण्यांसारखे त्याचे स्थलांतर थांबले. तो एकत्र राहू लागला. मानवाने बुध्दीच्या बळावर विज्ञान, तंत्रज्ञानाच्या साहयाने स्वतःची प्रगती केली. मानव एकत्र वस्ती करून राहू लागला. त्यातूनच गावे, खेडी, शहरे निर्माण झाली. ग्रामीण भागातून शहरीभागात नोकरी, व्यवयास, शिक्षणाच्या निमित्ताने लोक येऊ लागले. यातूनच स्थलांतर सदैव होतच राहिले. विशेषकरून कोकणातून नोकरीच्या निमित्ताने मुंबईला होणाऱ्या स्थलांतराची संख्या मोठी आहे. कोकणात यामुळे खेडी ओस पडत आहेत. ही स्थलांतराची समस्या कोकणात खूपच मोठी आहे. नोकरी, शिक्षण, व्यवसाय यासाठी जसे स्थलांतर होते त्याप्रमाणे मानवाने आपल्या विकासासाठी अनेक व्यवसाय, उद्योग निर्माण केले. शेतीविकासासाठी अनेक नव्या योजना आणल्या. बारमाही शेती ओलीताखाली रहावी म्हणून त्याने धरणांची निर्मिती केली. धरणांच्या निर्मितीतून खूप मोठा जमिनीचा भाग पाण्याखाली आला. उत्पन्न वाढले. पण जमिनीतून भरघोस पिक मिळवायचे असेल तर आधी काही दाण्यांना स्वतःला जमिनीत गाडून घ्यावे लागते. त्याप्रमाणेच धरण बांधत असताना अनेक गावांना या धरणाच्या क्षेत्रात गाडून घ्यावे लागले. लोकांना जमिनीवर तरारून आलेले पिक दिसते पण जमिनीत गाडून घेणारे दाणे दिसत नाहीत. त्याप्रमाणेच धरणांमुळे ओलिताखाली आलेली जमिन आपणाला दिसते पण त्या धरणाच्या पोटात गडप झालेल्या गावातील लोकांच्या व्यथा वेदना मात्र कोणाला दिसत नाहीत. दुसऱ्यांचे भाग्य उजळण्यासाठी सक्तीने या लोकांना स्थलांतरीत व्हावे लागते. आपला गाव, आपली गावपांढरी सोडून दुसऱ्यांच्या गावी या लोकांना परागंदा व्हावे लागते. तेथील गावाच्या बाहेर ही धरणग्रस्तांची वस्ती असते. आयुष्यभर धरणग्रस्त म्हणून हेटाळणी या लोकांच्या भाळी लिहिली जाते. यांचे स्थलांतर होत असताना शासकीय पातळीवर होणारी या गोर गरीब जनतेची पिळवणूक, लालफितीत अडकलेला शासकीय कारभार आणि अधिकाऱ्यांची माजोरी, गावातील राजकारण आणि त्यातच तपलेले अर्थकारण, स्वार्थाने गाठलेली परिसिमा व मानवी मनातील भावभावनांचे प्रत्ययकारी दर्शन या धरणग्रस्तांच्या पुनर्वसनातून आपणास दिसते. शासनाने मानवी विकासासाठी निर्माण केलेल्या व आणलेल्या योजनात गोरगरीब जनतेची कशी होरपळ होते, त्यातून या लोकांचे कसे स्थलांतर होते याचे दर्शन अनेक मराठी कादंबऱ्यातून घडते. धरणग्रस्तांच्या दुःखाचा आलेख मांडणारी 'झाडाझडती' ही अशीच एक कादंबरी आहे की जी धरणग्रस्तांच्या जीवनाची झाडाझडती घेते.

- **विश्वास पाटील यांचा स्थलांतराशी संबंध -**

महाराष्ट्र शासनाच्या विविध विभागात आय.ए.एस. अधिकारी म्हणून यशस्वीपणे काम करणारे विश्वास पाटील हे मराठीतील प्रतीतयश लेखक आहेत. अंबी, पांगिरा, क्रांतिसूर्य, पानिपत, झाडाझडती, महानायक यांसारख्या कादंबऱ्या लिहून मराठी वाडमयात आपला वेगळा ठसा त्यांनी उमटवला आहे.

शासकीय सेवेत काम करतांना सामान्य माणसांच्या प्रश्नांची जटिलता व ती सोडवण्याची त्यांची असणारी तळमळ ही त्यांच्या 'झाडाझडती' कादंबरीच्या लेखनातून दिसून येते. १९९१ साली त्यांची 'झाडाझडती' कादंबरी प्रकाशित झाली. या कादंबरीने सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि सांस्कृतिक अशा सर्व पातळ्यांवर ग्रामीण जीवनाशी, मातीशी जुळलेले नाते आणि ते तुटत असताना सामान्य माणसांची होणारी तगमग चित्रित केली आहे. धरणग्रस्तांच्या मुक्या वेदनांना धारधार शब्दांनी प्रकट करण्याचे सामर्थ्य विश्वास पाटलांनी यातल्या पात्रांना दिले आहे. अनेक धरणग्रस्तांच्या स्थलांतराच्या प्रश्नाला भिडण्याचे काम या कादंबरीने केले आहे.

शासकीय सेवेत काम करताना सर्वसामान्यांच्या प्रश्नांची जाण असल्यामुळेच विश्वास पाटलांनी विविध ठिकाणांच्या धरणग्रस्तांची माहिती घेऊनच या कादंबरीचा पट उलगडला आहे. धरणग्रस्त या शब्दातील सदैव दुखरी नस त्यांनी अचूक पकडली आहे.

- **झाडाझडती-स्थलांतरीतांच्या दुःखाची सदैव दुःखरी नस**

'झाडाझडती' कादंबरीच्या शिर्षकाप्रमाणेच विश्वास पाटलांनी धरणग्रस्तांच्या दुःखाची, व्यथा-वेदनांची, होणाऱ्या फरफटीची झाडाझडती घेतली आहे. एखादे पूर्ण झालेले धरण बघतांना आपणास खूप मोठे समाधान वाटते. त्या धरणातील जलसाठा आणि धरणाच्या क्षेत्रातील ओलिताखाली आलेली जमीन पाहिल्यावर आपणास समाधान वाटते पण याच धरणाकडे पाहताना आपल्या पूर्वाआयुष्याचा पट डोळ्यासमोर येऊन, आपले अस्तित्वच संपवून टाकणाऱ्या त्या धरणाकडे घृणास्पदपणे नेत्रकटाक्ष टाकून त्या आठवणींनीपासून दूर जणारा धरणग्रस्त, सर्वसामान्यांपासून, या धरणग्रस्तांच्या दुःखात स्वतःचे हात ओले करून घेणाऱ्या, समाजातील सर्वच घटकांना डोळ्यासमोर उभा करण्याचे काम विश्वास पाटलांनी उत्तम प्रकारे केले आहे.

जांभळी गाव धरणामुळे उठणार आहे हे समजताच जांभळीकरांचा संघर्ष सुरू होतो. शासनाच्या कोणत्याही योजनेस प्रकल्पबाधितांचा जसा विरोध होतो, त्याप्रमाणेच येथेही विरोध होतो. जातीने हरिजन असणारा पण पेशाने शिक्षक असणारा वसंता खैरमोडे या साऱ्यांचे नेतृत्व करतो. गावची जागृत देवता काळूबाई आपल्या लढ्याला यश देईल या आशावादाच्या बळावर गावकरी मोठा संघर्ष उभा करतात. खासदारांना विकासाच्या नावाखाली हा प्रकल्प रेटायचा आहे. त्यामुळे ते ही खैरमोडे गुरूजींना विकासासाठी कोणीतरी झीज सहन करायला पाहिजे अशा शब्दांत विणवितात. खासदार व शासनाकडून प्रकल्पाचा रेटा सुरू होतो. जांभळीवासीय सर्व सामर्थ्यानिशी या प्रकल्पाला कडाडून विरोध करून हा प्रकल्प न लादण्याची विनंती करतात. परंतु मायबाप सरकार सामान्य माणसांच्या विकासाच्या नावाखाली सर्वसामान्य माणसांनाच नागवतात. शासकीय यंत्रणेचा सढळ हाताने वापर करत साध्योभोळ्या जांभळीवासीयांना सरकारी सापळ्यात अडकवले जाते.

खैरमोडे गुरूजींचा संघर्ष हा सर्वसामान्य माणसांना न्याय मिळावा यासाठी आहे. त्या वेळी गावच्या या संघर्षात केंद्रस्थानी राहून गावकऱ्यांना न्याय देण्यासाठी ज्याने प्रयत्न करायला हवेत तो सरपंच मात्र या संघर्षात आपला कसा फायदा होईल या विचाराने आपल्या तुंबड्या भरून घेण्यात गर्क असल्याचे दिसते. धरणग्रस्तांना जमीनी देतांना मोठा भेदभाव झाल्याचे आपणास दिसते. सरपंच आणि त्याच्या चेल्यांना चांगला लाभ होतो. खासदारांचा मुलगा सर्जेराव आपणास हवी ती जमिन सरकारी अधिकाऱ्यांना विविध प्रलोभने दाखवून आपल्या पदरात पाडून घेतो. या जमीनवाटपात परवड होते ती निरक्षर, अज्ञानी, साधेभोळे दरिद्री, मोलमजुरी करून जगणाऱ्यांची.

'धरणग्रस्त' होणे म्हणजेच आपल्याच मुलखातून आपण परागंदा होण्यासारखे आहे. आपला संसार, जनावरं, आपले देव, संस्कृती आपल्या पाठीवर घेऊन भटकत राहणे. हे जीवन असे आपल्याच पिढीच्या नाही तर पुढील कित्येक पिढ्यांच्या वाट्याला येणे या वास्तवाची जाणिव असल्याने चिवट खैरमोडे गुरूजी संघर्ष करत राहतात. गावकऱ्यांच्या मनातील स्वाभिमान जागवत राहतात. त्यांच्यातील संघर्षाची ज्योत तेवत ठेवतात पण त्यांच्यावरच खोटेनाटे आरोप लावून त्यांनाच अटक केले जाते. गुंडाकरवी मारहाणीचेही प्रकार होतात. पण कोणत्याही धाकधपटशहांना न घाबरता गुरूजी गावकऱ्यांसाठी संघर्ष करत राहतात. त्यांनाही कौटुंबिक पातळीवर सुख नाही. देखण्या मुलीच्या लग्नाच्या काळजीने ते अस्वस्थ होतात. स्वतःच्या तत्वाविरोधी जावून मुलीच्या लग्नात हुंडा देतात. तरीही ती दोन लेकरांसह माघारी येते. सत्ता, संपत्ती याने माजोर झालेले लांडगे तिच्यावर बलात्कार करतात पण थकल्या गात्रात रग असूनही लेकीच्या अब्रुपायी मास्तरांना गप्प बसावे लागते. आता आपल्याला शिक्षणच या बुडण्यापासून वाचवू शकेल तेव्हा तुम्ही खूप शिका असा मुलांना पोटतिडकीने सल्ला देणारा हा हाडाचा शिक्षक झोपेतच गतप्राण होतो. त्यांच्या प्रेतालाही स्मशानात खोळंबावे लागते. ही खूप मोठी शोकांतिका त्यांच्या वाट्याला येते.

हैबती, सुभानराव यासारखी पात्रे संघर्ष करताना दिसतात. आपल्या नोकरीसाठी हेलपाटे मारणारा हैबती शेवटी आपल्या वाट्याच्या जमिनीसाठी संघर्ष करतो. धनदांडग्याच्या अहंकारातून त्याला मारले जाते. त्याच्या नशिबी दवाखानाही येत नाही. मध्येच त्याचा मृत्यू होतो सुभानरावासारखा संघर्ष करणारा तरूण नियती बनून धनदाडग्यांनी उभ्या केलेल्या संकटासमोर गुडगे टेकतो व परिस्थितीला शरण जाताना दिसतो. मुलाच्या मृत्यूचं दुःख पचवूनही साऱ्या जांभळीवासीयांना न्याय मिळावा म्हणून आपल्या दुःखण्यातून उठून कणखरपणे संघर्ष करण्यासाठी पुढे येणारी आवडाई गुरूजीनंतर धरणग्रस्तांना बळ देतांना दिसते तरणाबांड गडी शिवा डोझरखाली चिरडला जातो. जीवंत असतानाही आपल्याच सावत्र सरपंच मुलाने तिला मृत दाखवून तिचे पैसे हडपल्याने बनुबाई म्हातारपणी वनवासी होते. पांडू येताळाच्या मास्तर मुलाने मन सासूरवाडीला गहाण टाकल्याने रडणारा पांडू येताळ दुःखी दिसतो देशमुख साहेबांसारखा कर्तव्यदक्ष जिल्हाधिकारी भ्रष्ट आणि लाचार व्यवस्थेला कामातला अडथळा वाटतो. वंशपरंपरेने सत्ताकेंद्र आपल्या घरात रहावे म्हणून तडफडणारे दत्तू सरपंच, सर्जेराव, लाला जाधव यासारखे सत्तापिपासू येथे दिसतात. कमी कष्टात जास्त कमाई करण्याचे तंत्र अवगत असलेले व हे करत असतांना प्रसंगी एखाद्याचा जीव घेण्याची तयारीही असलेले राघू भिवा, ताया कांबळे यांच्यासारखे दलालही येथे दिसतात.

शेवंतावर होणारा बलात्कार, आवडाईच्या डोळासमोर हैबतीचं जाणं, शिवाच्या जाण्यानं जमीनीसाठी वणवण भटकणारी नकुसा ही सारीच स्त्री पात्र अस्वस्थ करणारी आहेत. गावाची जागृत देवता जशी बिनमंदिराची आहे तसेच दुःख या स्त्रीयांच्या वाट्याला येताना दिसते. हैबतीच्या जाण्याने आवडाई व तिची सून यांचे छत्र हरवते. गुरूजींच्या जाण्याने शेवंताचे तर शिवाच्या जाण्याने नकुसा एकाकी होते. येथील स्त्री जीवनही खूपच दयनी आहे.

झडती म्हणजे सूक्ष्म तपासणी, धांडोळा तर झाडाझडती म्हणजे कवडीकवडीचा हिशेब घेणे, जाब विचारणे होय. याप्रमाणेच विश्वास पाटलांच्या समर्थ लेखनशैलीतून धरणग्रस्तांच्या वेदनांचा सूक्ष्म आलेख मांडला गेला आहे. स्थलांतराचे दुःख किती मोठे असते याचे वास्तव मांडले आहे. दुसऱ्याच्या भूमीत आपण गेल्यावर तिथले भूमीपुत्र व ढोंगी, कावेबाज, स्वार्थी लोक या स्थलांतरीतांना कसा त्रास देतात याची मांडणी केली आहे. आपली

भूमी सोडून आपण जेव्हा दुसऱ्यांच्या गावात वास्तव्य करतो त्यावेळी कधीही न साधला जाणारा सांधा, अल्पितपणा कसे कायम रहाते, हे सांगितले आहे. या स्थलांतरणाने 'धरणग्रस्त' ही नवी जातच जन्माला घातल्याचे लेखकाने निदर्शनास आणून दिले आहे. हा विकास वाटत असला तरी तो विनाशही आहे. याविषयी आशा सावदेकर असे म्हणतात, "अगतिक अशा सामान्य माणसांची, शोषितांची त्यांना गिळू पाहणाऱ्या अधिकार धुंद माणसांशी चालणारी ही एकांगी, एकाकी अशी झुंज आहे. अर्थसत्ता, राजसत्ता आणि अधिकार वापरून निसर्गाला पायदळी तुडवायला निघालेली बकासुरी वृत्ती आता भूमीलाच गिळायला निघालेली दिसते त्यातून जन्माला येते खऱ्या भूमीपुत्रांची सामूहिक शोकान्तिका, जिची कारणे बदलणाऱ्या संस्कृतीत दडलेली असतात. माणसे, त्यांची जमीन, पिके, जनावरे आणि त्यांना एकसूत्रात बांधणारे, निसर्ग पूजणारे मन या उतरंडीचाच विनाश या नव्या वातावरणात दडलेला असतो."[१] एका बाजूला सत्ता, सत्तेचा चढलेला माज, त्यातून आलेली अहंकारी वृत्ती आणि जगण्यासाठी संघर्ष करणारा व परंपरा जीवापाड जपू पाहणारा समाज यांच्यात संघर्ष हा होतच राहतो. दुर्दैवाने सारी व्यवस्थाच गिळंकृत करू पाहणाऱ्या या व्यवस्थेचाच विजय होताना दिसत आहे. त्यामुळे त्यांचा हा विजय सर्वांनाच नाशाकडे घेऊन जाणारा आहे असे सावदेकरांना वाटते.

एकंदरीतच या कादंबरीच्या प्रारंभी जमीनीचा मालक असणारा हा मुळ मालक कादंबरीच्या शेवटाला मात्र याच जमिनीवर उभारल्या गेलेल्या धरणावर, धरण परिसरात होणाऱ्या उद्योगधंद्यावर, त्यांच्या मालक लोकांच्या बंगल्यावर चपराशी, शिपाई म्हणून काम मिळावे भविष्यात अशी आशा धरावी लागणारी हीच या भूमीची लेकरं. "अजून खूप लढायचं होतं, झगडायचं होतं, प्रश्नांचे डोंगर शिल्लक होते. झाडाझडती काय एवढ्या लवकर संपणार आहे?"[२] या प्रश्नाने कादंबरी संपते. म्हणजे स्थलांतराचे प्रश्न हे कधीही न संपणारे आहेत हेच लेखकाने अधोरेखित केलेले आहे. पैसा हा सर्वच नाती संपवताना येथे दिसतो. त्यालाच कोण विकास म्हणतं, कोण झाड सोसणं म्हणतं तर कोण जीवन घडवणं म्हणतं. लेखकाने या कादंबरीचा विशाल पट उलगडून वाचकांना अस्वस्थ करणारा अनुभव दिला आहे.

निष्कर्ष -

१) झाडाझडती ही धरणग्रस्तांच्या स्थलांतरणातून स्थलांतरीतांच्या न संपणाऱ्या प्रश्नांचा आलेख मांडते.

२) झाडाझडतीतून स्थलांतरामुळे आपल्याच गावच्या लोकसंस्कृतीला पारखे झालेले लोक, त्यांची वेदना समजते.

३) स्थलांतरीत झालेल्या ठिकाणाचे लोक धरणग्रस्तांना आपल्या गावचे घटक मानायला तयार होत नाहीत. उलट त्यांनी जमिनी बळकावल्या ही कटूता वाढते.

४) धरणग्रस्तांना आपल्या संस्कृतीबरोबरच स्थलांतर झालेल्या गावचीही संस्कृती आपलीशी करावी लागते.

५) स्वतःची गावपांढरी सोडून येतानाचे दुःख आणि पुन्हा त्या गावपांढरीकडे परकेपणाने पाहताना धरणग्रस्तांच्या मनाची होणारी घालमेल वाचकांनीही अस्वस्थ करणारी आहे.

६) धरणग्रस्तांचे पुनर्वसनात होणारे हाल, पुनर्वसनासाठी करावा लागणारा संघर्ष हा न संपणारा आहे.

७) स्थलांतरणात शासकीय व्यवस्थेशी जुळवून घेणारे आपले स्वार्थ साधतात तर संघर्ष करणाऱ्यांच्या वाट्याला दुःख आणि वेदना यापलीकडे काही येत नाही.

८) पायाचा दगड जसा दिसत नाही तसे धरणासाठी स्थलांतरीत झालेले लोक व त्यांचे प्रश्न या निगरगट्ट व्यवस्थेला दिसत नाहीत.

९) धरणग्रस्तांचे होणारे हे स्थलांतर सक्तीचे असल्याने येथे धरणग्रस्तांच्या संघर्षाला शासकीय यंत्रणेच्या दबावाला बळी पडावे लागते.

१०) धरणग्रस्त स्त्रीयांच्याही वाट्याला न संपणारे दु:ख आणि वेदना येताना दिसतात. धरणग्रस्त संघर्षात स्त्रीयाही पुरूषांच्या पेक्षा जास्त संघर्ष करताना दिसतात.

संदर्भ -

१) मराठी कादंबरी आस्वाद यात्रा, संपादक - विजया राजाध्यक्ष, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, पान नं. 324

२) झाडाझडती - विश्वास पाटील, राजहंस प्रकाशन, पुणे.

स्थलांतर आणि रोजगार - एक चिकित्सक अभ्यास

डॉ. विनोद संभाजी सोनवणे,
इतिहास विभाग
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
ओंदे, ता. विक्रमगड, जि.पालघर.

प्रस्तावना :

विविध कारणास्तव आपले राहाते घर किंवा प्रदेश किंवा अगदी आपला स्वदेश सोडून इतर परक्या प्रदेशामध्ये वास्तव्यास जाणे हा प्रकार मनुष्यप्राण्यांमध्ये अगदी इतिहासपूर्व काळापासून होत आला आहे. शास्त्रीय परिभाषेमध्ये या प्रकारास 'स्थलांतर होणे/करणे' असे म्हणण्यात येते. मानवी स्थलांतराचा अभ्यास अतिशय उद्‌बोधक असून अशा अभ्यासातून, ज्या प्रदेशामध्ये/ देशामध्ये बाहेरून माणसे येत असतील त्या प्रदेशाच्या/देशाच्या आर्थिक विकासाचा अंदाज घेता येतो.

वास्तव्याचे एक ठिकाण सोडून मानव व्यक्ती किंवा गट दीर्घकाल वास्तव्याच्या हेतूने दुसऱ्या ठिकाणी जातात, या हालचालीस 'मानवाचे स्थलांतर'(ह्यूमन माइग्रेशन) म्हणतात. व्यवसायाच्या निमित्ताने गावोगाव हिंडणे, विद्यामार्जनासाठी परदेशात काही काळ राहणे, उपनगरातून शहराच्या मुख्य भागात रोज नोकरी-व्यवसायासाठी जाणे या हालचालींना स्थलांतर म्हणता येणार नाही. 'दीर्घकाळ वास्तव्य'ठरविण्यासाठी किमान एक वर्षाची मर्यादा बहुतेक सर्व देशांमध्ये मानली जाते.

भारतातल्या गरीब मजुरांमधील सहज स्थलांतराचे प्रमाण वाढत चालले आहे. हे बहुधा असंघटित क्षेत्रात मोलमजुरी करणारे लोक असतात. त्यांना रोगराई होण्याची शक्यता अधिक असते मात्र आरोग्यसेवा मिळवण्याचे त्यांचे मार्ग मर्यादित असतात. भारतामध्ये, २००१ च्या जनगणनेच्या दरम्यान असे दिसून आले की १४.४ दशलक्ष लोक कामासाठी अथवा जास्त पैसे मिळवण्यासाठी मुख्यतः शहरांकडे स्थलांतर करतात. शेती, वीटभट्टया, खाणी, बांधकाम आणि मासे-प्रक्रिया (NCRL, 2001) अशा उद्योगांमध्ये असे लोक मुख्यत्वे आढळतात, त्यांची संख्या 25 लाख आहे. स्थलांतरित मजूर मोठ्या संख्येने नागरी असंघटित उत्पादन क्षेत्रात, सेवा व वाहतूक क्षेत्रात मजूर, डोक्यावर ओझे वाहणारे, वाहनात माल भरणारे, रिक्षावाले, फेरीवाले इत्यादी स्वरूपात काम करतात. कामांच्या तात्पुरता स्वरूपामुळे राहत्याजागेत होणारा जलद बदल त्यांना संरक्षणात्मक संगोपनातून वगळून टाकतो आणि शहरांतील अनौपचारिक कार्य व्यवस्थेतील कार्यस्थिति त्यांना पुरेशा वैद्यकीय संगोपनापासून वंचित ठेवते.

अशा मानवी स्थलांतरातून आपल्या देशातील विविध राज्यांच्या आर्थिक विकासाचा अंदाज घेणे हा या शोधनिबंधाचा हेतू / उद्देश आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी भारत सरकारच्या 'आर्थिक सर्वेक्षण' २०१३-१४ मधून मिळालेल्या आकडेवारीचा उपयोग केला आहे.

आर्थिक विकासाचे मोजमाप करण्यासाठी वेगवेगळे निकष/मापदंड वापरले जातात. विकासाचा दर (Rate of Growth) हा सध्याचा सर्वात लोकप्रिय मापदंड आहे. याशिवाय देशाचे औद्योगिकीकरण, दारिद्रय़ निवारण, आर्थिक विषमतेचे प्रमाण, पायाभूत सोयींची निर्मिती असे इतर काही मापदंडसुद्धा वापरता येतात. प्रस्तुत लेखामध्ये आपण 'रोजगार निर्मिती' हा मापदंड आर्थिक विकास दर्शविण्यासाठी वापरला आहे.

बेरोजगारीही एक गंभीर समस्या :

आपल्या देशातील एकूण (शिक्षित व अशिक्षित) बेरोजगारीची गंभीर समस्या, देशाच्या कामगार संख्येमध्ये दरवर्षी पडत असलेली १ कोटी २० लाख उमेदवारांची भर, रोजगार निर्मितीची निकड, बेरोजगारीमुळे तरुण वर्गामध्ये वाढत असलेला असंतोष, मागील काही वर्षांमध्ये देशामध्ये घडून आलेल्या 'रोजगाराविना विकासा' (JOBLESS GROWTH) ची निर्थकता, समावेशक विकासाची आवश्यकता (रोजगारप्राप्ती ही समावेशक विकासाची पहिली पायरी आहे), आणि 'आत्मसन्मानासह व्यक्तीचा आर्थिक विकास'या सर्व घटकांचा विचार करता 'रोजगार निर्मिती' हा देशाच्या सध्याच्या परिस्थितीमध्ये विकासाचा मापदंड म्हणून वापरणे अतिशय योग्य आहे. पूर्ण रोजगार (Full Employment) परिस्थिती प्राप्त झाल्यावर इतर मापदंड वापरता येतीलच.

रोजगार निर्मितीमध्येसुद्धा 'शहरी भागातील रोजगार निर्मिती' हा निकष ग्रामीण रोजगार निर्मितीपेक्षा अधिक योग्य आहे. कारण

1.ग्रामीण भाग प्रामुख्याने शेतीप्रधान असतो.

2.बरीचशी रोजगार निर्मिती शेतीमध्ये होत असते.

3.शेतीतील रोजगारात लक्षणीय भाग हा 'छुप्या बेकारीचा' (Disguised Unemployment) असतो. ही बेरोजगारीच; परंतु ती रोजगारीच्या आवरणाखाली दडलेली असते.

4.गेली ५-६ वर्षे मनरेगामुळे ग्रामीण भागांत रोजगार निर्मिती झाली आहे. परंतु येथेसुद्धा खरीखुरी रोजगारी नसून तो एक प्रकारचा 'रिलीफ' (Relief) आहे. वरील कारणांमुळे ग्रामीण बेरोजगारी 'प्रत्यक्षापेक्षा कमी' भासते. विकास दर्शविला जात नाही. याउलट शहरी बेरोजगारी ही उघड (Open) असते. येथे मनरेगा नाही. रोजगार निर्मितीचे खरेखुरे चित्र दिसते. यास्तव आपण 'शहरी रोजगार निर्मिती' हा निकष वापरला आहे. असो. आपण आता मानवी स्थलांतराकडे (MIGRATION) वळू! येणारे लोक प्रथम शहरी भागांतच रोजगार शोधतात.
देशाच्या/प्रदेशाच्या लोकसंख्येतील होणाऱ्या वाढ/घट यावरून स्थलांतर मोजता येते.
ते सूत्र असे-

- देशातील 'जन्मदर' आणि 'मृत्यूदर' यातील फरक म्हणजे लोकसंख्येची नैसर्गिक वाढ/घट होय.
- लोकसंख्येची नैसर्गिक वाढ/घट आणि प्रत्यक्ष वाढ/घट यांतील फरक म्हणजे स्थलांतराचा दर किंवा प्रमाण होय. यावरून
- जेव्हा लोकसंख्येची प्रत्यक्षातील वाढ नैसर्गिक वाढीपेक्षा जास्त असते तेव्हा लोकांचे बाहेरून आत येणे (आगमन किंवा.. Immigration) घडते.
- जेव्हा प्रत्यक्षातील वाढ नैसर्गिक वाढीपेक्षा कमी असते तेव्हा लोकांचे 'आतून बाहेर' स्थलांतर होत असते (विगमन किंवा Emmigration.) सर्वसाधारणपणे असे सांगता येईल की-
- जेव्हा लोक आत येतात तेव्हा त्या प्रदेशात रोजगाराच्या संधी वाढत असतात.
- जेव्हा लोक बाहेर जातात तेव्हा त्या प्रदेशात रोजगारसंधी नाहीत असे दाखविले जाते. रोजगार संधी हे कारण असते आणि लोकांचे स्थलांतर हा परिणाम असतो हे विसरू नये.

भारतातील आणि राज्यातील स्थलांतर :

आता भारतातील आणि राज्यातील स्थलांतराचे २००१-११ या काळातील चित्र पाहू. विस्तारभयास्तव, देशामधील एकूण स्थलांतर आणि तामिळनाडू, महाराष्ट्र, हरयाणा, गुजरात, पंजाब, केरळ, कर्नाटक आणि पं. बंगाल या आठ अधिक विकसित राज्यांचाच अभ्यास केला आहे.

२००१ ते २०११ या दहा वर्षांमध्ये भारताच्या लोकसंख्येतील प्रत्यक्ष वाढ १७.६४ टक्के, तर नैसर्गिक वाढ १४.७ टक्के होती. म्हणजेच देशामध्ये दहा वर्षांमध्ये २.६४ टक्के इतके स्थलांतर (Immigration) झाले. याचा ढोबळ अर्थ असा की स्थलांतर करणाऱ्या लोकांच्या देशापेक्षा भारतामध्ये रोजगाराच्या संधी जास्त आहेत. त्यांच्या देशापेक्षा भारताचा विकास सरस आहे. (यामध्ये हौशे, नवशे, गौशे असणारच. असो.) असे आकडेवारीवरून दिसते. भारतातील शहरी बेरोजगारी २००९-१० मध्ये ३४ टक्के होती. तरी ही बेरोजगारी त्यांच्या देशातील बेरोजगारीपेक्षा कमी असणारच!

तामिळनाडूमधील स्थलांतर :

(Immigration) हे सर्वात जास्त असले तरी ते सगळे आर्थिक कारणास्तव (रोजीरोटी, कामधंदा इ.) झाले असावे असे म्हणणे कठीण आहे. कारण शेजारच्या देशांतील अशांत परिस्थितीमुळे कित्येक लोक जीव वाचविण्यासाठी तामिळनाडूमध्ये 'निर्वासित' म्हणून आल्याची शक्यता नाकारणे कठीण आहे. शिवाय रोजगार निर्मितीमध्ये ३.२ टक्के बेरोजगारी ही कमी नाही. रोजगार संधी तेथे मोठ्या संख्येने उपलब्ध आहेत असे दिसत नाही. केरळ हे अपवादात्मक राज्य दिसते. या राज्यातील लोक (कामगारवर्ग) मोठ्या संख्येने राज्य सोडून रोजीरोटीसाठी इतर राज्ये/परदेश येथे जात आहे असे स्पष्ट दिसते. कारण लोकसंख्येची प्रत्यक्ष वाढ नैसर्गिक वाढीपेक्षा कमी आहे. शिवाय येथे शहरी बेरोजगारी ७.३ टक्के (भारतात सर्वात जास्त) आहे. केरळमध्ये Immigration नसून EMIGRATION होत आहे. नोकऱ्या नाहीत.

उरलेल्या सहा राज्यांमधील स्थलांतर मात्र प्रामुख्याने आर्थिक कारणास्तव होत आहे असे मानता येईल. कारण सुदैवाने या राज्यामध्ये मोठ्या संख्येने निर्वासित आले आहेत/ येत आहेत असे गेल्या दहा वर्षांबाबतीत तरी म्हणता येत नाही. त्यापूर्वी काय झाले असेल ते असो. शिवाय या राज्यांतून (बंगाल हा अपवाद) वेगाने रोजगार निर्मिती होत आली आहे. महाराष्ट्र व गुजरात येथे औद्योगिकीकरण, पंजाब व हरयाणा येथे शेतीतील हरित क्रांती, छोटे उद्योग तसेच कर्नाटकमध्ये प्रामुख्याने संगणक उद्योग!

पंजाब, प. बंगाल व महाराष्ट्र :

तथापि २००१ ते ११ या काळात पंजाब, प. बंगाल व महाराष्ट्र येथील शहरी रोजगार निर्मिती मंदावली आहे असे स्पष्ट दिसते. येथे शहरी बेरोजगारी अनुक्रमे ४.८ टक्के, ४.० टक्के आणि ३.२ टक्के अशी आहे. महाराष्ट्रातील मंदावलेली औद्योगिक गुंतवणूक पंजाबमधील लघू उद्योगासमोरील वाढत्या अडचणी त्यामुळे रोजगारामध्ये घट! ही ढोबळ कारणे सांगता येतील. सविस्तर अभ्यास स्वागतार्हच! उरलेल्या तीन राज्यांमध्ये (हरयाणा, गुजरात व कर्नाटक) शहरी रोजगार निर्मिती इतर राज्यांपेक्षा सरस दिसते. हरयाणामध्ये गुरगांव आणि कर्नाटकमध्ये बेंगलोर या शहरांनी रोजगार निर्मितीमध्ये आघाडी मारली असे म्हणणे चुकीचे होणार नाही.

गुजरात :

गुजरात राज्यामध्ये शहरी रोजगार निर्मितीचा अभ्यास उद्बोधक दिसतो. मुंबई, बंगलोर, चेन्नई इ.प्रमाणे अहमदाबाद हे रोजगार निर्मितीचे महाकेंद्र आहे अशी माहिती नाही. सुरत व महाराष्ट्रालगतची शहरे

मात्र वाढत आहेत. इमिग्रेशनमध्ये गुजरातचा क्रमांक चार आहे आणि शहरी बेरोजगारी गुजरातमध्ये सर्वात कमी- १.८ टक्के आहे. शहरी बेरोजगारी गुजरातमध्ये देशाच्या सोळा मोठय़ा राज्यांपैकी सर्वात कमी आहे.

पंजाब :

१९९० च्या दशकापासून बिहारमधील श्रमिक मोठय़ा संख्येत पंजाबमध्ये स्थलांतरित झाले आहेत. मुख्य कारण आहे पंजाबातील शेतमजुरांचा तुटवडा. येथेही बिहारी स्थलांतरितांना वांशिक व सामाजिक भेदभावाचा, शारीरिक हल्ल्याचा जाच सहन करावा लागतो. अनेक क्षेत्रीय अभ्यासांतून असे दिसून आले आहे, की ओदिशा, छत्तीसगड, उत्तर प्रदेश आणि बिहार या चार राज्यांमधून फार मोठ्या प्रमाणावर मजूर देशातील वाढत्या बांधकाम व्यवसायात रोजगारीस जात आहेत. बिहारमध्ये सामाजिक सुरक्षा योजना - शासकीय शैक्षणिक संस्था, सार्वजनिक आरोग्य सोयीसुविधा, सार्वजनिक वितरण व्यवस्था जनसामान्यांपर्यंत, दीनदुबळ्यांपर्यंत पोहोचूच शकल्या नाहीत. त्यामुळे स्थलांतर हेच सामाजिक गतिक्षमतेचे (सोशल मोबिलिटी) साधन झाले आहे. जमीन सुधारणांचाच अभाव असल्यामुळे दलित, इतर मागासलेल्या वर्गात शेतमजुरांची संख्या अधिक आहे. स्थलांतरित होऊन शहरी गरीब म्हणून राहणाऱ्यांत हे भूमिहीन शेतमजूर संख्येने जास्त आहेत.

आसाम :

आसाममधील कोक्राझार, बोंगाइगाव आणि चिरंग या जिल्ह्यांत व लगतच्या धुब्री जिल्ह्यात २० ते २६ जुलै २०१२ या सात दिवसांत झालेल्या प्रचंड हिंसक घटनांमुळे सारा देश हादरला. त्यानंतर ११ ऑगस्ट २०१२ रोजी मुंबई शहरात त्याची तीव्र प्रतिक्रिया उमटली. आसाममधील बोडो व मुस्लिमांमध्ये गेल्या २० वर्षांत अनेक वेळा दंगलीच्या घटना घडल्या, पण जुलै २०१२ मध्ये घडलेला संहार- गावांची जाळपोळ, लुटालूट व त्यामुळे झालेले अधिक स्त्री-पुरुषांचे मृत्यू, चारशेहून अधिक गावांचे नुकसान आणि हजारो माणसांची बेघर अवस्था या साऱ्या बाबी दुर्दैवी, चिंताजनक, भयानक होत्या.

अलीकडच्या काळात मात्र ईशान्य भारतातील राज्यांमधूनही लक्षणीय प्रमाणात स्थलांतरण झाले आहे. सामाजिक, कृतिशील कार्यकर्त्या श्रीमती मधु चंद्रा यांनी केलेल्या पाहणी अभ्यासानुसार '२०११ च्या शेवटच्या काही महिन्यांत ईशान्य भारतामधून झालेल्या स्थलांतराने सर्वात मोठे शिखर गाठले. गेल्या पाच वर्षांत ही संख्या १२ पटींनी वाढली आहे. २००५ मध्ये ही संख्या होती ३४ हजार व २०१० मध्ये झाली ६ लक्ष १४,८५० आणि सध्याचा प्रवाह तसाच चालूच राहिला, तर पुढील पाच वर्षांत ५० लक्ष स्थलांतरित होतील. ईशान्य भारतातील राज्यांमधून स्थलांतरितांना वांशिक भेदभाव व लैंगिक हिंसाचाराच्या प्रकरणांना तोंड द्यावे लागते. देशातील एकूण श्रमिक स्थलांतरितांत ३५ टक्के उत्तर प्रदेशचे आहेत. गेल्या १५ वर्षांत यांना अनेक वेळा भेदभाव व हल्ल्यांना महाराष्ट्रात सामोरे जावे लागले. उत्तर प्रदेशातून आलेल्या स्थलांतरितांचे विशेष पसंतीचे राज्य आहे महाराष्ट्र.

फक्त मुंबईत नव्हे..

२००१ च्या जनगणनेनुसार बिहारमधून जवळजवळ १७ लाख नागरिकांनी स्थलांतर आधीच्या दशकात (१९९१ ते २००१) केले होते. पाटणा येथील 'बिहार इन्स्टिटय़ूट ऑफ इकॉनॉमिक स्टडीज' या संस्थेच्या पाहणीनुसार सर्वात अधिक संख्येत स्थलांतरण झाले ते पंजाबकडे (२६.३६ टक्के), त्यानंतर दिल्लीकडे (२१.२४ टक्के), महाराष्ट्राकडे (१५.०६ टक्के), हरयाणाकडे (११.७२ टक्के) आणि पश्चिम बंगालकडे (५.८६ टक्के). स्थलांतरामुळे बिहारमध्ये सामाजिक स्तरावर सारख्या पातळीवर आणण्याची प्रक्रिया सुरू झाली आहे. तात्पुरत्या,

हंगामी स्थलांतरामुळे मिळणाऱ्या अधिक मिळकतीमुळे दलित व इतर मागसलेल्या वर्गांना जमीनदाराविरुद्ध आवाज उठविण्यासाठी सामूहिक सामथ्र्य लाभते आहे. या जमीनदार वर्गाने ऐतिहासिक काळापासून त्यांचे आर्थिक व सामाजिक शोषण केले आहे. या स्थलांतरामुळे अनेक प्रकारचे व्यावसायिक कौशल्य वाढविण्यास साह्य झाले आहे. उत्तर बिहारमधील मुस्लीम समाजाची आर्थिक परिस्थिती स्थलांतरणामुळे लक्षणीयरीत्या सुधारली आहे, उंचावली आहे. बिहारच्या एकूण लोकसंख्येत मुस्लीम आहेत १६-१८ टक्के. काळाच्या ओघात हलकी, कमी दर्जाची मानली जाणारी कामे मुस्लीम समाजाकडे गेली. ही कामे म्हणजे छोटी वाहने दुरुस्ती, घरातील रंगकाम, भिंतीला गिलावा लावण्याचे, शिलाईकाम ही कामे मुस्लीम समाजच मुख्यत्वे करतो, असे शहरांत दिसू लागले आहे.

मुंबईतील झालेले स्थलांतर :

टाटा सामाजिक विज्ञान संस्थेतील प्रा. डी.पी. सिंग यांच्या 'मुंबईतील झालेले स्थलांतर (१९६१-२००१)' या पेपरनुसार स्थलांतर व मुंबई हा खूपच गुंतागुंतीचा विषय आहे. शहरात सर्वात अधिक संख्येने आलेले स्थलांतरित हे खरोखरच महाराष्ट्र राज्यातीलच आहेत. काही प्रवाहामुळे असे दिसते, की इतर राज्यांतील येणारे लोक अधिक संख्येने आहेत. गेल्या ५० वर्षांत उत्तर प्रदेशातून होणारे स्थलांतर १२ टक्क्यांवरून २४ टक्क्यांपर्यंत वाढले. बिहारमधून होणारे स्थलांतर ०.२ टक्क्यांवरून ३.५ टक्क्यांपर्यंत गेले. गुजरात व गोवा राज्यांतून होणारे स्थलांतर कमी झाले आहे. ही घट १६.९ टक्क्यांवरून ९.६ टक्क्यांपर्यंत (गुजरात) व २ टक्क्यांवरून ०.६ टक्क्यांपर्यंत (गोवा) अशी लक्षणीय आहे.

निष्कर्ष :

1. आसाममधील हिंसक घटनांमुळे स्थलांतराची समस्या ऐरणीवर आली आहे. जन्म, मृत्यू, स्थलांतर यामुळे लोकसंख्येत वाढ वा घट होत असते, पण ही समस्या स्थलांतरणाची केवळ लोकसंख्या शास्त्रीय नाही, तर ती सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आहे. भारतासारख्या बहुधर्मीय, बहुजाती, बहुभाषिक, बहुवर्गीय खंडप्राय देशात किमान शांतता, स्थिरता, सौहार्द टिकाविण्याचा प्रश्न जटिल, कठीण आहे.
2. संयुक्त राष्ट्र संघाने शहरीकरणामुळे भारतात भविष्यात निर्माण होणा-या संकटाबद्दल धोक्याचा इशारा दिला आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या ताज्या अहवालातून देशाची राजधानी दिल्ली हे शहर जगातील सर्वाधिक लोकसंख्येचे दुसरे शहर असल्याचे स्पष्ट झाले आहे.
3. यावर अनेक उपाय आहेत. फक्त ते अंमलात आणण्याची गरज आहे. भारतातील या समस्यांचे निवारण करण्याचा एक उपाय म्हणजे भारताने येत्या २० वर्षांपर्यंत शिकागो इतके मोठे शहर दरवर्षी वसवले पाहिजे. जेणेकरून शहरातील लोकसंख्या विभागून तिकडे जाईल. याशिवाय शहराऐवजी पर्यायी रोजगार व्यवस्था ग्रामीण व निमशहरी भागात करून तरुणांसाठी काही खास योजना आखल्या पाहिजेत.
4. शहरीकरण वाढत असताना, आर्थिक कारणांसाठी होणाऱ्या स्थलांतराचे प्रमाणही वाढणारच. आपल्या देशात विकास आणि स्थलांतराचे प्रश्न एकमेकांशी थेट संबंधित असल्याचे अनेकदा दिसले आहे, म्हणूनच व्यक्तीचा देशात कोठेही व्यवसाय करण्याचा हक्क अबाधित ठेवून विकासाभिमुख धोरणे आखल्यास देशांतर्गत स्थलांतराचे तोटे कमी होतील!

संदर्भ :

1.Bhaduri Amit 'Development with Dignity' National Booktrust 2007.

2.Groh, G. W. The Black Migration: The Journey to Urben America, New York, 1972.
3.Jackson, J. A. Ed. Migration, Cambridge, 1969
4.Jansen, C. J. Ed. Readings in the Sociology of Migration, Oxford, 1970
5.Kylischer, E. M. Europe on the Move: War and Population Changes, 1917−1947, London, 1948.
6.Rose, A. M. Migrants to Europe: Problems of Acceptance and Adjustment, Minneapolis, Minnor, 1969.
7.Thomas, D. S. Research Memorandum on Migration Differantials, New York, 1938.
8.भारत सरकारचे 'आर्थिक सर्वेक्षण' २०१३-१४

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

ग्रामीण - शहरी स्थलांतरण : एक विश्लेषण

प्रा.डॉ. चद्रकांत बन्सी माळी
टिकमभाई मेथा कॉमर्स कोलेज,
माणगाव
मुंबई विद्यापीठाशी संलग्न

प्रस्तावना :

स्थलांतर हा लोकसंख्येच्या आकारात व रचनेत बदल घडवून आणणारा महत्वाचा घटक आहे. पूर्वीच्या काळात नैसर्गिक आपत्ती, रोजगार किंवा व्यापार य निमित्ताने होणारे स्थलांतर कमी प्रमाणात घडून येत असे आधुनिक काळात ग्रामीण भागाकडून शहरी भागाकडे किंवा ज्याठिकाणी काम मिळेल अशा ठिकाणी स्थलांतर करणे कायमचे झाले आहे.भारतासारख्या लोकशाहीप्रधान शासन प्रणाली असणाऱ्या देशात लोकांना हवे तेथे राहण्याचे व हव्या त्या प्रांतात काम करण्याचे स्वातंत्र्य आहे.

स्थलांतर म्हणजे आपले जन्मस्थान सोडून जाण्याचा कल म्हणजे ते स्थान खेडयातले मागासलेले किंवा तेथील अशी व्यवस्था कि जेथे त्याला राहण्याची इच्छा नाही, अशा परिस्थितीत तो एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जातो.शिक्षण, रोजगार, सुरक्षितता यांसारख्या वेगवेगळ्या कारणांसाठी अगदी प्राचीन काळापासून एकविसाव्या शतकातही मानवी स्थलांतर होत असल्याचे आढळून येते.हे स्थलांतर स्थानिक पातळीवर तसेच ग्रामीण ते शहरी तर कधी एका प्रदेशातून दुसऱ्या प्रदेशात आणि आंतरराष्ट्रीय देखील असतेआधुनिक काळात वाहतूक व दळणवळणाच्या क्षेत्रातील क्रांतीमुळे जग जवळ आले आहे परिणामी स्थलांतर करणाऱ्या व्यक्तींची संख्याही खूप वाढत आहे. प्रस्तुत विश्लेषणात स्थलांतरणाची कारणे, स्थलांतरणाचे परिणाम आणि स्थलांतरण कमी होण्यासाठी काही उपाययोजना सुचवण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

शोध निबंधाचे उद्देश :

१) स्थलांतराचा आंतरराष्ट्रीय कलअभ्यासणे.
२) भारतातील शहर व ग्रामीण लोकसंखेतील सापेक्ष वृद्धी अभ्यासणे.
३) भारतातील मोठया शहरची वेगाने झालेली वृद्धी याविषयी माहिती घेणे
४) स्थलांतरणाची कारणे व परिणाम याविषयी विश्लेषण करणे.
५) प्राप्त माहितीच्या आधारे विश्लेषण करून निष्कर्ष मांडणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन दुय्यम माहितीवर आधारित आहे. त्यामध्ये प्रमुख्याने नियतकालिके, पुस्तके, अहवाल, वेबसाईट इत्यादींचा वापर केला आहे.

स्थलांतराचा आंतरराष्ट्रीय कल :

आंतरराष्ट्रीय स्थलांतरित दिवसाच्या निमित्ताने संयुक्त राष्ट्रसंघाने प्रसिद्ध केलेल्या माहितीनुसार सन २००० सालापासून जगातील स्थलांतरामध्ये ४९ टक्के इतकी वाढ झाली आहे. सन २०१७ च्या आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर अहवालात (The International Migration Report 2017) जगात ३.४ टक्के लोक आंतरराष्ट्रीय स्थलांतरित आहेत. उच्चउत्पन्न देशामध्ये सन २००० मध्ये ९.६ टक्के लोकसंख्या स्थलांतरित होती, ती२०१७ मध्ये १४ टक्के इतकी वाढली आहे. तसेच या अहवाल वर्षात २/३ आंतरराष्ट्रीय स्थलांतरित हे फक्त २० देशात राहत होते.एकूण आंतरराष्ट्रीय स्थलांतरणापैकी निम्मे लोक दहा देशात वास्तव्य करीत होते.सर्वात अधिक

आंतरराष्ट्रीय स्थलांतरित लोक हे उत्तर अमेरिकेत (US) होते.(जगातील एकूण स्थलांतरितांपैकी १९ टक्के).सौदी अरेबिया, जर्मनी आणि रशियन संघ यांचा या बाबतीत दुसरा क्रमांक लागतो.स्थलांतरितांपैकी युकेमध्ये (UK) जवळपास ९ दशलक्ष लोक राहतात.सन २०१७ मध्ये आंतरराष्ट्रीय स्थलांतरितांपैकी सर्वाधिक स्थलांतरित आशिया आणि युरोप (अनुक्रमे १०६ दशलक्ष व ६१ दशलक्ष) या प्रदेशातील मूळ निवासी होते.त्यापाठोपाठ दक्षिण अमेरिका व कॅरेबियन (३८ दशलक्ष आणि अफ्रिका ३६ दशलक्ष)येथील मुळ निवासी होते.

तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे अविकसीत-विकसनशील राष्ट्रातील तंत्रज्ञानातील कुशल कामगार अमेरिका व युरोपातील अनेक प्रगत देशांमध्ये स्थलांतरित झालेले आढळून येतात. त्याचप्रमाणे शैक्षणिक उद्देशाने उच्च शिक्षणातील पदवी घेण्यासाठी अलीकडे मोठया प्रमाणावर विध्यार्थी स्थलांतरित होतात.अर्थात हे स्थलांतर बहुतांशी तात्पुरते असतेपरंतु काही विद्यार्थी आपल्या पालकांसह शैक्षणिक कालावधी संपल्यानंतर व्यवसायाच्या निमित्ताने कायमस्वरूपी स्थायिक होतात.सन २००० मध्ये आंतरराष्ट्रीय पातळीवर स्थलांतरित होऊन शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या दोन मिलियन एवढी होती.तर २०१७ मध्ये हि संख्या ५.३ मिलियन इतकी वाढल्याचे दिसून येते.यांपैकी निम्म्यापेक्षा अधिक विध्यार्थ्यांनी शैक्षणिक कार्यक्रमा करिता प्रामुख्याने अमेरिका(USA),यूनाएटेड किंगडम(UK),ओस्ट्रेलिया,फ्रान्स,जर्मनी आणि रशिया या सहा देशांमध्ये नोंदणी केल्याचे आढळते.

भारतातील शहर व ग्रामीण लोकसंखेतील सापेक्ष वृद्धी :

भारत हा अजूनही ग्रामीण लोकसंख्या अधिक असणारा देश आहे. ग्रामीण भागाचा म्हणावा तसा आर्थिक विकास न झाल्यामुळे तेथे शेतीव्यतिरिक्त इतर उद्योगधंदे फारसे अस्तित्वात नाहीत. ग्रामीण भागात शेतीक्षेत्रात फार मोठया प्रमाणात छुपी किंवा सुप्त बेरोजगारी (Disguised Unemployment) अस्तित्वात आहे. परिणामत:ग्रामीण भागातील बेरोजगार नोकरी रोजगार मिळण्याकरिता शहराकडे वळले.यातून ग्रामीण -शहर स्थानांतरण भारतात मोठया प्रमाणावर घडून येत आहे. पुढील तक्त्यावरून ग्रामीण व शहरी भागातील लोकसंख्येतील सापेक्ष वृद्धी समजण्यास मदत होती.

शहर व ग्रामीण लोकसंखेतील सापेक्ष वृद्धी

वर्ष	लोकसंख्या लाखात		एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण		शहरी - ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण
वर्ष	ग्रामीण	शहरी	ग्रामीण	शहरी	शहर: ग्राम
१९०१	२०७३	२५६	८९.००	११.००	१:८.१
१९५१	२९८७	६२४	८२.७	१७.३	१:४.७
१९६१	३०६३	७८९	८२.००	१८.००	१:४.६
१९७१	४३१९	१०९१	८०.१	१९.९	१:३.७
१९८१	५२५७	१५९५	७६.७	२३.३	१:३.३
१९९१	६२७१	२१७२	७४.३	२५.७	१:२.८
२००१	७४२०	२८५०	७२.२	२७.८	१:२.६

स्त्रोत : Census of India 2001

टीप: तक्त्यामधील आकडेवारीत जम्मू काश्मीर व आसाम येथील लोकसंख्या समाविष्ट नाही. तक्त्यावरून असे दिसून येते कि, १९०१ मध्ये ग्रामीण लोकसंख्या ही एकूण लोकसंखेच्या ८९ टक्के होती हे प्रमाण सतत घटत जाऊन २००१ मध्ये ७२.२ टक्के झाले.शहरी लोकसंख्या याच कालावधीत सुरुवातीला ११ टक्के होती. ते प्रमाण

सतत वाढत जाऊन २००१ मध्ये २७.८ टक्के झाले औदयोगिकरणाचा प्रभाव आणि प्रामुख्याने रोजगार,नोकरी यानिमित्ताने गामिण-शहरी स्थलांतरणाची प्रवृत्ती स्पष्ट होते अर्थात,विकसित देशांशी तुलना करता शहरीकरणाच्या बाबतीत भारत अजूनही बराच मागे आहे. १९९० मध्ये अमेरिकेतील शहरी लोकसंख्या ही एकूण लोकसंखेच्या ७५ टक्के,जपानमध्ये ७७ टक्के व इंग्लड मध्ये ८९ टक्के होती.१९९१ मध्ये भारतात हेच प्रमाण २६ टक्के होत.

मोठया शहरांमध्ये वेगाने झालेली वृद्धी :

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर स्थलांतरणामुळे मोठया शहरांची वेगाने वृद्धी झालेली दिसून येते उदा.१९७१ ते १९८१ या कालवधीत बंगलोर शहराची लोकसंख्या ७५.६ टक्क्यांनी वाढली.१९८१ ते १९९१ या कालावधीत पश्चिम बंगालमधील आसनसोलची लोकसंख्या १०८.७ टक्क्यांनी वाढली.हरियाणामधीलफरीदाबादची लोकसंख्या ८५.५ टक्क्यांनी,आसाममधील गुहाटीची १८८.३, महाराष्ट्रातील ठाणे १०५.९, आंध्रप्रदेशातील विशाखापट्टणम ७५.० आणि ओरिसा राज्यातील भुवनेश्वरची लोकसंख्या ८७.७ टक्के याप्रमाणे वाढल्याचे आढळून येते.

१९९१ ते २००१ या कालावधीत गुजरातमधील सुरत शहराची लोकसंख्या ८५.१ टक्के,महाराष्ट्रातील नाशिक ५८.९ टक्के याप्रमाणे लोकसंख्येत वाढ झालेली आहे. मोठ्या शहरांमधील दिल्ली (UA), ग्रेटर मुंबई (UA) आणि कोलकटा (UA) या शहरांची लोकसंख्येत अनुक्रमे ५२.२४, ३०.४७ आणि १९.६० टक्के याप्रमाणे वाढ घडून आली. २००१ ते २०११ या कालावधीत याच शहराची लोकसंख्या अनुक्रमे २६.६९ टक्के, १२.०५ टक्के आणि ६.८७ टक्के याप्रमाणे वाढल्याचे दिसून येते. इतर काही मोठया शहरातील लोकसंख्या देखील वेगाने वाढल्याची नोंद झाली आहे. एक लाख आणि एक लाखापेक्षा अधिक लोकसंख्या असणाऱ्याप्रथम वर्गाच्या शहरातील लोकसंख्या एकूण शहरी लोकसंख्येच्या ७०.०० टक्के (२०११) याप्रमाणे असून जी १९५१ मध्ये ४४.६ टक्के एवढी होती.

स्थलांतरण प्रक्रिया आणि स्थलांतरणाची कारणे :

भारतात जवळपास ६० टक्के स्थलांतरण हे आंतरजिल्हा पातळीवरील असल्याचे आढळून येते. आणि जवळपास ११ टक्के स्थलांतरण आंतरराज्यीय स्वरूपाचे आहे. महिलांचे लग्न झाल्यानंतर तिच्यापतीकडे होणारे स्थलांतरण पुरुष स्थलांतरणापेक्षा अधिक आहे.

शिक्षण, सामाजिक, भौतिक, सांस्कृतिक आणि संदेशवहनाशी निगडीत घटक इत्यादी अर्थिकेत्तर घटकांमुळे अलिकडील काळात ग्रामीण भागाकडून शहरी भागाकडे होणारे स्थलांतर वाढले आहे.त्याचप्रमाणे हवामान, पूर, दुष्काळ यासारख्या आपत्तीमुळे लोक गाव सोडून शहराकडे जाणे पसंत करतात

स्थलांतरण हे मुख्यत्वे करून आर्थिक घटकांमुळे घडून येते शेतीला पर्यायी व्यवसाय स्वीकारणे,शहरी भागात प्राप्त होणारे उच्च वेतन यामुळे ग्रामीण भागाकडून शहराकडे स्थलांतरणाची प्रक्रिया घडून येते

जागतिकीकरणामुळे मोठमोठया शहरामध्ये (Metro Cities) मोठया प्रमाणावर रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. मोठया प्रमाणावरील पगार व वेतनेतर सुविधा उपलब्ध असल्याने राहणीमानाचा दर्जा सुधारतो, यातून मोठया प्रमाणवर स्थलांतर होते.कुटुंब, विवाह व मुलांचे करिअर इत्यादी सामाजिक कारणे त्याच प्रमाणे आरोग्यविषयक सुविधा ज्याठिकाणी चांगल्या मिळतात अशा ठिकाणी लोक स्थलांतर करतात.

राजकिय अस्थिरता,जमातवाद, प्रदेशवाद भाषिकवाद, अंतरजातीयता, दहशत वाद, दंगे-धोपे इत्यादी कारणांच्या भीतीमुळे अनेक लोक स्थलांतर करतात.

स्थलांतरणाचे परिणाम :

चांगल्या जीवन पद्धतीसाठी, प्रगतीसाठी सुशिक्षित लोकांचे किंवा देशातून बुद्धीमतांचे देशाटन (Brain Drain) हल्ली मोठया प्रमाणावर होत आहे.बुद्धीमान तंत्रज्ञ, शास्त्रज्ञ, इंजिनिअर्स आपला देश सोडून इतर देशात

प्रामुख्याने विकसित देशात जातात अशा लोकांचा स्वदेशाला फायदा मिळत नाही वास्तविकत:देशातील सरकारने अशा लोकांच्या शैक्षणिक प्रगतीला सुरुवातीच्या काळात मोठा हातभार लावलेला असतो.

स्थलांतरणामुळे विविध सामाजिक समस्या मोठया प्रमाणावर निर्माण होतात.शहरांमधील लोकसंख्येची घनता वाढणे,झोपडपट्ट्यामध्ये वाढ होणे,गुन्हेगारी, विविध आजारांचा फैलाव मद्दपान व अंमली पदार्थाचे सेवन यांसारख्या समस्या पुढे येतात.

सार्वजनिक वाहतूक,वीज,रस्ते,पाणीपुरवठा,आरोग्यविषयक सुविधा यांसारख्या विविध सेवांवरील ताण वाढतो.परिणामी रोजच्या दैनंदिन जीवनात नागरिकांना विविध समस्या भेडसावल्याने मानसिक ताण- तणावात भर पडते.ज्याचे शारीरिक व मानसिक आरोग्यावर दूरगामी विपरीत परिणाम संभवतात.

बऱ्याचदा स्थलांतरीत लोक आणि स्थानिक लोक यांच्यात विविध कारणांमुळे संघर्ष निर्माण होतात.आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया यांसारख्या देशामध्ये असे संघर्ष निर्माण झालेले अलीकडे दिसून येतात.त्याचप्रमाणे महाराष्ट्रात मुंबई मधील परप्रांतीयांवरून झालेले संघर्ष अनेकवेळा दिसून आले आहेत.

असंघटीत क्षेत्रातील श्रमिकांची शहरी भागात भांडवलदार,जमीनदार,ठेकेदार, यांच्याकडून मोठया प्रमाणावर पिळवणूक केली जाते.कामाचा मोबदला पुरेपूर न देणे,अधिक वेळ कामे करून घेणे यातून असंघटीत कामगारांवर अन्याय होतो. परिणामी समाजातील विषमता कमी न होता वाढते.श्रीमंत अधिक श्रीमंत होतात तर गरीब अधिक गरीब होतात.

निष्कर्ष :

- आंतरराष्ट्रीय पातळीवर स्थलांतरणात अलीकडील काळात वाढ झालेली आहे. कुशल कामगार अमेरिका व युरोपमधील अनेक देशात स्थलांतरित झालेले आढळून येतात.तसेच उच्च शिक्षणाकरिता विद्यार्थी मोठया प्रमाणावर स्थलांतरित होतात.अर्थात विध्यार्थी वर्गाचे स्थलांतरण हे बहुतांश कायम स्वरूपाचे नसते.
- भारतातील शहरी लोकसंख्येत वाढ झालेली आहे, मात्र इतर काही विकसित देशांशी तुलना करता भारत शहरीकरणाच्या बाबतीत अजूनही बराच मागे आहे.
- स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर स्थलांतरणामुळे भारतातील मोठया शहरांची वेगाने वृद्धी झालेली दिसून येते.
- भारतात ६० टक्के स्थलांतरण हे आंतरजिल्हा पातळीवरील असल्याचे आढळून येते. महिलांचे लग्न झाल्यानंतर तिच्या पतीकडे होणारे स्थलांतरण पुरुष स्थलांतरणापेक्षा अधिक आहे.
- स्थलांतरण हे आर्थिक घटकांमुळे घडून येते.ग्रामीण भागाकडून शहरी भागाकडे स्थलांतरणाची प्रक्रिया प्रामुख्याने होतांना दिसून येते.
- स्थलांतरणामुळे देशातून बुद्धीमंतांचे देशाटन (Brain Drain) तसेच स्थानिक आणि स्थलांतरितामधील संघर्ष सामाजिक आणि शहरीकरणांशी निगडीत समस्या निर्माण होतात.

स्थलांतरितांचा रोजगार आणि उदरनिर्वाहाचा प्रश्न सोडविण्याच्या दृष्टीने ग्रामपातळीवर लघु-कुटीर उधोगांची उभारणी झाली पाहिजे.शेती व्यवसायाला पूरक व्यवसाय आणि सुविधा पुरविणे आवश्यक आहे.लोकसंख्या नियंत्रण होण्यासाठी आजही जनजागृतीची आवश्यकता आहेपरदेशात शिक्षणासाठी जाणाऱ्या विध्यार्थ्यांचा ओढा कमी करण्यासाठी देशातील शिक्षणाची गुणवत्ता उंचावली पाहिजे.बुद्धीमंतांना देशात प्रगतीच्या संधी आणि योग्य वेतन याची हमी देणे व त्यासाठी उपाययोजना होणे आवश्यक आहे.वाढते स्थलांतरण आणि नागरीकरण यातून निर्माण झालेल्या विविध समस्या कमी करण्यासाठी ग्रामीण-शहरी स्थलांतरण कमी होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ सूची

1) V.K.PuriS.K.Misra:Indian Economy,36th Revised& UpdatedEdition 2018,Himalaya.Publishing House Mumbai.
2) The International Migration Report2017.
3) Censusof India 2001.
4) https://migrationdataportal.org/themes/int
5) डॉ.जी.एन. झामरे :भारतीय अर्थव्यवस्था विकास व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र, पिंपळापुरे एन्ड कं.पब्लिशर्स, नागपूर.
6) अर्थसंवाद, ऑक्टोंबर- डिसेंबर,२०११ / खंड ३५, अंक ३.
7) अर्थसंवाद, एप्रिल - जून, २०१९/ खंड ४३ अंक १.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

भारतातील ग्रामिण आणि शहरी भागावरील स्थलांतराचे परिणाम

सहाय्यक प्राध्यापक सौ. राधिका सावंत,
(वाणिज्य विभाग), कला आणि वाणिज्य
महाविदयालय, फोंडाघाट, ता. कणकवली जि. सिंधुदुर्ग.

सार :-

शहरीकरण वाढत असताना आर्थिक कारणांसाठी होणाऱ्या स्थलांतराचे प्रमाणही वाढणारच. आपल्या देशात विकास आणि स्थलांतराचे प्रश्न एकमेकांशी थेट संबंधित असल्याचे अनेकदा दिसले आहे. सर्वसाधारण स्थलांतर करण्याची प्रवृत्ती ही सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक व राजकीय घटकांनी प्रभावीत असते. आधुनिक काळात वाहतूक व दळणवळणाच्या क्षेत्रातील क्रांतीमुळे जग पुष्कळच लहान झाले आहे. देशातल्या देशात स्थलांतर करणाऱ्या व्यक्तींची संख्या ही वाढत आहे. विकसनशील देशामध्ये ग्रामीण भागाकडून शहराकडे होणारे स्थलांतर हा आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेतील महत्तावाचा भाग झाला आहे.

संज्ञा शोध :- ग्रामिण भागात रोजगार निर्मिती, औदयोगिक वसाहती तयार करणे.

प्रस्तावना:-

स्थलांतर हा लोकसंख्येच्या आकारात व रचनेत बदल घडवून आणणारा महत्त्वाचा घटक आहे. अर्थशास्त्राचे जनक ॲडम स्मिथ यांनी मानवाच्या गतिक्षमतेविषयी असे म्हटले आहे की, उत्पादनाच्या चार घटकापैकी श्रमशक्ती या घटकाची फार जास्त आहे. पुर्वीच्या काळी कमी प्रमाणात व्यक्ती नैसर्गिक आपत्तीमुळे तसेच उद्योगधंद्याच्या किंवा व्यापाराच्या निमित्ताने आपले वास्तव्याचे ठिकाण सोडून परगावी परप्रांती परदेशात जात असत.

स्वतंत्र्योत्तर कालखंडात आणि विशेषत: आर्थिक नियोजनाची सुरवात झाल्यापासून भारतात ग्रामीण भागाकडून शहरी भागाकडे किंवा ज्या ठिकाणी काम मिळते अशा ठिकाणी स्थलांतर करणे नित्याचे झाले आहे. लोकसंख्येतील जलद गतीने होणारी वाढ व दर माणसी जमिनीच्या उपलब्धतेत होणारी घट यामुळे ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी कमी प्रमाणात उपलब्ध होतात. त्यामुळे अनेक वर्षापासून ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे विविध कारणामुळे स्थलांतर घडून येत आहे.

निरनिराळ्या भागामध्ये निरनिराळ्या क्षेत्रात आर्थिक उत्कर्षाची संधी कोठे उपलब्ध आहे यावर प्रामुख्याने स्थलांतर अवलंबून असते. लोकसंखा शास्त्र, अर्थशास्त्र, प्रशासन, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र व विधी यासारख्या शास्त्रांशी संबंधित विचारवंतानी व अभ्यासकांनी स्थलांतरासारख्या समस्यांची जाणीवपूर्वक अभ्यास करण्यास सुरवात केली आहे.

आधुनिक काळात मोठ्या प्रमाणावर हालचालीला एक व्यापक सामाजिक, राजकीय व आर्थिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. तथापी स्थलांतर हा घटक लोकसंख्येमध्ये परिवर्तन, संतुलन, दारिद्र्य, बेरोजगारी इ समस्यांवर परिणाम करणारा घटक आहे.

भारतामध्ये स्थलांतर ही घटना नवीन नाही. ब्रिटीश काळात कमी शिक्षित परंतु कामाचा, कौशल्याचा अनुभव असलेल्या भारतीय लोकांना ब्रिटीश लोक जगभरात विविध देशात पाठवित. भारतासारख्या लोकशाही प्रधान शासन प्रणाली असणाऱ्या देशात लोकांना हवे तिथे राहण्याची व हव्या त्या प्रांतात काम करण्याचे स्वातंत्र्य आहे.

स्थलांतराची व्याख्या:-

"कामगार स्थलांतर म्हणजे त्याच्या रहिवासाच्या ठिकाणामध्ये कायमस्वरूपी किंवा एक विशिष्ट कालावधीसाठी झालेला बदल होय. लक्षणीय अर्थाने मानवाने/ कामगाराने एका परिस्थितीमधून दुस-या परिस्थितीमध्ये जाण्यासाठी या संकल्पनेचा वापर केला जातो." **- वेनबर्गच्या मते.**

"एक विशिष्ट समाजाने आपल्या आर्थिक किंवा सामाजिक परिस्थितीतील बदलामुळे कायम स्वरूपी किंवा काही कालावधीसाठी आपल्या आर्थिक वासात केलेला बदल म्हणजे स्थलांतर होय."

स्थलांतरीत कामगार कोणाला म्हणतात?

एखाद्या ठिकाणामध्ये जी व्यक्ती किफायतशीर उपक्रमामध्ये गुंतलेली असते पण ती व्यक्ती त्या ठिकाणची कायम स्वरूपी रहिवाशी नाही अशा व्यक्तीला स्थलांतरीत कामगार असे म्हणतात.

विशेषतः स्थलांतर एका गावातून दुसऱ्या गावात/ एका तालुक्यातून दुसऱ्या तालुक्यात/ एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात कामासाठी केले जाते. कामगार स्थलांतर करतात त्याला अनेक कारणे जबाबदार आहेत. सर्व सामान्यपणे गरिब, उच्च विकसित व्यक्ती मोठ्या प्रमाणात स्थलांतरीत होतात.

कामगार स्थलांतराची कारणे :-

१) रोजगाराच्या संधी :-

ग्रामीण भागात बारकाईने अभ्यास करता असे लक्षात येते की, ग्रामीण भागात शेती व्यवसाय लुप्त होत आहे. आणि त्याची जागा रोजगार घेत आहे. तरूणवर्ग मोठ्या प्रमाणात रोजगाराच्या शोधात आहे. पण ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध नसल्याने तरूणवर्ग मोठ्या संख्येन शहराकडे स्थलांतरीत होत आहे.

२) उच्च दर्जाचे राहणीमान :-

जर लोकांनी विकसित व प्रगत भागात स्थलांतर केले तर त्यांच्या रोजगाराबरोबरच उत्पन्नात देखिल वाढ होते. परिणामी स्थलांतरित कामगारांच्या राहणीमानात देखिल बदल होतो.

३) शिक्षण :-

विशेषतः ज्या लोकांनी आपल्या कुटुंबासह स्थलांतर केले होते त्यांनी आपल्या मुलांना चांगल्या दर्जाच्या शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करून दिल्या कारण स्थलांतरीत कामगारांना मिळालेल्या उच्च उत्पन्नामुळे हे शक्य झाले. तसेच विविध सुविधा मिळतात.

४) श्रमाची मागणी :-

विशेषतः १९ व्या व २० व्या शतकात वेगाने विकसित होणाऱ्या शहरीभागात श्रमाची मागणी वेगाने वाढत गेली. त्यामुळे गरीब ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे स्थलांतरीत झाले व यातूनच स्थलांतराची व्याप्ती वाढत गेली.

५) वासहतवादी शक्ती :-

वसाहतवादाच्या धोरणातून वसाहत निर्माण करण्याच्या उद्देशाने श्रमिक वर्ग मोठ्या प्रमाणात स्थलांतरित झाला म्हणून ग्रामीण भागातील लोक शहरीभागात म्हणजे मुंबई, पुणे आणि काही राज्य, देश यांच्या बाहेर सुद्धा स्थलांतरित झाले.

६) जलद औद्योगिकरण :-

शहरी भागात जलद गतीने औद्योगिकरण झाल्याने रोजगाराच्या संधी वेगाने वाढत गेल्या. त्यामुळे विकसनशील भागातील अनेक लोक स्थलांतरीत झालेत.

वरील कारणांमुळे विशेषतः ग्रामीण भागातील लोक शहरीभागाकडे वेगाने स्थलांतरीत झालेत.

कामगार स्थलांतराचे परिणाम :-

अ) सकारात्मक परिणाम :-

१) वेतन दर :-

सर्व सामान्यपणे कमी वेतन दर असणाऱ्या भागातून जास्त वेतन दर असणाऱ्या शहरी भागाकडे कामगार/ लोकांनी स्थलांतर केले जाते. परिणामी मुळ ग्रामीण भागात व शहरी भागात वेतन दरात बदल होतात. कारण मुळ ग्रामीण भागात श्रमाचा पुरवठा कमी होतो तर शहरी भागात श्रमाचा पुरवठा वाढत जातो. व शहरी भागातील स्थलांतरीत कामगारांच्या मजूरीचे दर कमी होतात.

२) कल्याण परिणाम :-

स्थलांतरामुळे मुळे ग्रामीण भागात तसेच शहरी भागात कल्याण होताना दिसून येत आहे. तसेच शहरी भागात उत्पादन वाढीसोबत रोजगाराच्या संधी देखील वाढत जातात. यातूनच समाजाच्या कल्याणात वाढ होते. परिणामी लोकांच्या सुखात व समृद्धीत वाढ होते.

३) श्रमाचा पुरवठा :-

विशेषतः ग्रामीण भागातून शहरी भागात स्थलांतरीत भागात येणारे कामगार कुशल व अकुशल असतात. अकुशल कामगार विकसनशील भागाकडू विकसित भागाकडे रोजगारासाठी येतात. परंतु जी कामे विकसित भागातील लोक करायला तयार होत नाहीत ती घाणेरडी कामे या अकुशल ग्रामीण भागातील लोकांना करायला लावतात.

४) स्थलांतरित विद्यार्थी :-

उच्च शिक्षण घेण्यासाठी बहुसंख्य विद्यार्थी शहरी भागाकडे धाव घेताना दिसून येत आहेत. असे विद्यार्थी शिक्षणानंतर त्याच ठिकाणी स्थायिक होतात. ते परत ग्रामीण भागाकडे जात नाहीत. कारण त्यांच्या शिक्षणाप्रमाणे ग्रामीण भागात रोजगार उपलब्ध नसतो.

५) रोजगारी :-

स्थलांतर हे प्रामुख्याने रोजगार मिळवण्यासाठी केले जाते. तसेच रोजगारातून चांगल्या प्रकारचे उत्पन्न मिळणे चांगल्या प्रकारचे जीवन जगणे हा प्रत्येकाचा उद्देश असतो. त्यामुळे शहरी भागात रोजगाराच्या पुरवठ्यात वाढ होते तर ग्रामीण भागातील बेकारीचे प्रमाण कमी होते.

६) ग्रमीण भागाचा विकास :-

ग्रामीण भागातील लोक शहरीभागात रोजगारासाठी गेल्यामुळे त्या ठिकाणहून विकासाच्या नवनवीन संकल्पना ते ग्रामीण भागाकडे आणतात. आणि त्यामुळे काही प्रमाणात का होईना ग्रामीण भागाचाही विकास होतो.

७) घटते जन्म प्रमाण :-

ग्रामीण शहरी स्थलांतरामुळे ग्रामीण भागातील पुरुष हे स्त्रियांपासुन दूर गेल्यामळे जन्मदराचे प्रमाण कमी झालेले दिसून येत आहे.

८) वयोगट रचना बदल :-

ग्रामीण शहरी स्थलांतराचे वैशिष्ट्ये म्हणजे १५ ते ६० या वयोगटातील काम करणाऱ्या लोकांचे स्थलांतर करण्याचे प्रमाणे वाढत आहे. हे त्यांचे वैशिष्ट्य आहे. त्यामुळे लोकसंख्येचे वय रचनेत बदल होत आहेत.

९) जातीय बंधने कमी :-

ग्रामीण बाह्य स्थलांतराचा परिणाम समुदायावर होतो स्थलांतर गतिमानतेतील अडथळे कमी करते याचा अर्थ सामाजिक व आर्थिक गतिमानता अनेक पिढ्यानपिढ्याचे वर्गीय व जातीय बंधने कमी करते.

१०) विकासाला चालना :-

बाह्य स्थलांतरामुळे अनेक वेळेला जुने कर्ज फेडले जाते. तसेच नवीन घरे बांधण्यासाठी व जीवनमान उंचावण्यासाठी पैशाचा वापर केला जातो.

ब) नकारात्मक परिणाम :-

१) विशेषतः विकसनशील ग्रामीण भागातून विकसित शहरी भागात स्थलांतरीत झालेले लोक हे अनेक जाती, धर्माचे, पंथाचे असतात. तसेच लोक सुरवातीपसूनच स्वतःचा असा एक गट तयार करतात. त्यामुळे विकसित शहरी भागात अनेक समस्या निर्माण होतात. त्यातूनच सामाजिक समन्वयाच्या अभावाची समस्या निर्माण होते.

२) बेकायदेशीर वास्तव्य हा अनेक ठिकाणचा किंवा भागांचा जटिल प्रश्न झालेला आहे. उदा. ग्रामीण भागातील लोक मोठ्या प्रमाणात रोजगारासाठी शहरी भागात स्थायिक होतात. मुंबईतील धारावी झोपडपट्टी, बदलापूर, नवी मुंबई, या सारख्या ठिकाणी मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण बेकायदेशीर अनेक लोक कायमस्वरूपी वास्तव्यासाठी आलेले आहेत. अशा प्रकारची समस्या भारतातच नव्हे तर अमेरिका, कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया, या देशातही निर्माण झालेली आहे.

३) ग्रामीण शहरी स्थलांतरामुळे कामगार संघटना मोठ्या प्रमाणावर तयार होतात. भांडवलदार वर्गाशी अशा संघटनांचा परस्पर विरोधी हितसंबंधामुळे संघर्ष होतात. कारण अशा संघटनांची राजकीय पक्षाशी बांधिलकी असते.

४) ग्रामीण भागातून होणाऱ्या स्थलांतरामुळे शहरातील जमिनीच्या किंमती भरमसाठ वाढतात.

५) ग्रामीण शहरी स्थलांतरामुळे नियोजनबद्ध शहराची वाढ होणे अवघड होते. परिणामी उत्पादकतेवर व गुण विशेषीकरणावर होतो.

६) ग्रामीण शहरी स्थलांतरामुळे शहरी लोकसंख्येचा वयोरचनेवर परिणाम होतो की, ज्याचा परिणाम शहर विकासावर होतो.

७) शहरातील काम ही संरचना जात, धर्म, प्रांत, भाषेवर अवलंबून असते. कधी कधी स्थलांतरीतांना नोकरीची संधी मिळणे कठीण जाते.

८) शहरी भागात स्थलांतर झाल्याने आर्थिक, सामाजिक व राजकीय रचनेवर वाईट परिणाम होतो.

९) ग्रामीण भागातून मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर झाल्यामुळे मूलभूत सुविधांच्या मागणीत वाढ होते जसे वाहतूक, दवाखाने, पाणी, विद्युत पुरवठा इत्यादी बाबींच्या मागणीत वाढ होते. कधी कधी तर विशिष्ट कालावधीत या मागण्या पुर्ण होत नाहीत त्यामुळे आर्थिक व गैरआर्थिक समस्या वाढत जाते.

१०) शहरी स्थलांतरामुळे ग्रामीण मुल्यांचा ऱ्हास होतो. शहरी मुल्ये त्यांच्यामध्ये परिवर्तन घडवून आणतात.

उपाय :-

१) कायमस्वरूपी वास्तव्यासाठी आलेल्या लोकांना कामगाराविषयी हक्क बहाल केले पाहिजेत.

२) जयमान देशांनी स्वदेशी कामगार व विदेशी कामगार असा भेदभाव करता कामा नये.

३) खाजगी कामगार भरती कंपन्यावर आंतरराष्ट्रीय पातळीवरून कार्यवाही केली पाहिजे.

४) कामगारांना पासपोर्ट रोखण्यास मालकांना प्रतिबंध केला पाहिजे.

५) सेवा योजकांची शक्ती कमी करण्यासाठी कामगार कायद्यात दुरुस्त्या केल्या पाहिजेत.

६) कामगार भरती करताना नैतिक तत्वावर झाली पाहिजे.

७) तात्कालीन कामगारांना देखिल सुरक्षात्मक उपाय योजना लागू केल्या पाहिजेत.

संदर्भ :-

१) थेओडोरे कॅपोलो :- द सोशॅलॉजी ऑफ वर्क, द युनिर्व्हसिटी ऑफ मीन्नेसोता प्रेस, १९७७ पान क्र. ११.

२) फ्रान्सीस चेरूनीलम :- मायग्रेशन कॉजेस, केरिलेटस, कॉन्सिक्केन्सेस, ट्रेन्डस् ॲन्ड पॉलीसिज. हिमालया पब्लिकेशन हाऊस, नागपूर १९८७ पान.क्र. ३.

३) अहिरराव व अलिझाड :- लोकसंख्या, निराली प्रकाशन, पुणे १९९३, पान क्र. २२८.

४) सौ. कानीटकर तारा व कुलकर्णी सुमति :- लोकसंख्या शास्त्र. महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ, श्री. विद्या प्रकाशन पुणे. १९७९ पान क्र. ३२९, ३४९, ३७७, ३१९.

५) वृत्तपत्र, मासिक इत्यादी

ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

बुध्दीवंतांचे स्थलांतर

प्रा. श्री. सुरेश नारायण पाटील,
(इतिहास विभाग प्रमुख)
आनंदीबाई रावराणे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
वैभववाडी, जि.सिंधुदुर्ग पिन416810

प्रस्तावनाः

स्थलांतर हा सजीवाचा एक स्वभाव गुण आहे. एका प्राण्याच्या किंवा प्राणि- समुहाच्या एका प्रदेशातून जगण्यासाठी अनुकूल परिस्थिती असलेल्या दुसऱ्या प्रदेशाकडे किंवा अधि-वासाकडे जाण्या-येण्याच्या प्रवासाला जीवविज्ञानात स्थलांतर असे म्हणतात. नैसर्गिक बदलात व संघर्षात टिकून राहण्यासाठी स्थलांतर प्रक्रीया आवश्यक असते. अनेक प्रकÖरचे प्राणी असे स्थलांतर करतात.

मानव प्राण्यात देखील दीर्घकाळ वास्तव्याच्या हेतूने असे स्थलांतर घडून येते. मात्र ते आर्थिक, औध्योगिक, राजकीय, सामाजिक अथवा जैविकदृष्ट्या असू शकते. वास्तव्याचे एक ठिकाण सोडून मानव व्यक्ती किवा गट दीर्घकाळ वास्तव्याच्या हेतूने दुसऱ्या ठिकाणी जातात. या हालचालीस ‘मानवाचे स्थलांतर’ असे म्हणतात. व्यवसायाच्या निमित्ताने गावोगाव हिंडणे, विद्यामार्जनासाठी परदेशात काही काळ राहणे, उपनगरातून शहराच्या मुख्य भागात रोज नोकरी व्यवसायासाठी जाणे या हालचालीला स्थलांतर म्हणता येणार नाही. दीर्घकाळ वास्तव्य ठरविण्यासाठी किमान एक वर्षाची मर्यादा बहुतेक सर्व देशांमध्ये मानली जाते अगदी प्राचीन काळापासून आजतागायत मानवाचे स्थलांतर सुरू होते आहे आणि राहणार आहे. विविध कारणांसाठी स्थलांतर केले जाते. या शोध निबंधात स्थलांतर म्हणजे काय? स्थलांतराची विविध कारणे, प्रकार व बुध्दीवंतांचे स्थलांतर याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

स्थलांतर-

स्थलांतराचा शब्दशः अर्थ एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाणे असा आहे. मानवी स्थलांतर या संकल्पनेत दोन ठिकाणांमधील अंतर, जाण्याचा हेतू व कालावधी या गोष्टींना महत्त्व आहे. एका गावातील कायमचे निवासस्थान बदलून दुसऱ्या गावी दीर्घकालिन वास्तव्यासाठी जाण्याची क्रिया म्हणजे स्थलांतर होय. सर्व साधारणपणे मानव आपली कोणतीतरी गरज भागविण्याच्या हेतूने किंवा काहीतरी असमाधानकारक परिस्थिती टाळण्याच्या हेतूने एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी स्थलांतर करण्यास प्रवृत्त होतो

1) "स्थलांतर म्हणजे वास्तव्याच्या ठिकाणात काही काळासाठी केलेला बदल होय".
2) "एका विशिष्ठ समाजाने आपल्या आर्थिक किंवा सामाजिक परिस्थितीतील बदलामुळे कायमस्वरूपी किंवा काही कालावधीसाठी आपल्या अधिवासात केलेला बदल म्हणजे स्थलांतर होय".
3) शब्दकोषाचा आधारघेता, "स्थलांतर म्हणजे साधारणपणे एखाद्याच्या रहिवासात झालेला बदल होय".
4) ऑक्सफर्ड ऍडव्हान्सड लर्नर्स डिक्शनरी ऑफ करंट इंग्लिशच्या आधारे, "स्थलांतर म्हणजे एका ठिकाणाहून दुसरीकडे जाणे".

5) न्यु वेबस्टर्स डिक्शनरीच्या आधारे, "स्थलांतर म्हणजे एका देशातून दुसरीकडे जाऊन रहिवासासाठी स्थाईक होणे किंवा एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी हंगामी पिके घेण्यासाठी किंवा हंगामी कामासाठी जाणे होय".
6) एका भौगोलिक किंवा राजकिय विभागातून दुसऱ्या भौगोलिक किंवा राजकिय विभागात जाण्याच्या क्रियेला स्थलांतर असे म्हणतात".
7) कॅपलोच्यामते, "स्थलांतर म्हणजे रहिवासात झालेला बदल होय. या ठिकाणी स्थलांतरीतीच्या व्यवसायात झालेला बदल मान्य नाही".

स्थलांतराचा इतिहास-

प्रागैतिहासिक मानव स्थलांतर करीत पृथ्वीच्या कानाकोपऱ्यात गेल्याचे पुरावे उपलब्ध आहेत. किंबहूना स्थिर वस्तीकरून राहणे ही सांस्कृतिक उत्क्रांती मानली जाते आणि गेल्या काही सहस्त्रकांमध्येच ती घडली असे अभ्यासकांचे म्हणने आहे. ज्ञात इतिहासात आर्य टोळ्यांचे उत्तर युरोपातून दक्षिणेस व नंतर पूर्वेस आशियात झालेले स्थलांतर (इ.स.पू. 3 रे सहस्त्रक) इजिप्तमधून हिब्रू गुलामांचे उत्तरेकडे झालेले स्थलांतर (इ.स.पू.13 वे शतक) इ.स.7 व्या शतकात अरबांचे इस्लामच्या झेंड्याखाली उत्तर आफ्रिकेच्या पश्चिम किनाऱ्यापर्यंत झालेले स्थलांतर ही स्थलांतराची काही महत्वाची उदाहरणे सांगता येतील. गेल्या 400 वर्षामध्ये युरोपातील लोकांची अमेरीका, ऑस्ट्रेलीया, उत्तर आशिया तसेच आफ्रिका खंडातील अनेक देशांमध्ये स्थलांतर करून आपआपल्या वसाहती स्थापन केल्या. रोमन साम्राज्य अस्ताला गेल्यानंतरच्या झालेल्या स्थलांतरामुळे युरोप जगाच्या नकाशावर आले.

इसवी सनाच्या 7 व्या शतकाच्या सुमाराला इस्लामच्या एकसंघ झेंड्याखाली आफ्रिका व मध्य पुर्वेतील बराचसा भूभाग अरबांनी व्यापला. 8 व्या शतकात पुर्वेकडे सिंधुखोऱ्यात तर पश्चिमेकडे फ्रान्समध्ये स्थलांतरे झाली. 10 व्या शतकात हितान या भटक्या जमातीने मंगोलीया व उत्तर चीन मध्ये स्थलांतर करून प्रभूत्त्व संपादन केले. तर 14-15 व्या शतकात तुर्कांनी आशिया मायनरवर प्रभुत्त्व संपादून 1453 मध्ये कॉनस्टॅन्टीनोपल काबीज केले. 14 व्या शतकात रशियनांनी सैबेरीया पादाक्रांत करून वसाहती निर्माण केल्या.

नवनवीन भूप्रदेशांच्या शोधानंतर सुरवातीच्या काळात साहसी व्यापारी स्थलांतर करू लागले. अनेकविध कामे करण्यासाठी या व्यापारांनी दक्षिण आफ्रिकेतून सुमारे 1 कोटी गुलाम खरेदी केले. दुसऱ्या महायुध्दापर्यंत सुमारे 6 कोटी युरोपियनांनी स्थलांतर केले. 1947 मध्ये अखंड हिंदूस्थानची फाळणी झाल्यामुळे 1 लाख 80 हजार लोक निर्वासित झाले व त्यांनी त्या त्या देशांमध्ये स्थलांतर केले.

स्थलांतराची कारणेः-

स्थलांतरीतांचे सामाजिक, सांस्कृतिक संदर्भ महत्त्वपूर्ण असल्याने स्थलांतरासंबंधी सर्वसाधारण व सर्वमान्य नियम किंवा सिध्दांत ठरविणे शक्य झालेले नाही. तरी देखील स्थुल मानाने अन्नाचा तुटवडा, धार्मिक विटंबन व छळ, राजकिय छळ, साहसाची आवड, अधिक चांगले आर्थिक भवितव्य इत्यादी अनेकविध कारणे स्थलकालपरत्वे स्थलातरामागे आढळतात. स्थलांतर ही प्रक्रीया सामाजिक, सांस्कृतिक, मानसिक, आर्थिक व भौगोलिक अशा विविध घटकांच्या आंतरक्रियांचा परिपाक आहे.

स्थलांतराचे प्रकारः-

इतिहासाच्या अभ्यासावरून लोक शेती व्यवसायाकडून उद्योग व्यवसायाकडे, खेड्यातून शहराकडे, एका शहरातून दुसऱ्या मोठ्या शहरांकडे स्थलांतरीत होत असल्याचे आढळते. आधुनिक काळात तात्रिक प्रगती इतकी वेगाने होत आहे की, लोकांचे स्थलांतर मोठ्या प्रमाणात घडून येत आहे. केवळ देशातल्या देशातच लोकांचे स्थलांतर घडून येते असे नसून आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रातील स्थलांतर वाढले असल्याचे लक्षात येते. जागतिकीकरणाच्या, उदारीकरणाच्या व मुक्त व्यापार नितीच्या 21 व्या शतकात स्थलांतरात मोठी वाढ होत असल्याची दिसून येते. स्थलांतराचे वर्गिकरण करताना कालखंड, भौगोलिक व राजकिय विभाग, स्थलांतरीतांचे प्रमाण, मानवी इच्छा इ. घटक विचारात घेऊन वर्गिकरण करता येते. त्यामध्ये देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर असे मुख्य दोन प्रकार पडतात.

1) काळानुसार स्थलांतर- प्राचीन स्थलांतरे, मध्ययुगिन व आधुनिक
2) सीमाबध्द घटकानुसार स्थलांतर- आंतरराज्य, आंतरप्रांत, राज्यांतर्गत, खंडांतर्गत, ग्रामीण-नागरी, नागरी-ग्रामीण, ग्रामीण-ग्रामीण, नागरी-नागरी.
3) स्थलांतरीतांचे प्रमाणानुसार स्थलांतर- वैयक्तिक, सामुहिक.
4) मानवी इच्छेनुसार स्थलांतर- ऐच्छिक स्थलांतर व सक्तिचे स्थलांतर.

बुध्दीवंतांचे स्थलांतरः-

स्थलांतराच्या संपूर्ण विवेचनात असे दिसून येते की, स्थलांतर ही मानवाची मुलभूत प्रवृत्ती आहे तरी तिच्यात लोकसंख्येच्या एकूण वैशिष्ट्यात बदल घडवून आणण्याची मोठी क्षमता आहे. स्थलांतराचे आगमन आणि निर्गमन क्षेत्रात जे चांगले - वाईट परिणाम होतात. त्यापैकी एक महत्त्वाचा वाईट परिणाम निर्गमन क्षेत्रावर होतो. हा परिणाम म्हणजे स्थलांतर करणा-यांमध्ये तरूण व बुध्दीवंतांचा भरणा जास्त असल्याने निर्गमन क्षेत्रात बुध्दीमान लोकांची उणीव निर्माण होते. आगमम क्षेत्राला मात्र या बुध्दीवंतांचा चांगला लाभ होतो. बुध्दीवहन ही समस्या अलिकडच्या काळात अविकसीत व विकसनशील राष्ट्रात मोठ्या प्रमाणावर सर्वत्र आढळून येणारी आहे. विशेषतः दुसऱ्या महायुध्दानंतर या समस्येची तिव्रता वाढली. बुध्दीवंतांच्या स्थलांतरांचे पुढील चार प्रकार पडतात.

1) बुद्धीवहन (Brain Drain):- संपदा विकासाला तंत्रज्ञ, शास्त्रज्ञ व कुशल कारागीर यांची फार गरज असते. पण अलीकडच्या काळात, भारतासारख्या कमी विकसीत देशातून प्रगत देशांकडे मोठ्याप्रमाणावर बुद्धीवंतांचे स्थलांतर होते. अशा स्थलांतरामुळे जी बुध्दीवंतांची उणीव निर्माण होते तिला 'बुद्धीवहन' असे म्हणतात. स्वातंत्र्यानंतर भारतातील उच्च शिक्षित लोकांनी संयुक्त संस्थाने, कॅनडा, जर्मनी, यु.के., जपान व पर्शियन राष्ट्रात स्थलांतर केल्याने भारताला बुध्दीवंत स्थलांतराची झळ बसत आहे. प्रगत देशात बुध्दीमान लोकांना विविध सवलती, सुविधा व प्रतिष्ठा असल्याने संशोधक, शास्त्रज्ञ ही बहेरच्या देशात स्थलांतर करतात. कारण भारतात त्यांच्याकडील कौशल्याचे अपेक्षेप्रमाणे चीज होत नाही.

2) बुद्धी अतिरिक्तता (Brain Overflow):- ज्या देशातील लोकसंख्येत आवश्यकतेपेक्षा बुध्दीमान लोकसंख्येचे प्रमाण जास्त आहे व स्थानिक अर्थ व्यवस्थेत ही बुध्दीमान लोकसंख्या केव्हाही उपलब्ध होते. या स्थितीला बुध्दी अतिरिक्तता असे म्हणतात. बुध्दी अतिरिक्तता असलेल्या राष्ट्रातून बुध्दीमान लोकांनी जरी काही प्रमाणात निर्गमन अथवा स्थलांतर केले तरी त्या देशांचे फारसे नुकसान होत नाही. उलट त्या देशाला थोडी सुटका मिळते असे म्हणावे लागेल. आगमण क्षेत्रात मात्र या बुध्दीमानांचे नेहमीच स्वागत होते. तेथील

अर्थव्यवस्थेच्या विकासात त्यांना चांगला उपयोग होऊ शकतो. सध्या जपान, संयुक्त संस्थाने व जर्मनी या देशात बुध्दी अतिरिक्तता मोठ्या प्रमाणावर आहे.

3) बुध्दी निर्यात (Brain Export):- व्यावसायिक दृष्टीनेच जेव्हा एखाद्या देशातून बुध्दीवान लोकांना दुसरीकडे नियमतपणे पाठविले जाते त्यास 'बुध्दी निर्यात' असे म्हणतात. उदा.- कुशल श्रमिक किंवा तंत्रज्ञांचा नियमित आर्थिक करारावर पुरवठा करणे म्हणजे बुध्दी निर्यात होय. कमी विकसीत राष्ट्रे अशा प्रकारे बुध्दी निर्यात करून परकीय चलन प्राप्त करतात.

4) बुध्दी आदान-प्रदान (Brain Exchange):- दोन राष्ट्रांत बुध्दीमान लोकांची स्थलांतराद्वारे पारस्परिक अदलाबदल होत असल्यास त्या क्रियेला 'बुध्दी आदान-प्रदान' असे म्हणतात. अशा प्रकारच्या बुध्दी आदान-प्रदानामुळे संबंधीत राष्ट्रातील सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक विकासाला मोठी चलना मिळते. बुध्दी आदान-प्रदानात सहभागी झालेल्या देशांना पारस्परिक प्रबोधनाच्या आणि वैज्ञानिक संक्रमाणांचा लाभ मिळतो. अशा प्रकारचे बुध्दी आदान-प्रदान जर विकसीत आणि अविकसित किंवा विकसित आणि विकसनशील किंवा विकसनशील आणि अविकसित राष्ट्रात घडले तर त्याचा जास्तीत जास्त लाभ कमी विकसीत स्तरावर असणा-या राष्ट्राला जास्त्र प्रमाणात होतो. बुध्दी आदान-प्रदान अर्थातच दोन किंवा अधिका राष्ट्रातील पारस्परीक सहकार्य व सामंजस्य यावर अवलंबून असते. यासाठी देशा-देशांतील आंतरराष्ट्रीय संबंध निकोप असणेदेखील तितकेच महत्त्वाचे ठरते. सार्क (SAARC) सारख्या प्रादेशिक संघटनेचा बुध्दी आदान-प्रदान हा देखील एक उद्देश आहे. आशियातील लहान व गरीब राष्ट्रांची ही संघटना शेजारच्या राष्ट्रांकडून पारस्परीक देवान-घेवान कृतिशील ठरत आहे.

18 डिसेंबर, 1990 रोजी संयुक्त राष्ट्र संघाच्या सर्वसाधारण सभेने स्थलांतरीत श्रमिकांचे अधिकार आणि त्यांच्या कुटूंबातील सदस्यांच्या संरक्षणार्थ "आंतरराष्ट्रीय करारा" चा स्वीकार केला. म्हणून दरवर्षी 18 डिसेंबर हा दिवस संपूर्ण जगात 'जागतिक स्थलांतर दिन' (International Migration Day) म्हणून साजरा केला जातो. आंतरराष्ट्रीय स्थलांतरीतांची एकूण लोकसंख्या सन 2000 मध्ये 175 दशलक्ष एवढी होती. ती पुढे 2015 साली 244 दशलक्ष इतकी झाली. आंतरराष्ट्रीय स्थलांतरांपैकी जवळजवळ दोन तृतीयांश लोकसंख्या युरोप (76 दशलक्ष), आशिया (75 दशलक्ष) मध्ये वास्तव्यास असून हे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतच आहे.

समारोप-

मानवाचे स्थलांतर हे अनादी काळापासून सुरू आहे. एका ठिकाणाहून दुसरीकडे माणसं एकेकटी वा समुहाने जात असतात. काही कामापुरते, काही काळासाठी तर कधी कायमच्या वास्तव्यासाठी कधी स्वेच्छेने तर कधी नाईलाजाने माणसं परप्रांतांत परदेशात मुक्काम ठेवतात. काही चांगल्या आर्थिक संधीसाठी जातात. कोणी शरणार्थी असतात. कुणी धार्मिक वा राजकिय कारणांनी निष्काषित झालेले असतात. काही तर पिढ्यानपिढ्या परप्रांतात वा परदेशात राहतात. जिथे राहतात त्या संस्कृतिचा राहणी, खाणेपिणे आणि आवडीनिवडीचा त्यांचा दैनंदिन जीवनावर परिणाम होत असतो. तसेच तेथील संस्कृतीवरही स्थलांतरीतांच्या संस्कृतिचा परिणाम होत असतो. भारतातील अनेक बुध्दीवंतांनी परदेशात स्थलांतर केलेले आहे आणि चालू आहे आणि पुढे चालू राहणार आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची-

1) पायाभूत अभ्यास- प्रा.युवराज मोरघा, निराली प्रकाशन, पुणे-05, प्रथम आवृत्ती-फेब्रूवारी 2017
2) पर्यावरण शिक्षण - प्रकाश शिंदे, डॉ. हेमंत पेडणेकर, सेठ प्रकाशन, मुंबई 31, तिसरी आवृत्ती, जुन 2019
3) आर्थिक वृध्दी आणि विकास - प्रा.विठ्ठल सोनटक्के, प्रा. देवराव मनवर, सेठ प्रकाशन, मुंबई 31
4) लोकसंख्याशास्त्र - प्रा. के. एम. भोसले, प्रा. के. बी. काटे फडके प्रकाशन कोल्हापुर 12, प्रथमावृत्ती, फेब्रुवारी 2006.
5) मासिक ललीत, जानेवारी-2018, गिरगाव मुंबई-04, संपादक-अशोक कोठावळे संजिवनी खेर यांचा लेख- राहिले दूर घर माझे.
6) मराठी विश्वकोष (ऑनलाईन) - महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोष निर्मिती मंडळ मुंबई.

स्थलांतराचा ग्रामीण भागावरील परिणाम

प्रा. रुपाली धोंडू माने
वाणिज्य विभाग, कला आणि वाणिज्य महाविदयालय, फोंडाघाट

प्रस्तावना -

स्थलांतर हा लोकसंख्येच्या आकारात व रचनेत बदल घडवून आणणारा महत्त्वाचा घटक आहे. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात आणि विशेषतः आर्थिक नियोजनाची सुरुवात झाल्यापासून भारतामध्ये ग्रामीण भागाकडून शहरी भागाकडे किंवा ज्या ठिकाणी काम मिळेल अशा ठिकाणी स्थलांतर करणे नित्याचे झाले आहे. लोकसंख्येतील जलद गतीने होणारी वाढ व जमिनीच्या उपलब्धतेत होणारी घट यामुळे ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी कमी प्रमाणात उपलब्ध होतात त्यामुळे ग्रामीण भागाकडून नागरी भागाकडे विविध कारणामुळे स्थलांतर घडून येत आहे.

उद्दिष्टये -

१) स्थलांतर संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
२) ग्रामीण स्थलांतराची कारणे अभ्यासणे.
३) स्थलांतराचा ग्रामीण भागावर झालेला परिणाम अभ्यासणे.
४) स्थलांतरामुळे होणारे फायदे अभ्यासणे.
५) स्थलांतराच्या समस्या व त्यासाठी उपाय सुचविणे.

संशोधनपद्धत्ती -

सदरचे संशोधन करीत असताना संशोधकाने द्वितीय माहितीचा आधार घेतला आहे. यासाठी संशोधकाने पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट यांचा अभ्यास केला आहे.

विषय विवेचन

स्थलांतर संकल्पना -

भारतासारख्या लोकशाही प्रधान शासन प्रणाली असणाऱ्या देशात लोकांना हवे तिथे राहण्याची व हव्या त्या प्रांतात काम करण्याचे स्वातंत्र्य आहे.सर्वसाधारणपणे स्थलांतर करण्याची प्रवृत्ती ही सामाजिक आर्थिक,धार्मिक,सांस्कृतिक,व राजकीय घटकांनी प्रभावित असते.आधुनिक काळात वाहतूक व दळणवळणाच्या क्षेत्रातील क्रांतीमुळे जग जवळ आले आहे. त्यामुळे देशातल्या देशात स्थलांतर करणाऱ्या व्यक्तींची संख्या खूप वाढत आहे. तर विकसनशील देशामध्ये ग्रामीण भागाकडून शहराकडे होणारे स्थलांतर हा आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेतील महत्त्वाचा भाग आहे.

प्रामुख्याने अल्पविकसित राष्ट्रामध्ये लोकसंख्या वाढीचा दर हा विकसित राष्ट्रापेक्षा जास्त असतो. त्यामुळे वाढती बेकारी, शहरात रोजगाराच्या वाढत्या संधी, शहरी जीवनाचे आकर्षण ही ग्रामीण स्थलांतराची कारणे आहेत. ग्रामीण शहरी स्थलांतराचे " Harris - Todaro Model " हे वाढत्या ग्रामीण शहरी स्थलांतरामधील परस्पर विरोधी संबंध हा शहरी रोजगारासंदर्भात असतो. असे स्पष्ट करते. त्याचप्रमाणे स्थलांतर करणारी व्यक्ती त्याला उपलब्ध असणाऱ्या शहरी व ग्रामीण या दोन्ही श्रमबाजारातील रोजगार संधीची तुलना करते आणि अशा पर्यायी संधीची निवड करते ज्यामुळे तिला स्थलांतरामुळे अपेक्षित फायदा मिळेल. तसेच

स्थलांतराची प्रक्रिया ही आर्थिक घटकाबरोबर मानसिक घटकावरूनही ठरते.

ग्रामीण स्थलांतराची कारणे -

१) संयुक्त कुटुंब पध्दती : - भारतात फार पूर्वीपासून ग्रामीण भागात संयुक्त कुटुंब पध्दती प्रचलित आहे.त्यामुळे अशा कुटुंबातील काही व्यक्ती आपले उत्पन्न वाढविण्यासाठी शहरी भागात रोजगार मिळविण्यासाठी स्थलांतर करतात.

२) लोकसंख्येचे वाढते प्रमाण :- ग्रामीण भागातील जन्मदराचे प्रमाण शहरी भागाच्या तुलनेत अधिक असल्यामुळे ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण वाढत असून त्यांना आपल्या पारंपारिक शेती व्यवसायातून पूर्ण रोजगार मिळत नाही. त्यामुळे ते शहरी भागात स्थलांतरित होतात.

३) कर्जबाजारीपणा : - ग्रामीण भागातील बहुतांश लोक गरिबी आणि बेकारी यामुळे स्थानिक सावकारांकडून कर्ज घेत असतात. परंतु त्यांचे एकूणच उत्पन्न कमी असल्यामुळे ते कर्जफेड करू शकत नाही अशा परिस्थितीत आपले उत्पन्न वाढविण्यासाठी रोजगाराच्या शोधात शहरी भागात जातात.

४) वाहतूक आणि दळणवळण साधनांचा विकास : - प्रत्येक देशात वाहतूक आणि दळणवळण साधनांचा विकास झाला आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागातील श्रमिक आपल्या कुटुंबापासून दूर जातात सुलभतेने शहरी भागात रोजगारासाठी जाणे - येणे करू शकतात.

५) सामाजिक रूढी परंपरा : - ग्रामीण भागात आजही जातीयवादाची भावना अधिक प्रबळ आहे. त्यामुळे सामाजिक संबंध सलोख्याचे नसतात. म्हणून ग्रामीण भागातील लोक समानतेची वागणूक मिळवण्याच्या हेतूने शहरी भागांकडे आकर्षित होतात.

६) मजुरीत वाढ : - ग्रामीण भागात श्रमिकांना अत्यंत कमी मजुरी मिळते. त्या तुलनेत शहरी भागात अधिक दराने मजुरी मिळते. म्हणून बहुतांश ग्रामीण लोक जास्तीचे उत्पन्न मिळवण्याचे प्रलोभनाने शहरी भागात जातात.

७) इतर कारणे : - कुटीर उदयोगांचे पतन, भूमीहीन श्रमिकांच्या संख्येत वाढ, शैक्षणिक सुविधा, वैद्यकीय सुविधा, मनोरंजन सुविधा याव्यतिरिक्त संस्थात्मक घटक जसे की सरकारचे धोरण, राजकीय बदल, धार्मिक बदल, भौगोलिक घटक हे स्थलांतराला प्रोत्साहन देत असतात.

स्थलांतराचे परिणाम -

अ) सकारात्मक परिणाम

१) **आर्थिक सुधारणेत वाढ : -** स्थलांतरामुळे शहरात तुलनात्मकदृष्टया अधिक उत्पन्न देणाऱ्या रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात त्यामुळे त्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारते त्यातूनच कर्जबाजारीपणा कमी होण्यास अनुकूल वातावरण निर्माण होते.

२) **राहणीमानात वाढ : -** जेंव्हा ग्रामीण भागातील लोक रोजगारासाठी शहरी भागात जातात. तेव्हा त्यांच्या राहणीमानात वाढ होते. त्यांच्या राहणीमानाचा दर्जा वाढतो.

3) **श्रमिकांच्या गतिशीलतेत वाढ : -** श्रमिकांच्या स्थलांतरणाच्या प्रवृत्तीमुळे जेंव्हा श्रमिकांची विविध औदयोगीक केंद्रात ये - जा सुरु असते. तेंव्हा ग्रामीण जनजीवन प्रभावित होते. त्यामुळे श्रमस्थलांतराची प्रक्रिया श्रमिकांची गतिशीलता वाढविण्यास लाभदायी ठरते.

४) लोकसंख्येचा वाढता दबाव : - अतिरिक्त लोकसंख्येमुळे शेती व्यवसायावरील भार वाढत आहे. त्यामुळे शेतीचे अपखंडन, तुकडीकरण होत आहे. अशा परिस्थितीत रोजगारासाठी होणाऱ्या स्थलांतरामुळे ग्रामीण लोकसंख्येचा मोठा हिस्सा शहरी भागात जात आहे. त्यामुळे लोकसंख्येचा वाढता दबाव कमी होत आहे.

५) ग्रामीण आणि शहरी राहणीमानात समन्वय : - स्थलांतर प्रवृत्तीमुळे ग्रामीण आणि शहरी जीवनात समन्वय प्रस्थापित होतो. त्यामुळे ग्रामीण जनतेला बाहय जगताचे ज्ञान प्राप्त होते.तसेच शहरी भागातील लोकांना ग्रामीण जीवनाची वास्तविकता सहजपणे लक्षात येते.

ब) नकारात्मक परिणाम

१) अस्थिर जीवन : - स्थलांतरामुळे ग्रामीण श्रमिक हे ग्रामीण जीवन, शेती व्यवसाय, शहरी जीवन, उदयोग इ. क्षेत्रात कार्यरत असतात. त्यामुळे त्यांचे जीवन हे अस्थिर असते.

२) निकृष्ट राहणीमान : - विविध समस्यांमुळे ग्रामीण लोक हे स्थलांतर करीत असतात. त्यामुळे ग्रामीण लोक शहरात काम करताना मानसिक दृष्टीकोनातून तणावग्रस्त असतात. त्यामुळे त्यांच्या राहणीमानाची पातळी खालावते.

३) कार्यक्षमतेचा ऱ्हास : - स्थलांतरामुळे ग्रामीण लोकांचे आरोग्य खालावत जाऊन ते रोगग्रस्थ होतात. त्यातूनच त्यांची कार्यक्षमता कमी कमी होत जाते.

४) नैतिक अध:पतन : - स्थलांतर प्रक्रिया निरंतर सुरु राहिल्यास व्यक्ती आणि समाज यांचे नैतिक अध:पतन होत जाते. कारण शहरातील विविध आकर्षणे, निवासाची समस्या, असुरक्षितता, खर्चिक जीवनपध्दती, फसवणूक इ. मुळे त्यांना आपल्या कुटुंबापासून दूर राहावे लागते त्यामुळे राहणीमानावर नियंत्रण नसते. चारित्र्यहीनता वाढत जाते. त्यामुळे अध:पतन होते.

५) श्रमिक मालक सलोख्याच्या संबंधाचा अभाव : - श्रमिक आपली कार्ये अर्धवट सोडून सतत गावाकडे जात असतात. त्यामुळे श्रमिकांचे आपल्या मालकांशी अपेक्षेएवढे सलोख्याचे संबंध प्रस्थापित होऊ शकत नाहीत.

६) श्रमिक संघाच्या विकासात अडसर : - ग्रामीण श्रमिक आपल्या स्थलांतरणाच्या प्रवृत्तीमुळे श्रमिक संघाच्या कोणत्याही कार्यात सहकार्य देत नाहीत. त्यामुळे श्रमिकांच्या हितासाठी असणाऱ्या श्रमिक संघाचा अपेक्षित विकास होत नाही.

७) इतर घटक : - यामध्ये विशेष सुविधांचा अभाव, सामाजिक विकासाचा अभाव, राष्ट्रीय उत्पादनात घट, तसेच शहरी भागात आरोग्य, शिक्षण, नैसर्गिक संसाधने यावर ताण पडतो. झोपडपट्ट्यांची निर्मिती यामुळे अस्वच्छता, गुन्हेगारी, प्रदूषण यात वाढ होते.

स्थलांतराचे फायदे -

१) लोकसंख्यावाढ आणि जमिनीचे तुकडीकरण यामुळे ग्रामीण भागात रोजगाराच्या अल्प संधी उपलब्ध होतात. याउलट औदयोगीकरण आणि शहरीकरण यामुळे शहरात बेरोजगारांना व्यवसायाच्या संधी उपलब्ध होतात.

२) वाहतुकीच्या दळणवळणाच्या सहज उपलब्ध होणाऱ्या सोयीमुळे शहरामध्ये नवीन व्यवसायाच्या संधी

उपलब्ध होतात.

३) स्थलांतर हे कुटुंबाच्या सामाजिक, आर्थिक, प्रक्रियेमध्ये महत्वाची भूमिका बजावते. कारण स्थलांतरीतांकडून येणाऱ्या पैशाच्या स्रोतामुळे त्यांच्या कुटुंबाचा आर्थिक व सामाजिक दर्जा वाढतो

४) श्रमिकांची गतीक्षमता हा औदयोगीक विकास प्रक्रियेतील महत्त्वाचा फायदा आहे. त्यामुळे बेकारी कमी होण्यास मदत होते.

५) कुशल कामगार मोठया प्रमाणात शहरांकडे आकर्षित होतात. त्यांना मिळालेल्या पैशातून काही हिस्सा गावी पाठवितात. परिणामतः ग्रामीण अर्थव्यवस्था सुधारण्यास मदत होते.

६) या व्यतिरिक्त आधुनिक तंत्रज्ञानाचा शेतीमध्ये वापर, जन्मदरामध्ये घट, मजुरांच्या उत्पादकते मध्ये वाढ इ. स्थलांतरामुळे फायदे होतात.

स्थलांतराच्या समस्या -

१) स्थलांतरितांना कोणतेही प्रशिक्षण, अनुभव किंवा औदयोगीक कामाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन नसतो. त्यामुळे ते कार्यात्मकदृष्टया व भावनिकदृष्ट्या शहरी भागात अयोग्य असतात.

२) औदयोगीकीकरणाचा व नागरीकरणाचा परिणाम म्हणून लोकसंख्येत असंतुलन घडून येते याचा परिणाम सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय घटकांवर दिसून येतो.

३) बहुतांश स्थलांतरित हे निरक्षर असतात त्यांच्यात कामाबद्दल जागरूकता नसते. त्यामुळे त्यांचे नातेवाईक, मध्यस्थ यांच्याकडून शोषण केले जाते.

४) स्थलांतरितांमध्ये कोणतीही संघटना नसल्याने दलाल, मुकादम, मध्यस्थ यांच्याकडून शोषण होते. त्यांना कोणतेही अधिकार प्राप्त होत नाहीत. अयोग्य पद्धतीने भरती केली जाते.

५) स्थलांतरितांना कमी मजुरी देऊन जास्त काम करून घेऊन त्यांची फसवणूक व शोषण केले जाते. त्यांना कोणतेही प्रशिक्षण दिले जात नाही. याचा परिणाम त्यांच्या कार्यक्षमतेवर होतो.

६) स्थलांतरितांमध्ये साक्षरता व सामाजिक जाणीव यांचे प्रमाण कमी असते. त्यामुळे अनेक अनैतिक वाईट सवयी त्यांना लागतात. व परिणामी त्यांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते.

७) याव्यतिरिक्त, स्थलांतरामुळे स्थलांतरीत भागात घराच्या समस्या, गलिच्छ वस्त्या, झोपडपट्टी निर्मिती, पाणी, वीज, वाहतूक, आरोग्य, शिक्षण इ. सुविधांवर स्थलांतराचा परिणाम होतो.

उपाय

१) ग्रामीण भागात सुधारित अवजारांचा वापर, शेतीचे यांत्रीकरण व आधुनिक लागवडपध्दती संकरीत बियाणांचा वापर या माध्यमातून शेतीचा विकास करणे.

२) रोजगारनिर्मितीमुळे लोकांचे उत्पन्न वाढेल परिणामी गरिबी, कर्जबाजारीपणा, बेकारी या समस्या कमी होऊन ग्रामीण राहणीमानाचा दर्जा वाढेल.

३) ग्रामीण भागात मजुरीचे प्रमाण कमी असल्यामुळे बहुतांश ग्रामीण लोक स्थलांतर करतात त्यामुळे ग्रामीण भागात मजुरीचे दर वाढविले पाहिजेत.

४) ग्रामीण भागात लघु उदयोग, कुटीर उदयोग, पूर्णपणे नामशेष झाले आहेत त्यांचा विकास करून शेतीला जोडधंदा म्हणून उत्पन्नाचे साधन होऊ शकते. त्यामुळे स्थलांतर कमी होईल.

५) प्रामुख्याने ग्रामीण भागात शैक्षणिक सुविधा कमी असल्यामुळे शिक्षणाच्या माध्यमातून मोठया

प्रमाणात शहरात स्थलांतर होते. त्यामुळे शिक्षणाच्या उत्तम सुविधा ग्रामीण भागात असणे आवश्यक आहे.

६) ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी व विविध सोयी सुविधा निर्माण झाल्यास स्थलांतरामुळे शहरातील सेवा व सुविधांवर येणारा ताण कमी होईल.

निष्कर्ष -

आधुनिक काळात मोठ्या प्रमाणावर मानवी हालचालीला एक व्यापक सामाजिक राजकीय व आर्थिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. स्थलांतर हा घटक लोकसंख्येमध्ये परिवर्तन, संतुलन, दारिद्रय, बेरोजगारी इ. समस्यांवर परिणाम करणारा घटक आहे. अशा प्रकारे स्थलांतर ही एक अशी प्रक्रिया आहे ज्यामुळे आर्थिक विकासाला चालना मिळते. श्रमिकांची स्थिती, नैसर्गिक आपत्ती, बेकारी, दारिद्रय इ. कारणांमुळे लोक आपल्या उदरनिर्वाहसाठी शहरी भागाकडे किंवा काम उपलब्ध असणाऱ्या ठिकाणी स्थलांतरित होतात. त्यामुळे स्थलांतर ही आधुनिक समाजामध्ये एक महत्वाची संकल्पना म्हणून उदयास आली आहे.

संदर्भ -

१) आर्थिक वृद्धी आर्थिक विकास , प्रा. विठ्ठल सोनटक्के, प्रा. देवराव मनवर, सेठ प्रकाशन जून २०१४.
२) श्रम अर्थाशात्र, डॉ. सुधीर बोधनकर, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
३) पायाभूत अभ्यासक्रम, प्रा. एम. एस. लिमण, प्रा. एस. जे. वाघमारे, सेठ प्रकाशन, ऑक्टोबर २०१६.
४) Shodhganga inflibnet.ac.in.

महाराष्ट्रामधील लोकांचे वाढते स्थलांतर: एक चिकित्सक अभ्यास

आर. ए.सरतापे.
अर्थशास्त्र विभागप्रमुख
गोगटे जोगळेकर महाविद्यालय, रत्नागिरी.

शीतल संतोष धनावडे.
एम. ए. भाग-२ अर्थशास्त्र विभाग
गोगटे जोगळेकर महाविद्यालय, रत्नागिरी.

संशोधन गोषवारा:

सध्याच्या काळात मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर होताना दिसून येतेजसजसा विकास होत जात आहे त्या प्रमाणात लोकांचे स्थलांतर करण्याची वृत्ती वाढताना दिसून येतेअशा या स्थलांतराचा परिणाम हा ग्रामीण व नागरी भागावर दिसून येतो आर्थिक वर्ष १९९१ ते २००७ पर्यंतच्या कालावधी मध्ये जास्तीत जास्त स्थलांतर हे विवाह कारणांमुळे झालेले दिसून आले आहे अशा या स्थलांतर करण्यामध्ये विवाह व त्यानंतर रोजगार यामुळे लोक स्थलांतर करताना दिसून येतात

keyword: महाराष्ट्र -ग्रामीण- नागरी- स्थलांतर

प्रस्तावना:-

आपल्या देशात विकासाच्या गतीनुसार आता स्थलांतर देखील वाढायला लागले आहे भारतासारख्या लोकशाहीप्रधान शासन असणाऱ्या देशां हवे तिथे राहण्याची व हव्या त्या प्रांतात काम करण्याचे स्वातंत्र्य आहे सर्वसाधारणपणे स्थलांतर करण्याची प्रवृत्ती सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक व राजकीय घटकांनी प्रभावित असते

स्थलांतर मोठ्या प्रमाणात वाढत गेल्या पासून आता स्थलांतर हा ज्या प्रदेशात वाढत जात आहे त्या प्रदेशासाठी एक गंभीर समस्या बनू लागली आहे. अशा या स्थलांतर ला कारणीभूत असणारे घटक अथवा कारणे हि या काळात अत्यंत महत्वाचे स्वरूप प्राप्त करू लागले आहेत. स्थलांतराचा परिणाम हा ग्रामीण व नागरी भागावर दिसून येतो आर्थिक वर्ष १९९१ ते २००७ पर्यंतच्या कालावधी मध्ये जास्तीत जास्त स्थलांतर हे विवाह कारणांमुळे झालेले दिसून आले आहेअशा या स्थलांतर करण्यामध्ये विवाह व त्यानंतर रोजगार यामुळे लोक स्थलांतर करताना दिसून येतात या स्थलांतराचे जसे इतर राज्यांमध्ये परिणाम होऊ लागले आहेत त्याच प्रमाणे ते महाराष्ट्रात देखील मोठ्या प्रमाणात दिसून येऊ लागले आहेत. असा या स्थलांतराला कारणीभूत घटकांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न या शोधनिबंधातून करण्याचा प्रयत्न केला आहे

स्थलांतराची संकल्पना:-

स्थलांतर म्हणजे वास्तव्याच्या ठिकाणात काही काळासाठी केलेला बदल अथवा एका विशिष्ट समाजाने आपल्या आर्थिक किंवा सामाजिक परिस्थितीतील बदलामुळे कायमस्वरूपी किंवा काही कालावधीसाठी आपला अधिवासात केलेला बदल हो

उद्दिष्टे:-

१) महाराष्ट्रातील स्थलांतरितांचा आढावा घेणे
२) स्थलांतर होण्यामागील कारणांचा अभ्यास करणे
३) स्थलांतराचा होणारा परिणाम याचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत शोधनिबंधांमध्ये दुय्यम तथ्य सामग्रीचा आधार घेतला आहेयामध्ये जनगणना अहवाल, Nss ५५ आणि ६४ वी फेरी, विविध मासिके , पाक्षिके, वृत्तपत्र व संशोधननिबंध या दुय्यम स्त्रोतांचा वापर केला आहे

१) **माहितीचे संकलन**:- माहितीचे संकलन करत असताना दुय्यम स्त्रोतांचा विचार केला आहे
२) **कालावधी:-** १९९१ ते २००८ या आर्थिक वर्षाचा अभ्यास यात करण्यात आला आहे.

३) **संशोधन तंत्र-** प्रस्तुत शोधनिबंधात सरासरी शेकडेवारी पद्धतीचा अवलंब केला आहे

४) **संशोधनाच्या मर्यादा:-** या शोधनिबंधात महाराष्ट्र हे राज्य स्थलांतरितांचा अभ्यास करण्यासाठी निवड केले आहे

माहितीचे विश्लेषण:-

महाराष्ट्रातील १९९१ व २००१ च्या जनगणना आणि NSS ५५ व ६४ वी फेरी यानुसार पुढील प्रमाणे विश्लेषण केलेले आहे

तक्ता क्र. ०१

१९९१ च्या जनगणनेनुसार स्थलांतर

अ.क्र	स्थलांतरणाची कारणे	१९९१ जनगणना आकडेवारी टक्केवारीमध्ये		
		पुरुष	स्त्री	एकूण सर्व व्यक्ती
१	रोजगार	२४.१६	१.६१	१०.०५
२	व्यवसाय	११.४३	१.४३	५.१७
३	शिक्षण	५.३४	१.२८	२.८०
४	विवाह	१.२४	६४.४३	३९.५०
५	इतर	५७.८४	३२.२६	४२.४७

(संदर्भ:-६४ फेरी NSS २००७-०८)

आर्थिक वर्ष २००७-२००८ च्या NSS सर्व्हे नुसार १९९१ च्या जनगणनेचा अहवालामध्ये स्थलांतराची प्रमुख कारणांच्या आधारे स्थलांतरितांची आकडेवारी काढलेली आहे त्या नुसार रोजगार, व्यवसाय, शिक्षण, विवाह, इतर कारणांचा विचार केलेला आहे. त्यानुसार सर्वात अधिक पुरुष इतर कारणांसाठी५७.८४% इतके स्थलांतर करतात तर महिला ६४.४३% इतके स्थलांतर विवाह कारणांमुळे करताना दिसून आल्या तर पुरुष विवाहासाठी स्थलांतर नाकारताना दिसून येत नाही तरमहिला त्या काळी रोजगार जास्त प्रमाणात करत नसल्या कारणांनी ते प्रमाण १.६१% इतके दिसून आले. तसेच जेव्हा एकत्रित सर्व लोकांचा विचार करतो तेव्हा सर्वात अधिक प्रमाणात लोक इतर कारणांसाठी म्हणजेच ४२.४७% इतके स्थलांतर करताना दिसून आले म्हणजेच स्त्रिया त्या काळी अधिक स्थलांतरित फक्त विवाह या कारणांसाठी होत होत्या असे दिसून येते

तक्ता क्र. ०२

२००१ च्या जनगणनेनुसार स्थलांतर

अ.क्र	स्थलांतरणाची कारणे	२००१ जनगणना आकडेवारी टक्केवारीमध्ये		
		पुरुष	स्त्री	एकूण सर्व व्यक्ती
१	रोजगार	३७.१८	२.७०	१६.५५
२	व्यवसाय	१.००	०.१०	०.४६
३	शिक्षण	२.६३	०.६५	१.४५
४	विवाह	०.६८	५९.१३	३५.६४
५	इतर	५८.५२	३७.४२	४५.९०

(संदर्भ:-६४ फेरी NSS २००७-०८)

आर्थिक वर्ष २००७-२००८ च्या NSS सर्व्हे नुसार २००१ च्या जनगणनेचा अहवालामध्ये स्थलांतराची प्रमुख कारणांच्या आधारे स्थलांतरितांची आकडेवारी काढलेली आहे या नुसार असे दिसून आले कि २००१ मध्ये पुरुषांनी स्थलांतर हे इतर कारणांसाठी ५८.५२% इतके केले आहे . आणि त्या खालोखाल रोजगारासाठी त्यांनी स्थलांतर अधिक म्हणजेच ३७.१८% इतके केले आहे त्याच तुलनेत महिलांचा विचार केला तर त्यात५९.१३% इतके अधिक महिलांचे स्थलांतर झालेलं दिसून येते व सर्व

लोकांचे एकत्रित जर विचार केला तर त्यात अधिक स्थलांतर हे इतर कारणांसाठी तर व्यवसायासाठी कमी स्थलांतर झालेलेदिसून आले म्हणजेच या मध्ये पुरुषांनी अधिक स्थलांतर इतर कर्णनासाठी तर महिलांनी विवाहासाठी केलेले दिसून येते

तक्ता क्र. ०३

64th round of National sample sarve(2007-2008) नुसार स्थलांतर

अ.क्र	स्थलांतरणाची कारणे	NSS(2007-2008) स्थलांतर आकडेवारी टक्केवारीमध्ये		
		पुरुष	स्त्री	एकूण सर्व व्यक्ती
१	रोजगार	५०.२८	१.३१	१४.२२
२	व्यवसाय	४.९१	०.०५	१.३३
३	शिक्षण	५.७२	१.४६	२.५८
४	विवाह	२.७०	७८.८७	५८.७९
५	इतर	३६.३९	१८.३१	२३.०८

(संदर्भ:-६४ फेरी NSS २००७-०८)

आर्थिक वर्ष २००७-२००८ च्या NSS सर्व्हे नुसार स्थलांतराची प्रमुख कारणांच्या आधारे स्थलांतरितांची आकडेवारी काढलेली आहे. या नुसार असे दिसून आले कि, पूर्वी पुरुष इतर बाकी कारणांसाठी स्थलांतर करत होतेते पण आताच्या या२००७-०८ या काळात ते रोजगारासाठी ५०.२८% इतके स्थलांतर करताना दिसून येतात तर महिलांची संख्या हि विवाहासाठी अधिक स्थलांतर अजूनही पूर्वी प्रमाणे करताना दिसून आल्या ते प्रमाण ७८.८७% इतके वाढलेले दिसून आले. व सर्व लोकांचा एकत्रित केला तर विवाहासाठी अधिक स्थलांतर झालेले दिसून आले.

वरील दिलेले ३ तक्त्यानुसार असे दिसून आले आहे कि, पुरुष जास्त करून इतर कारणांसाठी स्थलांतर करतात तर त्या खालोखाल ते रोजगाराला अधिक महत्त्व देतात. व सर्वात कमी ते हे विवाह करण्यासाठी स्थलांतर करतात असे दिसून आले आहे तर महिला या विवाहाला अधिक महत्व देताना दिसून आल्या त्या विवाहासाठी अधिक मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर करतात तर पुरुषांच्या बरोबर इतर स्थलांतर करण्यावर अधिक भर देतात तर कमी व्यवसाय व रोजगाराला महत्व देताना दिसून आल्या कारण त्याचे प्रमाण हे इथे कमी दिसून आले.

तसेच सर्व लोकांचा एकत्रित विचार केला तर इतर कारणांसाठीच ते अधिक स्थलांतर करताना दिसून येतात

तक्ता क्र. ०४

महाराष्ट्रातील स्थलांतराचे क्षेत्रानुसार वर्गीकरण(टक्केवारीमध्ये)

अ.क्र	स्थलांतरणाची कारणे	ग्रामीण		शहरी	
		५५ वी फेरी	६४ वी फेरी	५५ वी फेरी	६४ वी फेरी
१	रोजगाराच्या शोधात	०. ८	१. ५	१५. ६	४.०
२	चांगला रोजगार शोधताना	१. ६	२. ३	७.४	८.३
३	रोजगार मिळाल्यावर	०. ५	१. ३	१.९	३.१
४	रोजगारात बढती	२. १	१. १	२.६	२.४
५	कामाच्या जागी राहायला जाणे	०. २	०. ४	०.१	०. २
६	शिक्षण	२. २	२. ८	१.७	२.४
७	सामाजिक/राजकीय समस्या	०. १	०. १	०.१	०. १
८	स्वत:चे नवीन घर/फ्लॅट घेतल्यावर	०. २	०. १	१.२	१.४

९	घरगुती समस्या	०. ७	१. ४	१.९	१.६
१०	आरोग्य	०. ०	०. ०	०.१	०.३
११	विवाह	८३. ४	७६. ९	४१.९	३६.५
१२	इतर	८. २	१२. १	२५.६	२९.७
	एकूण	१००	१००	१००	१००

(संदर्भ:-६४ फेरी NSS २००७-०८)

ग्रामीण व शहरी स्थलांतर यांचे वर्गीकरणामध्ये स्थलांतरित होणाऱ्या मागील कारण हे रोजगार, शिक्षण, सामाजिक आर्थिक समस्या, नवीन घर, आरोग्य, विवाह, घरगुती समस्या, रोजगारात बढती या सारखी विविध कारणे हि स्थलांतराला प्रवृत्त करतात. त्यामधील ग्रामीण भागात सर्वात अधिक ५५ व्या फेरी नुसार विवाहाच्या साठी अधिक स्थलांतर झालेले दिसून आले तर ६४ व्या फेरी नुसार देखील विवाहाच्याचसाठी अधिक स्थलांतर झालेले दिसून आले

शहरी भागात ५५ व्या फेरी नुसार व ६४ व्या फेरी नुसार देखील विवाहासाठीच स्थलांतर अधिक झालेले दिसून आले तर सामाजिक व राजकीय समस्या साठी कोणी स्थलांतर करताना दिसून येत नाही

स्थलांतराचा होणारा परिणाम:-

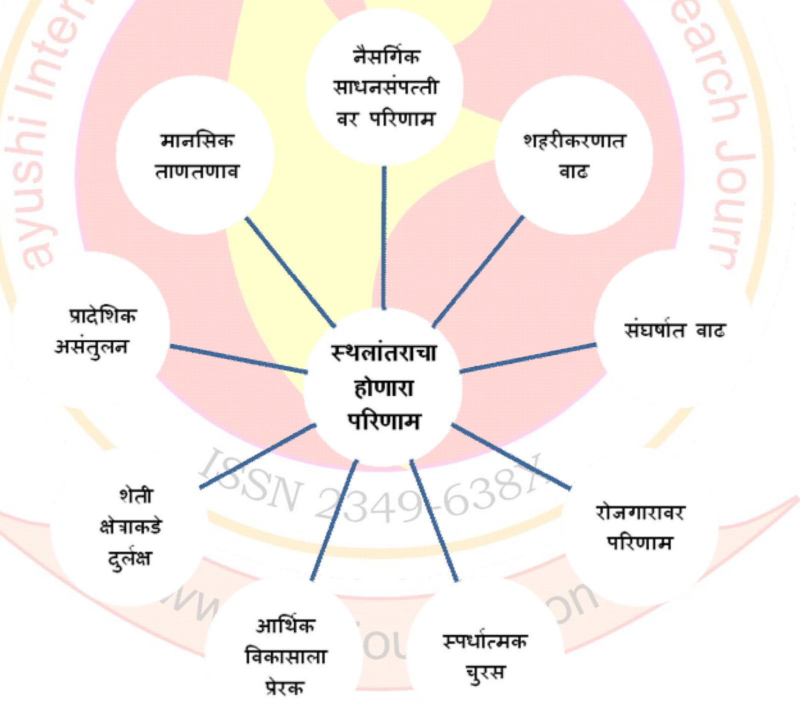

निष्कर्ष:-

प्रस्तुत शोधनिबंधातून असे दिसून आले आहे कि

१) महाराष्ट्रात पुरुषांचे होणारे स्थलांतर हे इतर व रोजगारासाठी मोठ्या प्रमाणात १९९१-२००८ च्या या काळात वाढत्या दिशेने आहे.

२) महाराष्ट्रात महिलांचे होणारे स्थलांतर हे विशेषतः विवाह या कारणासाठी मोठ्या प्रमाणात होताना दिसते आणि सध्याच्या परिस्थितीत विवाहासाठीच महिलांचे स्थलांतरहोताना दिसून आले.

३) सर्व लोकनांचा एकत्रित विचार केला असता असे दिसून आले कि त्याचे होणारे स्थलांतर हे इतर विविध कारणांसाठी(आपत्ती,शहराचे आकर्षण,वैद्यकीय सोयी इ.) होताना दिसून आले.

४) या वरील सर्व कारणांवरून असे दिसून येते कि ज्या प्रमाणात विकासाचा वेग असणार आहे त्या प्रमाणात स्थलांतराचा वेग असेल.

५) स्थलांतरामुळे शहरीकरणात वाढ होताना दिसून येते

६) ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागात स्थलांतर जास्त झालेले दिसून येते

संदर्भ:-

१) 64th raound of national sample sarve,maharashtra government report 2007-2008

२) India : Census 1991 data

३) India: Census 2001 data

४) डॉ.दा.धों. काचोळे. ,"लोकसंख्याशास्त्र", कैलाश पब्लिकेशन, गोकुळवाडी, औरंगपूरा, औरंगाबाद,२००१

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal ISSN 2349-638X www aiirjournal.com

ग्रामीण नागरी स्थलांतर प्रक्रियेची कारणमिमांसा

प्रा. प्रसाद सुरेश भागवत
पाटपन्हाळे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
ता. गुहागर, जि. रत्नागिरी ४१५७२४

सारांश :-

स्थलांतर ही एक प्रकारची प्रवृत्ती आहे. प्राचीन काळापासून मानव प्राणी स्थलांतर करत आला आहे. मानवाने पशुपालनास प्रारंभ केल्यानंतर पशुंना एका कुरणाकडून दुसऱ्या कुरणाकडे नेण्यासाठी जाणे ही स्थलांतराची प्राथमिक अवस्था मानता येईल. शेतीच्या शोधानंतर स्थलांतर थांबले असल्यासारखे वाटले तरी उपलब्ध जमिनीवर उपजिविका करणाऱ्यांची संख्या वाढल्यावर नव्या जमिनी शोधण्यासाठी स्थलांतर गरजेचे बनले. अल्पकाळासाठी, ठराविक काळासाठी आणि कायमस्वरुपी वास्तव्यासाठी मानवाचे स्थलांतरीत होणे ही प्रक्रिया सतत चालत आली आहे. आधुनिक काळात औद्योगिक क्रांतीनंतर जगभरातील सर्वच देशांमध्ये नागरीकरणाला गती आली आहे यामागे स्थलांतरण कारणीभूत आहे. विविध प्रकारच्या तसेच विविध कारणांमुळे होणाऱ्या स्थलांतरणातून ज्या समस्या निर्माण होत आहेत त्या दृष्टीने स्थलांतर प्रक्रियेचे अध्ययन होणे गरजेचे आहे.

विशेष संज्ञा :- स्थलांतर, स्थलांतरण, स्थलांतरीत

प्रस्तावना :-

आपले राहते घर किंवा प्रदेश किंवा आपला स्वदेश सोडून इतर परक्या प्रदेशामध्ये कायम वास्तव्यास जाणे हा प्रकार मनुष्यप्राण्यामध्ये इतिहासपूर्व काळापासून होत आला आहे. शास्त्रीय परिभाषेत या प्रकाराला स्थलांतर करणे असे म्हणतात. व्यवसाय, कला, मनोरंजन, उद्योग, कौशल्यवृध्दी, अर्थार्जन अशा कारणांमुळे मानव स्थलांतरीत होत आला आहे. आर्य टोळयांचे झालेले स्थलांतर, अरबांचे इस्लामच्या झेंडयाखाली झालेले स्थलांतर, युरोपीयनांचे झालेले वासाहतिक स्थलांतर, महायुध्दांमुळे घडून आलेले स्थलांतर, भारताच्या फाळणीनंतर झालेले स्थलांतर अशी इतिहासातील काही ठळक उदाहरणे सांगता येतात. २० व्या शतकाच्या अखेरील दशकापासून प्रत्येक देशात कमी अधिक प्रमाणात औद्योगिकरण होत आहे. औद्योगिक केंद्राजवळ नगराची वाढ होणे आणि अशा नगरांकडे स्थलांतराचा ओघ वाहत असलेला आढळणे हे सार्वत्रिक दृश्य आहे. स्थलांतराचे प्रमाणे हे एखाद्या देशाच्या आर्थिक प्रगतीचे निर्देशक आहे असे मानता येईल एवढे महत्व स्थलांतराला प्राप्त झाले आहे.

स्थलांतराची व्याख्या :-

आधुनिक काळात स्थलांतराची कारणे व प्रकार यात वाढ होत असल्याने त्याची व्याप्ती वाढत आहे. त्या अनुषंगाने वेगवेगळया तज्ञांनी स्थलांतराची वेगवेगळी व्याख्या केली आहे.

१. केनेथ कोमेयर यांच्य मते 'एका भौगोलिक किंवा राजकीय भूप्रदेशातून दुसऱ्या भौगोलिक किंवा राजकीय भूप्रदेशात दीर्घकालीन वास्तव्याच्या उद्देशाने जाणाऱ्या व्यक्ती किंवा गटांच्या क्रियेस स्थलांतर असे म्हणतात.'

२. डॉ. एस. सी. दुबे यांच्या मते ' स्थलांतर ही सामाजिक परिवर्तनाची अशी प्रक्रिया आहे की, ज्याद्वारे लोकसंख्येचे अंतर्गमन आणि बहिर्गमन होत असते.'

३. बर्गल यांचे मते 'लोकसंख्येच्या स्थानांतरणासाठी दिलेले नाव म्हणजे स्थलांतर होय.'

स्थलांतर या प्रक्रियेचा अर्थ वरील व्याख्यांच्या आधारे स्पष्ट होत असला तरी स्थलांतराची प्रमुख लक्षणे विचारात घेतली तर त्याची व्यापकता लक्षात येते. त्यानुसार सामान्यपणे स्थलांतरणामध्ये तरुण वर्गाचा सहभाग जास्त असतो. स्थलांतरीतांमध्ये पुरुषांचे प्रमाण अधिक असते. आर्थिक उत्पादन क्षमता असणारे स्थलांतर जास्त प्रमाणात करतात त्यामुळे आर्थिक प्रगतीचा दर वाढतो. स्थलांतरीतांचे वास्तव्य बहुदा शहरी भागात आढळते.

भारतातील स्थलांतराचे स्वरुप पाहिले असता असे आढळते की, स्थलांतर हे ग्रामीण ते ग्रामीण स्थलांतर, ग्रामीण ते नागरी स्थलांतर, नागरी ते नागरी स्थलांतर आणि नागरी ते ग्रामीण स्थलांतर अशा प्रकारचे आहे. यापैकी ग्रामीण ते ग्रामीण भागातील स्थलांतर आणि ग्रामीण ते नागरी भागातील स्थलांतर यांचे प्रमाण जास्त असते हे विविध अभ्यासांतून दिसून आले आहे.

स्थलांतराची कारणे :-

सर्वसाधारणपणे स्थलांतर करण्याची प्रवृत्ती ही सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय घटकांनी प्रभावित होते. भारतात स्थलांतराची कारणे विविध आहेत. कधी ती व्यक्तीगत स्वरुपाची तर कधी समाज किंवा परिस्थिती सापेक्ष स्वरुपाची दिसतात. भारतात ग्रामीण ते शहरी स्थलांतर प्रभावशाली आहे. आधुनिक काळातील नागरीकरणामागे ग्रामीण ते नागरी स्थलांतर कारणीभूत आहे. स्थलांतर ही प्रक्रिया होण्यासाठी अनेक घटकांचा परिणाम स्थलांतरणावर होत असतो. ही एक गुंतागुंतीची प्रक्रिया असून त्यासाठी प्रामुख्याने पुढील प्रकारे कारणमिमांसा करता येते.

१. **आर्थिक घटक :-** सामाजिक विकासाच्या पहिल्या टप्यामध्ये आर्थिक घटक महत्वाचा आहे. विविध आर्थिक सुधारणा या स्थलांतराच्या मूळ ठिकाणी उपलब्ध नसतात. यास्तव स्थलांतराला चालना देणारा घटक म्हणजे आर्थिक प्रेरणा होय. स्थलांतर आर्थिक मागास भागातून घडत असते. भारतातील शेती निसर्गावर अवलंबून आहे त्यामुळे ती फायदेशीरच ठरेल असे ठामपणे सांगत येत नाही. दुष्काळासारख्या परिस्थितीत ग्रामीण भागातील उत्पनात घट होते अशा स्थितीत शेतमजुर स्थलांतर करतात. शेती क्षेत्रातील रोजगार हा तात्पूरता असतो त्यामुळे चांगल्या रोजगारासाठी ग्रामीण परिसराचा त्याग करुन लोक शहराकडे जातात.

२. **ग्रामीण बेरोजगारी :-** जोपर्यंत एखाद्या भागात मानवाच्या विविध गरजा भागतात तोपर्यंत तो तेथे राहतो. जेव्हा तेथील वास्तव्य अशक्य बनते त्यावेळी मूळ ठिकाणापासून दूर जाण्यास तो प्रवृत्त होतो. ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी मर्यादित असतात. हस्तउद्योग व बलूतेदारी पध्दतीचा झालेला ऱ्हास यामुळेही बेरोजगारीचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. शिक्षणाच्या मुलभूत सोयीसुविधांमुळे ग्रामीण भागात शिक्षण घेवून नवीन आशाआकांक्षा असलेला जो वर्ग निर्माण होतो त्याला पूरक उद्योग व व्यवसायाच्या संधी कमी प्रमाणात उपलब्ध असतात. अशा स्थितीत शिक्षण असूनही कमी उत्पन्नाच्या रोजगारावर काम करण्यापेक्षा अधिक उत्पन्न मिळविण्याच्या हेतून सुशिक्षित तरुणांकडून स्थलांतर करण्याला प्राधान्य दिले जाते. ग्रामीण भागातील शिकलेला व कौशल्य प्राप्त केलेला तरुण वर्ग नोकरी व व्यापाराच्या शोधात शहरांमध्ये स्थलांतरीत होताना आढळतो.

३. **कृषी क्षेत्रातील तांत्रीक प्रगती :-** स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने शेती विकासाला चालना दिलेली आहे. शेती व्यवसायासाठी आधुनिक बी-बियाणे, रासायनिक खते, किटकनाशके, जलसिंचनाच्या सुविधा याचबरोबर आधुनिक अवजारे व तंत्रज्ञानाचा वापर वाढला आहे. श्रमाऐवजी यंत्राचा वापरामुळे रोजगारावर अनिष्ट परिणाम झालेला असल्याने स्थलांतर होते.

४. **पायाभूत सुविधांचा अभाव :-** भारतातील सर्वच ग्रामीण भागात पुरेशा सोयी सुविधा उपलब्ध आहेत असे नाही. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून विविध सोयी पुरविण्याचे झालेले प्रयत्न अपेक्षित उद्दिष्ट गाठू शकलेले नाहीत. पिण्याच्या पाण्याची समस्या, रस्त्यांची दुरावस्था, स्वच्छतेचा अभाव, विद्युत अनियमितता, आरोग्य विषयक अपुऱ्या सोयी, उच्च शिक्षणाच्या सुविधांची कमतरता यासारख्या अनेक प्रश्नांच्या अपरिहार्यतेतून ग्रामीण भागातून स्थलांतर होत आहे.

५. **शहरी जीवनाचे आकर्षण :-** आकर्षणातून स्थलांतर होणे हा एक मानसशास्त्रीय घटक म्हणता येतो. वेगवेगळया हेतूने व कारणांसाठी ग्रामीण भागातून लोकांचे शहरामध्ये येणे जाणे वाढते आहे. शहरातील काम मिळण्याचे प्रमाण, चांगली रोजगाराची नोकरी, शहरी लोकांची घरे, वस्ती, वाहने, वेशभूषा, केशभूषा, खाण्यापिण्याच्या पध्दती व सवयी, मनोरंजन व मौजमजा यासारख्या अनेक गोष्टी ग्रामीण लोकांना आकर्षिक करतात. शहरी जीवनाच्या आकर्षणातून शहरांकडून स्थलांतर होते आहे.

६. **कौटुंबिक संघर्ष :-** भारताच्या ग्रामीण भागात कमी जास्त प्रमाणात अद्यापही एकत्र कुटुंब पध्दती आढळते. या कुटुंबातील सभासदांमधील संघर्षाचे प्रमाण जास्त आहे. व्यक्तीवाद, स्वार्थ, अज्ञान यासारख्या गोष्टीं गृहकलहाचे कारण बनतात. सततच्या संघर्षापासून दूर जाण्याच्या हेतूने कुटुंबातील काही सभासद शहरात जावून राहण्याचा मार्ग अवलंबितात त्यातून स्थलांतर घडून येते.

७. **शिक्षणाच्या सोयी-सुविधा :-** अलिकडील काळात शिक्षणाला प्राप्त झालेले महत्व ग्रामीण भागातील लोकांच्या लक्षात आले आहे. अद्ययावत शिक्षण आपल्या मुलांना देण्याकडे ग्रामीण भागातील समाजाचा कल वाढू लागला आहे. शहरातील आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेशी तुलना करता ग्रामीण भागात शिक्षणाच्या सोयी सुविधा मर्यादित आहेत तसेच ज्या सुविधा

उपलब्ध आहेत त्यांचा दर्जा कमी प्रतीचा आहे. पुढील पिढीला शहरी भागात मिळणारे चांगले शिक्षण मिळावे यासाठी ग्रामीण नागरी स्थलांतर होत आहे.

८. **सामाजिक घटक :-** भारतासारख्या देशात स्थलांतर होण्यासाठी काही सामाजिक तत्वे कारणीभूत ठरतात. जसे की, ग्रामीण भागात आजही जातीव्यवस्थेचा प्रभाव मोठा आहे. गावांमधून दैनंदिन व्यवहार जातीवर आधारित होतात. जाती जातीमध्ये उच्च-नीच असा भेद आहे. शिवाय अल्पसंख्यांक समाजावरही बहुसंख्यांक समाजाकडून अन्याय होत असतो अशा स्थितीत अल्पसंख्यांकांकडून सुरक्षिततेसाठी शहरांमध्ये मोठया प्रमाणात स्थलांतर होते. ग्रामीण भागात एखाद्या कारणामुळे समुदायाने टाकलेला बहिष्कार हा समाजात वेगळे पडल्याची भावना निर्माण करतो त्यातून स्थलांतर होते. समाजातील दुर्बल घटक, भूमीहीन शेतकरी यांचेकडून स्थलांतर होते. विवाहानंतर स्त्रियांचे स्थलांतर मोठया प्रमाणात होते. ग्रामीण नागरी आंतरक्रियेमुळेही स्थलांतर होते.

९. **लोकसंख्याविषयक घटक :-** भारतासारख्या देशात लोकसंख्येची वाढ स्थलांतरास कारणीभूत ठरते. जन्मदर, मृत्यूदर व स्थलांतराचा जवळचा संबंध आहे. ग्रामीण भागात लोकसंख्या वाढीचा दर जास्त आहे. वाढत्या लोकसंख्येचा भार ग्रामीण भागातील शेती व्यवसायावर पडत आहे. शेतीचे तुकडेकरण, शेतीला पुरक व्यवसायाचा अभाव यामुळे ग्रामीण भागात श्रमीकांची संख्या अतिरिक्त आहे. त्यामुळे श्रमिक अमर्याद संख्येने उपलब्ध होतात या सिध्दांतानुसार औद्योगिक क्षेत्रातील वाढीमुळे घडून येते.

१०. **भौगोलिक आणि भौतिक घटक :-** ग्रामीण भागातील अंतर, नैसर्गिक अडथळे, हवमान आणि पूर, अवर्षण याप्रकारची हवामानविषयक परिस्थिती याचा परिणाम लोकांच्या गतीशीलतेवर होत असतो परिणामत: स्थलांतर घडून येते.

११. **इतर घटक :-** स्थलांतरासाठी सुधारीत संज्ञापन की ज्यामध्ये वाहतूक, दूरदर्शन, चित्रपट, आधुनिक संवाद साधने यासारखे घटक महत्वाची भूमिका बजावतात. काही अभ्यासातून असे आढळून आले आहे की, स्थलांतरासाठी सांस्कृतिक व मानसशास्त्रीय घटक कारणीभूत असतात. याशिवाय संस्थात्मक घटक म्हणजे सरकारची धोरणे, राजकीय बदल, धार्मिक परिस्थितीतील बदल यासारख्या गोष्टींमुळे जाती, भाषा, संस्कृती यावर आधारीत सांप्रदायिक भेद उग्र रुप धारण करतात याचा परिणाम म्हणून स्थलांतरास मदत होते.

समारोप :-

स्थलांतर हा लोकसंख्येचा आकारात व रचनेत बदल घडवून आणणारा एक घटक आहे. भारतासारख्या लोकशाही शासन असणाऱ्या देशात लोकांना हवे तेथे राहण्याची व काम करण्याची मूभा आहे. साहजिकच देशातल्या देशात स्थलांतर करणाऱ्यांची संख्या वाढत आहे. आधुनिक काळातील स्थलांतराचे हे वाढते प्रमाण नगरांच्या लोकसंख्येला गती देण्याचे कार्य करीत आहे त्या अर्थाने सामाजिक शास्त्रांत स्थलांतराच्या प्रवृत्तीचा व प्रक्रियेचा व्यापक अभ्यास होणे महत्वाचे आहे.

संदर्भ :-

1. Bhaduri Amit, ‘Development with Dignity’ National Book trust, New Delhi, 2005
२. जोशी, तर्कतीर्थ लक्ष्मण (संपा.) मराठी विश्वकोश खंड १३, महाराष्ट्र राज्य साहित्य सांस्कृतिक मंडळ, मुंबई.
३. कुलकणी, पी. के .ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र परिचय, विद्या प्रकाशन नागपूर, २००६
४. गोरे अशोक, ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र, विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद, २०१४
५. संगवे विलास, (संपा.) भारतातील सामाजिक समस्या, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९७९
६. अत्रे त्रिंबक नारायण, गावगाडा, समन्वय प्रकाशन कोल्हापूर, आवृत्ती २०१२
७. दै. लोकसत्ता १६ नोव्हेंबर २०१२

शहरी स्थलांतराचे स्वरुप व परीणाम

प्रा. प्रमोद अरविंद देसाई
विषय - राज्यशास्त्र
पाटपान्हाळे कला व वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय
ता. गुहागर, जि. रत्नागिरी

प्रस्तावना

*मानवी जिवनाचा अभ्यास प्रामुख्याने सामाजीक शास्त्राच्या माध्यमातून केला जातो. मानवाच्या विविध प्रकारचे जिवन त्यांच्या जिवन पध्दतीवर होणारे परिणाम, त्याच्या जिवनाशी संबंधीत असलेले घटक इत्यादीचा त्यामध्ये समावेश होतो. राज्य संस्था निर्माण होण्यापूर्वी व्यक्तीचे जिवन कशा प्रकारे होते? पुढील काळात तो कोणत्या कारणामुळे एकत्र राहू लागला? मानवी समाज या संकल्पनेची निर्मीती कशाप्रकारे झाली याचे विश्लेषण समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, इतिहास या विषयाप्रमाणेच राज्यशास्त्र या विषयामध्येही करण्यात आले आहे.यातील प्रामुख्याने राज्य निर्मीतीबाबतच्या विविध सिध्दांतामध्ये राजकीय विचारवंतानी याबाबत आपले विचार मांडले आहेत. यामधील दैवी सिध्दांत, शक्ती सिध्दांत, सामाजीक करार सिध्दांत हे त्यापैकी काही सिध्दांत आहेत. या सर्वच सिध्दांतामध्ये राज्य निर्मीतीपूर्वीचे मानवी जिवन कशा प्रकारचे होते यावर जी मते मांडली गेली आहेत.त्यानुसार प्राचीन काळातील मानव सुरुवातीला व्यक्तीगत व भटके जिवन जगत होता. निसर्गाच्या माध्यमातून आपल्या अन्न, वस्त्र, निवारा या गरजा भागवित होता. काळातराने तो आपल्या जिवीताच्या रक्षणासाठी व परस्परांच्या मदतीने, सहकार्याने चांगले, सुखी व स्वयंपूर्ण जिवन जगता येईल या सारख्या यासारख्या कारणासाठी एकत्र राहू लागला. यातून मानवी टोळीची निर्मीती झाली . या मानवी टोळयांचे जिवन सुध्दा भटके होते म्हणजे त्या जंगलाच्या ज्या भागात त्यांच्या उपजिवीकेचेसाठी लागणा-या बाबी मुबलक प्रमाणात मिळत असत. येथे रहात व त्यांची कमतरता भासू लागल्यानंतर ज्या भागात त्याची उपलब्धता होवू शकेल तेथे जात असत.म्हणजेच स्थलांतरीत (*Migrate*) होत असत. यावरुनच असे लक्षात येते की मानवी स्थलांतर (*Human Migration*) ही क्रिया फार प्राचिन काळापासूनची आहे. मानवाला आपल्या जिवनासाठी आवश्यक बाबीची कमतरता ज्या ठिकाणी भासते अशा ठिकाणापासून ते त्याला या बाबींची पूर्तता होऊ शकेल अशा ठिकाणाकडे मानवाचा प्रवास सतत होत आला आहे. यालाच आपण रुढ अर्थाचे मानवाचे स्थलांतर असे म्हणतो.*

*आदिम काळापासून शेती हेच मानवाचे उपजिवीकेचे साधन राहिले आहे. राज्यनिर्मीती पूर्वीच्या काळात भटक्या स्वरुपाचे जिवन जगणा-या मानवाला जेव्हा शेतीचा शोध लागला तेव्हा त्याची पुर्वीची भटकंती थांबली. तो शंतीच्या माध्यमातून उपजिवीका करण्यासाठी विशिष्ट अशा शेतीसाठी सुपीक भुप्रदेशावर कायमस्वरुपी वास्तव्य करु लागला येथेच मानवी वस्त्यांची, समाजांची, गावांची, टोळी राज्यांची निर्मीती झाली. पुढे त्याचा विस्तार होवून राज्ये अस्तीत्वात आली. काळाच्या ओघात आजची राज्ये, देश अतिशय प्रगत झाली आहेत. मानवाचे जिवन सुध्दा अतिप्रगत झाले आहे. परंतु आजही त्याची भटकंती (स्थलांतर) थांबलेली नाही. आजही तो उपजिवीका, रोजगार, व्यापार, शिक्षण, सुरक्षीत जिवन, तसेच सध्या आहे त्यापेक्षा सुखी व चांगल्या जिवन पध्दतीचे आकर्षक या सारख्या अनेक कारणांसाठी आपला पुर्विचा अधिवास (*Habitats*) सोडून कधी तात्पुरत्या काळासाठी तर काही वेळा कायमस्वरुपी स्थलांतरीत होताना दिसतो आहे.*

मानवाच्या या स्थलांतराचा अभ्यास विविध विचारवंत विविध विषयाच्या माध्यमातून करीत आहेत. मानवी सथलांतराचे स्वरुप, स्थलांतराची कारणे, स्थलांतराचे प्रकार त्याचे चांगले अथवा वाईट परिणाम अशा विविध अंगानी त्याचा अभ्यास केला जातो आहे. स्थलांतर या संकल्पनेच्या विस्तृत अभ्यासापैकी स्थलांतराचा अर्थ व्याख्या, स्वरुप आणि विशेषतः ग्रामीण भागाकडुन शहरी भागाकडे मानवाचे झालेले स्थलांतराचे स्वरुप व परिणामांचा थोडक्यात आढावा घेण्याचा प्रयत्न या लेखामध्ये केला आहे.

स्थलांतर -अर्थ

मानवाचे स्थलांतर हि एक अनेक वर्षापासून निरंतरपणे, अव्याहतपणे चालत आलेली एक अशी प्रक्रिया आहे ज्यामध्ये व्यक्ती किंवा समूह आपले मूळचे निवासस्थान, अधिवास सोडून अन्य ठिकाणी जातो. त्याची ही आपले मुळचे ठिकाण बदलण्याची क्रिया काही ठराविक काळासाठी किंवा कायमस्वरुपी असते. प्रामुख्याने उपजिवीका हे त्यामागील कारण असते. यालाच स्थलांतर असे म्हटले जाते.

राज्यसंस्था निर्माण होण्यापूर्वी निसर्ग अवस्थेमध्ये राहणा-या मानवी टोळया याच मुख्य कारणामुळे स्थलांतरीत जिवन जगत होत्या. तर आजही याच कारणासाठी जवळपास सर्वच देशांमध्ये ग्रामीण भागांकडुन शहराकडे तसेच आपल्या अथवा इतर देशातील छोटया शहराकडून मोठया शहराकडे लोक स्थरांतरीत होताना दिसून येत आहेत. परंतु या व्यतिरिक्त ज्ञानप्राप्ती, अर्थप्राप्ती, सत्ताप्राप्ती, मनोरंजन, जिज्ञासा, साहस, कौशल्य वृध्दी ही सुध्दा मानवाच्या स्थलांतराचे इतर उद्देश सांगता येतील. म्हणजेच मानवी स्थलातराला केवळ उपजिवीकेची समस्या हा एकच पैलू नाही तर त्याचे राजकीय, सामाजीक, आर्थिक, सांस्कृतीक, मानसीक इत्यादी अनेक व्यापक असे पैलू आहेत.

याच अर्थाने अर्थशास्त्राचे जनक ॲडम स्मिथ यांनी असे मत मांडले आहे की,

१) *''स्थलांतरण प्रत्यक्ष रुपाने केवळ जनसंस्थेची शारीरीक रचना व सवास्थाला प्रभावीत करीत नाही तर समाजाची रचना देशा देशाचे व मानवांचे संबंध तसेच व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्वाला देखील प्रभावीत करते.''*

२) *''उत्पादनाच्या चार घटकापैकी श्रमशक्ती या घटकाची गतीश्रमता फार जास्त आहे. पुर्वीच्या काळी कमी अधिक प्रमाणात व्यक्ती निसर्गीक आपत्तीमुळे तसेच उद्योगधंदयाच्या किंवा व्यापाराच्या निमीत्ताने आपले वास्तव्याचे ठिकाण सोडून परगावी, परप्रांती किंवा परदेशात जात असत.*

आजच्या काळात वाहतूक व दळणवळणाच्या साधनामध्ये प्रचंड प्रगती झाली आहे. जगातील मानवी समुदायांचा विविध कारणांच्या निमीत्ताने परस्परांशी सबंध वाढत आहे. त्यामुळे सहाजीक देशांतर्गत व देशाबाहेर अशा दोन्ही प्रकारच्या स्थलांतरामध्ये प्रचंड प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येत आहे. भारताच्या संदर्भात विचार केल्यास असे दिसून येते की, आपल्यादेशातील स्थलांतराची प्रक्रिया १९ व्या शतकामध्ये वेगाने सुरु झाली आहे. स्थलांतराच्या तसेच शहरीकरणाच्या साधारण नियम किवा प्रक्रियेनुसार ग्रामीण भागाकडून शहरी भागाकडे तसेच छोटया शहरांकडुन मोठया शहरांकडे स्थलांतराची ही प्रक्रिया सुरु आहे.

स्थलांतराच्या व्याख्या-

स्थलांतर या संकल्पनेबाबत विविध विचारवंतरनी आपली मते मांडली आहेत. त्यामधील काही प्रमुख विचारवंतानी केलेल्या व्याख्या खालीलप्रमाणे आहेत.

१) डॉ. एस. सी. दुबे-

''स्थलांतर ही सामाजीक परिवर्तनाची अशी प्रक्रिया आहे की, ज्याव्दारे लोकसंख्येचे आमन आणि बहिर्गमन होत असते.''

२) वाकले आणि नसरत-

''व्यक्ती, कुटुंब किंवा इतर सामाजीक घटकांचे एका स्थानापासून दुस-या स्थानावर निवास करण्याचे स्थलांतर हे एक आंदोलन आहे. ज्यामध्ये मूळ स्थानाच्या सामाजीक व्यवस्थेतून दूरवरच्या स्थानावरील व्यवस्थामध्ये होणारे परिवर्तन सुध्दा सामाविष्ट आहे. ''

३) विकीपीडीया- **"**Human migration is the movement of people from one place to another with the intentions of settling, permanently or temporarily in the new location.**"**

४) ***मराठी विश्वकोष-*** *'' वास्तवाचे एक ठिकाण सोडून मानव/व्यक्ती किंवा मानवी समूह दीर्घकाळ वास्तव्याच्या हेतूने दुस-या ठिकाणी जातात या हालचालीला मानवाचे स्थलांतर असे म्हणतात. ''*

वरील विविध व्याख्यांचा आढावा घेतल्यास असे म्हणता येईल की स्थलांतर ही एक व्यक्ती किंवा व्यक्तीसमूहाच्या स्थान बदलाची तसेच सातत्याने घडणारी क्रिया आहे.या स्थान बदलाची कारणे स्थळ, काळ, वेळ, परिस्थीती या नुसार वेगवेगळी असतात. तसेच त्याचे उद्देशही वेगवेगळे असतात.

स्थलांतराचे स्वरुप :-

एखादया देशाच्या किंवा प्रदेशाच्या लोकसंख्येमध्ये होणारी वाढ किंवा घट यावरुन त्या देशाचे झालेले किंवा त्या देशामधुन इतर ठिकाणी झालेले स्थलांतर मोजता येते. त्याचे सर्वसाधारण सुत्र असे आहे.

१) *एखादया विशिष्ट अशा देशामधील जन्मदर* (Birthrate) *आणि मृत्यूदर* (Deathrate) *यामधील फरक म्हणजे लोकसंख्येचे नैसर्गीक वाढ किंवा घट होय.*

२) लोकसंख्येची नैसर्गिक वाढ किंवा घट आणि प्रत्यक्षात लोकसंख्येमध्ये झालेली वाढ किंवा घट यामधील फरक म्हणजे त्या देशामध्ये बाहेरुन झालेले किंवा देशातुन बाहेर झालेले स्थलांतर होय.

वरील दोन्ही मुद्यांचा आढावा घेतल्यानंतर असे लक्षात येईल की,

१) जेव्हा लोकसंख्येतील प्रत्यक्ष वाढ ही नैसर्गिक वाढीपेक्षा जास्त असते तेव्हा बाहेरुन त्या देशामध्ये लोक आले आहेत. म्हणजेच आगमन स्वरुपाचे (Immigration type migration) स्थलांतर झाले आहे.

२) त्याचप्रमाणे जेव्हा प्रत्यक्षातील लोकसंख्यावाढ ही नैसर्गिक लोकसंख्या वाढीपेक्षा कमी असते तेव्हा देशातून लोक बाहेर गेले आहेत म्हणजेच विगमन किंवा निर्गमन स्वरुपाचे स्थलांतर (Emigration type migration) झाले आहे.

या विषयावरुन मानवी स्थलांतर हे खालील दोन स्वरुपामध्ये होत असताना दिसून येते.

अ)निर्गमन/उत्स्थलांतर/देशत्यागी स्थलांतर (Emigration)

लोकांचे त्याच्या मूळच्या अधिवासा मधून बाहेरच्या ठिकाणी किंवा देशामध्ये होणारे स्थलांतर होय.

ब) आगमन/आस्थलांतर/देशानुगामी स्थलांतर (Immigration)

लोकांचे बाहेरच्या देशामधून आपल्या देशामध्ये होणारे स्थलांतर होय.

या दोन्ही प्रकारचे स्थलांतर लक्षात घेण्यासाठी भारतातील काही घटकराज्यांच्या स्थलांतराबाबतच्या सन २००१-२०११ या कालावधीतील आकडेवाडीचा तक्ता दिला आहे. त्यामधुन प्रामुख्याने नोकरी, रोजगार, उपजिवीका यांच्या कारणासाठी झालेले स्थलांतर लक्षात घेता येईल.

भारताच्या घटकराज्यातील स्थलांतरण

अ.क्र	राज्य	लोकसंख्या प्रत्यक्ष वाढ	लोकसंख्या नैसर्गीक वाढ	स्थलांतर	बेरोजगारी
१	तामिळनाडू	१५.६	८.५	७.१	३.२
२	महाराष्ट्र	१६.०	१०.४	५.६	३.२
३	हरीयाणा	२०.०	१५.३	४.७	२.५
४	गुजराथ	१९.२	१४.६	४.६	१.८
५	पंजाब	१३.७	०९.४	४.३	४.८
६	कर्नाटक	१५.७	११.७	४.०	२.७
७	पं. बंगाल	१३.९	१०.१	३.८	४.०
८	केरल	०४.९	८.२	३.३	७.३

संदर्भ :- आर्थिक सर्वेक्षण १३-१४ पान कं. २७६-७७

वरील तक्त्यामधील माहिती भारत सरकारच्या आर्थिक सर्वेक्षण २०१३-१४ मधून घेतली आहे. यामध्ये भारतातील आठ राज्यांच्या स्थलांतराची आकडेवारी दर्शविलेली आहे.यामधील फक्त केरळ या राज्यामधून बाहेर स्थलांतर झाले असल्याचे स्पष्ट होत आहे. म्हणजेच केरळ मधून इतर ठिकाणी लोक स्थलांतरीत झाले आहेत. कारण तेथे रोजगाराच्या संधी फारश्या नाहीत.

तेथील शहरी बेरोजगारीचेही प्रमाण सर्वांत जास्त ७.३% इतके आहे. इतर सात राज्यामध्ये बाहेरुन लोक स्थलांतरीत (आगमन) झाले असल्याचे दिसते. याचाच अर्थ असा होतो की तेथे रोजगार, उच्च राहणीमान अथवा सुरक्षीत जिवन इत्यादीसाठी लोक आले आहेत. परंतू या आपल्या सातही राज्यातील बेरोजगारीचे प्रमाण सुध्दा आहे. म्हणजेच ही राज्ये स्थलांतरीत झालेल्या लोकांना पुरेसा रोजगार उपलब्ध करुन देण्यामध्ये असमर्थ ठरत आहेत. यावरुन असे लक्षात येते की,एखादया राज्यात, प्रदेशात अथवा देशात शिक्षण, रोजगाराच्या संधी दिसत असल्याने जर निरतंर आगमनाचे स्थलांतर होत रहिले तर कालांतराने तेथील शिक्षण व रोजगाराच्या सोई अपू-या पडू लागतात व तेथील मूळच्या लोकांनाही याबाबतच्या समस्यांना तोंड दयावे लागते. कालांतराने तेथे आयाती / आगमन स्थलांतराला विरोध होऊ लागतो. नुकतेच अमेरिकन संघराज्याने आपल्या देशात शिक्षण व नोकरीसाठी येणा-या लोकांच्या आगमणावर (व्हिसा, पासपोर्ट देण्याच्या पध्दतीवर) कडक कायदयाचे निर्बंध घातल्याचे आपण पाहतो आहोत.

स्थलांतराचे प्रकार :-

प्राचीन काळापासून आजपर्यंत मानवाने एका ठिकाणाहून दुस-या ठिकाणावर वेगवेगळया कारणामुळे केलेल्या स्थलांतराच्या आधार घेवून स्थलांतराचे अनेक प्रकार पाडण्यात आले आहेत. परंतु संयुक्त राष्ट्रसंघाने दिलेल्या निर्देशानुसार त्याचे केवळ दोनच प्रकार सुचविण्यात आले आहेत.

अ)आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर

एखादी व्यक्ती किंवा मानवी समूह विविध कारणासाठी एक देश सोडून दुस-या देशामध्ये कायमस्वरुपी अथवा तात्पुरता जातो त्याला आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर असे म्हणतात. शिक्षण नोकरी, व्यवसाय, शांततेचे वातावरण, विकासाच्या संधी, सुरक्षीत जिवनाची शक्यता अशा विविध कारणामुळे असे स्थलांतर होते.

उदा.

१) १९४७मध्ये अखंड भारताचे विभाजन झाल्यानंतर सुमारे १ कोटी ८० लाख लोकांचे स्थलांतर झाले.

२) नवनवीन भुप्रदेशाच्या शोधाच्या काळात साहसी व्यापारी स्थलांतर करु लागले.तसेच त्यांनी दक्षिण आफ्रिकेतून मोठया प्रमाणावर गुलाम खरेदी करुन आपल्या देशात आनले.

३) अमेरीकेत १७९० पर्यंत अनेक स्पॅनीश लोक स्थलांतरीत झाले होते.

४) प्रजासत्ताक जर्मनी,जपान, दक्षीण कोरीया, ईस्त्राईल, भारत या देशात लाखोंच्या संख्येने निर्वासीतांनी आश्रय घेतला आहे.

ब) देशांतर्गत स्थलांतरः-

आपल्याच देशाच्या एका भागातून/प्रदेशातून दुस-या प्रदेशात लोक अल्पकाळासाठी अथवा कायमस्वरुपी जातात त्याला देशांतर्गत स्थलांतर असे म्हणतात. असे स्थलांतर प्रामुख्याने रोजगाराच्या उपजिवीकेच्या कारणासाठी होताना दिसतात.

याचे तीन उपप्रकार पडतात.

१) ग्रामीण ते शहरी स्थलांतर

२) शहरी ते ग्रामीण स्थलांतर

३) नागरी ते नागरी स्थलांतर

यापैकी प्रामुख्याने शहरी स्थलांतराबाबत अनेक समस्या निर्माण होत आहेत.

नागरी स्थलांतराचे परिणाम :-

आंतरराष्ट्रीय अथवा राष्ट्रीय तसेच ग्रामीण अथवा शहरी अशा सर्व प्रकारच्या स्थलांतराचे चांगले व वाईट अशा दोन्ही प्रकारचे परिणाम होतात. परंतु यापैकी वाईट परिणामच सध्याच्या काळात जास्त प्रमाणात दिसून येत आहेत. वर्ल्ड इकॉनॉमीक फोरम च्या ऑक्टोबर २०१७ च्या अहवालामध्ये जगभरातील नागरीकरण व शहरीभागामध्ये झपाटयाने होत आसलेले स्थलांतर याचा व त्याच्या परिणामांचा सविस्तर आढावा घेण्यात आला आहे. यामध्ये स्थलांतराचा शहरी भागाच्या साधन सुविधांवर आणि येथे नागरीकांना दिल्या जाणा-या सेवांवर किती विपरीत परिणाम होत आहेत हे स्पष्ट केले आहे. यामध्ये प्रामुख्याने १) निवासाची/घरांची सुविधा २) शिक्षण व नोकरी ३) आरोग्य ४) वाहतुक ५) संसाधने ६)सामाजिक सहसंबंध ७) पिण्याचे पाणी व संडासपाण्याची विल्हेवाट ८) सुरक्षीतता या महत्वाच्या घटकांवर अत्यंत वाईट परिणाम होत असल्याचा निष्कर्ष काढला गेला आहे. या बाबतच्या मुळ सुविधांवर मोठया प्रमाणावर ताण पडतो आहे. निवा-याची सोय, बालसंगोपन, विजेची निर्मीती व पुरवठा, वस्तुंची आयात व विक्री व्यवस्था, रस्ते सुविधा, दवाखाने, करमणुकीची- मनोरंजनाची साधने बाग व उद्याने, शाळा-महाविद्यालये, सार्वजनिक वाहतुकीची साधने, पोलीस व्यवस्था, न्यायदानाच्या व्यवस्था, दूरसंचाराच्या व्यवस्था त्याचबरोबर प्रामुख्याने नोकरी - रोजगाराच्या संधी या मानवाच्या सुव्यवस्थीत जिवनाशी निगडीत असलेल्या बाबींवर मोठया प्रमाणावर प्रभावीत होत आहेत.

१) निवासाची सुविधा :-

ग्रामीण भागाकडून शहरी भागाकडे किंवा लहान शहरामधून मोठया शहरामध्ये झालेल्या मानवी स्थलांतरामुळे सर्वातमोठी समस्या निर्माण झाली आहे. ती म्हणजे निवासाची समस्या होय. सध्या जगातील लंडन, न्यूयॉर्क, पॅरीस, शांघाय, मुंबई या सर्वच मोठया शहरांना या समस्यांचा सामना करावा लागत आहे. शहरांच्या एकूण क्षेत्रापैकी जवळपास ७०% क्षेत्र निवासासाठी वापरले जात आहे. गृहनिर्माण हि बाब लोकसंख्येची घनता, रोजगाराची उपलब्धता व लोकांचे विकासातील योगदान यावर निर्धारीत होते.

(UN HABITAT 2016) त्यानुसार या सर्वच शहरांना पुरेसा व स्वस्त घरे पुरविण्यामध्ये मर्यादा येत आहेत. त्यामुळे बहुतांशी लोकसंख्या झोपडपट्टयांमध्ये रहात आहेत. (International Organization For Migration 2015) Geneva Conference On Migration And Cities आणि २६ व २७ ऑक्टोबर २०१५ च्या आकडेवारीनुसार सुमारे ८८१ दशलक्ष

शहरी लोकसंख्या झोपडपट्टयामध्ये रहात आहे. मागील २५ वर्षामध्येही आकडेवारी २५% ने वाढली आहे. जगातील या मोठया शहरांमधील झोपडपट्यातील रहिवाशी क्षमता सुमारे १० लाखापेक्षा जास्त असल्याचे आढळून आले आहे. या लोकसंख्येला विज, पाणी, शिक्षण, आरोग्य यासारख्या मुलभूत गरजा पुरविताना तेथील शहरी प्रशासनाला अडचणी येत आहेत.

२) शिक्षण आणि रोजगार :-

जगातील मोठया शहरामध्ये होत असलेल्या वाढत्या स्थलांतरामुळे प्रामुख्याने त्यांच्या शिक्षणाबाबत अनेक अडचणी निर्माण झाल्या आहेत.शासकीय शिक्षण संस्थांची संख्या वाढविणे, वर्गतुकडया वाढविणे, वर्गातील विद्यार्थी मर्यादा वाढविणे, खाजगी शाळा, महाविद्यालये, शिक्षणसंस्था मान्यता देणे, शिक्षणासाठी विशेष धोरणे व उपक्रम राबविणे इत्यादी उपाययोजना काही शहरामध्ये राबविल्या जात आहेत. परंतु यासाठी प्रचंड प्रमाणावर आर्थिक तरतुदींची गरज पडत आहे. बिगर शासकीय संघटना, सेवाभावी संस्था यांचे सहकार्य घ्यावे लागत आहे. परंतु हे उपाय सुध्दा अपुरे पडत आहेत. दर्जेदार, मुल्याधिष्ठीत, जिवनउपयोगी व रोजगार आधारीत शिक्षण पुरविणे अशक्य होत आहे.

दर्जेदार शिक्षणाच्या अभावामुळे रोजगार मिळविण्यामध्येही अनेक अडचणी येत आहेत. रोजगारासाठी आवश्यक शिक्षणाच्या कौशल्य आधारीत शिक्षणाच्या अभावामुळे चांगली नोकरी व वेतन मिळविण्यात अनेक अडचणी येत आहे.ऑवसफर्ड विद्यापिठाने शहरी स्थलांतराच्या केलेल्या अध्ययनातून असे निदर्शनास आले आहे की बाहेरुन आलेल्या स्थलांतरीतामुळे स्थानीक लोकांच्या वेतन व इतर नोकरी विषयक सुविधांमध्ये मोठी कपात होत आहे. त्यामुळे आतले आणि बाहेरचे असा नवा मानवी संघर्ष उभा रहात आहे.

३) आरोग्यः-

शहरामधील वाढत्या लोकसंख्येचा परिणाम सहाजीकच शहरांच्या पर्यावरणावर होत आहे. आरोग्य विषयक सुविधा, दवाखाने नागरीकांचे आरोग्य राखण्यामध्ये अपयशी ठरत आहेत. झोपडपटया मधील अस्वच्छता, वाढता कचरा इत्यादीमुळे नागरीकांना मानसीक, शारीरीक तसेच सामाजीक आरोग्य यासंबंधीच्या अनेक समस्यांचा सामना करावा लागत आहे. मानसीक ताण-तणाव, रक्तदाब या बरोबर विविध रोगांच्या साथी, संसर्गजन्य आजार यावर मात करण्यामध्ये शहरी प्रशासन अपुरे पडत आहे. आरोग्य विषयक जागृती, व्यक्तीगत स्वच्छता, परिसर स्वच्छता, मानसीक व शारीरीक आरोग्य इत्यादीबाबत जागृकता निर्माण करणे व सर्व प्रकारच्या आरोग्य विषयक सुविधा मोफत किंवा सवलतीच्या दरामध्ये पुरविणे यावर प्रचंड प्रमाणात पैसा खर्च होत आहे. सहाजीकच त्याचा विपरीत परिणाम शहरांच्या विकास कामावर होत आहे.

१) वाहतूक व्यवस्था :-

शहरांची लोकसंख्या जेव्हा वाढते तेव्हा त्याचा थेट परिणाम तेथील वाहतुक व दळणवळणाच्या व्यवस्थेवर होत असतो. सार्वजनीक वाहतूक व्यवस्था, रस्ते, वाढती वाहनांची संख्या, त्यातून होणारे प्रदूषण, वाहतूक कोंडी इत्यादी अनेक बाबतीत समस्या निर्माण होत आहेत. या समस्यांना भारतासारख्या विकसनशिल देशामध्ये दिसतो आहेच. मुंबईतील लोकांचे दैनदिन जिवनच पूर्णपणे स्थानिक रेल्वे व्यवस्थेवर अवलंबून आहे. दररोज लाखो लोक याच वाहतूक व्यवस्थेवर अवलंबून नोकरी, रोजगारासाठी बाहेर पडतात. त्यावरील वाहतूकीचा ताण प्रचंड प्रमाणात वाढला आहे. विकसीत देशातील मोठया शहरामध्ये यापेक्षा फार वेगळे चित्र नाही.

२) पिण्याचे पाणीः-

जगातील विविध देशामध्ये आज जी मोठी शहरे आहेत तेथील पिण्याच्या पाण्याच्या सुविधा व त्यासंबंधीच्या योजना सुमारे ३० ते ५० वर्षापुर्वी तेव्हाची लोकसंख्या लक्षात घेवुन निर्माण केल्या गेल्या आहेत. परंतु इतक्या वर्षात हळूहळू स्थलांतरामुळे त्या शहरांची लोकसंख्या वाढते आहे. त्यामुळे पिण्याच्या पाण्याची सुविधा अपु-या पडत आहेत. स्वच्छ व पिण्यायोग्य व इतर खर्चासाठीच्या पाण्याची उपलब्धता करण्यासाठी नव्याने नियोजन करावे लागत आहे. Rain water harvesting सारखे उपक्रम आखले गेले आहेत.प्रत्येक इमातीच्या छतावर पडणा-या पावसाच्या पाण्याची बचत जमीनीखाली

टाक्या बांधून साठवणे व त्यांना पिण्याव्यतीरीक्त इतर कामासाठी वापर करणे याची कठोर सक्ती करण्याची गरज निर्माण झाली आहे.

३) कचरा व सांडपाणी विल्हेवाट :-

ज्याप्रमाणे आज जगातील सर्व मोठया शहरासाठीच्या पाणी पुरवठा योजना ३० ते ५० वर्षापुर्वी त्याकाळातील शहरी लोकसंख्या विचारात घेवून केल्या आहेत. त्याचप्रमाणे शहरामध्ये निर्माण होणा-या कच-याची विल्हेवाट लावणे. सांडपाणी वाहून नेण्यासाठी भुमीगत गटारांची सुविधा करणे याची व्यवस्था सुध्दा फार जुनी आहेत. परंतु वाढत्या शहरीकरणामुळे या व्यवस्था आज अपू-या पडत आहेत. नैसर्गिकरीत्या पावसाचे पाणी व सांडपाणी वाहून नेणा-या नदया आज रहिवासासाठी टाकलेल्या भरावामुळे आकुंचीत झाल्या आहेत. त्यामुळे अतिपावसाच्या काळात शहरांना महापुराचे स्वरुप येते. सर्व जनजिवन ठप्प होते. मुंबई शहर याचा अनुभव जवळपास प्रत्येक पावसाळयामध्ये घेत असते. घनकचरा वाहून नेणे, त्याची विल्हेवाट लावणे, त्यापासून उद्‌भवलेले साथीच्या रोगांचा प्रादूर्भाव रोखणे या समस्या सोडविणे दुरापास्त होत आहे.

४) सुरक्षा व्यवस्थाः-

वाढत्या शहरीकरणामुळे व लोकांच्या वाढत्या सहसंबंधातून काही सुरक्षा विषयक प्रश्न सुध्दा निर्माण होतात. मानवी सुरक्षा व त्यांच्या मालमत्तेची सुरक्षीतता यावर पूर्ण नियंत्रण ठेवण्यात अडचणी येत आहेत. मानवी संघर्ष, चोरीमारी या दैनदिन बाबीवर नियंक्षण ठेवण्याबरोबरच समाजविघातक कृत्ये, दहशतवादी कारवाया, सामाजीक, सार्वजनीक मालमत्तेला हानी पोहचविणारे प्रसंग, आंदोलने, मोर्चे अशा अनेक बाबींना सामोरे जाण्याची दररोज नवनवीन आव्हाने पोलीस यंत्रणेला स्वीकारावी लागत आहेत. अमेरिकेसारख्या आधुनीक तंत्रज्ञानाने, सुरक्षा साधनांने, शस्त्रास्त्राने सज्ज असणा-या देशालाही याबाबतच्या अनेक आव्हानांना तोंड दयावे लागत आहे.

वरील प्रकारच्या अनेक समस्या व विपरीत परिणामाची देणगी आजच्या शहरी स्थलांतराने सर्वच देशांना दिली आहे. शहरी सथलांतराचे श्रमीकांची गतीमानता, वाढता औद्योगीक विकास, परकीय चलन व गुतवणुकीमध्ये वाढ, गावातून शहराकडे आलेल्या लोकांच्या रहाणीमानाचा उंचावलेला स्तर, त्यांनी गावाकडे पाठविलेल्या आर्थिक मदतीचा गावातील लोकांना होणारा उपयोग, सुरक्षितपणाचे वाढते प्रमाण, वाईट रुढी परंपरा सोडून देण्याकडे वाढलेला कल, जाती-जातीमधील वाढते नातेसंबंध इत्यादी फायदे दिसत असले तरी त्यापेक्षा शहरीकरणातून निर्माण होणारे विपरीत परिणामाची संख्या जास्तच आहे.

याच कारणामूळे महात्मा गांधीनी स्वातंत्र्यापूर्वीच स्वतंत्र्य भारतासाठी 'ग्रामराज्य - रामराज्य' हा संदेश दिला होता. गावे स्वयंपूर्ण झाल्यास शहरी स्थलांतर होणार नाही. गावातील जनतेबरोबरच देशाचा विकास होईल अशी व्यवसथा निर्माण करावे असे मत मांडले होते. आपण व आपल्या सरकारांनी आजूनही त्याबाबत गांभीर्याने कार्यवाही केल्यास स्वराज्या बरोबरच सुराज्य निर्माण होईल यात शंका नाही.

संदर्भ :-

१) लोकसत्ता लेख १४ सप्टेंबर २०१२ स्थलांतर आणि विकास
२) लोकसत्ता लेख ०१ एप्रिल २०१४ स्थलांतर, रोजगार आणि विकास
३) मराठी विकीपिडीया शहरीकरणातून निर्माण होणा-या समस्या.
४) प्रा. प्रकाश जगताप , प्रा. आनंद गड्डीवार, प्रा.पि.एस.साळुंखे, प्रा. एस. एल मोहीते स्थलांतराचे समाज शास्त्र दुर शिक्षण अभ्यासक्रम शिवाजी विदयापीठ कोल्हापुर.
५) प्रा. अशोक जोरे ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र विद्याबुक्स पब्लीशर्स औरंगाबाद जून २०१४.
६) प्रा.पी. के. कुलकर्णी ग्रामीण नागरी समाजशास्त्र परिचय विद्या प्रकाशन नागपुर २७ ऑगस्ट २००६
७) पुढारी लेख वाढते स्थलांतर आणि शहरांचे भविष्यमान अमोल पवार पुढारी २५ मे २०१८
८) लोकसत्ता लेख ०६ नोव्हेबर २०१२ शहरीकरणाच्या समस्यांकडे विशेष लक्ष हवे.
९) लोकसत्ता लेख शहरीकरण एक समस्या ०६ जुलै २०१३ लोकसत्ता वास्तूरंग लेख
१०) लोकसत्ता लेख ०५ जानेवारी २०१५ महाराष्ट्रातील शहरीकरणाचा कल.
११) प्रहार संपादकीय विशेष लेख शहरीकरणाचे धोके २८ जुलै २०१४.
१२) सौ. तारा कानीटकर व सुमती कुलकर्णी - लोकसंख्या शास्त्र महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मीती मंडळासाठी श्री विद्या प्रकाशन पुणे १९७९.

मसणजोगी समाजाचे स्थलांतर आणि लोकसंस्कृती

प्रा.डॉ. बी.पी. बोंगार्डे
कणकवली कॉलेज कणकवली

भारत हा जातींचा देश असे म्हटले तरी वावगे ठरू नये एवढे जाती जमातींचे प्राबल्य आपल्या समाजात आहे. विशेष म्हणजे भारतातील या जातीजमातीचे वर्गीकरण आपणास तीन भागात करता येते.

1) वेशीच्या आतील जाती
2) वेशीच्या बाहेरील जाती
3) ना वेशीच्या आत ना बाहेरील जाती

भारतीय समाजव्यवस्थेतील भटक्या जाती - जमाती या प्रवर्गातील एक भटकी जमात म्हणून मसणजोगी या जमातींचा समावेश होतो. व्यवसायाच्या निमित्ताने हा समाज सर्व महाराष्ट्रात स्थलांतरीत झालेला आहे.

मसणजोगी जमातीचा इतिहास :

महाराष्ट्रात असंख्य भटक्या विमुक्त जमाती आहेत. या भटक्या विमुक्त जमातीतील मसनजोगी एक महत्त्वाची जमात आहे. मसनजोगी हे मूळ आंध्र प्रदेशातील असून त्यांची भाषा तेलगू आहे पोटासाठी ते भटकत भटकत महाराष्ट्रात आले असावेत. मसनजोगी आंध्रप्रदेश, कर्नाटक आणि महाराष्ट्र प्रदेशात विशेषत: आढळतात. जगण्याचे साधन इतर भटक्या जमातींना होते. तसे साधनही मसनजोग्याजवळ नसल्याने त्यांच्या जीवनाची वाताहत झाली असावी. स्मशानात राहणारा आणि मृत व्यक्तीची क्रियाकर्म करणारा म्हणून मसणजोगी समाज ओळखला जातो. महाराष्ट्र शासनाच्या यादीत मसणजोगी जमातींची नोंद भटकी जमात म्हणून करण्यात आलेली आहे. मसणजोगी जमातीच्या तत्सम जमाती म्हणून महाभैरव आणि चामुंडा या जमातीची नोंदही करण्यात आली आहे.

मसणजोगी कोण ?

आंध्रप्रदेश हे मसनजोग्याचे प्रदेश. ते आंध्र प्रदेशाच्या सीमाभागात जास्त आढळतात. महाराष्ट्रात नांदेड जिल्ह्यात मसनजोग्याची संख्या आढळते. ते उदरनिर्वाहासाठी लातूर, बीड, औरंगाबाद, जालना, नाशिक इत्यादी ठिकाणी ही पाहवयास मिळतात. मसणजोगी, स्मशानजोगी, भडंग्या अशा नावाने या जमातीचा उल्लेख केला जातो. " महाराष्ट्राच्या नांदेड, परभणी, औरंगाबाद आणि यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये मसणजोग्यांची वस्ती आढळते. यवतमाळच्या प्रामुख्याने पांढरकवडा, पाटन, बोरी आणि पारवा या तहसीलीतील गावामध्ये ते विखुरलेले असून त्यांनाच शारदाकार म्हणूनही ओळखले जाते. महाराष्ट्रात त्यांचे भटकी जमात म्हणून वर्गीकरण आहे."

मसणजोगी भिक्षा मागताना शंकराची वेशभूषा धारण करतात. इतर वेळी साधा आणि सर्वसामान्य वेशभूषा असते. मसणजोग्याच्या गळ्यातील माळेत सापाचे दात, हातातील कंगणावर मड्याचे ठसे उमटविलेले असतात. " कंबरेखाली काळे कापड गुंडाळून आणि एका खांद्यावर झोळीसारखे कापड तर दुसऱ्या हातात घंटा किंवा वाद्य आणि ताईतांची माळ घातलेली मानवी कवटी घेऊन भिक्षा मागायला जातात."

पारंपारिक व्यवसाय करण्याचे मसणजोग्याचे प्रमाण अतिशय कमी झाले आहे. मिळेल ते व्यवसाय करून मसणजोगी आपला उदरनिर्वाह करतात. मसणजोग्यांनी त्यांच्या पारंपरिक पोशाखातही बदल केलेला

आहे. मसणजोगी पॅन्ट, शर्ट, धोतर, शर्ट घालूनच समाजात वावरताना दिसतात. आपल्या राहणीमानामुळे समाजाने आपणाला हिनतेची वागणूक दिली आहे, याचे आत्मभान मसणजोग्याला आल्याने त्यांच्या राहणीमानात, खाण्यापिण्यात, व्यवसायातही बदल झाला आहे. इतर जातीजमातीसारखे मसणजोगी ही मुंबई, पुण्याला जाऊन कामधंदा करून जीवन जगताना पहावयास मिळतात.

" मसणजोगी भिक्षा मागताना अंगास चितेची राख फासून डोक्यावर मोरपिशी टोपी, हातात लोखंडाची घाटी आणि शंख, गळ्यात रूद्राक्षाच्या माळा, कपाळावर भस्म व काखेत एक - दोन झोळ्या असा पेहराव असतो. या पंथातील लोक आपल्या कानांना मोठी भोके पाडतात. म्हणून त्यांना कानफाटे किंवा नाथ असेही म्हणतात."

मसणजोग्यांचा आहार :

मसणजोगी ही भटकी जमात. गावापासून दूर मसणात राहणारी त्यांच्याजवळ जगण्याचे कुठलेच साधन नव्हते. त्यांच्याबद्दल समाजात अनेक चुकीचे गैरसमज पसरविले आहेत. त्यामुळे समाज त्यांच्याकडे आजही सहानुभूतीने बघत नाही, ही दुदैवाची बाब आहे. एकेकाळी गावात वस्ती करून राहणाऱ्या लोकांनाच खाण्यासाठी भाकरी मिळत नसे. तर मसणजोग्यांना कोण भाकर, अन्नधान्य देणार अशी परिस्थिती होती. मसणजोगी शाकाहारी आणि मांसाहारी ही आहेत. " मसणजोगी डुकराचे मांस, गोमांस, उंदीर, रानमांजर, कोल्हे, हरीण, सस, घोरपड, कोंबडे, बदक, बकरा इ. पशुपक्ष्याचे व प्राण्यांचे मांस खातात. मसणजोगी आता शहरात आणि गावात वस्ती करून राहिल्याने फक्त कोंबड्याचे मांस खाताना दिसतात. इतर पशु, प्राणी, पक्षी यांचे मांस खाणे बंद केले आहेत.

मसणजोगी समाजाच्या समस्या :

पारंपारिक व्यवसाय व भिक्षेच्या निमित्ताने मूळचा विदर्भ - मराठवाडा व पश्चिम महाराष्ट्रात स्थायिक असलेला हा मसणजोगी समाज स्थलांतरीत झाल्याने प्रामुख्याने खालीलप्रमाणे समस्या दिसून येतात

1) मसणजोगी समाजाची कुंटबिय गटागटाने गावाच्या एका बाजूला जेथे पाणवठ्याची सोय आहे त्या परिसरात वस्ती करून राहतात. त्यामुळे आरोग्याच्या मोठ्या समस्या उद्दभवतात.
2) मसणजोगी समाजातील पुरूष लोक आगळावेगळा वेष परिधान करून स्थलांतरित झालेल्या गावागावात भिक्षा मागतात पण आधुनिक काळात पुरेशी भिक्षा मिळत नसल्याने काहीवेळा भूक बरी, उपासमारीने दिवस काढावे लागतात.
3) मसणजोगी समाज सतत भटकंती करीत असल्याने त्यांच्या मुलाबाळांच्या शिक्षणाची मोठी आबाळ होते त्यामुळे हे लोक शिक्षणाच्या प्रवाहापासून दूर राहतात

शिफारशी व उपाययोजना :

1) मसणजोगी समाजाने बदलत्या काळानुसार भिक्षा प्रवृत्ती सोडून द्यावी यासाठी मोठ्या प्रमाणात जनजागृती सामाजिक स्तरावर होणे आवश्यक आहे
2) समाज स्तरावर आणि शासकीय पातळीवर अशा भटक्या जाती - जमातीच्या समूहांसाठी फिरते दवाखाने व तात्पुरता वस्ती शाळांचा विस्तार झाला पाहिजे.

3) मसणजोगी समाजात आजही अंधश्रध्दा, दैववाद, अनाचार, अनारोग्य, भिक्षाप्रवृत्ती अशा अनंत समस्यांच्या विळख्यात जगावे लागते त्यासाठी मोठ्या प्रमाणात शासन स्तरावर यशस्वीरित्या प्रबोधनकारी प्रकल्प राबविणे ही काळाची गरज आहे.

संदर्भ :

1) प्रा. चव्हाण रामनाथ, भटक्या विमुक्तांची जात, पंचायत भाग 4, देशमुख आणि कंपनी पब्लिशर्स प्रा. लि.पुणे प्रथम आवृत्ती 2008.
2) पवार दत्ता - मसणजोगी आत्मकथन, सारनाथ प्रकाशन बुक डेपो, परभणी, आवृत्ती पहिली.
3) डॉ. मांडे प्रभाकर- गावगाड्या बाहेर- गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद , प्रथम आवृत्ती मार्च 2010.
4) देवगावकर डॉ. एस.जी. - महाराष्ट्रातील निवडक जाती - जमाती, श्री. साईनाथ प्रकाशन,नागपूर, आवृत्ती प्रथम, 25 डिसेंबर 2006.
5) व्यवहारे शरद ‘ लोकसंस्कृतीचा अंत : प्रवाह’, प्रतिमा प्रकाशन, सदाशिव पेठ, औदुंबर अपार्टमेंटस, नवा विष्णु चौकाजवळ, पुणे प्रथमावृत्ती 15 जून 1999.

स्थलांतराचा रत्नागिरी जिल्हयातील कृषी क्षेत्रावरील प्रभाव (१८३२ - १९४७)

प्रा. डॉ. सत्येंद्र विजय राजे
डॉ. तात्यासाहेब नातू कला व
वरिष्ठ वाणिज्य महाविद्यालय मार्गताम्हाणे

प्रगतीसाठी स्थलांतर करणे हा मानवी स्वभाव आहे. मानवी जीवनामध्ये वेगवेगळया कारणाने मानवाला स्थलांतर करावे लागलेले दिसते. रत्नागिरी जिल्हयातील लोकांना देखील येथील नापीक जमिन, प्रतिकुल हवामान, वाहतुक दळण-वळण साधनांचा अभाव, शैक्षणिक सुविधांची कमतरता, रोजगारांचा अभाव यामुळे मुंबई-पुणे यासारख्या शहरामध्ये स्थलांतर करावे लागले. प्रस्तुत संशोधन लेखात स्थलांतराचा रत्नागिरी जिल्हयातील कृषि क्षेत्रावर व येथील एकूणच समाज जीवनावर पडलेल्या प्रभावाचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

रत्नागिरी जिल्हयाची भौगोलिक व्याप्ती :-

कोणत्याही प्रदेशाच्या ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक जडण-घडणीमध्ये त्या प्रदेशाचा प्राकृतिक भूगोल नेहमीच महत्वाची भूमिका बजावत असतो. प्राचीन काळात अपरांत म्हणून जो प्रांत सातत्याने इतिहासात उल्लेखिला जातो त्या अपरांत मधील एक महत्वाचा प्रदेश म्हणून रत्नागिरी जिल्हयाची ओळखआहे. प्रस्तुत लेखात ब्रिटीशांच्या अंमलाखाली अस्तित्वात असलेला रत्नागिरी जिल्हा हा प्रशासकिय विभाग गृहित धरण्यात आलेला आहे.

रत्नागिरी जिल्हा १५° ४०'उत्तर ते १८° ५' उत्तर अक्षांश आणि ७३° ५' पूर्व ते ७३° ५५' पूर्व रेखांश यामध्ये पसरलेला आहे.[१] रत्नागिरी जिल्हयाच्या पूर्वेस सहयाद्री पर्वत, पश्चिमेस अरबी समुद, उत्तरेस सावित्री नदी, पलिकडे हबशी मुलूख व दक्षिणेस तेरेखोलची खाडी, पलिकडे गोमंतक मुलूख या चतु:सीमेत रत्नागिरी जिल्हा वसलेला आहे.[२] रत्नागिरी जिल्हयाची उत्तर दक्षिण लांबी १६० मैल आहे तर रुंदी सुमारे ४५ मैल एवढी आहे.[३]

वेंगूर्ला उपविभागामध्ये तर ही रुंदी सुमारे ४ मैल एवढी चिंचोळी असलेली दिसून येते.रत्नागिरी जिल्हयातील या भौगोलिकतेचा येथील शेती क्षेत्रावर प्रतिकूल परिणाम झालेला दिसतो. तसेच लोकसंख्येच्या स्थलांतराचे देखील ते महत्वाचे कारण ठरते असे दिसून येते.

रत्नागिरी जिल्हयाचा ऐतिहासिक आढावा :-

रत्नागिरी जिल्हयावर इसवीसनाच्या प्रारंभी रुद्रदामन नावाच्या महाक्षत्रपाचा अंमल होता. चालुक्य, मौर्य, राष्ट्रकुट, शिलाधार यांच्या सत्ता होत्या. इ.स. १२ व्या शतकात रत्नागिरी जिल्हयाच्या प्रदेशावर देवगिरीचे यादव काही काळ राज्य करीत होते. परंतू त्यांचा पराभव करुन पुढे चालूक्य राजा विक्रमादित्य याने राज्य स्थापन केले. इ.स. १३ व्या शतकापर्यंत येथे हिंदू राजवटी अस्तित्वात होत्या. परंतू पुढे इ.स. १३१२ ते १६५८ पर्यंत मुसलमानी अंमल निर्माण झाला. त्यापैकी १३४७ ते १५०० बहामनी राजे यांचा कालखंड व त्यांचे मुख्य ठाणे दाभोळ हे होते. पुढे १५०० ते १६५८ विजापूरचा आदिलशहाचा अंमल या प्रदेशावर निर्माण झाला.

१६५८ पासून रत्नागिरी प्रांत शिवाजी महाराज व त्यांच्या मराठी सत्तेकडे होता. १६६१ मध्ये मराठयांनी आरमाराची स्थापना करुन समुद्रावर सत्ता निर्माण केली. मराठयांची आरमारी सत्ता कान्होजी आग्रे व त्यांच्या पश्चात त्यांचा मुलगा तुळाजी आग्रे याच्याकडे गेली. तुळाजी आग्रे प्रबळ होता. परंतू त्याच्या विरुध्द मुंबईकर इंग्रजांनी पेशव्यांशी तह करुन तुळाजीवर आक्रमण केले. इ.स. १७५५ मध्ये इंग्रजी आरमाराने सुवर्णदुर्ग किल्ला तसेच बाणकोट किल्ला व पाच गावे जिंकली. पुढे १३ फेब्रुवारी १७५६ रोजी इंग्रजांनी विजयदुर्ग किल्ला जिंकून तुळाजीस कैद केले व मराठी आरमाराच्या नाश केला. १८१८ साली जानेवारीमध्ये इंग्रजांनी आक्रमक मोहीम काढून मंडणगड व दापोली तालुक्यातील महत्वाची ठाणी आणि किल्ले ताब्यात घेतले. देवगडातील भगवंतगड, आचरे इ. किल्ले ताब्यात घेतले. मे १८१८ मध्ये अंजनवेल, गोवळकोट, चिपळूण ताब्यात घेतले. जूनमध्ये रत्नागिरीच्या देशमुखांकडून रत्नागिरी किल्ला घेतला. अशाप्रकारे रत्नागिरी जिल्हा इंग्रजांच्या अंमलाखाली आला होता.

इ. स. १८१९ मध्ये ब्रिटीशांनी मालवण रेसीडेन्सी काढून दक्षिण कोकणचा एक राजकीय विभाग तयार केला. कलेक्टरचे मुख्य ठाणे बाणकोट झाले या विभागात आजचा सर्व रत्नागिरी जिल्हा व कुलाबा जिल्हयातील महाड वगैरे तीन तालुके होते. सन १८२० मध्ये कलेक्टरचे ठाणे बाणकोटहून रत्नागिरी येथे आले. ३१ डिसेंबर १८३२ रोजी रत्नागिरी जिल्हा स्वतंत्र कलेक्टरच्या हुकूमतीखाली आला. त्यावेळी पाच तालुके होते १. सुवर्णदुर्ग (दापोली व खेड), २. अंजनवेल (चिपळूण व संगमेश्वर), ३.रत्नागिरी, ४. विजयदुर्ग (राजापूर व देवगड), ५. मालवण, अशी तालुक्यांची रचना करण्यात आली होती. कालांतराने रत्नागिरी जिल्हयामध्ये वेंगुर्ले, मालवण, देवगड, राजापूर, रत्नागिरी, संगमेश्वर, चिपळूण, खेड, दोपाली, मंडणगड, गुहागर असे एकूण ११ तालुके निश्चित केले गेले.[४] प्रस्तुत संशोधन लेखाची व्याप्ती ब्रिटीश काळात या ११ तालुक्यांनी बनलेल्या रत्नागिरी जिल्हयापुरती आहे.

ब्रिटीश काळात रत्नागिरी जिल्हयातील लोकांचे विविध कारणांनी स्थलांतर झालेले दिसून येते. त्या स्थलांतराच्या कारणांची व परिणामांची मिमांसा करताना आपल्याला कृषी क्षेत्रावरील प्रभावाचा देखील अभ्यास करता येईल.

रत्नागिरी जिल्हयातील स्थलांतराची कारणे :-

रत्नागिरी जिल्हयावर १८१८ पासून ब्रिटीशांचा अंमल होता. ब्रिटीश राजवटीतील प्रशासकिय धोरणांचा येथील लोकजीवनावर प्रभाव पडत होता. ब्रिटीशांची राजकीय, आर्थिक, सामाजिक धोरणे येथील कृषी जिवनावर प्रभाव टाकीत होती असे दिसून येते. याच बरोबर भौगोलिक, सामाजिक, आर्थिक, वैचारिक कारणांमुळे देखील येथील समाज जिवनावर प्रभाव पडलेला दिसून येतो. त्यामुळे रत्नागिरी जिल्हयातून मोठया प्रमाणात लोकसंख्येचे स्थलांतर घडून आलेले दिसते. त्याचा येथील कृषी जीवनावर विपरित परिणाम झालेला दिसतो. या सर्व बाबींचा प्रस्तुत संशोधन लेखात आढावा घेण्यात आला आहे.

भौगोलिक कारणे :-

१) लागवडी योग्य जमिनीची कमतरता :-

'रत्नागिरी जिल्हा हा डोंगर दऱ्यांनी व्यापलेला असून सपाट प्रदेश अभावानेच दिसून येतो. रत्नागिरी जिल्हयाचे एकूण क्षेत्रफळ३९८५ चौरस मैल आहे, म्हणजे सुमारे २५,६४,२६५ एकर जमिनीचे क्षेत्र आहे. त्यातील फक्त ७,६२,६३२ एकर जमिन खऱ्या अर्थाने लागवडी लायक आहे. बाकी सुमारे १८ लाख एकर डोंगर व कातळी पठार असल्यामुळे जवळ जवळ पडत आहे'.[५]

रत्नागिरी जिल्हयात लॅटेराईट जांभा प्रकारची मृदा आढळते. या जमिनीची पाणी साठवण क्षमाता व उत्पादकता कमी असते. शेतजमिनीची कमतरता आणि कमी उत्पादकता यामुळे येथील लोकांना रोजगारासाठी प्रामुख्याने मुंबई सारख्या शहरांकडे स्थलांतरीत व्हावे लागले. '१९३१ साली रत्नागिरी जिल्हयाची लोकसंख्या १५,३४,५४० इतकी होती.[६] तर याच दरम्यान रत्नागिरी या जिल्हयातील मुंबईमध्ये वास्तव्य करणाऱ्या लोकांची संख्या २,३७,२५६ इतकी होती.[७]

यावरुन असे दिसून येते की, सुपीक जमिनीच्या कमतरतेमुळे रत्नागिरी जिल्हयातील लोकांना उदरनिर्वाहासाठी शेती व्यतिरिक्त अन्य व्यवसाय करण्यासाठी शहरांकडे स्थलांतरीत व्हावे लागले.

२) प्रतिकुल हवामान :-

रत्नागिरी जिल्हयातील हवामान मोसमी असल्याने, उन्हाळा, हिवाळ, पावसाळा असे तीन ऋतू स्पष्टपणे दिसू येतात. समुद्राचे सानिध्य असल्याने येथील हवामान उष्ण, दमट व समप्रकारचे आहे. रत्नागिरी जिल्हयातील तापमान २०° ते ४०° से. दरम्याने असलेले दिसते. मे महिना सर्वाधिक तापमानाचा असतो. हवेतील आर्द्रता ५० टक्क्यांपेक्षा कमी क्वचितच असते, येथील उष्ण दमट हवामानामुळे लवकर थकवा येतो. वातावरण उत्साहवर्धन नाही. त्याचा लोकांच्या कार्यक्षमतेवर विपरित परिणाम होताना दिसतो. निरुत्साही हवामानामुळे लोक आळशी बनताना दिसतात.

प्रतिकुल हवामानामुळे व बेभरवशी पावसामुळे शेती उत्पन्न अत्यल्प आणि अनिश्चित स्वरुपाचे बनले होते परिणामी कोकणातील तरुण रोजगारासाठी शहरांकडे स्थलांतरीत होवू लागला.

शेतीवरील लोकसंख्येचा वाढता भार :-

१९२१ ते १९३१ या दहा वर्षाच्या काळात रत्नागिरी जिल्हयातील लोकसंख्या ३,८०,२९६ इतकी वाढली. 'रत्नागिरी जिल्हयात जमिनीचे माणसी प्रमाण सुमारे १ एकर ३७ गुंठे होते परंतू पिकाऊ जमिनीचे क्षेत्र २१ गुंठे आहे'.[८] वाढीव लोकसंख्येमुळे पिकाऊ जमिनीवर अतिरिक्त भार पडला. परिणामी दारिद्रयात वाढ झाली. रोजगारासाठी मुंबईमध्ये स्थलांतर करण्याचे प्रमाण वाढले. पिकाऊ जमिनीची कमतरता व लोकसंख्येचे वाढते प्रमाण यामुळे रत्नागिरी जिल्हयातील दारिद्रयात वाढ होऊ लागली त्यामुळे येथील तरुण रोजगारासाठी शहरांकडे स्थलांतरीत होवू लागला.

सामाजिक परिस्थिती :-

१) कुळवर्गीय शेतकऱ्यांचे दुय्यम स्थान :-

रत्नागिरी जिल्हयातील बहुसंख्य लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती हाच होता. रत्नागिरी जिल्हयात प्रामुख्याने ब्राम्हण, मराठे, भंडारी, तिल्लोरी कुणबी, हरिजन, नवबौध्द, मुसलमान व काही भागात ख्रिश्चन लोक आढळून येतात. हे सर्व धर्माचे लोक शेती हा व्यवसाय करताना दिसतात. शेत जमिनीवर प्रामुख्याने ब्राम्हण, मराठे, मुसलमान, वर्गाचे वर्चस्व दिसते तर कुणबी, हरिजन हे लोक प्रामुख्याने शेतकरी कुळे, शेत मजुर म्हणून शेती व्यवसाय करताना दिसतात.

येथील समाज व्यवस्थेत कुणबी, हरिजन वर्गाला दुय्यम स्थान प्राप्त झालेले दिसते. शेती मधील बेरोजगारी, जमिनदारांकडून होणारा सामाजिक अन्याय, छळवणूक यामुळे या वर्गातून मोठया प्रमाणात शहरांकडे स्थलांतर झालेले दिसते. शहरांमध्ये भेदभावाच्या भावनेची तिव्रता फारच कमी होती. लोक सरमिसळ राहू शकत होते. शिक्षण, रोजगाराची संधी, समानतेची वागणूक मिळत होती. गावगाडयातील कठोर जाती व्यवस्थेचे चटके शहरात बसत नव्हते. त्यामुळे कुळवर्गीय शेतकरी कुटुंबातील तरुण मोठया प्रमाणात शहरांकडे उत्कृष्ट झालेला दिसतो.

२) वेठबिगारीची पध्दत :-

रत्नागिरी जिल्हयातील शेती क्षेत्रात वेठबिगारी ही सामाजिक गुलामगिरीची पध्दत जोपासली जात होती. गावातील जमिनदार, खोत, सावकार हे शेतकऱ्यांना महिन्यातून दोन ते तीन दिवस आपल्याकडे सक्तीने फुकट राबवून घेत. कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तीने वेठीस जाणे बंधनकारक होते. वेठीस न गेल्यास मारहाण करणे, शेती कसायला न देणे, गुरे चारु न देणे अशाप्रकारची अडवणूक केली जाई. वेळप्रसंगी शेतकरी स्त्रियांचे शोषण सुध्दा केले जाई. रत्नागिरी जिल्हयात अनेक गावात अशी प्रकरणे घडू लागली त्यामुळे शेती क्षेत्रात संघर्ष उत्पन्न झाला. या सामाजिक जाचाला कंटाळून तरुण शेतकरी शहराकडे स्थलांतरीत होवू लागले. हा तरुण वर्ग मुंबई सारख्या ठिकाणी गिरणी कामगार, सफाई कामगार अशा स्वरुपाची कामे करु लागला.

आर्थिक कारणे :-

१) दारिद्रय :-

रत्नागिरी जिल्हयात रोजगार निर्मिती साधनांच्या विकासाचा अभाव, जमिनीची कमी उत्पादकता यामुळे मोठया प्रमाणात दारिद्रयाची निर्मिती झाली होती. अज्ञान, अंधश्रध्दा यामुळे देखील दारिद्रयात अजूनच भर पडत चालली होती. रत्नागिरीसह कोकणातील सुमारे ७० टक्के लोक शेती व्यवसायात होते व शेतीतून मिळणारे उत्पन्न तीन ते चार महिने देखील पुरणारे नव्हते. परिणामी कर्जबाजारीपणा वाढला. सावकारांकडून शेतकरी लूटला जाऊ लागला. दारिद्रयावर मात करण्यासाठी, सावकारी पाशातून सुटका करण्यासाठी शेतकरी तरुण वर्ग रोजगाराकरिता स्थलांतर करु लागला. रत्नागिरी जिल्हयात ब्रिटीश सरकारच्या कार्यालयात असणारे कर्मचारी, अधिकारी, जमिनदार, खोत वगळता अन्य सारी जनता दारिद्रयात जगत होती असे चित्र आपल्याला दिसते.

२) खोती - महसुल व्यवस्था :-

रत्नागिरी जिल्हयातील शेती क्षेत्रात जमिन महसुल वसूलीसाठी खोती पध्दती अस्तित्वात होती. खरे तर १५०२ पासून आदिलशाहीच्या काळापासूनच ही पध्दत अस्तित्वात होती. सन १८८० साली ब्रिटीशांनी या खोती पध्दतीला रितसर मान्यता दिली. सरकारला वंशपरंपरेने जमिन महसूल वसूल करुन देणाऱ्या व्यक्तींना खोत असे म्हटले जाऊ लागले. खोत गावातील शेतकऱ्यांकडून अर्धेल किंवा तिर्धेल सारा वसूल करीत असे. रयतेकडून दस्ताबाहेर अन्य काही खोताने घेऊ नये असा संकेत होता. तरी सुध्दा खोतांनी सत्ता आणि संपत्तीच्या बळावर अनेक गैरशासकिय अधिकार प्राप्त करुन

घेतले होते. घर बांधणे, मुला-मुलींची लग्ने ठरविणे, सोयरिक करणे, शेतजमिन कसणे, गुरे चारणे यासारख्या बऱ्याच गोष्टी खोताच्या मर्जीवर अवलंबून असत.त्यामुळे कुळाची शेंडी नेहमी खोतांच्या हातात राही. शेतकऱ्यांच्या दारिद्रय व अज्ञानाचा गैरफायदा घेऊन खोतांनी शेतकऱ्यांचे हक्क बळकावले शिवाय नवनवे हक्क प्रस्थापित केले. शेतकऱ्यांना फुकट राबवून घेतले जाई यामुळे शेतकरी वर्ग त्रस्त झाला होता. शेतकरी वर्ग खोतांच्या म्हणजेच गावातील जुलमी सुलतानांच्या गुलामगिरीत खितपत पडला होता. या व्यवस्थेतून मुक्त होण्यासाठी, कुटुंबाचा आर्थिक, सामाजिक दर्जा उंचावण्यासाठी शेतकरी तरुण वर्ग शहरांकडे स्थलांतरीत होवू लागला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी या जुलमी खोती विरुध्द कोकणात चळवळ सुरु केली होती.

वैचारिक कारणे :-

कोकणातील शेतकरी चळवळीच्या माध्यमातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा संदेश –

१९२४ साली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मुंबई येथे बहिष्कृत हितकारिणी सभेची स्थापना करुन 'शिकवा, चेतवा, संघर्ष करा' असा संदेश दिला. कोकणातील बहुसंख्य तरुण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या चळवळीत सामील झाले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कोकणात सुरु केलेल्या शेतकरी चळवळीच्या निमित्ताने त्यांनी दिलेला हा संदेश रत्नागिरी जिल्हयाच्या खेडोपाडयापर्यंत पोहोचला. तसेच १३ एप्रिल व १४ एप्रिल १९२९ रोजी रत्नागिरी जिल्हयातील चिपळूण येथे 'रत्नागिरी जिल्हा बहिष्कृत परिषदेचे' दुसरे अधिवेशन संपन्न झाले. या अधिवेशनाला अस्पृश्य वर्गाबरोबरच विविध जातीचे शेतकरी लोक मोठया संख्येने उपस्थित होते. या परिषदेच्या समारोपाच्या भाषणाप्रसंगी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले, 'गुलामगिरी पध्दत नष्ट करणे आमचे कर्तव्य आहे आणि याकरिताच आपल्या समाजातून अगोदर गलिच्छ चालीरितींना प्रथम मुठमाती मिळाली पाहिजे.[९]बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जोशपूर्ण भाषणाचा येथील अस्पृश्य व शेतकरी वर्गावर प्रभाव पडला. अस्पृश्य वर्गाने सामाजिक गुलामगिरी झुगारुन दिली. तर येथील शेतकरी वर्ग जमिनदार, खोत वर्गाविरुध्द संघटित झाला आणिसंघर्ष करु लागला.

बाबासाहेब यांचे अस्पृश्य आणि शेतकरी वर्गाला सांगणे होते की, स्वाभिमान शून्य जीवन जगू नको, गलिच्छ चालीरिती बाळगू नका, सन्मानाने जगण्याचा निर्धार सोडू नका, गावाच्या गावगाडयात परंपरेच्या नावाखाली होणारा छळ, शोषण झुगारुन दया असे ते सांगत. बाबासाहेब आपल्या भाषणात पुढे म्हणतात, 'खोती विषयीची योग्य व्यवस्था मी लवकरच घडवून आणणार आहे. खोतीच्या जाचातून ज्यांना मुक्त व्हावयाचे आहे त्यांनी सिंध व इंदोर सारख्या प्रांतात जमिनी लागवडीकरिता मिळवून देण्याचा मी प्रयत्न करीन. वाड वडिलांच्या जागा सोडणे जीवावर येते खरे, परंतू आपला सामाजिक दर्जा वाढविण्यासाठी हया मार्गाचा आपण अवश्य उपयोग केला पाहिजे.[१०]डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विधानाचा अर्थ असा निघतो की, इथल्या समाज व्यवस्थेत आपला सामाजिक, आर्थिक दर्जा उंचावत नसेल तर तो दर्जा सुधारण्यासाठी प्रसंगी स्थलांतर करणे आवश्यक आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या वरील विधानाचा रत्नागिरी जिल्हयातील लोकजीवनावर प्रभाव पडला. येथील लोक मोठया प्रमाणात शहराकडे स्थलांतरीत झालेले दिसून येतात.

रत्नागिरी जिल्हयाचा विचार केला तर १९३० नंतर स्थलांतराचे प्रमाण सतत वाढत गेले आहे हे स्थलांतर प्रामुख्याने मुंबई, पुणे या शहरांकडे झालेले दिसते. रत्नागिरी जिल्हा मनीऑर्डरवर जगणारा जिल्हा म्हणून ओळखला जाऊ लागला. स्थलांतरामुळे लोकांच्या सामाजिक आर्थिक जीवनात सकारात्मक बदल घडून आले.

स्थलांतराचे परिणाम :-

१) **शेती क्षेत्रात मजूरांचा तुटवडा :-**

रत्नागिरी जिल्हयातून मुंबई सारख्या ठिकाणी मोठया प्रमाणात लोकांचे स्थलांतर होवू लागले त्यामुळे येथील कृषी क्षेत्रात मजूरांचा तुटवडा भासू लागला. खोत जमिनदार वर्गाची येथील समाजावरील पकड सैल होवू लागली.

२) **पडीक जमिनीचे प्रमाण वाढू लागले :-**

शेतजमिनी अल्प प्रमाणात व तुकडया तुकडयांच्या असल्याने त्यांचा विकास करणे शक्य झाले नाही. मजूरांची उपलब्धता नसणे अशा कारणाने पडिक जमिनींचे प्रमाण वाढू लागले

३) धान्य टंचाई :-

स्थलांतरामुळे शेती क्षेत्राकडे दुर्लक्ष होवू लागले. मुळातच नापिक आणि मध्यम प्रकारची जमिन, बेभरवशी हवामान यामुळे शेती क्षेत्र नुकसानीत होते. त्यातच येथील तरुणांनी स्थलांतर केल्यामुळे, मजुरांच्या अभावामुळे अन्नधान्य पिकांची लागवड कमी प्रमाणात होवू लागली परिणामी रत्नागिरी जिल्हयात धान्य टंचाई निर्माण झाली यावर मात करण्यासाठीअप्पासाहेब पटवर्धन वगैरे मंडळीनी 'कृषि प्रदर्शने' भरवून शेतकऱ्यांना सुधारित अन्नधान्य पिकांची माहिती देण्याचा प्रयत्न केला. परंतू त्याला फारसे यश आले नाही. सी. के. बोले यांनी रत्नागिरी मध्ये धान्य परिषदांचे आयोजन देखील केलेले दिसते.

४) नवसमाज निर्मिती :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि वि.दा.सावरकर यांच्या विचारांचा प्रभाव आणि शहरी जीवनाचा संपर्क आल्याने रत्नागिरी जिल्हयातील समाजाचे प्रबोधन व्हायला सुरुवात झाली. जातीव्यवस्थेची मजबूत पकड ढिली होण्यास सुरुवात झाली. शिक्षणाचे महत्व पटू लागले. स्वच्छ निटनिटके कपडे, परिधान केले जाऊ लागले. परंपरागत पेहरावा ऐवजी आधुनिक पेहराव स्विकारण्यात आला. खान-पान यामध्ये बदल होऊ लागले. शेतकरी जागृत आणि संघटित झाल्याने जमिनदार, खोत, सावकार या वर्गाची दहशत कमी झाली. हिंदू, मुस्लिम, अस्पृश्य वर्ग सलोख्याने वागू लागला. एकमेकांच्या उत्सवात सहभागी होण्याचे प्रमाण वाढू लागल्याचे दिसते. गवत, माती अथवा लाकडांच्या घराऐवजी मजबूत चिऱ्यांची कौलारु घरे बांधली जाऊ लागली. गावातील वाडयांना महापुरुषांची नावे दिली जाऊ लागली. लहान बालकांची नावे सुध्दा अर्थपूर्ण आणि चांगल्या प्रकारची ठेवण्याची परंपरा सुरु झाली. स्त्रियांच्या विषयी सन्मानजनक दृष्टिकोन निर्माण होण्यास मदत झाली. स्त्री सुधारणा घडून येण्यास मदत झाली आज रत्नागिरी जिल्हयातील स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने काम करताना दिसतात. अशारितीने एका नव समाजाची निर्मिती होण्यास मदत झालेली दिसते.

अशारितीने आपल्याला रत्नागिरी जिल्हयातील स्थलांतराची कारणे आणि परिणाम यांच्या माध्यमातून स्थलांतराचा रत्नागिरी जिल्हयातील कृषी क्षेत्रावर आणि एकूणच समाज जिवनावर झालेल्या प्रभावाचा अभ्यास करता येतो.

संदर्भ :-

*१) गॅझेटियर ऑफ दी बॉम्बे प्रेसिडेन्सी रत्नागिरी ॲण्ड सावंतवाडी*Vol – X, *गव्हर्नमेंट ऑफ महाराष्ट्र,मुंबई,रीप्रिंट १९९६ पृ. १*
२) साप्ताहिक सत्यशोधक, रत्नागिरी दि. ३०/०७/१९३९
३) GBPRNS, Vol . 10, *पूर्वोक्त, पृ.१*
४) साप्ताहिक किरात टणत्कार, वेंगुर्ला ३ जानेवारी १९३८
५) साप्ता. किरात - टणत्कार वेंगुर्ले, २० जून १९३८.
६) सेन्सस ऑफ इंडिया, रत्नागिरी डिस्ट्रिक्ट हॅडबुक, १९८१.
७) साप्ता. किरात टणत्कार, वेंगुर्ले, दि. २० जून १९३८
८) कित्ता,पृ १.
९) नरके हरि (संपा) बाबासाहेब आंबेडकर यांचे बहिष्कृत भारत आणि मुकनायक, उच्च व तंत्रशिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, २००८, द्वितीय आवृत्ती, पृ. २६९
१०) कित्ता, पृ. २६९

सिंधुदुर्गातील स्थलांतरित कातकरी समाजाची संस्कृती आणि समस्या व उपाय

प्रा. डॉ. सोमनाथ कदम
सहाय्यक प्राध्यापक
कणकवली कॉलेज कणकवली, जि.सिंधुदुर्ग

ज्येष्ठ इतिहास संशोधक कॉमेजर यांनी इतिहासात सांस्कृतिक इतिहासाला महत्त्व दिले आहे. सांस्कृतिक इतिहास म्हणजे मानवी मनाचा आणि स्वाभावाचा इतिहास होय. सांस्कृतिक इतिहासामध्ये त्या त्या समाजघटकातील वर्ण, वंश, जाती, उपजाती, भाषा, लिंग, पंथ, प्रांत, खानपान, आचारविचार, रूढी - परंपरा, कला, संस्कृती व सामाजिक आणि सांस्कृतिक स्थित्यंतराचा वेध घेतला जातो म्हणून भारतात सांस्कृतिक इतिहासाला विशेष महत्त्व आहे.

भारतात अनेक जाती व जमातींची एक स्वतंत्र संस्कृती असून यातील काही समूह सातत्याने स्थलांतरीत होत असतात त्यामुळे संस्कृती संक्रमण होतेच शिवाय सामाजिक, शैक्षणिक,सांस्कृतिक, आर्थिक स्वरूपाच्या समस्या उद्‌भवतात म्हणूनच कातकरी समाजाची संस्कृती व समस्या हा अभ्यासाचा विषय ठरतो.

कातकरी समाज -

कातकरी समाजाला कातवडी,काथोडी, काथेडीया या नावानेही ओळखले जाते. हा समाज भटक्या आदिवासी प्रवर्गात मोडतो. एकेकाळी कात तयार करणे हा त्यांचा मुख्य व्यवसाय होता त्यावरून त्यांना कातकरी असे नाव पडले असावे. कातकरी हे आजही उत्तम शिकारी आहेत मिळेल ते काम करून ते समूह गुजराण करतात भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त होईपर्यंत हे लोक कात काढण्याचा व्यवसाय करीत होते. औद्योगिकीकरणानंतर त्यांचा हा पारंपारिक व्यवसाय बंद झाला त्यामुळे कातकऱ्यांच्यारोजगारांची संधी हिरावली गेली.

हा कातकरी समाज सध्या महाराष्ट्रात पुणे, सातारा, ठाणे, पालघर, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग,रायगड या भागात दिसून येतो.

जिल्ह्यातील आदिवासी जमाती :-

सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात ठाकर, गणित आणि कातकरी या मुख्य आदिवासी जाती अस्तित्वात आहेत याशिवाय इतर ही काही अल्प प्रमाणात जमातींचे वासतव्य असून 2011 च्या जनगणना नोंदीनुसार सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात खालीलप्रमाणे आदिवासींची लोकसंख्या दिसून येते

अ. क्र.	तालुका	आदिवासी समूहांची लोकसंख्या
1	वैभववाडी	1000
2	कणकवली	207
3	मालवण	1231
4	वेंगुर्ला	785
5	कुडाळ	505

6	सावंतवाडी	1879
7	दोडामार्ग	1061
	एकूण	6976

अशाप्रकारे सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात आदिवासी समूहाची एकूण लोकसंख्या6976 एवढी असून हे प्रमाण जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येच्या प्रमाणात 0.82% एवढे आहे.

कातकरी समाजाची लोकसंख्या :

सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात कातकरी हा एक स्थलांतरीत समाज असून जिल्ह्यात तिथे मोलमजुरी व व्यवसायाच्या सुविधा मिळतील तेथे हे समूह तात्पुरत्या निवासी स्वरूपात राहतात काही लोक पक्या झोपड्या करून राहतात.कातकरी समाजाच्या काही नागरिकांनी दिलेल्या माहितीनुसार असे निदर्शनास येते की कातकरी समाज हा समूह सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात जिल्ह्यातील सर्वच भागात असंघटीत स्वरूपात वास्तव्यास आहे या समाजातील लोकांची आडनावे पवार, निकम, जाधव, हिलंग, वाघमारे अशी असून यातील अनेकांचे मूळ स्थान पुणे जिल्ह्यातील इंदापूर असल्याचे ते सांगतात. तसेच मिळेल ती मोलमजुरी कामे काजू, आंब्याच्या बागेत कामगार म्हणून कामे करणे खंडाने भात शेती करणे, रोजंदारीवर जाणे अशी अनेक कामे करून कातकरी समूह आपला उदरनिर्वाह करतात.

सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात कुडाळ सौंदळे नारूर, मोंड येथे कातकरी समाजाची मोठी वस्ती असून कुणकेश्वर, कणकवली, मुणगे, फोंडा, पोईप, बांदा,शिरगाव, कुंभारमाठ, मालवण,वेंगुर्ला बंदर, देवगड, दोडामार्ग, करंजे, हिर्लोक, नेरूरपार अशा वेगवेगळ्या भागात मिळून साधारणपणे साडेतीनशे ते चारशे कुटुंब कातकरी जमातीची असून उदय आहिर यांच्या सामाजिक संस्थेच्या सर्व्हेनुसार सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात 2019 पर्यंत कातकरी जमातीची एकूण लोकसंख्या 2100 एवढी आहे.

कातकरी जमातीची संस्कृती :

सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील कातकरी जमात ही अत्यंत पारंपारिक पध्दतीने जीवन जगणारा समूह आहे. आजही हे समूह मूलभूत गरजांच्या पूर्ततेसाठी संघर्ष करीत आहेत, पारंपारिक व्यवसाय बुडाल्याने कित्येक कुटुंबावर उपासमारीची वेळ आली म्हणून काही लोकांनी जंगली भागात आश्रय घेतला व तेथे राहू लागले. मात्र त्यांच्या अस्तित्वाची दखल न घेता येथील अभिजन वर्गाने या समूहाला ' वानरमारे' असे उपहासात्मक संबोधन दिलेले आपण पाहतो.

आजही कातकरी समूह शिकार करणे, जंगलातील मध गोळा करणे, कोंबड्या व अन्य पशुपालन करणे, कोळसा बनविणे अशा व्यवसायात असून त्यांच्या झोपडीत सतत एक शेकोटी पेटलेली असते हे लोक त्यास परसा असे म्हणतात. हे समूह विखुरलेले असले तरी त्यांचापैकी एकजण त्यांचा नायक किंवा नाईक असतो हे नाईकपण कातकरी जमातीत वंशपरंपरागत असल्याचे सांगितले जाते.

सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात पवार या आडनावापैकी एकजण नाईक असतो, नाईकांचे काम सामाजिक व धार्मिक प्रश्नांचा निवाडा करणे व अपराधाबद्दल दंड देण्याचे असते.

सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात असलेल्या कातकरी जमातीत पुन्हा अथावर, धेड, सिधी, सोन व वरप असे पाच पोटविभाग असून त्यांच्या बेटी व्यवहार होत नाहीत मात्र त्यांच्यात पूर्वीपासून विधवाविवाह आणि गांधर्वविवाहही

प्रचलित असल्याचे सांगण्यात आले. विशेष म्हणजे हा समूह मातृसत्ताक असल्याचे दिसून येते कारण पुरूष लोक कामाच्या निमित्ताने सतत घराबाहेरच राहतात. या स्त्रिया पारंपारिक वेशभूषा करतात. गुंजाच्या माळा दागिने म्हणून घालतात.कानाच्या पाळ्यांना मोठी भोके पाडून त्यात साखळ्या घालतात. या समाजात लग्नविधी लावणाऱ्यास गोतर्णी असे म्हटले जाते तो गोतर्णी एका घोंगडीवर अक्षता मांडतो मधोमध पैसे ठेवून हातातील सुपारी टाकतो त्यानंतर नवरानवरी मंडपाभोवती पाच प्रदक्षिणा घालतात आणि घोंगडीवर ठेवलेल्या अक्षतांना डोकी लावतात अशारीतीने विवाह विधी पूर्ण होतो.

कातकरी समस्यांच्या समस्या :

1) कातकरी समाजाचा पारंपारिक व्यवसाय बुडाल्याने त्यांच्यात रोजगाराच्या समस्या दिसून येतात त्यामुळे ते जेथे स्थलांतरीत होतात तेथे मिळेल ते काम करून कशीबशी गुंजराण करावी लागते.
2) कातकरी समाज हा सतत भटकंती करीत राहिलेला समाज आहे त्यामुळे त्यांच्या नावागावाच्या, रहिवासाच्या नोंदी होत नाहीत त्यामुळे ते कोणत्याच गावाचे रहिवासी नसतात ही एक सर्वांत मोठी समस्या आहे हे प्रमाण अलिकडील काळात थोडे कमी होत असले तरी आजही कित्येक कातकऱ्यांना ही समस्या भेडसावते त्यामुळे एका अर्थाने कातकरी हा समाज भारतात राहतो पण भारताचा नागरिक नाही असेच चित्र दिसून येते.
3) कातकरी समाज हा काही प्रमाणात असभ्य जीवन जगतो व्यवसाय व मजुरीतून मिळणारा पैसा व्यसनात खर्च होतो असे सार्वत्रिक प्रमाणावर दिसून येते त्यामुळे या समाजात व्यसनाधीनचे प्रमाण चिंताजनक आहे त्याबरोबरच अज्ञान, अंधश्रद्धा,दैववाद, भुतखेताच्या कल्पना, पारंपारिक विचारांचा जबरदस्त पगडा या ही इतर समस्या या समाजात दिसून येतात.
4) कातकरी समूहात सातत्याने स्थलांतर करीत असल्याने मुलांच्या शिक्षणाची मोठी अडचण होते त्यामुळे शाळेत पटावर एके ठिकाणी ही मुले असतात पण शाळेत जात नाहीत त्यामुळे शिक्षणाच्या प्रवाहात मोठ्या प्रमाणात आजही कातकरी समूह आलेला नाही.
5) कातकरी वर्गात समाजाचे सुध्दा अनेक वेळा सहकार्य मिळत नाही, कुठेही चोरीमारी झाली की सर्वांत आधी कातकऱ्यांची चौकशी होते एका बाजूला हा समाज समाजात येऊ पाहतो पण अनेकवेळा समाजाकडून सहकार्य मिळत नाही त्यामुळे या समाजाच्या सामाजिकरणाचीही समस्या उभी राहते.

काही उपाय व शिफारशी :

सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील कातकरी समाजाच्या समग्र परिवर्तनासाठी काही उपाय व शिफारशी पुढीलप्रमाणे सुचविता येतात.

1) जो राहतो त्याचे घर व कसेल त्याची जमीन या तत्वानुसार कातकऱ्यांच्या नावावर त्यांची घरे व जमीन मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न झाले पाहिजेत.
2) अशा स्थलांतरीत कुटुंबासाठी मोफत आरोग्य माफक दरात खाद्यान्न व आवश्यक सुविधा मिळाव्यात म्हणून त्यांना जाती - जमातीचे दाखले व नागरिकत्व देण्यासाठी समाज संस्थानी पुढे आले पाहिजे.
3) रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे निवासी शाळा या वस्त्यापर्यंत पोहचविणे, व्यसनमुक्तीचे प्रबोधन करणे, शासकीय योजनांचा लाभ देण्यासाठी पाठपुरावा करणे अशा अनेक मार्गाने आपण कातकरी समूहाला विकासाकडे घेवून जाऊ शकतो यात शासन, समाज आणि समाजसेवा संस्थांची भूमिका निर्णायक ठरू शकते.

संदर्भसूची :

1) Vikaspedia. In. gov.
2) www.esakal.com.kokan - 2019
3) प्रा. चव्हाण रामनाथ, भटक्या विमुक्तांची जात, पंचायत भाग 4, देशमुख आणि कंपनी पब्लिशर्स प्रा. लि.पुणे प्रथम आवृत्ती 2008.
4) देवगावकर डॉ. एस.जी. - महाराष्ट्रातील निवडक जाती - जमाती, श्री. साईनाथ प्रकाशन,नागपूर, आवृत्ती प्रथम, 25 डिसेंबर 2006.
5) मुलाखत व चर्चा :-
   1) चंद्रकांत महादेव निकम - कणकवली
   2) पप्या सोनू पवार - कणकवली
   3) नारायण दत्ताराम निकम - पोईप

स्थलांतरणाची कारणे व परिणाम

डॉ. शेखर सुरेश पाटील
समाजभूषण गणपतराव काळभोर महाविद्यालय,
लोणी काळभोर, ता. हवेली, जि. पुणे.

गोषवारा

भारताने १९९० नंतर स्वीकारलेल्या मुक्त आर्थिक धोरणामुळे अंतर्गत स्थलांतरामुळे शहरीकरणाची प्रक्रियेला वेग आला आहे. गेल्या दोन दशकात देशांतर्गत होणाऱ्या अशा पद्धतीच्या अंतर्गत स्थलांतरामुळे शहरीकरणाची प्रक्रिया वाढत आहे. मुख्यत्वे करुन ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे होणाऱ्या स्थलांतराचा वेग वाढलेला आहे असे दिसून येते. अंतर्गत स्थलांतराच्या प्रक्रियेमुळे भारताची ३५ टक्के लोकसंख्या शहरात स्थलांतरीत झाली आहे. आजच्या युगात माहिती व तंत्रज्ञानाच्या युगात मोठया प्रमाणात अद्यावत ज्ञानाची सातत्याने भर पडत आहे. त्यामुळे मानवी समूह एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी स्थलांतर करताना दिसतो. भारतात प्राचीन काळापासून स्थलांतराची प्रक्रिया आढळून येते. काही वेळा तत्कालीन परिस्थिती अनेक लोकांना स्थलांतरीत होण्यास भाग पाडते. १९९१ ते २००१ या दहा वर्षाच्या स्थलांतरणांपैकी ३२ टक्क्यांनीच काम वा नोकरीसाठी स्थलांतर केल्याची नोंद आहे. २००७-०८ च्या राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या अभ्यासानुसार १४.१ कोटी श्रमिक वा ३०.९ टक्के भारतातील श्रमिकांनी स्थलांतरण केले आहे. उत्तर प्रदेश, बिहार, छत्तीसगड, उत्तराखंड या राज्यांमधून अनेक दशके अधिक प्रमाणात स्थलांतरण झाले आहे. अलीकडच्या काळात मात्र ईशान्य भारतातील राज्यांमधून लक्षणीय प्रमाणात स्थलांतरण झाले आहे. सामाजिक, कृतिशील कार्यकर्त्या श्रीमती मधु चंद्रा यांनी केलेल्या पाहणी अभ्यासानुसार २०११ च्या शेवटच्या काही महिन्यांत ईशान्य भारतातून झालेल्या स्थलांतराने सर्वात मोठे शिखर गाठले. गेल्या पाच वर्षात ही संख्या १२ पटींनी वाढली आहे. गेल्या ५० वर्षात उत्तर प्रदेशातून होणारे स्थलांतर १२ टक्क्यांवरुन २४ टक्क्यांपर्यंत वाढले. बिहारमधून होणारे स्थलांतर ०.२ टक्क्यांवरुन ३.५ टक्क्यांपर्यंत गेले. गुजरात व गोवा राज्यांतून होणारे स्थलांतर कमी झाले आहे. ही घट १६.९ टक्क्यांवरुन ९.६ टक्क्यांपर्यंत (गुजरात) व २ टक्क्यांवरुन ०.६ टक्क्यांपर्यंत (गोवा) अशी लक्षणीय आहे. १९७० ते २०१९ या कालावधीतील जागतिक स्थलांतरांच्या संख्येनिहाय विश्लेषण केले असता २०१९ मध्ये स्थलांतर करणाऱ्यांची संख्या २७१,६४२,१०५ दशलक्ष इतकी सर्वाधिक असून जगाच्या लोकसंख्येशी स्थलांतरीतांचा टक्केवारी दर ३.५ टक्के इतका असल्याचे दिसून येते. भारतातील निव्वळ स्थलांतर दर १००० लोकांमागे २०२० मध्ये -०.३६९ लोकांचा निव्वळ स्थलांतर दर दिसून येतो. भारत देशात १९ व्या शतकानंतर शहरीकरण प्रक्रिया मोठ्या प्रमाणात अस्तित्वात आलेली दिसून येते. आजच्या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत मानवाच्या विकासासाठी एका ठिकाणाहून दुसरीकडे स्थलांतर करणे ही निसर्ग प्रक्रिया असून कोणत्याही देशाचा आर्थिक विकास, औद्योगिक विकास, रोजगारात वाढ, राहणीमानाच्या दर्जात वाढ, लोकांच्या उत्पन्नात वाढ झाली नाही तर स्थलांतर प्रक्रिया ही अटळ असते. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतीचा वापर करण्यात आला असून स्थलांतराच्या संकल्पनेचा आढावा घेणे, स्थलांतरणाच्या कारणांचा आढावा घेणे, स्थलांतरणाच्या परिणामांचा आढावा घेणे या उद्दिष्टांच्या आधारे स्थलांतरणाची कारणे व परिणामांचा सविस्तर आढावा घेतलेला आहे.

महत्त्वाचे शब्द : स्थलांतर, स्थलांरणाची कारणे, स्थलांरणाचे परिणाम, स्थलांतर दर, शहरी व ग्रामीण.

प्रस्तावना

ज्यावेळी एखादी व्यक्ती किंवा समूह देशांतर्गत स्थलांतर करतो त्या प्रक्रियेला स्थलांतर म्हटले जाते तर तीच व्यक्ती देशाबाहेर स्थलांतर करते त्यास बहिर्गत स्थलांतर म्हटले जाते. भारताने १९९० नंतर स्वीकारलेल्या मुक्त आर्थिक धोरणामुळे अंतर्गत स्थलांतरामुळे शहरीकरणाची प्रक्रियेला वेग आला आहे. गेल्या दोन दशकात देशांतर्गत होणाऱ्या अशा पद्धतीच्या अंतर्गत स्थलांतरामुळे शहरीकरणाची प्रक्रिया वाढत आहे. मुख्यत्वे करुन ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे होणाऱ्या स्थलांतराचा वेग वाढलेला आहे असे दिसून येते. अंतर्गत स्थलांतराच्या प्रक्रियेमुळे भारताची ३५ टक्के लोकसंख्या शहरात स्थलांतरीत झाली आहे. आजच्या युगात माहिती व तंत्रज्ञानाच्या युगात मोठया प्रमाणात अद्यावत ज्ञानाची सातत्याने भर पडत आहे. त्यामुळे मानवी समूह एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी स्थलांतर करताना दिसतो. भारतात प्राचीन काळापासून स्थलांतराची प्रक्रिया आढळून येते.

काही वेळा तत्कालीन परिस्थिती अनेक लोकांना स्थलांतरीत होण्यास भाग पाडते. जनगणना व राष्ट्रीय नमुना पाहणीने स्थलांतरणाची सात कारणे मांडली आहेत. काम व रोजगारीसंबंधित व्यापार, शिक्षण, विवाह, जन्माची वेळ, कुटुंबाबरोबर व इतरांबरोबर स्थलांतरण, दोनही गणना करणाऱ्यांच्या मते, फक्त ३ टक्के भारतीयांनीच नोकरीसंबंधित कारणासाठी आपले नेहमीचे राहण्याचे ठिकाण सोडले आहे. पण जनगणना व राष्ट्रीय नमुना पाहणीतील विश्लेषणानुसार असे दिसून येते की, १९९१ ते २००१ या दहा वर्षाच्या स्थलांतरणांपैकी ३२ टक्क्यांनीच काम वा नोकरीसाठी स्थलांतर केल्याची नोंद आहे. २००७-०८ च्या राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या अभ्यासानुसार १४.१ कोटी श्रमिक वा ३०.९ टक्के भारतातील श्रमिकांनी स्थलांतरण केले आहे. उत्तर प्रदेश, बिहार, छत्तीसगड, उत्तराखंड या राज्यांमधून अनेक दशके अधिक प्रमाणात स्थलांतरण झाले आहे. अलीकडच्या काळात मात्र ईशान्य भारतातील राज्यांमधून लक्षणीय प्रमाणात स्थलांतरण झाले आहे. सामाजिक, कृतिशील कार्यकर्त्या श्रीमती मधु चंद्रा यांनी केलेल्या पाहणी अभ्यासानुसार २०११ च्या शेवटच्या काही महिन्यांत ईशान्य भारतातून झालेल्या स्थलांतराने सर्वात मोठे शिखर गाठले. गेल्या पाच वर्षात ही संख्या १२ पटींनी वाढली आहे. गेल्या ५० वर्षात उत्तर प्रदेशातून होणारे स्थलांतर १२ टक्क्यांवरुन २४ टक्क्यांपर्यंत वाढले. बिहारमधून होणारे स्थलांतर ०.२ टक्क्यांवरुन ३.५ टक्क्यांपर्यंत गेले. गुजरात व गोवा राज्यांतून होणारे स्थलांतर कमी झाले आहे. ही घट १६.९ टक्क्यांवरुन ९.६ टक्क्यांपर्यंत (गुजरात) व ०२ टक्क्यांवरुन ०.६ टक्क्यांपर्यंत (गोवा) अशी लक्षणीय आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे

१. स्थलांतराच्या संकल्पनेचा आढावा घेणे.

२. स्थलांतरणाच्या कारणांचा आढावा घेणे.

३. स्थलांतरणाच्या परिणामांचा आढावा घेणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. प्रस्तुत संधोधनामध्ये पुस्तके, संशोधन लेख, ऑनलईन वृत्तपत्रे, संकेतस्थळे इत्यादीचा वापर संशोधन व्यवस्थित होण्यासाठी केला आहे.

स्थलांतराच्या संकल्पनेचा आढावा

स्थलांतराचा अर्थ

सर्वसाधारणपणे व्यक्तीच्या एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाण्याच्या क्रियेस स्थलांतर असे म्हटले जाते. स्थलांतरामध्ये व्यक्तीच्या स्थलांतरणाचे ठिकाण, स्थलांतरणाचा हेतू व कालावधी या तिन्ही घटकांना महत्वपूर्ण स्थानदेण्यात येते. कारण जेव्हा व्यक्ती एकाचा गावात राहण्याचे ठिकाण बदलून बदलून दुसऱ्या ठिकाणी वास्तवात जाते त्या क्रियेला स्थलांतर असे म्हणतात. ग्रामीण किंवाशहरी समाजातील लोकसंख्यात्मक परिवर्तनासाठी स्थलांतर हा घटक विशेष महत्वाचा ठरतो. आधुनिक काळात रोजगाराच्या शोधात स्थलांतराचे प्रमाण वाढलेले दिसून येते. शहरी विचारसरणीने प्रभावित होऊन आपल्या उत्पन्नात वाढ घडवून आणून आपले राहणीमान व जीवनमान उंचाविण्यासाठी लोक एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी स्थलांतर करतात. म्हणजेच कोणत्याही कारणास्तव व्यक्तीचे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाणे म्हणजे स्थलांतर होय.

स्थलांतराची व्याख्या

१) डॉ. एस. सी. दुबे : "स्थलांतर ही सामाजिक परिवर्तनाची अशी प्रक्रिया आहे, ज्याद्वारा लोकसंख्येची वृद्धी किंवा घट होऊ शकते."

२) डेविड हीर : "व्यक्तीचे आपल्या मूळच्या ठिकाणाहून दूर होणे म्हणजे स्थलांतर होय."

तक्ता १.१. जागतिक स्थलांतरणानुसार वर्गीकरण

अ.नं.	वर्ष	स्थलांतरांची संख्या (दशलक्ष)	जागतिक लोकसंख्येशी स्थलांतरणाची टक्केवारी
०१	१९७०	८४,४६०,१२५	२.३
०२	१९८०	१०१,९८३,१४९	२.३
०३	१९९०	१५३,०११,४७३	२.९
०४	२०००	१७३,५८८,४४१	२.८

०५	२०१०	२२०,७८१,९०९	३.२
०६	२०१९	२७१,६४२,१०५	३.५

संदर्भ : जागतिक स्थलांतर अहवाल २०२०, पान नं. २१.
(wmr_2020 httpswww.un.orgsitesun2.un.orgfileswmr_2020.pdf)

तक्ता १.१ वरुन असे स्पष्ट होते की, १९७० ते २०१९ या कालावधीतील जागतिक स्थलांतरांच्या संख्येनिहाय विश्लेषण केले असता २०१९ मध्ये स्थलांतर करणाऱ्यांची संख्या २७१,६४२,१०५ दशलक्ष इतकी सर्वाधिक असून जगाच्या लोकसंख्येशी स्थलांतरीतांचा टक्केवारी दर ३.५ टक्के इतका असल्याचे दिसून येते. त्याखालोखाल २०१० मध्ये स्थलांतर करणाऱ्यांची संख्या २२०,७८१,९०९ दशलक्ष इतकी असून जगाच्या स्थलांतरीतांचा टक्केवारी दर ३.२ टक्के इतका दिसतो. तर १९७० मध्ये स्थलांतर करणाऱ्यांची संख्या ८४,४६०,१२५ दशलक्ष इतकी असून जगाच्या लोकसंख्येशी स्थलांतरीतांचा टक्केवारी दर २.३ टक्के इतका दिसून येतो. यावरुन असे स्पष्ट होते की, १९७० ते २०१९ या कालावधीत जगातील स्थलांतर करणाऱ्यांच्या संख्येत दशवार्षिक वाढ होत असून १९९० नंतर जागतिकीकरणामुळे स्थलांतर करणाऱ्यांच्या संख्येत सातत्याने वाढ होत असल्याचे स्पष्ट होते.

तक्ता १.२. भारतातील निव्वळ स्थलांतरणाच्या दरानुसार वर्गीकरण

अ.नं.	वर्ष	निव्वळ स्थलांतर दर (१००० लोकांमागे)
०१	१९५०	-०.०४३
०२	१९६०	-०.०५८
०३	१९७०	०.२०८
०४	१९८०	०.२६४
०५	१९९०	-०.०४१
०६	२०००	-०.२१८
०७	२०१०	-०.४१५
०८	२०२०	-०.३६९

संदर्भ : http://www.macrotrends.net

तक्ता १.२ वरुन असे स्पष्ट होते की, १९५० ते २०२० कालावधीमधील भारतातील निव्वळ स्थलांतरणाच्या दराविषयी विश्लेषण केले असता २०१० मध्ये १००० लोकांमागे -०.४१५ लोकांचा निव्वळ स्थलांतर दर इतका सर्वाधिक होता. त्याखालोखाल २०२० मध्ये १००० लोकांमागे -०.३६९ लोकांचा निव्वळ स्थलांतर दर इतका असून १९८० मध्ये निव्वळ स्थलांतर दर १००० लोकांमागे ०.२६४ इतका असल्याचे दिसते. तर १९९० मध्ये निव्वळ स्थलांतर दर -०.०४१ इतका कमी असल्याचे दिसते. यावरुन असे स्पष्ट होते की, भारतातील निव्वळ स्थलांतर दराच्या आकडेवारीचा विचार करता १९९१ नंतर भारताने स्वीकारलेले जागतिकीकरण, खाजगीकरण व उदारीकरणाच्या धोरणानंतर स्थलांतर करण्याच्या संख्येत वाढ होताना दिसून येते. प्रत्येक व्यक्तीला चांगले उत्पन्न, आरोग्य, शिक्षण व राहणीमान मिळण्यासाठी स्थलांतरणाच्या संख्येत वाढ झालेली दिसून येते.

स्थलांतरणाच्या कारणांचा आढावा

स्थलांतराचे विविध प्रकार आहेत. त्यापैकी ग्रामीण भागाकडून शहरी भागाकडे होणारे स्थंलातर हे महत्वपूर्ण आहे. ग्रामीण भागातील प्राप्त परिस्थितीचा अंदाज घेऊन लोक शहराकडे नोकरी, व्यवसायाच्या निमित्ताने स्थलांतर करतात त्याची स्थलांतरणाची कारणे पुढीलप्रमाणे.

१. शहरी भागातील उपलब्ध होणारा रोजगार

औद्योगिकीकरणाच्यामुळे विविध शहरांचा विकास झालेला असून विविध उद्योगांचा विकास झालेला दिसून येतो. तसेच जास्तीत जास्त उद्योगाची निर्मिती झाल्याने रोजगार संधी जास्त उपलब्ध होतात म्हणून नागरी/शहरी भागाकडे लोक स्थलांतर होतात.

२. उच्च शिक्षण घेण्याचा हेतू

ग्रामीण भागातील शिक्षणाच्या संधी मर्यादित प्रमाणात असल्याने व शहरी भागात बहुविद्याशाखीय शिक्षणसंधी उपलब्ध होतात म्हणून नागरी भागात स्थलांतरीतांची संख्या वाढलेली दिसून येते.

३. आर्थिक स्तर उंचावणे

स्थलांतर करणारे लोक आपल्या प्रदेशातून अन्य प्रदेशामध्ये आर्थिक स्थिती उंचावण्यासाठी स्थलांतर करतात. अर्थात हे स्थलांतर व्यक्तीगत स्वरुपाचे असले तरी ही ग्रामीण भागातून शहरी भागात होणाऱ्या स्थलांतराची कारणे आहेत.

४. शहरी भागात रोजगारसंधीची उपलब्धता

नियोजन काळात औद्योगिक क्षेत्रात विकास घडून आला त्यामुळे शहरी भागातील औद्योगिक क्षेत्रात रोजगारसंधीत वाढ झाली. शेती क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या अतिरिक्त लोकसंख्येचे शहरांकडे स्थलांतर सुरु होऊन शहरी भागातील लोकसंख्येत वाढ झाली.

५. वाहतूक साधनांची प्रगती

नियोजन काळात वाहतूक क्षेत्राच्या बाबतीत प्रगती झाल्याने लोकसंख्येच्या स्थलांतराचा वेग आला. वाहतूक व दळणवळण साधनांची प्रगती होऊन व्यापारात वाढ होऊन शहरांची संख्याही वाढली. त्यातून शहरी लोकसंख्येत वाढ झाली.

६. धनिक वर्गात शहराचे असलेले वर्गीकरण

शहरी भागात सुखसोई मोठ्या प्रमाणावर असल्याने आणि चैनीच्या गरजा शहरात भागविणे शक्य असल्याने खेडोपाडी राहणाऱ्या धनिकांचा वर्ग शहरांकडे आकृष्ट झाला. त्यातून ग्रामीण भागातील श्रीमंत मंडळी शहरात येऊन राहू लागल्याने शहरी लोकसंख्या वाढत गेली.

स्थलांतरणाच्या परिणामांचा आढावा

१. औद्योगिक प्रगती

उद्योग प्रकल्प मोठ्या प्रमाणावर असलेल्या प्रदेशांमध्ये कुशल व अकुशल कामगारांची आवश्यकता असते. या प्रदेशात स्थलांतरित होणाऱ्या कामगारांमुळे या गरजांची पूर्तता होते. व औद्योगिक प्रगती चालू राहते.

२. लोकसंख्येमध्ये वाढ

ग्राम-नगर स्थलांतर अथवा देश-विदेश स्थलांतर प्रक्रियेने संबंधित शहराच्या अथवा देशाच्या लोकसंख्येमध्ये सातत्याने वाढ होत जाते. भूपृष्ठ मर्यादित आणि लोकसंख्या अमर्यादित यामुळे शहरवासियांना भयंकर विविध सामाजिक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. उदा. शहरी वस्ती किंवा झोपडपट्टीत वाढ, वाहतूक, दळणवळण साधनांची कमतरता आणि विविध प्रकारचे प्रदूषण यासारख्या सामाजिक समस्यांनी प्रचंड वाढ होत जाते.

३. आर्थिक उत्पन्नात वाढ

जेथे रोजगार उपलब्ध आहे तेथे मोठ्या प्रमाणावर लोकसंख्येचे स्थलांतर होते. रोजगार उपलब्ध झाल्यामुळे स्थलांतरीत कुटुंबाच्या आर्थिक उत्पन्नात वाढ होते व पर्यायाने राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होते. परदेशात स्थलांतरीत झालेले लोक जर आपल्या मायभूमीतील नातलगांकडे पैसा पाठवित असतील तर त्यामुळेही देशाला परकीय चलन उपलब्ध होऊन राष्ट्रीय उत्पन्नात भर पडते.

४. नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा पर्याप्त विनियोग

काही देशांना पुरेशा मनुष्यबळाअभावी आपल्या साधनसंपत्तीचा पुरेसा वापर करता येत नाही. अशा देशात आलेल्या स्थलांतरीतामुळे मनुष्यबळ वाढण्यास मदत होते व साधनसंपत्तीचा जास्तीत जास्त वापर करणे शक्य होते. उदा. ऑस्ट्रेलिया.

५. सामाजिक व सांस्कृतिक देवाणघेवाण

स्थलांतरीत प्रक्रियेमुळे विविध प्रदेशातील व देशातील माणसे एकमेकांच्या सहवासात येतात. यामुळे दुसऱ्या भागातील चालीरिती , खाण्यापिण्याच्या सवयी, भाषा, वगैरे गोष्टीची लोकांना ओळख होते. स्थलांतरीत झालेल्या व्यक्तींनाही नवीन प्रदेशातील समाजव्यवस्था, लोकांची श्रद्धा, संस्कृती यांचे ज्ञान होते किंवा त्या समजून घ्याव्या लागतात.

६. बेकारी किंवा नोकरीचा अभाव

रोजगार संधी किंवा नोकरीची शाश्वती या भूमिकेतून ग्रामीण भागातील लोकांचा वाढता ओघ शहरांकडे वाढत जातो तेव्हा शहरातील बहुसंख्य व्यक्ती बेकार अथवा नोकरीचा अभाव असे जीवन जगतात. याचा परिणाम म्हणजे अशा बेकार व्यक्ती गुन्हेगारी प्रवृत्तींचा आसरा घेतात. याचाच अर्थ स्थलांतर प्रक्रियेने गुन्हेगारी प्रवृत्तीची वाढ केली जाते असे म्हणता येईल.

७. समायोजन साधणे शक्य नसणे

स्थलांतर प्रक्रियेमध्ये जेव्हा देशाच्या विविध खेड्यातील व्यक्ती मोठ्या शहरांकडे अथवा महानगरांच्याकडे स्थलांतर करतात तेव्हा खेड्यातील अशा व्यक्तींना शहरी जीवन पद्धतींशी जुळवून घेता येत नाही. साहजिकच मानसिकदृष्ट्या स्थलांतरीत व्यक्ती शहरामध्ये जाऊनसुद्धा असमाधानी जीवन जगतात. कमी पगारात शहरांमध्ये राहणे आर्थिकदृष्ट्या परवडत नाही. स्थलांतर प्रक्रियेचे ग्रामवासियांच्या दृष्टीने सामाजिक, मानसिक आणि लोकसंख्यात्मक परिणाम आढळून येतात.

समारोप

भारताचे ऐक्य व एकात्मता कायम ठेवण्यासाठी एक स्थलांतरीत धोरण असण्याची नितांत आवश्यकता आहे. आपली विकास उद्दिष्टे गाठण्यासाठी, गरिबांना विकासानुकूल, श्रमिक नियमन आणि सार्वत्रिक अधिग्रहण ही त्या धोरणाची आधारभूत तत्त्वे आहेत. स्थलांतरित लोक हे उपरे आहेत असे मानून कोणत्याही शहराचा, राज्याचा विकास होणार नाही. रोजगारीसाठी, उदरनिर्वाहासाठी प्रत्येक भारतीय नागरिक हा भारतात कोठेही जाऊ शकतो हे मान्य व्हायला हवे. समाजशास्त्रीयदृष्ट्या विचार करता १८ ते ४५ या वयोगटातील ग्रामीण व्यक्ती अधिक प्रमाणात शहरात स्थलांतर करतात. स्त्रियांच्यापेक्षा पुरुषांमध्ये स्थलांतराचे प्रमाण अधिक असते. रोजगार प्राप्ती, व्यवसाय अथवा नोकरी यासारखी महत्त्वपूर्ण कारणे स्थलांतर प्रवृत्तीला जबाबदार असतात. समाजशास्त्रज्ञांच्या मते औद्योगिक क्रांतीनंतर शेती व्यवसायांचे यांत्रिकीकरण झाल्याने खेड्यातील मुळचे व्यवसाय उपजिवीकेचे साधन बनण्यास असमर्थ ठरु लागले. यातूनच भारतातील ग्रामवासियांच्यामध्ये ग्रामीण भागातून शहराकडे स्थलांतर करण्याची प्रवृत्ती वाढत गेली. सध्या माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रामध्ये (आय.टी. क्षेत्र) बाहेरील प्रशिक्षित लोकांना शहरात ओढण्याची प्रक्रिया सुरु झाली. एका अर्थी अशी प्रक्रिया शहरातील प्रगतीला चालना देणारी म्हणून ओळखली जाते. थोडक्यात खेड्याच्या तुलनेत शहरातील स्थिती प्रगतीला आणि व्यक्तीमत्व विकासाला चालना देणारीच असते असे विधान केले तर वावगे ठरणार नाही. अर्थात खेड्यातून शहराकडे स्थलांतर केलेल्या सर्वच ग्रामवासियांना शहरी जीवन पद्धतीशी जुळवून घेणे शक्य नसते. तरी देखील सर्वांगिण विकासासाठी स्थलांतर ही काळाचीच गरज बनली आहे. त्यामुळेच आज भारतातील अनेक स्थापत्य शास्त्रज्ञ नोकरीसाठी विविध राज्यात, मोठ्या शहरात किंवा पाश्चात्य देशात नोकरीसाठी स्थलांतर करताना दिसून येतात. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारतीय समाजाच्या विविध क्षेत्रांमध्ये सामाजिक परिवर्तन घडून आले. उदा. व्यवसायिक बंधन संपुष्टात येऊन व्यवसाय स्वातंत्र्य मिळाले. स्वकर्तृत्व आणि व्यक्तीमत्व विकास साधणे शक्य झाले. शहरी जीवनाकडे स्थलांतर केल्याने सर्व व्यक्तींना समान अधिकार प्राप्त झाले. शैक्षणिक विकासाला चालना मिळाली. खेड्यातील अनेक घातक प्रथापरंपराचे उच्चाटन झाले. त्यामुळेच भारताच्या ग्रामीण भागातील अनेक व्यक्तींनी ''खेडी सोडून शहरात जा'' हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा सल्ला किंवा उपदेश मनापासून स्वीकारला. स्थलांतर आणि शहरीकरण किंवा नागरीकरण प्रक्रिया यासंदर्भात असे निर्दशनास येते की, शहरीकरण म्हणजे ग्रामीण समाजातील लोकांच्याकडून शहरी समाजात रहावयास जाण्याची स्वीकारलेली प्रवृत्ती होय. शहरे ही उद्योगांची व्यापाराची शिक्षणाची आणि विकासाच्या दृष्टीने गतीशिल स्वरुपाची असल्याने खेड्यातील अनेक व्यक्ती शहरांकडे स्थलांतर करु लागल्या. भारत देशात १९ व्या शतकानंतर शहरीकरण प्रक्रिया मोठ्या प्रमाणात अस्तित्वात आलेली दिसून येते. आजच्या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत मानवाच्या विकासासाठी एका ठिकाणाहून दुसरीकडे स्थलांतर करणे ही निसर्ग प्रक्रिया असून कोणत्याही देशाचा आर्थिक विकास, औद्योगिक विकास, रोजगारात वाढ, राहणीमानाच्या दर्जात वाढ, लोकांच्या उत्पन्नात वाढ झाली नाही तर स्थलांतर प्रक्रिया ही अटळ असते. सरकारने स्थलांतर रोखण्यासाठी प्रयत्न न केल्यास देशाची अधोगती होण्यास वेळ लागणार नाही परंतु आजच्या काळात प्रत्येक देश आपल्या देशातील नागरिकांना रोजगार, शिक्षण, आरोग्य, चांगले जीवनमान देण्यास कटीबद्ध असल्याने स्थलांतरणाची प्रक्रिया ही आजतरी काही प्रमाणात नगण्य असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ

१) आगलावे प्रदीप, सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, श्री.साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, तिसरी आवृत्ती २०१०.

२) पाटील एस.एस., दांगट निलेश, अव्हाड सुहास, चव्हाण एस.आर., ग्रामीण विकास, सक्सेस पब्लिकेशन, पुणे,०३०, आवृत्ती डिसेंबर २०१४, पान नं ३.१५ ते ३.१९.

३) सवदी ए.बी., कोळेकर पी.एस., जगाचा मानवी भूगोल, प्रगती बुक्स प्रा.लि. पुणे, प्रथम आवृत्ती जून २०१३, पान नं. २.१ ते २.१७.

४) जागतिक स्थलांतर अहवाल २०२०, पान नं. २१.

५) wmr_2020 httpswww.un.orgsitesun2.un.orgfileswmr_2020.pdf

६) MA Part II Sem III Sociology httpwww.unishivaji.ac.in

७) http://www.macrotrends.net

८) https://vishwakosh.marathi.gov.in/28875/

९) https://www.loksatta.com/sampadkiya-news/vishesh-lekh-migration-and-developmen-9371/

१०) https://www.loksatta.com/vishesh-news/migration-employment-and-development-418622/

ग्रामीण स्थलांतर - कारणे व परिणाम

सौ. सविता श्रीमंत शिरोळे
आनंदराव पवार महाविद्यालय, खेंड,
कांगणेवाडी चिपळूण, जि. रत्नागिरी

प्रस्तावना:

स्थलांतर हा लोकसंख्येच्या आकारात व रचनेत बदल घडवून आणणारा महत्त्वाचा घटक आहे. भारताच्या दृष्टीने विचार केला तर अनेक शतकापासून स्थलांतराची प्रक्रिया निरंतरपणे सुरुच आहे. स्वातंत्र्याच्या अगोदरमात्र संथगती होती मात्र स्वातंत्र्याच्याही प्रक्रिया अधिक गतीमान झाली कारण ब्रिटिशांनी आणलेल्या नवतंत्रज्ञान व दळणवळणाच्या साधनाच्या विकास आणि विस्तारामूळे लोकांना दुसऱ्या ठिकाणी स्थलांतर करणे सोयीचे, सुलभ झाले.

अर्थशास्त्राचे जनक ॲडम स्मिथ यांच्या मते उत्पादनाच्या चार घटकापैकी श्रमशक्ती या घटकाची गतीक्षमता फार जास्त आहे स्वातंत्र्यानंतर आर्थिक नियोजनाची सुरुवात झाल्यापासून भारतामध्ये ग्रामीण भागाकडून शहरी भागाकडे विविध कारणांमूळे स्थलांतर घडून येत आहे.

ब्रिटिश काळात कमी शिक्षित परंतु कामाचा व कौशल्याचा अनुभव असलेल्या भारतीय लोकांना ब्रिटिश लोक जगभरात विविध देशात पाठवित असत तसे जर भारताचा विचार केला तर भारतात लोकशाही प्रधान शासन प्रणाली मूळे लोकांना हवे तेथे राहण्याची व हव्या त्या प्रांतात काम करण्याचे स्वातंत्र आहे.

आधुनिक काळातवाहतूकवदळणवळणाच्याक्षेत्रांतीलक्रांतीमुळेजगपुष्कळच लहान झाले आहे देशातल्या देशात स्थलांतर करणा-या व्यक्तींची संख्याही खूप वाढत आहे. विकसनशील देशामध्ये ग्रामीण भागातून शहराकडे होणारे स्थलांतर हा आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेतील एक महत्त्वाचा भाग आहे.ग्रामीण असो किंवा शहरी भाग असो आर्थिक उत्कर्षाची संधी कोठे उपलब्ध असते

मागील दोन दशकातील स्थलांतरीत लोकांची आकडेवारी लक्षात घेतली तर १९९१ आणि २००१ च्या जनगणनेनुसार अनुक्रमे २२९.८ आणि ३०७.१ दशलक्ष लोंकानी जन्मठिकाणापासून स्थलांतर केले. त्यामध्ये ग्रामीण भागातून शहरात स्थलांतर करणा-यांचीसंख्याकेवळ 20.5 दशलक्षआहे. तर शहरातून ग्रामीण भागात स्थलांतर करणा-यांची संख्या केवळ 6.2 दशलक्ष इतकी होती. स्थलांतराच्या व्याख्येचा विचार केला तर त्याचा अर्थ अगदी लहानसा नाही तर त्याचा अर्थ हा प्रचंड मोठा आहे. स्थलांतराची व्याख्या सुदधा प्रत्येक घटकानुसार बदलत असते केवळ स्थलांतर म्हणजे वास्तव्याच्या ठिकाणात काही काळासाठी केलेला बदल होय.

शब्द कोषानुसार :-

स्थलांतर म्हणजे साधारणपणे एखादयाच्या रहिवासात झालेला बदल होय.

इव्हर्ट ली यांच्या मतानुसार:-

स्थलांतर म्हणजे विशेषत: कायम किंवा तात्पुरत्या कालावधीसाठी निवास स्थानात केलेला बदल होय. या ठिकाणी स्थलांतराच्या अंतरासाठी किंवा त्याच्या ऐच्छिक किंवा अनैच्छिक स्वरुपावरती कुठलीही बंधने नसतात.

बेनबर्गच्या मते:

'मानवी स्थलांतर म्हणजे त्याच्या रहिवासाच्या ठिकाणामध्ये कायमस्वरूपि किंवा विशिष्ठ कालावधीसाठी झालेला बदल होय.'

स्थलांतर कशासाठी ? भारतामध्ये ग्रामीण - शहरी स्थलांतर हे प्रभावशाली आहे.ग्रामीण भागात असणारे दारिद्रय व बेकारी यामुळे वेगाने शहरीकरणात वाढ होते. ग्रामीण भागातील लोक शहराकडे त्यांच्या रोजगाराच्या संधी विस्तारण्यासाठी, त्यांच्यामुलांना शैक्षणिक संधी प्राप्त करून देण्यासाठी किंवा लोकांना शहरी भागाबद्दल असलेले आकर्षण यामुळे ही स्थलांतर घडून येते. स्थलांतर ही प्रक्रिया होण्यासाठी अनेक घटकांचा प्रभाव पडत असतो यामध्ये मानवी वृत्ती, भौगोलिक घटक, नैसर्गिक घटक, राजकिय, सामाजिक, आर्थिक आणि धार्मिक घटक आहेत. परंतु तरीही स्थलांतर ही प्रक्रिया गुंतागुंतीची आहे वाढती लोकसंख्या हे भारतीय स्थलांतराचे प्रमुख कारण आहे. त्याच प्रमाणे ब्रिटिश कालखंडात गावातील हस्तउद्योग व बलुतेदार पद्धतीचा झालेला -हास यामुळे देखील बेरोजगारीचा प्रश्न मोठया प्रमाणात वाढला आहे. परिणामी बेरोजगार लोक ग्रामीणभागातून लोक शहराकडे किंवा रोजगार मिळणा-या ठिकाणाकडे स्थलांतरीत होऊ लागले आहेत.

अभ्यासाची उद्दीष्टे:-

1. ग्रामीण भागातून शहराकडे स्थलांतर झाल्याने ग्रामीण भागावर होणारे दुष्परिणाम अभ्यासणे.
2. ग्रामीण भागातून शहराकडे कोणकोणत्या कारणासाठी स्थलांतर होते याचा अभ्यास करणे.
3. स्थलांतरामुळे समाजावर व सांस्कृतिक घटकांवर परिणाम काय होतात हे अभ्यासणे
4. यावर समाजाकडून काय करता येईल याचा अभ्यास करणे.

अभ्यास पद्धती:-

प्रस्तुत शोध प्रबंधासाठी दुय्यम संकलन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे या दुय्यम स्त्रोतामध्ये विविध पुस्तके अहवाल, मासिके आणि सरकारच्या विविध संकेतस्थळांचा वापर केला आहे.

स्थलांतराची कारणे :

ग्रामीणभागाकडून - शहराकडे

1. आर्थिक घटक

भारता मध्ये साधारणपणे स्थलांतर हे आर्थिकदृष्टया मागासलेल्या भागातून घडते. कारण भारतहा कृषी प्रधान देश आहे. भारतीय शेतीही निसर्गावर अवलंबून आहे. शेती क्षेत्रात हंगामी स्वरुपाचा रोजगार असतो 4 ते 6 महीने काम मिळते आणि उरलेल्या कालावधीत बेकार रहावे लागते. एकत्र कुटुंबपद्धत असल्या मूळे सर्वांच्या पालनपोषणाची जबाबदारी असते. त्यामूळे उदवानिर्वाहा साठी रोजगार मिळण्याच्या अपेक्षेने स्थलांतर वाढते. तसेचहस्त उद्योगाच्या ऱ्हासामुळे श्रमिकांच्या उत्पन्नात घट झाली व दारिद्रयात वाढ झाली. वाढती बेरोजगारी व हस्त उद्योगाचा ऱ्हास यामुळेही स्थलांतरात वाढ होते. असे १९७६ च्या आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटनेने केलेल्या अभ्यासानुसार मत व्यक्त केले होते. स्थलांतरासाठी अपसरण घटक सुद्धा कारणीभूत असतात जोपर्यंत एखाद्या प्रदेशात मानवाच्या सर्वसामान्य मानसिक शारिरीक, आर्थिक, गरजा भागतात तो पर्यंत तो तेथे राहतो परंतु जेव्हा त्याला तेथील वास्तव्य अशक्य होते अशा वेळेस मूळ वास्तव्यापासून दूर जाण्यास प्रवृत्त करणाऱ्या घटकांना अपसरण घटक म्हणतात.

ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी कमी प्रमाणात उपलब्ध असतात. शेती व्यतिरीक्त दुसरे कोणतेही काम (रोजगार) उपलब्ध होत नाही त्याचबरोबर जमिनीची कमी उत्पादकता, उत्पन्नची अनिश्चितता, त्यामूळे उत्पन्न नाही तर उदरनिर्वाह कसा करायचा मुलभूत गरजा कशा पूर्ण करायच्या मग कर्ज घेणे सतत कर्ज घेतल्याने कर्जबाजारीपणा वाढत जातो मग ते कर्जबाजारीपणातून मूक्त होण्यासाठी रोजगार शोधण्यासाठी शहराकडे स्थलांतर केले जाते.

1976 चा आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटनेचा अभ्यासाचा निष्कर्ष असे दर्शविते की कमी उत्पन्न हेच ग्रामीण भागातील स्थलांतराचे प्रमुख कारण आहे की जेथे मोठया प्रमाणातील लोकसंख्या ही दारिद्रय रेषेच्या खाली आहे. त्याच बरोबर शेतीमधील कमी गुंतवणूक, जमिनीचे विषम वाटप तंत्रज्ञानातील बदल श्रमाऐवजी यंत्रांचा वापर यामुळे रोजगारावर परिणाम होतात त्यामूळे स्थलांतर होते.

2. आकर्षण घटक:

जेव्हा स्थलांतरी काही घटकांमूळे एखद्या क्षेत्रात आकर्षितहोतात तेव्हा त्यास आकर्षण घटक म्हणतात. आकर्षण क्षेत्रातील घटकांमूळे स्थलांतर ही एक मानसशास्त्रीय घटना होते. असे म्हणता येते की स्थलांतर हे शहरी जीवनाचे आकर्षण शहरात मिळणा-या आर्थिक सोयी व सवलती त्यामूळे आर्थिक उत्पन्नाच्या ब-याच संधी शहरी भागात मोठया प्रमाणात उपलब्ध होवू लागल्या आहेत. लोकांच्या आर्थिक उत्पन्नाच्या आकांक्षा, चांगल्या नोक-या काम मिळण्याचे जास्त प्रमाण अशा अनेक घटकांमूळे/आकर्षणामूळे शहराकडे स्थलांतर होते. शेतमजुरांच्या बाबतीतसुद्धा आकर्षक घटक आढळूण येतात

3. व्यक्तीचे वय:-

समाज शास्त्रीय दृष्टया विचार केला तर असे आढळते की ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे स्थलांतर करणा-या व्यक्ती या साधारणत: 18 ते 45 या वयोगटातील असतात. त्याच्यामध्ये स्थलांतराचा निर्णय घेण्याची क्षमता असते. तसेच शहरामध्ये जाऊन एखादा व्यवसाय करण्याची, नोकरी करण्याची क्षमता ही वरील वयोगटामध्ये आढळून येते.

4. प्राकृतिक घटक :

निसर्गाच्या प्रतिकूलतेमूळे जीवन असाहाय्य होते, ते सुसहय करण्यासाठी लोक आपले मूळ स्थान सोडतात वारंवार होणारे भूकंप ,ज्वालामूखीचे उद्रेक,पूर,दुष्काळ या नैसर्गिक आपत्ती लोकांना स्थलांतर करायला भाग पाडतात. ऑक्टोबर 2005 मध्यये झालेल्या पाकिस्तान व जम्मू-काश्मीरमधील भूकंपामूळे कित्येक लोक आपले मूळ स्थान सोडून दुस-या सुरक्षित स्थळी जाऊन स्थायिक झाले जूलै - ऑगस्ट 2005 मधील आगि 2019 मधील अतिवृष्टी कोकण आणिपश्चिम महाराष्ट्रात महापूरामूळे उडालेल्या हाहाकारामुळे कित्येक लोक स्थलांतरित झाले. त्याचबरोबर 2019 मध्ये कोकणातील तिवरे धरण फुटल्याने तेथील लोकांना दुस-या ठिकाणी स्थलांतरीत व्हावे लागेल . 1972 मध्ये तापी नदीला आलेल्या महापूरामुळे नदीकाठावरील काही गावांना स्थलांतरीत व्हावे लागेल.

5. सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटक:-

समाजात असणा-या सामाजिक चालीराती, धार्मिक स्वातंत्र्य सांस्कृतिक समानता , राहणीमान , राहणीमानाचा दर्जा या घटकांमुळे ग्रामीण भागातील लोकांचे स्थलांतर शहरी भागाकडे होते. लग्न या सामाजिक रुढी मूळे स्थलांतर होत असते. आपासातील आचार - विचार, रिती रिवाज आणि सांस्कृतिक

मतभेद यामूळे ग्रामीण भागातून स्थलांतर होते सुशिक्षित लोकांमध्ये शैक्षणिक सांस्कृतिक संपर्काच्या हेतूने विद्यार्थी, डॉक्टर, इंजिनीअर, उच्च शिक्षण घेण्यासाठी विकसीत ठिकाणी स्थलांतर करतात.

6. लोकसंख्याशास्त्रीय घटक

जन्मदर - मृत्यूदर व स्थलांतराचा जवळचा संबंध आहे ग्रामीण भागामध्ये अज्ञानी, अशिक्षितपणा आणि रुढी मूळे लवकर विवाह केले जातात. त्यामूळे लोकसंख्येचे प्रमाण वाढते आणिपर्यायाने रोजगारासाठी शहराकडे धाव घेतली जाते. राष्ट्रीय नमुना पाहणी नुसार 46% पेक्षा जास्त स्त्रियांचे शहरी भागात स्थलांतर हे होत असते.

7. सुरक्षा / संरक्षण

खेडयात परस्परांची ओळख झालेली असते. प्रत्येकाला एकमेकांबद्दल सर्वकाही माहीती असते. शिवाय पारंपारिक जात पंचायत व्दारे नियंत्रण त्यामूळे एक प्रकारे एकाधिकार शाही, एखाद्या व्यक्तीची सामाजिक, आर्थिक, जोखीम घ्यावयास सहज कोण तयार होत नाही. त्यामूळे पारंपारीक व्यवसाय करावा लागतो.याउलट शहरात दुय्यम स्वरुपाच्या नियंत्रण व्यवस्थेमुळे व्यक्तीला सर्वार्थाने संरक्षण मिळत असते व्यक्तीला संरक्षणाची खात्री असते. पोलिस हा एक संरक्षणाचेसाधन आहे. कारखाने / व्यापार, सोन्या चांदिचे दुकाने/ मोठी कापडाची दुकाने इ. मौल्यवान नी जोखमिचे व्यवहार केले जातात अशा प्रकारचे व्यवहार करणारे खेडयातून शहराकडे स्थलांतर करतात.

परिणाम:-

1. आर्थिक परिणाम:-

ग्रामीण भागातून रोजगारासाठी शहरीभागाकडे जातात. त्यामूळे ग्रामीण भागातील शेती करणा-यांची संख्या कमी होत चालली आहे.प्रत्येकाला शेतात काम करणे म्हणजे हलके काम असे वाटते त्यामूळे शेती न करता शहराकडे वळतात. परिणाम शेतीची उत्पादकता घटत चाललेली दिसून येते. अनेक शेती ओसाड पडल्या आहेत. त्यामूळे थोडीफार शेती होते त्यासाठी मजूरही उपलब्ध होत नाहीत वेळेअभावी शेती न केल्याने उत्पादन घटत गेले आहे. जे काही उत्पन्न निघते ते व्यापारी वर्ग कमी किमतींत घेवून शहरात जास्त किंमतीने विकतात. चलनवाढीची स्थिती निर्माण होत चाललेली दिसून येते. ग्रामीण भागात असलेल्या घरांची दिवसेंदिवस पडझड होत चाललेली आहे. त्याकडे फारसे लक्ष दिले जात नाही. ग्रामीण भागातून शहराकडे स्थलांतर करणा-यांचे प्रमाण अधिक असल्याने ग्रामीण भागात वास्तव करणारे कमी प्रमाण असते. त्यामुळे ग्रामीण भागात फारसा विकास होत नाही. दळणवळण , शिक्षणाच्या आरोग्याच्या सुविधा ही फारशा उपलब्ध होत नाहीत. ग्रामीण भागातील बाहय स्थलांतराचा परिणाम हा श्रम विभागणी व तंत्रज्ञानात्मक बदलावर होतो. उदा शेतीमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करता येवू शकतो. परंतु त्यामुळे मजुरांना शहरी भागामध्ये जावे लागते. परिणामत: ग्रामीण भागातील मजुरीच्या दरात वाढ करावी लागते त्याचबरोबर ग्रामीण भागात शेतीवाटपामध्ये विषमता आहे. शेतीच्या तुकडीकरणामुळे शेत जमिनीचे तुकडे पडले आहेत ग्रामीण भागातील हस्तउद्योग व हातमाग उद्योगाच्या -हासामुळे बेकारीचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. परिणामत: मजूराच्या संख्येंत घट झाली आहे. शेतीत जोड व्यवसायांना पुरेसे भांडवल नसल्याने कुक्कुटपालन, मस्त्यव्यवसाय, मेंढीपालन, दुग्धव्यवसाय इ. यांचेही प्रमाण घटते चालले असल्याने शहरात

मांस अंडी, दूध, दूग्धजन्य पदार्थांच्या किंमती दिवसेंदिवस वाढत चालल्या आहेत. ग्रामीण भागातून तरुण वर्ग शहराकडे जातो त्यामुळे गावाचा फारसा विकास होत नाही.

सामाजिक परिणाम:

सामाजिक परिस्थितिवर स्थलांतराचा मोठा परिणाम होतो. स्थलांतर ग्रामीण भागाकडून शहरी भागाकडे होते तेव्हा एकत्र कुटुंब पद्धतीवर त्याचा परिणाम होतो. ग्रामीण भागातील लोक व शहरी भागातील लोक यांच्यामध्ये वैचारीक भिन्नता आढळूण येते. काही ठिकाणी खेडयात लोकांच्या मनात अशांतता असते. त्यामूळे अशांततेमुळे वांशिक ताण निर्माण होवून हिंसा घडू शकते काही वेळेला स्थलांतरितांना दिलेल्य असमान वागणूकीमूळे गुन्हयांचे प्रमाण वाढते

सांस्कृतिक परिणाम

ग्रामीण भागातून शहराकडे लोकांचा ओढा वाढल्याने ग्रामीण भागात नाकर्ते म्हणजे निवृत्त झालेले लोकांचे वास्तव्य असते. त्यामुळे आपली संस्कृतीची जोपासना, रुढी परंपरा यांचे पालन करणे अशक्य होत चाललेले आहे. नैतिक मूल्यांची जोपसना कमी होते. परिणाम मानवाच्या मनात आपुलकी न राहता दुरावा किंवा अंतर वाढत चालले आहे. काहीवेळेला हंगामी रोजगार मिळवण्यासाठी एका खेडयातून दुस-या खेडयात जातात. त्यामुळे प्रत्येकाच्या संस्कृतित बदल असतोच त्यामुळे विविध संस्कृती व प्रथा असलेल्या स्थलांतरीत लोकांमुळे स्थलांतरीत व स्थानिक रहीवाशांत ताण तणाव निर्माण होवू शकतो काही ठिकाणी तरी अस्वच्छ पाणी पुरवठा, शौचालयांचा अभाव, साथींच्या रोगांचा प्रभाव त्याचबरोबर चो-या आणि मारामा-या यांच्या संख्येत वाढ होते. समाजामध्ये विविध घटकांमध्ये आदर्श संतुलन राखणे अतिशय अवघड असते. लोकसंख्येच्या अतिरिक्त ताणामुळे जमिनीवर येणारा दबाव नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा अयोग्य वापर, प्रदुषण यामुळे मानवाला अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे.

मानसशास्त्रीय परिणाम

आपल्या जवळच्या लोकांना कुटुंबीयांना नातेवाईकांना मित्रांना सोडून लोक स्थलांतर करीत असतात, त्यामुळे अशा लोकांना एकटे एकटे वाटणे , कुटुंबियांच्या सारख्या आठवणी येणे व न करमणे इ. समस्या निर्माण होवून त्यांची मानसिकता बिघडते नवीन वातावरणात त्यांना असुरक्षित वाटू लागते काही लोकांना तर नवीन नोकरी, राहण्याची जागा नवीन मित्र यामुळे मनावर दडपण येते.

उपाययोजना

1. ग्रामीण भागातून शहराकडे स्थलांतराचे प्रमाण अधिक आहे. ते थांबविण्यासाठी ग्रामीण भागाचा सर्व प्रथम विकास करणे गरजेचे आहे.
2. ग्रामीण भागात शेतीचा विकास त्यावर आधारित जोड व्यवसायांना प्राधान्य देणे गरजेचे आहे. त्यासाठी लागणा-या भांडवल , साधनसामुग्री सरकारकडून पुरवणे आवश्यक आहे
3. केवळ परंपरागत शेती न करता आधुनिक पद्धतीने करण्यासाठी शेतक-यांना प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे.
4. शिक्षणासाठी स्थलांतर शहराकडे अधिक होते. त्यामुळे ग्रामीण भागात शिक्षणाच्या अधिकाधिक सुविधा उपलब्ध करणे आवश्यक आहे.
5. ग्रामीण भागात छोटे व्यवसाय करण्यास लोकांना प्राधान्य देणे आवश्यक आहे.

6. आरोग्य , पाणीपुरवठा, वीज यांच्या सोयी व सुविधा उपलब्ध करुन देणे.
7. बँकींग सुविधा - कर्जपुरवठा करण्यासाठी उपलब्ध करुन देणे.
8. नैतिक मुल्यांची जोपासना व्हावी यासाठी सांस्कृतिक कार्यक्रमाची आखणी करणे.
9. लहान लहान व्यवसायात महिलांचा सहभाग वाढवणे आवश्यक आहे.
10. ग्रामीण भागातून शहराकडे जाणारे हे तरूण वर्ग असतो. त्यामुळे ग्रामीण भागात राहतात ते वयस्कर लोक मग त्याच्या तब्येतीचा प्रश्न निर्माण होतो त्यामुळे त्यासाठी आरोग्य सुविधा उपलब्ध होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ सुची

1. Human Development in India Trends & Features
2. पायाभूत अभ्यास 1(FY BA, Bcom&Bsc)
3. भूगोल (12th Text book)
4. Human Geography
5. मेहता बी.सी. ॲड कोहली अनुज- रुरल टु अर्बन
6. डेकाडला डिस्ट्रीक्ट मायग्रेशन मॉडेल

भारतातील स्थलांतराची कारणे आणि उपाय योजना

प्रा.डॉ. सुधीर सोपान वाघमारे
श्री.मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य
महाविद्यालय पाचल -रायपाटण
ता.राजापूर जि.रत्नागिरी

१.१ सारांश :-

स्थलांतर हि पूर्णतः मानवी घटकाच्या परिवर्तनाचा परिपाक असुन मानवी समूहाच्या सामाजिक व आर्थिक दृष्यात जे भेद असतात. त्यांना दिलेला मानवी प्रतिसाद असतो.म्हणजेच स्थलांतर हि एक नैसर्गिक प्रक्रिया असल्यामुळे जगातील सर्वच देशांमध्ये ती आढळते.एवढेच नव्हे तर स्थलांतर आर्थिक विकासाचा निर्देशक मानला जातो.मनुष्य प्राण्यांमध्ये अगदी इतिहास पूर्व काळापासून स्थलांतर आढळून आले आहे.स्थलांतराचा ऐतिहासिक आढावा घेतल्यास असे दिसून येते कि, मानव स्थलांतर करीत पृथ्वीच्या कानाकोपऱ्यात गेल्याचे पुरावे उपलब्ध आहेत.किंबहुना स्थिर वस्ती करून राहणे हि सांस्कृतिकउत्क्रांतीमानली जातेआर्य टोळ्यांचे उत्तर युरोपातून दक्षिणेस व नंतर पूर्वेस आशियात झालेले स्थलांतर (इ.पू.तिसरे सहस्र),इजिप्तमधून हिब्रू गुलामांचे उत्तरेकडे झालेले स्थलांतर(इ.पू.तेरावे शतक)हि स्थलांतराची काही महत्वाची उदाहरणे सांगता येतील.विशेषतः अंतर्गत स्थलांतरामुळे शहरात मोठ्या प्रमाणात मजुरांचा पुरवठा होऊन उत्पदनाला गती मिळते. परंतु तेच स्थलांतर अति प्रमाणात झाल्यास त्यामुळे अनेक समस्या निर्माण होतात.त्यामुळे अर्थव्यवस्थेच्या विकासास खीळ बसते.त्याचबरोबर भाषा,प्रांत व इतर वाद वाढत जातात.म्हणूनच संबधित शोधनिबंधामध्ये भारतातील स्थलांतराची स्थिती,कारणे,लक्षणे,निर्माण होणाऱ्या समस्या व त्यावर उपाय योजना इत्यादीवर प्रकाशझोत टाकण्याचा प्रयत्न संशोधन कर्त्याने या लेखात केला आहे.

१.२ प्रस्तावना:-

गेल्या तीन शतकांमध्ये प्रत्येक देशात कमी अधिक प्रमाणात औद्योगीकीकरण होत आहे.औद्योगिक केंद्राजवळ नगरांचीची वाढ होणे आणि ग्रामीण भागातून अशा नगरांकडे स्थलांतराचा वाढत असलेला ओघ आढळणे हे विसाव्या शतकातील सार्वत्रिक दृश्य आहे.स्थलांतराचे वाढते प्रमाण हे देशाच्या आर्थिक प्रगतीचे निर्देशक आहे.असे म्हटले तर वावगे ठरू नये.कारण स्थलांतर हि एक नैसर्गिक प्रक्रिया असल्यामुळे जगातील सर्वच देशांमध्ये ती आढळते.शिवाय स्थलांतराला ऐतिहासिक आधार आहे.आर्य टोळ्यांचे उत्तर युरोपातून दक्षिणेस व नंतर पूर्वेस आशियात झालेले स्थलांतर (इ.पू.तिसरे सहस्र),इजिप्तमधून हिब्रू गुलामांचे उत्तरेकडे झालेले स्थलांतर (इ.पू.तेरावे शतक) हि स्थलांतराची काही महत्वाची उदाहरणे सांगता येतात.

एखाद्या प्रदेशात बाहेरून किती लोक रोजीरोटीसाठी येतात म्हणजेच स्थलांतराच्या आकडेवारीचा पडताळा शहरी बेरोजगारीच्या प्रमाणाशी करून पहिला तर त्या प्रदेशातील रोजगारक्षम शहरे कशी वाढताहेत याचाही अंदाज येतो.देशाच्या आर्थिक सर्वेक्षणातील केवळ काही पानांच्या अभ्यासातून या अंदाजाला बळकटी मिळते.स्थलांतरामुळे लोकसंखेच्या आकारात,स्वरुपात घडून येणारा बदल हा फार जलद असतो.अर्थात हे स्थलांतराच्या प्रमाणावर व प्रवृत्तीवर निर्भर असतेआपल्या देशातील एकूण लोकसंख्या वाढीचा असलेला जास्त वेग व त्यामुळे निर्माण झालेली बेरोजगारीची समस्या,देशाच्या कामगार संख्येत दरवर्षी पडत असलेली १ कोटी २० लाख उमेदवारांची भर,रोजगारनिर्मितीची निकड,बेकारीमुळे तरुणांमध्ये असलेला असंतोष,मागील काही वर्षामध्ये देशामध्ये घडून आलेला रोजगाराविना विकास यामुळे भारतात स्थलांतराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत

चालले आहे. हे आपणाला भारतातील दिल्ली,मुंबई,अहमदाबाद,सुरत,पुणे,बंगळूर अशा शहरातील सद्य स्थितीवरून आपल्या लक्षात येते.शिवाय अति स्थलांतरामुळे त्या शहरातील विविध सामाजिक समस्यांचेप्रमाणही वाढले आहे हे नाकारून चालणार नाही.

१.३ संशोधनाचा उद्देश

१ स्थलांतर हि संकल्पना समजून घेणे. २ भारतातील काही राज्यातील स्थलांतराची स्थिती जाणून घेणे.
३ स्थलांतराची कारणे समजून घेणे. ४ स्थलांतरामुळे निर्माण झालेल्या समस्यांचा आढावा घेणे.
५ स्थलांतर रोखण्यासाठी उपाय सुचविणे.

१.४ तथ्य संकलन पद्धती :- प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या तथ्य संकलनासाठी दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतीचा अवलंब केला आहे.त्यासाठी विविध संदर्भ ग्रंथ,मासिके, संशोधनपेपर, इंटरनेट इत्यादीचा वापर करून तथ्य संकलन करण्यात आले आहे.

१.५ स्थलांतर संकल्पना :- मानवाच्या गतिमानते पैकी विशिष्ठ प्रकारची गती 'स्थलांतर' या संकल्पनेत अंतर्भूत होते.लोकसंख्याशास्रीयदृष्ट्या स्थलांतर म्हणजे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी होणारे मानवाचे स्थलांतर असा अर्थ असला तरी स्थलांतर या संकल्पनेत दोन ठिकाणातील अंतर,हेतूव कालावधी यांना महत्वाचे स्थान असते.

व्याख्या:-

"स्थलांतर म्हणजे विशिष्ट कालावधीत एका भौगोलिक स्थानातील अथवा प्रदेशातील निवास सोडून त्या स्थाना व्यतिरिक्त इतर स्थानाकडे कींवा प्रदेशात वास्तव्यासाठी प्रयाण होय"

कींवा

"विविध कारणास्तव आपले राहते घर कींवा प्रदेश सोडून इतर परक्या प्रदेशामध्ये वास्तव्यास जाणे या प्रकारास स्थलांतर असे म्हणतात.

१.६ स्थलांतराची लक्षणे :-

१.स्थलांतर या प्रक्रियेत तरूण गटाचा सहभाग अधिक असतो.
२. स्थलांतरामध्ये पुरुषांचे प्रमाण अधिक असते.
३.स्थलांतरामध्ये आर्थिक उत्पादन करण्याची क्षमता असणाऱ्यांचे प्रमाण अधिक आढळते.
४. देशांतर्गत स्थलांतरामुळे आर्थिक प्रगतीचा वेग वाढतो.
५. स्थलांतरीतांचे वास्तव्य बहुधा शहरी विभागात असल्याने त्यांच्या मुलांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण अधिक आढळते.

१.७ भारतातील स्थलांतराची स्थिती :-

भारत हा एक विकसनशील देश असुन भारतातील जि विविध राज्ये आहेत. त्या राज्यांमध्ये आपणाला प्रादेशिक विषमता आढळते.म्हणजेच काही राज्ये विकसित आहेत तर काही मागासलेली आहेत. त्यामुळे मागास राज्यांमधून विकसित राज्यांमध्ये रोजगारासाठी स्थलांतर होते.भारतातील आणि राज्यातील स्थलांतराचे २००१ ते २०११ या काळातील देशातील एकूण स्थलांतर आणि तामिळनाडू, महाराष्ट्र, हरियाना,गुजरात,पंजाब,केरळ,कर्नाटक व प.बंगाल या आठ अधिक विकसित राज्यांचा अभ्यास केला असता. २००१ ते २०११ या दहा वर्षामध्ये भारताच्या लोकसंख्येत प्रत्यक्ष वाढ १७.६४% तर नैसर्गिक वाढ १४.७% होती.म्हणजेच देशामध्ये गेल्या १०

वर्षात २.६४% इतके स्थलांतर झाले हे स्पष्ट होते.तर राज्यातील स्थलांतराची स्थिती आपणाला खालील तक्त्यात दर्शविता येते.

राज्यातील स्थलांतर आणि बेरोजगारी (२००१-२०११)

राज्य	लोकसंख्या प्रत्यक्ष वाढ	लोकसंख्या नैसर्गिक वाढ	स्थलांतर	शहरी बेरोजगारी
तामिळनाडू	१५.६	८.५	७.१	३.२
महाराष्ट्र	१६.०	१०.४	५.६	३.२
हरियाना	२०.०	१५.३	४.७	२.५
गुजरात	१९.२	१४.६	४.६	१.८
पंजाब	१३.७	९.४	४.३	४.८
केरळ	४.९	८.२	-३.३	७.३
कर्नाटक	१५.७	११.७	४.०	२.७
प.बंगाल	१३.९	१०.१	३.८	४.०

संदर्भ - १ आर्थिक सर्वेक्षण २०१३-१४ पृ. २७६,२७७
२सर्व आकडे टक्केवारी दर्शवितात.
३ बेरोजगारी २००९-१० मधील आहे.

वरील तक्त्यावरून हे स्पष्ट होते कि, तामिळनाडू मध्ये स्थलांतराचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. त्याखालोखाल महाराष्ट्रात स्थलांतराचे प्रमाण इतर राज्यांच्या तुलनेने जास्त आहे.तर केरळ हे अपवादात्मक राज्य दिसते. या राज्यातील लोक(कामगार) मोठ्या संख्येने राज्य सोडून कामासाठी इतर राज्यात किंवा परदेशात जात आहेत. असे स्पष्ट दिसते.कारण लोकसंख्येची प्रत्यक्ष वाढ नैसर्गिकवाढी पेक्षा कमी आहे. शिवाय तेथे शहरी बेरोजगारीचे प्रमाण ७.३% (भारतात सर्वात जास्त) आहे. इतर राज्यातील

बेरोजगारीचा विचार केला असे दिसते,की ग्रामीण-शहरीस्थलांतराचा दर हा शहरी निर्मिती पेक्षा जास्त असतो. त्यामुळेच आपणाला सर्वच राजांमध्ये बेरोजगारी असल्याचे दिसते.

१.८ स्थलांतराची कारणे:-

स्थलांतराचे सामाजिक-सांकृतिकसंदर्भ महत्वपूर्ण असल्याने स्थलांतरासंबंधी सर्व साधारण व सर्व मान्य नियम किंवा सिद्धांत ठरवणे अजूनहीशक्य झालेले नाही.भारतासारख्या विकसनशील देशाचा विचार केल्यास देशांतर्गत स्थलांतर विशेषतः ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे होते. त्याची कारणे आपणाला खालीलप्रमाणे सांगता येतात.

१) ग्रामीण भागात रोजगारीचा अभाव.
२) वाढत्या लोकसंख्येमुळे जमिनीचे विभाजनहोवून अल्पभूधारक व भूमिहीनांचे वाढते प्रमाण.
३) अधिकचांगलेआर्थिकभवितव्य.
४) शहरीभागात असणाऱ्या रोजगारांच्या संधी आणि उच्च वेतन दर.
५) अन्नाचा तुटवडा.
६) ग्रामीण भागातील अल्प मजूरीव दारिद्रय.
७) प्राथमिक गरजांच्या पूर्णतेचा अभाव.

८) जीवनावश्यक सेवांचा लाभ.

९) शहरातील सुयोग्य वातावरण.

१०) शहरी भागातील उच्च शिक्षण आणि आरोग्य सुविधा.

११) व्यवसायाच्या मोठ्या प्रमाणातील संधी.

१२) धार्मिक विटंबना व छळ.

इत्यादी अनेक विविध कारणे स्थलांतरामागे आढळतात. स्थलांतर ही प्रक्रिया सामाजिक, सांस्कृतिक,मानसिक,आर्थिक,भौगोलिक अशा विविध घटकांच्या आंतरक्रियाचा परिपाक असते.

१.९ स्थलांतरामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या :-

ग्रामीण -शहरी कींवा एका राज्यातून दुसऱ्याराज्यांमध्ये होणारे स्थलांतर सुरवातीस पोषक ठरत असले तरी अति स्थलांतरामुळे संबधित प्रदेशात मोठ्या प्रमाणात समस्या उद्भवतात.त्या खालीलप्रमाणे

१.झोपडपट्ट यांच्या संख्येत वाढ

२. सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्थेवर ताण

३. शिक्षण,आरोग्य,पाणी पुरवठा इ.सामाजिक सेवा आणि सुविधांवर ताण

४.भाषा व प्रांत वादामध्ये वाढ

५.आगमन प्रदेशात संपदा(साधनसामग्री) -मानव गुणोत्तर बदलते.

६. नियोजनामध्ये अडथळे निर्माण होतात.

७. निर्गमन क्षेत्रात आर्थिक परावलंबन वाढते.मनुष्य बळ कमी झाल्याने आर्थिक उत्पादनात घट होते.

८. चोरी,दरोडे,खंडणी,अपहरण,यासारख्या गुन्हयात वाढ होते.

९.शहरी बेकारी,दारिद्र्य यात वाढ होते.

१०. शहरांची अनियोजित वाढ होते.

११. अल्पसंख्याक -बहुसंख्यांक असा वाद वाढत जातो.

१.१० स्थलांतर रोखण्यासाठी उपाय योजना :-

स्थलांतरहे आर्थिक विकासास पोषक असले, तरी अति स्थलांतरामुळे वरील अनेक समस्या उद्भवतात.त्यामुळे सामाजिक एकता,ऐक्यता याला बाधा येऊन समाजात अशांतता पसरते.त्याचा विपरीत परिणाम आर्थिक विकासावर होऊन आर्थिक विकासाचा वेग मंदावतो.म्हणून स्थलांतर रोखण्यासाठी खालील उपाय योजना करणे गरजेचे आहे.

१. स्थानिकांना विश्वासात घेऊन उद्योगांची उभारणी करावी.

२. स्थानिक कच्या मालाची उपलब्धतता विचारात घेऊन लघु उद्योगांची उभारणी करावी.

३. स्वयं-सहायता गटाच्या माध्यमातून ग्रामीण भागाच्या विकासाला चालना द्यावी.

४. शेती आणि शेती पूरक व्यवसायाच्या विकासाला चालना द्यावी.

५.वाहतूक दळणवळण सुविधांत वाढ करावी.

६ स्थानिक परिस्थिती विचारात घेऊन कौशल्य प्रशिक्षण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करावी.

७.ग्रामीण संस्थात्मक पतपुरवठ्यात वाढ होण्याच्या दृष्टीने वित्तीय संस्थांची उभारणी करावी.

८. उच्च शिक्षण आणि व्यावसायिक शिक्षण सुविधात वाढ करावी.

समारोप:-

स्थलांतर हे विसाव्या शतकातील सार्वत्रिकदृश्यआहे.शिवायस्थलांतरनैसर्गिक प्रक्रिया असल्यामुळे त्यामध्ये सातत्य हे असणारच, म्हणजेच स्थलांतर हे एक असे वास्तव आहे कि, जे नाकारता येत नाही.म्हणूनच प्रादेशिक भावनांना खतपाणी घालून परराज्यातल्या लोकांविषयी द्वेष वाढवून कोणत्याही राजकीय पक्षाने स्थलांतराचे राजकारण करण्यापेक्षा स्थलांतर हा घटनेने प्रत्येक नागरिकाला दिलेला हक्क आहे.याची जाणीव ठेवून राज्य,देश यांच्या विकासाच्या दृष्टीने आणि सामाजिक ऐक्य,एकता दृष्टीने सर्वांनी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ सूची

१. प्रा.सोनटक्के & प्रा.देवराव (२०१४)-'आर्थिक वृद्धी आणि विकास' -शेठ प्रकाशन, मुंबई
२.प्रा.अहिरराव,प्रा.अलीझाड (२००१)- 'लोकसंख्या'-निराली प्रकाशन, पुणे
३.डॉ.देसाई आणि डॉ.भालेराव (२०१३)-'भारतीय अर्थव्यवस्था' -निराली प्रकाशन, पुणे
४. आर्थिक पाहणी अहवाल (२०१३-१४)-भारत सरकार
५.http://vishwakosh.marathi.gov.in
६. http://www.majhapaper.com (online Marathi paper)
७. दि.१/०४/२०१४, दैनिक लोकसत्ता मधील लेख (स्थलांतर,रोजगार&विकास)

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

रत्नागिरी तालुक्यातील ग्रामीण भागातील श्रमिकांच्या स्थलांतराचा अभ्यास

नेहा अशोक चव्हाण, युक्ता संतोष शिवदे
तृतीय वर्ष कला, तृतीय वर्ष कला,
अर्थशास्त्र विभाग, अर्थशास्त्र विभाग,
गोगटे जोगळेकर कॉलेज, रत्नागिरी.गोगटे जोगळेकर कॉलेज, रत्नागिरी.

संशोधन गोषवारा:

भारतामध्ये ग्रामीण भागाकडून शहरी भागाकडे किंवा ज्या ठिकाणी काम मिळेल अशा ठिकाणी स्थलांतर करणे नित्याचे झाले आहे. स्थलांतर ही एक अशी घटना आहे की ज्यामुळे आर्थिक विकासाला चालना मिळते. आपल्या उदरनिर्वाहासाठी ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे किंवा काम उपलब्ध असणाऱ्या ठिकाणी त्यांना स्थलांतर करावे लागते.ग्रामीण स्थलांतराचा परिणाम ग्रामीण उत्पन्नावर होतो अशा प्रकारचा स्थलांतरामुळे पैशाचा ओघ शहराकडून ग्रामीण भागाकडे होतो.

बीज शब्द : ग्रामीण - श्रमिक-स्थलांतर- रत्नागिरी

प्रस्तावना:

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात आणि विशेषतः आर्थिक नियोजनाची सुरुवात झाल्यापासून भारतामध्ये ग्रामीण भागाकडून शहरी भागाकडे किंवा ज्या ठिकाणी काम मिळेल अशा ठिकाणी स्थलांतर करणे नित्याचे झाले आहे. लोकसंख्येतील जलद गतीने होणारी वाढ वदर मानसी जमिनीच्या उपलब्धतेत होणारी घट यामुळे ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी कमी प्रमाणात उपलब्ध होतात त्यामुळे अनेक वर्षापासून ग्रामीण भागातून नागरी भागाकडे विविध कारणांमुळे स्थलांतर घडून येत आहे

आधुनिक काळात वाहतूक व दळणवळणाच्या क्षेत्रातील क्रांतीमुळे जग पुष्कळच लहान झाले आहे ,देशातल्या देशात स्थलांतर करणाऱ्या व्यक्तींची संख्याही खूप वाढत आहे विकसनशील देशांमध्ये ग्रामीण भागाकडून शहराकडे होणारे स्थलांतर हा आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेतील महत्त्वाचा भाग झाला आहे.

अशाप्रकारे स्थलांतर ही एक अशी घटना आहे की ज्यामुळे आर्थिक विकासाला चालना मिळते भारतामध्ये श्रमिकांची स्थिती नैसर्गिक आपत्ती, बेकारी, दारिद्र्य इत्यादींमुळे हलाखीची बनली आहे. म्हणून आपल्या उदरनिर्वाहासाठी ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे किंवा काम उपलब्ध असणाऱ्या ठिकाणी त्यांना स्थलांतर करावे लागते अशा श्रमिकांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न या शोधनिबंधाद्वारे केला आहे.

स्थलांतर व्याख्या:

- “स्थलांतर म्हणजे वास्तव्याच्या ठिकाणात काही काळासाठी केलेला बदल होय.”
- “स्थलांतर म्हणजे एका देशातून दुसरीकडे जाऊन रहिवासासाठी स्थायिक होणे किंवा एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी हंगामी पिके घेण्यासाठी किंवा हंगामी कामासाठी जाणे होय.”- न्यू वेबस्टर डिक्शनरी
- कॅपलोच्या मते, “स्थलांतर म्हणजे रहिवास झालेला बदल होय या ठिकाणी स्थलांतरितांच्या व्यवसाय झालेला बदल मान्य नाही.”

स्थलांतराचे सामाजिक सिद्धांत:

- **रायव्हेनस्टेनचासिद्धांत:-** रायव्हेनस्टेनयांनी निष्कर्ष काढला आहे की, स्थलांतरित हे कमी उत्पादकतेच्या प्रदेशातून जास्त उत्पादकतेच्या प्रदेशाकडे स्थलांतर करतात सुरुवातीस हा बदल ग्रामीण भागाकडून जवळच्या शहराकडे आणि त्यानंतर त्यापेक्षा मोठ्या शहराकडे किंवा महानगरकडे घडून येतो रायव्हेनस्टेन यांनी दाखवून दिले आहे की ग्रामीण भागातील लोक हे शहरी नागरिकांपेक्षा अधिक स्थलांतर करतात
- **इव्हर्टलीचा सिद्धांत: -** स्थलांतराचा सिद्धांत हारायव्हेनस्टेनच्या सिद्धांतावर आधारलेला आहे त्यांच्यामध्ये आकर्षण घटक की जे उद्दिष्ट व विभाग या वरती आधारित आहेत आणि अपसरण घटक की जे मूळ ठिकाणावर आधारित आहेत त्याचप्रमाणे त्यांनी त्यानंतरचा घटक हा मध्यस्थ आणि वैयक्तिक घटक यावर आधारलेला असतो यावर भर दिलेला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1) रत्नागिरी तालुक्यातील श्रमिकांच्यास्थलांतर करण्यामागील कारणे शोधणे.
2) श्रमिकांना मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा अभ्यास करणे.
3) स्थलांतरित श्रमिकांचा उपभोगावर होणारा खर्च यांची माहिती घेणे.
4) स्थलांतरित श्रमिकांच्या कर्जबाजारीपणाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती-

नमुना निवड :

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्येरत्नागिरी तालुक्यातील ग्रामीण भागाकडून शहरी भागाकडेस्थलांतरित झालेल्या श्रमिकांचा अभ्यास केला आहे. रत्नागिरी तालुक्यात एकूण १९६ गावे आहेत त्यापैकी नमुना म्हणून १० गावांची (५%) निवड केली आहे .नमुना म्हणून निवडलेल्या प्रत्येक गावातील १० स्थलांतरीतश्रमिकांच्याकुटुंबांचा अभ्यास करण्यात आला आहे .नमुनाम्हणून १०० कुटुंबांचा अभ्यास प्रस्तुतशोधनिबंधातकेला आहे .

माहिती संकलन: - प्रस्तुत शोधनिबंधासाठीप्राथमिक आधारसामग्री आणि दुय्यम आधारसामग्री अशा दोन्ही प्रकारच्या आधारसामग्रीच्या आधारे माहिती संकलित केली आहे.नोव्हेंबर २०१९ ते जानेवारी२०२० या कालावधीत प्रश्नावली तयार करूनस्थलांतरीतश्रमिकांच्याकुटुंबांच्यामुलाखती घेऊन प्राथमिक माहिती संकलित केली आहे.दुय्यम सामग्री मध्ये अध्ययन विषयाशी निगडित संदर्भ ग्रंथ, संशोधन पत्रिका व लेखर, शासकीयअहवाल इत्यादींचा आधार घेतला आहे.

संशोधनाचे तंत्र :-प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये सरासरी शेकडेवारी पद्धतीचा अवलंब केला आहे

संशोधनाचा मर्यादा-सदर संशोधन हे रत्नागिरी तालुक्या पुरते मर्यादित आहे.

माहिती विश्लेषण :

रत्नागिरी तालुक्यातील स्थलांतरित श्रमिकांचे आर्थिक व सामाजिक समस्यांचे अध्ययन करताना एकूण शंभर कुटुंबांची नमुना निवड करून पाहणी करण्यात आली कुटुंबांची पाहणी करीत असताना कुटुंबांचे राहणीमान दारिद्र्य शिक्षण संघटन धर्म आरोग्य विवाह व्यवसाय इत्यादी निर्देशक समोर ठेवून अध्ययन करण्याचा प्रयत्न केला या नमुना पाहणीमध्ये असे दिसून आले की जिल्ह्यातील बहुतांशी स्थलांतरित कुटुंबे अतिशय निम्नस्तरीय जीवन जगत आहेत दुसऱ्या शब्दात सांगायचे झाल्यास स्थलांतरित श्रमिकांचे राहणीमान अतिशय निकृष्ट दर्जाचे

असून बहुतांश कुटुंबे दारिद्रय रेषेखाली जीवन जगत असतानादिसून आली या शोधनिबंधात द्वारे स्थलांतरित श्रमिकांच्या आर्थिक आणि सामाजिक स्थितीचे चिकित्सक अध्ययन करण्यात आलेले आहे.

ग्रामीण भागावर स्थलांतराचे परिणाम:

- ग्रामीण स्थलांतर याचा परिणाम ग्रामीण उत्पन्नावर होतो अशा प्रकारचा स्थलांतरामुळे पैशाचा शहराकडून ग्रामीण भागाकडे होतो याचा अर्थ स्थलांतरित हे आपल्या गावाकडे पैसे पाठवतात की ज्याचा उपयोग उत्पादक गुंतवणुकीसाठी होतो.
- ग्रामीण भागातील बाह्य स्थलांतराचा परिणाम हा श्रमविभागणी व तंत्रज्ञानात्मक बदलावर होतो उदाहरणार्थ शेतीमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करता येऊ शकतो परंतु त्यामुळे मजुरांना शहरी भागाकडे स्थलांतरित व्हावे लागतेपरिणामी ग्रामीण भागातील मजुरीच्या दरात वाढ करावी लागते.
- ग्रामीण भागात शेती वाटपामध्ये विषमता आहे शेतीच्या तुकडी करणामुळे शेतजमिनीचे तुकडे पडले आहेत ग्रामीण भागातील हस्तोद्योग व हातमाग उद्योगाच्या बेकारीचा प्रश्न निर्माण झाला आहे.
- ग्रामीण-शहरी स्थलांतराचे वैशिष्ट्य म्हणजे 15 ते 60 वयोगटातील काम करणारे लोकांचे स्थलांतर करण्याचे प्रमाण वाढत आहे हे त्यांचे वैशिष्ट्य आहे त्यामुळे लोकसंख्येच्या व रचनेत बदल होत आहेत.
- ग्रामीण शहरी स्थलांतरामुळे ग्रामीण भागातील पुरुष हे स्त्रियांपासून दूर गेल्यामुळे जन्मदर कमी झालेला दिसून येतो.

तक्ता क्र.१

श्रमिकांच्यास्थलांतराची कारणे

अनुक्रमांक	स्थलांतराची कारणे	कुटुंबांची संख्या	टक्केवारी (%)
१.	कुटुंबाच्या उदरनिवार्हासाठी	२१	२१.०
२.	स्वत:ची शेतजमीन नाही	२३	२३.०
३.	रोजगाराचे साधन व अपुरे उत्पन्न	४७	४७.०
४.	पारंपारिक व्यवसायांचा ऱ्हास	५	५.०
५.	लग्नाचा खर्च व कर्ज फेडण्यासाठी	४	४.०

स्त्रोत: प्राथमिक माहितीच्या आधारे

तक्ता क्र.२

स्थलांतरित कुटुंबांचे वार्षिक उत्पन्न

अनुक्रमांक	कुटुंबांचे उत्पन्न (रु.)	कुटुंबांची संख्या	टक्केवारी (%)
१.	२०,०००ते ३०,०००	०५	५.०
२.	३०,००० ते ४०,०००	७३	७३.०
३.	४०,०००ते ५०,००००	१८	१८.०
४.	५०,००००ते ६०,०००	२	२.०
५.	६०,००० ते ७०,००००	०१	१.०
६.	७०,०००० पेक्षा जास्त	०१	१.०
एकुण		**१००**	**१००.०**

स्त्रोत : प्राथमिक माहितीच्या आधारे

तक्ता क्र.३

स्थलांतरित कुटुंबांचा सरासरी वार्षिक उपभोग खर्च

अनुक्रमांक	कर्ज काढण्याचे कारण	कुटुंब संख्या	टक्केवारी(%)
१.	दैनंदिन गरजा भागवण्यासाठी	०७	७.०
२.	शेतीच्या मशागतीसाठी	३६	३६.०
३.	विवाहासाठी	४०	४०.०
४.	धार्मिक कार्यासाठी	०७	७.०
५.	वैद्यकीय खर्च	०५	५.०
७.	वाहन खरेदी	०३	३.०
८.	शैक्षणिक खर्च	०२	२.०
	एकूण	१००	१००.०

स्त्रोत:प्राथमिक माहितीच्या आधारे

तक्ता क्र.४ स्थलांतर ठिकाण

अनुक्रमांक	स्थलांतर ठिकाण	कुटुंब संख्या	टक्केवारी(%)
१.	तालुका	२४	२४.०
२.	जिल्हा	२७	२७.०
३.	जिल्हयाच्या बाहेर	४९	४९.०
	एकूण	१००	१००.०

स्त्रोत: प्राथमिक माहितीच्या आधारे

तक्ता क्र.५ स्थलांतरीत श्रमिकांची कर्ज काढण्याची कारणे

अनुक्रमांक	उपभोग खर्च (रु)	कुटुंब संख्या	टक्केवारी (%)
१.	५००० ते १०,०००	०४	४.०
२.	१०,००० ते २०,०००	६०	६०.०
३.	२०,००० ते ३०,०००	११	११.०
४.	३०,००००ते ४०,०००	०७	७.०
५.	४०,००० ते ५०,०००	१३	१३.०
७.	५०,००० पेक्षा जास्त	५	५.०
एकूण	१००	१००	१००.०

स्त्रोत: प्राथमिक माहितीच्या आधारे

तक्ता क्र.६ कर्जाची परतफेड

अनुक्रमांक	कर्जाची परतफेड	कुटुंबांची संख्या	टक्केवारी (%)
१.	कर्ज परत करणारी	३८	३८.०
२.	कर्ज परत न करणारी	६२	६२.०
	एकूण	१००	१००.०

स्त्रोत: प्राथमिक माहितीच्या आधारे

निष्कर्ष :

- ग्रामीण भागातील श्रमिकांच्या स्थलांतराची विविध कारणे दिसून येतात ,मात्ररोजगारासाठी स्थलांतर करणाऱ्यांची संख्या सर्वाधिक आहे,(जवळजवळ ५०%)
- श्रमिकांचे सर्वाधिक स्थलांतर हे जिल्ह्याच्या बाहेर होते.
- ७०% पेक्षा जास्त श्रमिकांचे वार्षिक उत्पन्नहे ३०,००० ते ४०,००० या दरम्यान दिसून येते यावरून असा निष्कर्ष काढता येतोकी,स्थलांतरीत श्रमिकांचे वार्षिक उत्पन्न खूपच कमी आहे .
- स्थलांतरित श्रामिकांध्ये विवाहासाठी आणि शेतीच्या मशागतीसाठी कर्ज काढणार्यांची संख्या जास्त दिसून येते .
- ६०% पेक्षा जास्त श्रमिक कर्जबाजारीपणामुळे स्थलांतर करतात असे दिसून आले .

संदर्भ

1. आर्थिक -सामाजिक समालोचन रत्नागिरी जिल्हा २०१८ - १९.
2. मेहता बी .सी. आणि कोहली अनुज : रुरलटू अर्बन (मेल),डेकाडला डीस्ट्री. मायग्रेशन मोडेल.
3. फ्रान्सिस चेरुनिलम : मायग्रेशन काउजेस ,केरेलेटस.

भारतातील स्थलांतराचा ग्रामीण व शहरी भागावर होणारा परिणाम

प्रा. वैभव उदय कीर

स्थलांतर हा लोकसंख्येच्या आकारात व रचनेत बदल घडवून आणणारा महत्त्वाचा घटक आहे. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात आणि विशेषतः आर्थिक नियोजनाची सुरुवात झाल्यापासून भारतामध्ये ग्रामीण भागाकडून शहरी भागाकडे किंवा ज्याठिकाणी काम मिळेल अशा ठिकाणी स्थलांतर करणे नित्याचे झाले आहे. लोकसंख्येतील जलद गतीने होणारी वाढ व दर माणसी जमिनीच्या उपलब्धतेत होणारी घट यामुळे ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी कमी प्रमाणात उपलब्ध होतात.त्यामुळे अनेक वर्षापासून ग्रामीण भागातून नागरी भागाकडे विविध कारणामुळे स्थलांतर घडून येत आहे.

भारतामध्ये स्थलांतर ही घटना नवीन नाही.ब्रिटिशकाळात कमी शिक्षित परंतु कामाचा व कौशल्याचा अनुभव असलेल्या भारतीय लोकांना ब्रिटिश लोक जगभरात विविध देशात पाठवीत असत. भारतासारख्या लोकशाहीप्रधान शासनप्रणाली असणाऱ्या देशात लोकांना हवे तिथे राहण्याची व हव्या त्या प्रांतात काम करण्याचे स्वातंत्र्य आहे . सर्वसाधारणपणे स्थलांतर करण्याची प्रवृत्ती ही सामाजिक,आर्थिक,धार्मिक,सांस्कृतिक व राजकीय घटकांनी प्रभावित असते.

आधुनिक काळात वाहतूक व दळणवळणाच्या क्षेत्रातील क्रांतीमुळे जग पुष्कळच लहान झाले आहे.देशातल्या देशात स्थलांतर करणाऱ्या व्यक्तींची संख्याही खूप वाढत आहे.विकसनशील देशामध्ये ग्रामीण भागाकडून शहरी भागाकडे होणारे स्थलांतर हा आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेतील एक महत्त्वाचा भाग झाला आहे. निरनिराळ्या भागामध्ये निरनिराळ्या क्षेत्रात आर्थिक उत्कर्षाची संधी कोठे उपलब्ध आहे यावर प्रामुख्याने स्थलांतर अवलंबून असते.

स्थलांतर म्हणजे एका जागेवरून दुसऱ्या जागेत व दुसऱ्या जागेवर इतर कोणत्याही ठिकाणी लोकांचे जाणे होय . थोडक्यात जगाच्या एका भागातून लोकांचे दुसऱ्या भागात जाणे म्हणजे स्थलांतर होय . स्थलांतर हे एका ठिकाणाहून,शहरातून,गावातून,प्रदेशातून,राज्यातून,देशातून दुसऱ्या ठिकाणी शहर,गावात,प्रदेशात, राज्यात किंवा देशात होते . जागतिकीकरणामुळे स्थलांतर जागतिक पातळीवर होते . म्हणजेच एकादेशातून दुसऱ्या देशात किंवा जगाच्या कोणत्याही कानाकोपऱ्यात जाणे.

स्थलांतर पुढील प्रमाणे केले जाते .

- **स्थानिक स्थलांतर** : स्थानिक स्थलांतर म्हणजे स्थानिक पातळीवर होणारे स्थलांतर होय . उदा. शेजारी वाडीतील अथवा गावातील लोकांमध्ये होणारे स्थलांतर.
- **ग्रामीण ते शहरी स्थलांतर** : सर्वसाधारणपणे औद्योगिकीकरणामुळे विकसनशील देशात ग्रामीण भागातून लोकांचे मोठ्या प्रमाणावर शहरांमध्ये लोंढे येत आहेत. कारण शहरात रोजगार उपलब्ध असल्याने लोकांचे लोंढे शहराकडे येतात . उदा. भारताच्या कानाकोपऱ्यातून मोठमोठ्या शहरांकडे ग्रामीण लोक येत असतात.
- **एका प्रदेशातून दुसऱ्या प्रदेशात स्थलांतर** : यामध्ये एका प्रदेशातून दुसऱ्या प्रदेशामध्ये जात असतात उदा. उत्तर भारतातून मुंबईकडे येणाऱ्या लोकांची संख्या खूप आहे

● **नागरी भागातून ग्रामीण भागात जाणे :** भारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये अशा प्रकारचे स्थलांतर शक्यतो होत नाही . विकसित देशांमध्ये शहरांमधील राहणीमान अतिशय खर्चिक असल्याने शहरी लोक ग्रामीण भागात येऊन वास्तव्य करतात . विकसित देशांमध्ये पायाभूत सुविधा ग्रामीण भागातही असतात .

● **सामूहिक स्थलांतर :** मोठ्या प्रमाणावर लोक एकत्र येऊन दुसऱ्या ठिकाणी जातात म्हणजे सामूहिक स्थलांतर होय . उदा . नदीवरील मोठे धरण , तलाव इत्यादी कारणांसाठी संबंधित भौगोलिक क्षेत्रातील लोकांचे स्थलांतर करावे लागते .

● **सक्तीचे स्थलांतर : ठ**राविक उपक्रम राबवण्यासाठी अनेकदा शासनाकडून लोकांचे सक्तीचे स्थलांतर केले जाते .

ग्रामीण भागावर व शहरी भागावर स्थलांतराचे जे परिणाम होतात ते खालील प्रमाणे सांगता येतात .

● ग्रामीण भागातील बाह्य स्थलांतराचा परिणाम हा श्रमविभागणी व तंत्रज्ञानात्मक बदलावर होतो. उदा . शेतीमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करता येऊ शकतो परंतु यामुळे मजूरांना शहरी भागांमध्ये जावे लागते परिणामतः ग्रामीण भागातील मजुरीच्या दरात वाढ करावी लागते .

● ग्रामीण भागात शेती वाटपामध्ये विषमता आहे . शेतीच्या तुकडीकरणामुळे शेत जमिनीचे तुकडे पडले आहेत . ग्रामीण भागातील हस्तउद्योग व हातमाग उद्योगाच्या ऱ्हासामुळे बेकारीचा प्रश्न निर्माण झाला आहे . परिणामतः मजूराच्या संख्येत घट झाली आहे .

● काही अभ्यास असे दर्शवतात की बाह्यस्थलांतरामुळे शहराकडील ग्रामीण भागांमध्ये विषमता निर्माण झाली आहे.

● ग्रामीण भागातील उत्पादन पद्धतीवर स्थलांतराचा परिणाम होतो . अनेक स्थलांतरी आपल्या गावाकडे पैसा पाठवतात ज्याचा उपयोग मजुरीचे पैसे वाटपासाठी करतात . यामधून शेतीमध्ये भांडवल गुंतवणुकीला प्रोत्साहन मिळते . शेतीच्या व्यापारीकरणाला प्रोत्साहन मिळते.

● अनेक वेळेला जे पैसे ग्रामीण भागात पाठवले जातात ते वस्तूंच्या उत्पादनासाठी वापरतात की ज्यामधून ग्रामीण भागांमध्ये त्या वस्तूंची मागणी वाढते व त्यामुळे ग्रामीण भागातील औद्योगिकरणाला चालना मिळते .

● ग्रामीण स्थलांतराचा परिणाम ग्रामीण उत्पन्नावर होतो . अशाप्रकारच्या स्थलांतरामुळे पैशाचा ओघ शहराकडून ग्रामीण भागाकडे होतो . याचा उपयोग उत्पादक गुंतवणुकीसाठी होतो . त्याच प्रमाणे काही स्थलांतरी आपल्या सेवानिवृत्ती नंतर आपल्या गावाकडे स्थलांतरि त होतात व एखादा लहान व्यवसाय सुरू करतात . हे लोक आधुनिक उत्पादक तंत्राचा उपयोग ग्रामीण भागात करतात . या भांडवल गुंतवणुकीतून ग्रामीण भागाचे उत्पन्न वाढले आहे . तथापि अनेक अभ्यास असे दर्शवतात की बाह्यस्थलांतराचा परिणाम ग्रामीण भागावर नकारार्थी सुद्धा होतो .

● ग्रामीण बाह्यस्थलांतरामुळे ग्रामीण भागांमध्ये सामाजिक परिवर्तनसुद्धा घडते . शहरी संस्कृती ग्रामीण भागात रुजविण्यासाठी वाव मिळतो . तसेच ग्रामीण भागातील मूल्यावर परिणाम होतो . ग्रामीण भागावर शहरी पाश्चात्त्य संस्कृतीचा परिणाम होऊन ते ग्रामीण भागातील संस्कृती सोडतात .

● अनेक स्थलांतरीताने ग्रामीण भागामध्ये आधुनिक पद्धतीची घरे वव्यावसायिक गाळे बांधले आहेत . शेतीमध्ये पैसा व ग्रामीण उद्योगात पैसा गुंतविला आहे . सोन्यामध्ये ग्रामीण भागातील जनतेच्या पैशांची गुंतवणूक झालेली आढळून येते .

● ग्रामीण बाह्यस्थलांतराचा परिणाम समुदायावर होतो . स्थलांतर गतिमानतेतील अडथळे कमी करते याचा अर्थ सामाजिक व आर्थिक गतिमानता अनेक पिढ्यानपीढ्यांचे वर्गीय व जातीय बंधने कमी करते .

● ग्रामीण-शहरी स्थलांतराचे वैशिष्ट्य म्हणजे १५ ते १६ वयोगटातील काम करणाऱ्या लोकांचे स्थलांतर करण्याचे प्रमाण वाढत आहे . हे त्यांचे वैशिष्ट्य आहे . त्यामुळे लोकसंख्येच्या रचनेत बदल होत आहे.

शहरी भागावरील परिणाम

● ग्रामीण-शहरी स्थलांतर हे बेरोजगाराची पातळी व मजुरीच्या रचनेवर परिणाम करते . शहरीकरणाचा परिणाम म्हणून मोठ्या प्रमाणावर मजूराचा पुरवठा होतो की ज्यामधून पुन्हा बेरोजगारीचा पुरवठा वाढतो व कामगारांच्या मजुरीचा दर कमी होतो . तथापि दीर्घकालीन औद्योगिकरणामुळे रोजगार निर्मिती होते . पर्यायाने उपभोग्य वस्तूंचा उपभोगात वाढ होते.

● शहरीकरण व तंत्रज्ञानातील विकासामुळे वृद्धीदर वाढत राहतो .

● ग्रामीण स्थलांतरामुळे मूलभूत सुविधांच्या मागणीत वाढ होते जसे वाहतूक,दवाखाने,पाणी,मलनिस्सारण,विद्युतपुरवठा इत्यादी बाबींच्या मागणीत वाढ होते . कधीकधी विशिष्ट कालावधी या मागण्या पूर्ण होत नाहीत त्यामुळे आर्थिक व गैर आर्थिक समस्या वाढतात.

● शहराकडील स्थलांतरामुळे शहरातील जमिनीच्या किमती भरमसाठ वाढतात.

● ग्रामीण-शहरी स्थलांतरामुळे नियोजनबद्ध शहराची वाढ होणे अवघड जाते.स्थलांतराचा परिणाम उत्पादकतेवर व गुणविशेषीकरणावर होतो.

● ग्रामीण शहरी स्थलांतरामुळे शहरीलोकसंख्येच्या व योरचनेवर परिणाम होतो की ,ज्याचा परिणाम शहर विकासावर होतो .

● बाह्य स्थलांतरितांना आपल्या जीवनात कौटुंबिक बंधनाची उणीव भासते. शहरातील कामे ही संरचना,जात,धर्म,प्रांत,भाषेवर अवलंबून असते. कधीकधी स्थलांतरितांना नोकरीची संधी मिळणे कठीण जाते.

● ग्रामीण-शहरीस्थलांतराचा आर्थिक, सामाजिक व राजकीय रचनेवर वाईट परिणाम होतो.

● शहरीस्थलांतरामुळे ग्रामीण मूल्यांचा ऱ्हास होतो शहरीमूल्ये त्यांच्यामध्ये परिवर्तन घडवून आणतात.उदा.ते आपआपसात आपुलकीची भावना किंवा दाट परिचय ठेवत नाही.

● ग्रामीण-शहरी स्थलांतरामुळे स्थलांतरित कामगारांच्या संघटना तयार होतात . भांडवलदार वर्गाशी अशा संघटनांचा परस्पर विरोधी हितसंबंधामुळे संघर्ष होतो. अशा संघटनांची राजकीय पक्षांशी बांधिलकी असते.

कोकणातील फळ उद्योग आणि मत्स्य उद्योगावरील स्थलांतराचे परिणाम

● फळउद्योग आणि मत्स्यउद्योगासाठी खूप मजूरांची आवश्यकता असते. ही मजूरांची कमतरता भरून काढण्यासाठी बिहार आणि नेपाळ येथून लोकांचे स्थलांतर होत आहेत.

● पायाभूत सुविधांवर मोठ्या प्रमाणावर ताण पडत आहे. स्थलांतरित लोकांना राहण्यासाठी निवारा नसल्यामुळे झोपडपट्ट्यांमध्ये वाढ होत आहेतसेच प्रदूषणाच्या प्रमाणातही वाढ होत आहे.

● छुप्या बेरोजगारीमध्ये मोठ्या प्रमाणावर वाढ होत आहे. जे काम दोन माणसे करूशकतात ते काम तीन माणसे करताना दिसत आहे.

● मोठ्या प्रमाणावर सुव्यवस्थेचे प्रश्ननिर्माण होत आहेत. स्थलांतरित लोकांची व्यवस्थित नोंदणी केली जात नाही आहे . मारामाऱ्या, चोऱ्यायांसारख्या गुन्ह्यांचे प्रमाणही वाढत आहे. तसेच व्यसने आणि अपमृत्यू यांचे प्रमाण वाढले आहे.

उपाय

- स्थलांतरामुळे निर्माण होणाऱ्या वेगवेगळ्या समस्यासोडविण्यासाठी आपल्याला पुढील उपाययोजना करणे शक्य आहे.
- स्थानिक प्रशासनाकडून स्थलांतरीत लोकांची योग्य नोंदणी केली पाहिजे . नियमित त्यांच्या हालचालींचा आढावा घेतला पाहिजे .
- स्थलांतरित लोकांना योग्य निवाऱ्याची सोय केली पाहिजे जेणेकरून लोकांना सुरक्षिततेची हमी मिळेल.
- मूलभूत सोयी-सुविधा उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत जेणेकरून प्रदूषणासारख्या समस्या निर्माण होणार नाहीत.
- वेगवेगळ्या उद्योगधंद्यांमध्ये स्थानिकांना अगोदर प्राधान्य दिले पाहिजे जेणेकरून स्थानिकांना रोजगार मिळेल.
- शिक्षणविषयक सुविधादेखील तरुण पिढीला उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत जेणेकरून ते उच्चशिक्षणासाठी इतर राज्यांमध्ये आणि देशांमध्ये स्थलांतरित होणार नाहीत.

आपण स्थलांतरामुळे निर्माण होणाऱ्या या परिणामांचा व त्यावरील मी सुचविलेल्या उपाययोजनांचा विचार करावा

संदर्भ

1. प्राथमिक सामग्री:रत्नागिरी शहर व रत्नागिरी शहरानजिकच्या परिसरातील स्थलांतरामुळे निर्माण झालेल्या सकारात्मक व नकारात्मक परिणामांच्या निरीक्षणाचा अभ्यास दुय्यमसामग्री : पायाभूत अभ्यास -२ पुस्तक-F.Y.Bcom- सत्र
2. Wikipedia
3. भारत सरकार आर्थिक सर्वेक्षण २०१३-१४

आदिवासी समाजाचे स्थलांतर : कारणे व परिणाम

प्रा.डॉ. डी.टी. कदम,
डी.बी.जे. महाविद्यालय,
चिपळूण

प्रस्तावना :

आदिवासी समाज हा भारतीय जनजीवना पासून आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या अलिप्त आहे. या आदिवासी समाजात कातकरी, कोलाम, कोरकू, गोंड, दुबळा, पाडवी, प्रधान, पारवा, ठाकर, भिल्ल, महादेव कोळी, माडिया, वारली, रॉबरी अशा एकूण ४७ जाती व या जातीमध्ये काही उपजाती सुद्धा आहेत.या समाजात अज्ञान, अंधश्रद्धा, निरक्षरता, दारिद्र्य, बेकारी, अस्वच्छता, रोगराई, कर्जबाजारीपणा, व्यसनाधीनता आणि शोषणाच्या चक्रात हा समाज भरडून निघाला. आकाशाने याला फेकले आणि धरतीने झेलले अशी त्यांची श्रद्धा आहे.‘बामनाच्याघरी जन्माला आलास तर लिहून मरशील, कुणब्याच्याघरी जन्माला आलास तर काम करून मरशील, व आदिवासीच्या जन्माला आलास तर या संबंध जंगलाचा राजा होशील,’ अशी या समाजाची धारणा आहे.

जगात सगळ्यात जास्त भारतात आदिवासी लोकांची संख्या आहे. भारतातील आदिवासींचा धर्म कोणता? त्याच्या धर्माचा उदय कसा झाला? यामध्ये समाजशास्त्रज्ञ, मानववंशशास्त्रज्ञ यांच्यामध्ये एकमत झालेले नाही. मानवी समूहामध्ये कोणताना कोणता धर्म राहिला आहे. त्याच पद्धतीने आदिवासीं चादेखील स्वतंत्र असा धर्म आहे.त्यांच्या धर्मकल्पना निसर्गातले पूर्वज,पूजा,जादूटोणा,मातृसत्ता इत्यादींच्या .आदिवासी समाज हा फार प्राचीन काळापासून ,आजही तो जंगलात,दऱ्याखोऱ्यात आपले जीवन जगतो,त्याला आदिवासी असे म्हणतात.या आदिवासी समाजाला सामाजिक संस्कृती शैक्षणिक राजकीय आर्थिक कारणांमुळे स्थलांतर करावे लागत आहे कधी आईची स्थलांतर होते तर कधी सक्तीचे स्थलांतर होते,

अ) आदिवासी संकल्पना...

भारतामध्ये आदिवासी म्हणून.आदिवासी या संकल्पनेत किंवा संघटनेत आदिमजाती,वनवाशी,गिरिजन या संज्ञा अंतर्भूत आहेत.राज्यघटनेत जमातीचीव्या ख्यादेण्यात आलेली नाही,मात्रराष्ट्रपती आवश्यकतेनुसार आदिवासी ज माती किंवा अंतर्भूत काही घटक किंवा गटसमूहयांना जमाती म्हणूनजाहीर करू शकतात

नागरीसंस्कृती आणि वस्तीपासूनदूर राहिलेले ते आदिवासी मात्र भारतातील आदिवासीसाठीओरिजिनल ’हा शब्दप्रयोग वापरणे हेशास्त्री यदृष्ट्या आवश्यक आहे असे मत प्रसिद्धसमाजशास्त्रज्ञ दुर्वे यांनी मांडले आहे.बरेचसे आदिवासी डोंगरदऱ्यात जंगलात रहातअसल्याने त्यांचा उल्लेखगिरिजन अथवा वनवासी असा होतो.

स्थलांतर

स्थलांतर हा लोकसंख्येच्या आकार आहे व रचनेत बदल भरून आणणारा महत्त्वाचा घटक आहे. अर्थशास्त्राचा जनक अडम्स स्मिथ याने असे म्हटले आहे. की उत्पादनाच्या चार घटकांपैकी श्रमशक्ती या घटकाची गती क्षमता फार जास्त आहे . पूर्वीच्या काळी कमी प्रमाणात व्यक्तीने नेसर्गिक आपत्तीमुळे तसेच उद्योगांच्या किंवा व्यापाराच्या निमित्ताने आपल्या वास्तव्याचे किंवा राहण्याचे ठिकाण सोडून दुसऱ्या ठिकाणी जाणे वास्तव्य करणे याला स्थलांतर असे म्हणतात. स्वातंत्र्यानंतर आर्थिक नियोजनाची सुरुवात झाल्यापासून भारतामध्ये ग्रामीण भागात कडून शहरी भागांकडे किंवा ज्या ठिकाणी काम मिळेल अशा ठिकाणी स्थलांतर

करणे नित्याचे झाले आहे . लोकसंख्येतील जलद गतीने होणारी वाढ व दर मानसी जमिनीच्या उपलब्धतेत होणारे घर यामुळे ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संध्या कमी प्रमाणात उपलब्ध होतात. त्यामुळे अनेक वर्षापासून ग्रामीण भागात नागरी भागाकडे वेगवेगळ्या कारणामुळे स्थलांतर घडून येत आहे.. अंतर दिवसेंदिवस वाढतच आहे , भारतामध्ये स्थलांतर ही घटना नवीन नाही ब्रिटिश काळात कमी शिक्षित परंतु कामाचा व कौशल्याचा अनुभव असलेल्या भारतीय लोकांना ब्रिटिश लोक जगभरात विविध देशात पाठवीत असत. त्याचे स्थलांतर होत असते आधुनिक काळात मोठ्या प्रमाणावर मानवी हक्क दिला. एक व्यापक सामाजिक राजकीय व आर्थिक महत्व प्राप्त झाले आहे. तथापि स्थलांतर हा घटक लोकसंख्येमध्ये परिवर्तन संतुलन दारिद्र्य बेरोजगारी इत्यादी कारणांमुळे स्थलांतर होत असते

अशा प्रकारे स्थलांतर ही एक एक अशी घटना आहे की, ज्यामुळे आर्थिक विकासाला चालना मिळते भारतामध्ये श्रमिकांची स्थिती नैसर्गिक आपत्ती, बेकारी, दारिद्र्य इत्यादीमुळे हालाखीची बनले म्हणून खेड्यातील लोक दिवसेंदिवस शहराकडे धावू लागला आदिवासी समाज शहरांकडे धावू लागला आणि त्यातूनच स्थलांतर मोठ्या प्रमाणात वाढते.

3) स्थलांतराचा अर्थ.

स्थलांतर म्हणजे एखाद्या ठिकाणाहून दुसऱ्या काही काळासाठी केलेले वास्तव्य म्हणजे स्थलांतर एका विशिष्ट समाजाने आपल्या आर्थिक किंवा सामाजिक परिस्थितीला बदलांमुळे कायमस्वरूपी किंवा काही कालावधीसाठी आपल्या राहणीमानात वास्तव्यात केलेला बदल म्हणजे स्थलांतर.

थोडक्यात स्थलांतर म्हणजे एक क्रियापद आहे म्हणजे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाणे उदा. देश-विदेश,शहर, घर,खेडे इत्यादी. ठिकाणी स्थलांतर करणे होय.स्थलांतर म्हणजे विशेषतः कायम एका किंवा तात्पुरत्या काढण्यासाठी किंवा कालावधीसाठी निवासस्थानात केलेला बदल होय. एका ठिकाणी स्थलांतराच्या अंतरासाठी किंवा त्यांच्या किंवा अनिश्चित स्वरूपावर ती कुठलीही बंधने नसतात स्थलांतर म्हणजे कर रही वासात झालेला बदल एका समाजातून दुसऱ्या समाजाचा समाजात केलेले शारीरिक स्थित्यंतर होय हे स्थित्यंतर नेहमी एक समाज सोडून दुसऱ्या समाजात प्रवेश घेण्यामुळे घडते.

4) स्थलांतराची वैशिष्ट्ये.

स्थलांतर आणि स्थलांतरी यांची संकल्पना अनेक वैशिष्ट्यांनी युक्त आहे अल्पविकसित राष्ट्रांमध्ये समाजांमध्ये लोकसंख्या वाढीचा दर हा दिवसेंदिवस वाढत असतो त्यामुळे याठिकाणी मोठ्या प्रमाणात बेकारी जन्म घेत असते काही ठळक वैशिष्ट्यांचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

- **बांधीलकी नसणारा श्रमिक समाज :** बांधीलकी नसणारा श्रमिक समाज हा एक साधा तात्पुरता काम करणारा श्रमिक असतो अशा प्रकारचे श्रमिक केवळ त्यांच्या बेरोजगारीतून बाहेर येण्यासाठी हे काम शोधतात आणि थोड्या कालावधीसाठी नंतर ते आपल्या गावी परत जातात आज मोठ्या प्रमाणात आदिवासी समाज कामा आभारी दुसऱ्या ठिकाणी जाऊन वास्तव करत असतो.
- **बांधिलकी असणारा श्रमिक समाज :** अर्ध बांधिलकी असणाऱ्या श्रमिक समाज हा अंशतः बांधणे अशाप्रकारचा श्रमिक इतर कामे परंतु त्याचे मन मात्र मुलांपासून त्यांच्या गावाकडे ग्रामीण भागाकडे रमलेली असते म्हणून तो सतत आपल्या गावाशी संपर्क व संबंध ठेवत असतो .

- **सामान्यतः बांधिलकी असणारा समाज** : अशा प्रकारचे श्रमिक हे स्वतःला आपण इतर ठिकाणी स्वीकारलेल्या कामाचे किंवा जीवन पद्धतीची समायोजित करतात.तो केवळ त्याला मिळालेल्या कामावरच अवलंबून असतो त्याचा त्याच्या गावाकडे कोणताही संबंध असत नाही.
- **विशेष बांधिलकी मानणारा श्रमिक समाज** : अशा प्रकारचे श्रमिक त्याच्या विशिष्ट व्यवसाय किंवा धंद्याची कायमस्वरूपी जोडलेले असतात.

काही विचारवंतांच्या मते स्थलांतराचे वय हे स्थलांतराचे मूलभूत निकष आहे त्यांच्या निरीक्षणानुसार तरुण किंवा किशोर स्थलांतरी हे एकाग्र असतातआज हंगामी कामानिमित्त बराच आदिवासी समाज शहरामध्ये जातो काही समाज विशेषतः बंजारा समाज ऊस तोडी च्या निमित्ताने तो बाहेर पडतो आणि ते स्थलांतर काही काळापुरतेच मर्यादित असतात.

5) स्थलांतराचे प्रकार.

I. **आदिम स्थलांतर** : हा मानवाच्या स्थलांतराचा सर्वात जुना प्रकार आहे हा प्रकार नैसर्गिक शक्तीची वाढण्याची पात्रता नसल्यामुळे अस्तित्वात आला त्याचप्रमाणे आदिम स्थलांतर हे सामाजिक राजकीय किंवा धार्मिक परिस्थितीच्या शनिवारी येथे मुळे घडून येते.

II. **ऐच्छिक स्थलांतर** : हे स्थलांतर स्वइछेने आहे या स्थलांतर मध्ये संबंध महत्त्वाचे असतात यामध्ये कोणताही स्थलांतरी हा कोणत्याही दबावामुळे स्थलांतर करत नाही. त्याच्या इच्छेनुसार कोठेही स्थलांतर करू शकतो.

III. **परिणाम भूतस्थलांतर:** हे स्थलांतर पारंपारिक असून यातून घडत असते उदाहरणात वधूने विवाह पूर्ण केल्यानंतर त्यावेळी स्थलांतर घडून येते एखाद्या व्यक्तीचे विशेषता मुलींचे विवाह झाल्यानंतर स्थलांतर होत असते.

IV. **साखळी स्थलांतर:** या प्रकारच्या स्थलांतराला मध्ये एखाद्या विशिष्ट फोटो एखाद्या गावी किंवा शहरात स्थलांतरित झालेले असेल व त्याच्या दुसऱ्या पिढ्या किंवा त्याचे नातेवाईक किंवा मित्र हे सुद्धा त्याच्या कुटुंबासोबत नोकरीसाठी कामाच्या निमित्ताने स्थलांतर होत असते. किंवा एखाद्या समाजाने एखाद्या विशिष्ट जातीच्या समूहावर कुटुंबावर जर बहिष्कार टाकला तरीसुद्धा अशा प्रकारचे स्थलांतर होत असते.

V. **राज्यांतर्गत स्थलांतर**

राज्यांतर्गत स्थलांतर म्हणजे राज्यांमध्ये एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाणे होईल. यामध्ये खालील उपविभाग दिसून येतात उदा. ग्रामीण भागातून ग्रामीण भागाकडे होणारे स्थलांतर, ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे होणारे स्थलांतर.शहराकडून ग्रामीण भागाकडे स्थायिक होणारे स्थलांतर शहराकडून शहराकडे होणारे स्थलांतर

वरील होणारे स्थलांतर हे वाढत्या शहरीकरणामुळे तसेच आर्थिक साधने मिळविण्यासाठी किंवा रोजगार मिळविण्यासाठी व्यापार करण्यासाठी होते हे स्थलांतर स्वरुपाची तात्पुरते किंवा कायमस्वरूपी असू शकते.

6) आदिवासी समाजाच्या स्थलांतराची कारणे

स्थलांतर ही प्रक्रिया होण्यासाठी अनेक घटकांचा परिणाम स्थलांतरावर होत असतो. त्यामध्ये मानवी वृत्ती भौगोलिक घटक नैसर्गिक घटक राजकीय सामाजिक आर्थिक आणि धार्मिक घटकांचे परिणाम स्थलांतरावर होत

असतात. स्थलांतरही ही एक गुंतागुंतीची प्रक्रिया आहे हे अनेक घटकांवर अवलंबून असते. वाढती लोकसंख्या हे भारतीय स्थलांतराचे प्रमुख कारण आहे त्याच प्रमाणे ब्रिटिश कालखंडात गावातील हस्त उद्योग पद्धतीचा रहास झाला. यामुळेदेखील बेरोजगारीचा प्रश्न मोठ्या प्रमाणावर वाढला परिणामी बेरोजगार लोक ग्रामीण भागात शहराकडे किंवा रोजगार मिळवणाऱ्या मिळणाऱ्या ठिकाणी स्थलांतरित होऊ लागले. विशेषतः सरकार वेगवेगळे उद्योगधंद्याच्या नावावर कारखाने आणत असल्यामुळे त्या कारखान्याची कुराड शक्यतो इथल्या आदिवासी समाजावर पडते त्यामुळे आदिवासी समाज हा स्थलांतर करत असतो वाढती लोकसंख्या आणि वारसाहक्काचे कायदे यामुळे शेतीचे लहान भाग होत गेले जमिनीचे विभाजन हे आर्थिकदृष्ट्या परवडणारे नसते. त्यामुळे दारिद्र्य कर्जबाजारीपणा इत्यादी समस्या उद्भवतात त्यामुळे शहराकडे किंवा कामाच्या ठिकाणी स्थलांतर होत असते.

1) आर्थिक घटक : साधारणपणे स्थलांतर हे आर्थिक दृष्ट्या मागासलेल्या भागातून घडते भारत हा कृषीप्रधान देश आहे भारतीय शेतीही निसर्गावर अवलंबून आहे शेती क्षेत्रात हंगामी स्वरूपाचा रोजगार असतो तसेच हस्त उद्योगाच्या रहासामुळे श्रमिकांच्या उत्पन्नात घट झाली व दारिद्र्यात वाढ झाली.त्यामुळे आपल्या उदरनिर्वाहासाठी लोकांना स्थलांतर करण्याशिवाय पर्याय नव्हता म्हणून बरेच लोक स्थलांतर झालेल्या घटकामध्ये स्थलांतराचे दोन प्रकार दिसून येतात ते प्रकार खालील प्रमाणे.

अ) अपसरण घटक : जोपर्यंत एखाद्या प्रदेशात मानवाच्या सर्वसामान्य मानसिक शारीरिक आर्थिक गरजा भागतात तोपर्यंत तो तेथे राहतो.परंतु जेव्हा त्याला तेथील वास्तव्य शक्य होते अशा वेळेस मूळ वास्तवापासून दूर जाण्यास प्रवृत्त करणाऱ्या घटकांना अपसरण घटक असे म्हणतात. ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी कमी प्रमाणात उपलब्ध असतात जमिनीची कमी उत्पादकता उत्पादनाची अनिश्चितता कर्जबाजारीपणा इत्यादी कारणांमुळे व्यक्ती स्थलांतर करतात त्याचबरोबर शेतीमधील कमी गुंतवणूक जमिनीचे विषम वाटप तंत्रज्ञानातील बदल श्रमाएवाजी यंत्राचा वापर इत्यादीमुळे रोजगारावर झालेला अनिष्ट परिणाम तिच्यामुळे स्थलांतर करण्याची वेळ त्या आदिवासी समाजासमोर पर्याय नसतो.

ब) आकर्षण घटक: जेव्हा स्थलांतरी काही घटकांमुळे एखाद्या क्षेत्रात आकर्षित होतात तेव्हा त्यास आकर्षण घटक म्हणतात आकर्षण क्षेत्रातील घटकांमुळे स्थलांतर ही एक मानसशास्त्रीय घटना होते. असे म्हणतात . येते की स्थलांतर हे शहरी जीवनाचे आकर्षण आर्थिक सोयी सवलती या शहरी भागात असतात त्यामुळे आर्थिक उत्पन्नाच्या बऱ्याच सध्या शहरी भागात मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध होऊ लागल्या आहेत लोकांच्या आर्थिक उत्पन्नाच्या आकांक्षा चांगल्या नोकऱ्या काम मिळण्याची जास्त प्रमाण इत्यादी आकर्षणामुळे शहराकडे स्थलांतर होते शेतमजुरांच्या बाबतीत सुद्धा आकर्षक घटक आढळून येतात.

2) लोकसंख्येची भरमसाठ वाढ

जन्मदर व मृत्युदर स्थलांतराच्या जवळचा संबंध आहे ग्रामीण भागामध्ये लोकसंख्यावाढीचा दर जास्तआहेत्याचप्रमाणे कधीकधी वयात किंवा लहान मुलांच्या बाल विवाहप्रथेमुळे हे त्यात भर पडत आहे राष्ट्रीय नमुना पाहणी नुसार 48 टक्के पेक्षा जास्त स्त्रियांचे शहरी भागात स्थलांतर तेव्हा मुळे होते यामुळे जन्मदर वयोगट रचना लोकसंख्यावाढीची प्रवृत्ती दिसून येत आहे. .

3) औद्योगीकरण : आज वेगळ्यावेगवेगळ्या प्रकल्पाच्या नावावर बऱ्याच आदिवासीना स्थलांतर करावे लागत आहे आज आज त्यांची जमीन उद्योगधंद्याच्या नावावर हडप केली जाते त्यांना वेगवेगळ्या गोष्टींना आम्ही

त्यांना बळी पाडले जाते त्यामुळे त्यांचे उदरनिर्वाहाचे साधन नसल्यामुळे किंवा सरकारच्या या धोरणामुळे उदरनिर्वाहाचे साधन नष्ट होते म्हणून आदिवासी समाज स्थलांतर करीत असतो.

4) अंधश्रद्धा : आजही आदिवासी समाजात अंधश्रद्धा मोठ्या प्रमाणात आहेत त्या अंधश्रद्धे मध्ये भूत भुताटकी करणी भानामती अशा प्रकारचे काही समज गैरसमज आदिवासी समाजात आहेत. त्यामुळे आदिवासी समाज मोठ्या प्रमाणात स्थलांतरित होत असतो.

5)आरोग्याच्या सुविधेचा अभाव : आजही ग्रामीण भागात वाड्या वस्त्यांमध्ये आरोग्याच्या सुविधा नाहीत त्यामुळे बऱ्याच जणांना वेळप्रसंगीवेगवेगळ्या रोगाला बळी पडावे लागत आहे .त्यामुळे ग्रामीण भागातला आदिवासी समाज शहरात ज्या ठिकाणी आरोग्याच्या सेवासुविधा आहेत अशा ठिकाणी स्थलांतरित होत असतो.

6)शिक्षणाचा अभाव : आजही ग्रामीण भागात कोणत्याही प्रकारच्या शिक्षणाच्या सुविधाउपलब्ध नाहीत त्यामुळे सुशिक्षित झालेला समाज आपले ग्रामीण भाग सोडून शहरी भागांमध्ये वास्तव्यास जात असतो

7)नैसर्गिक आपत्ती : आजही ग्रामीण भागात नैसर्गिक आपत्तीला सामोर जावं लागत आहे त्यामुळेआदिवासी समाज मोठ्या प्रमाणात स्थलांतरित होत असेल त्यांच्याकडे सरकारचे म्हणावे तसे लक्ष असल्याचे दिसत नाही.

7) स्थलांतराचे परिणाम

ग्रामीण भागावर व शहरी भागावर स्थलांतराचे जे परिणाम होतात ते खालील प्रमाणे सांगता येते.

अ) ग्रामीण भागावरील परिणाम

1) पैशाचा ओघ शहराकडून ग्रामीण भागाकडे

ग्रामीण भूतप्रवासी स्थलांतराचा परिणाम ग्रामीण उत्पन्नावर होतो. अशा प्रकारच्या स्थलांतरामुळे पैशाचा शहराकडून ग्रामीणभागाकडे होतो. याचा अर्थ स्थलांतरी हे आपल्या गावाकडे पैसे पाठवतात की ज्याचा उपयोग उत्पादन गुंतवणुकीसाठी होतो. त्याचप्रमाणे काही स्थलांतरी आपल्या सेवानिवृत्तीनंतर आपल्या गावाकडे स्थलांतरित होतात व एखादा लहान व्यवसाय सुरू करतात हे लोक आधुनिक उत्पादन तंत्राचा उपयोग ग्रामीण भागात करतात . या भांडवल गुंतवणुकीतून ग्रामीण भागात उत्पन्न वाढले पाहिजे तथापि अनेक अभ्यास हर्षद असतात की बाहेर स्थलांतराचा परिणाम ग्रामीण भागावर नकारार्थी सुद्धा होत असतो.

2) खेडी ओस पडली

आज बरेच लोक आदिवासी समाज किंवा इतर समूह कोणत्या ना कोणत्या निमित्ताने शहरांमध्ये जात असतो त्यामुळे बरीचओस पडलेली दिसून येतात .

3) शेतीकडे दुर्लक्ष झाले

आज गेल्या काही वर्षापासून आदिवासी समाजाचा शेती करत होता पण पण वेगवेगळ्या कारणामुळे तो आपली गावे हे सोडून शहरांमध्ये हे गेले. त्यामुळे शेतीच्या उत्पादनाकडे दुर्लक्ष झाले हा एक मोठा परिणाम समजावा लागेल.

4) राहणीमानात बदल झाला.

आज बरेच लोक राहणे मनामध्ये बदल घडवून आणले आहे त्यांचा मूळचा पोशाख नाहीसा झाला आणि आज आधुनिक पद्धतीचा पोशाख घालत आहे हा एक स्थलांतराचा मोठा परिणाम समजावा लागेल.

आज बरेच लोक राहणे मनामध्ये बदल घडवून आणले आहे त्यांचा मूळचा पोशाख नाहीसा झाला आणि आज आधुनिक पद्धतीचा पोशाख घालत आहे हा एक स्थलांतराचा मोठा परिणाम समजावा लागेल.

5) ग्रामीण संस्कृती नष्ट झाली

ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणावर वेगवेगळ्या संस्कृतीच्या होत्या पण त्या सर्वच्या सर्व संस्कृत्या नष्ट झालेल्या दिसून येतात.

8) शहरी भागावरील परिणाम

ग्रामीण शहरी स्थलांतर हे बेरोजगाराची पातळी व मजुरीच्या रचनेचा रचनेवर परिणाम करते. शहरीकरणाचा परिणाम म्हणून मोठ्या प्रमाणावर मजुरांचा पुरवठा होतो. ही ज्यामधून पुन्हा बेरोजगारीचा पुरवठा वाढतो व कामगाराच्या मजुरीचा दर कमी होतो. तथापि दीर्घकालीन औद्योगीकरणामुळे रोजगारनिर्मिती होते पर्यायाने उपभोग्य वस्तूंच्या उपयोगात वाढते. शहरीकरण व तंत्रज्ञानातील विकासामुळे वृद्धीदर वाढत राहतो ग्रामीण स्थलांतरामुळे मूलभूत सुविधांच्या मागणीत वाढ होत असे होतसे वाहतूक दवाखाने पाणी विद्युत पुरवठा इत्यादी बाबींच्या मागणीत वाढ होते कधीकधी विशिष्ट कालावधीत या मागण्या पूर्ण होत नाहीत त्यामुळे आर्थिक वगैरे आर्थिक समस्या वाटतात .

शहराकडील स्थलांतरामुळे शहरातील जमिनीच्या किमती भरमसाठ वाढतात.

ग्रामीण शहरी चला स्थलांतरामुळे नियोजन बद्दल शहराची वाढ होणे अवघड जाते स्थलांतराचा परिणाम उत्पादकतेवर व गुण विशेषीकरणावर होत असतो .

स्थलांतराचे फायदे.

स्थलांतराची प्रक्रिया हा एक एक विकासाचा एकात्मिक भाग आहे स्थलांतराच्या फायद्याचा विचार करता हे हेसर्वांगीण प्रगतीचे एक साधन आहेते असे.

1) लोकसंख्या वाढ आणि जमीन मालकीची विभाजन त्याचबरोबर सिंचनाचा अभाव यामुळे भारतीय शेतीमध्ये सर्व सैनिकांना सामावून घेण्याची क्षमता नाही. त्यामुळे रोजगाराच्या संधी अतिशय कमी असतात पण शहरांमध्ये मात्र बेरोजगारांना व्यवसायाची संधी मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध होत असत
2) वाहतुकीच्या आणि दळवळणाच्या सहज उपलब्ध होणाऱ्या सोयीमुळे जवळपास शहरांमध्ये नवीन व्यवसाय सुरु करण्याची संधी मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध होते.
3) शैक्षणिक विकास होतो.
   शहरांमध्ये शिक्षणाच्या सेवासुविधा मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध होतात त्यामुळे ग्रामीण भागातून गेलेल्या लोकांचा शिक्षणाच्या बाबतीत विकास होतो.
4) संयुक्त कुटुंब पद्धतीचा ऱ्हास झाला : ग्रामीण भागात संयुक्त कुटुंब पद्धती अस्तित्वात होते पण ग्रामीण भागातले सर्व समूह शहरांमध्ये गेल्यामुळे संयुक्त कुटुंब पद्धतीसंयुक्त कुटुंब पद्धतीचा शेवट झाला.
5) नाती दुरावली गेली : ग्रामीण भागात जेव्हा सयुक्त कुटुंब पद्धती होती तेव्हा आई वडिलांचे नाते अतिशय जिव्हाळ्याचे होते. पण खेड्यातला माणुस शहरामध्ये गेल्यामुळे शहरामध्ये गेल्यामुळे बरीच नाती एकमेकापासून दूर गेल्याचे दिसून येते.

समारोप

अशा प्रकारे आदिवासी समाज गेल्या अनेक दिवसापासून भटकंती करत आहे त्यातून आपल्या पद्धतीने आपला विकास साधत आहे सरकारही ही त्या विकासाला गती देत आहे पण आजही समाज या सर्व सोयीसुविधांपासून विकासापासून वंचित आहे पण त्याचे काहीही पुढारलेले आहेत त्यांचा मात्र सामाजिक राजकीय आर्थिक शैक्षणिक विकास मोठ्या प्रमाणात झाल्याचे आपणास जाणवते.

आदिवाशी समाज हा कोणत्या ना कोणत्या कारणाने स्थलांतर करत असतो कधी स्वइछेने करावे लागते.समाज जारी इथला मुळ रहिवाशी असला तरी तो आजही तो भटकत राहत आहे त्यांचा कायमचं पुनर्वसन करणे आवशक आहे .

संदर्भसूची

१) कुलकर्णी शोनक महाराष्ट्रातील आदिवासी समाज डायमंड पब्लिकेशन पुणे २००९ पृष्ठ ५
२) जयश्री महाजन सागर बडगे संपा आदिवासी समाज संस्कृती आणि आरोग्य अथर्व पब्लिकेशन्स धुळे २०१७ पृष्ठ ९०
३) देवगावकर शैलजा आदिवासी जीवन आणि संस्कृती मंगेश प्रकाशन नागपूर १९९८ पृष्ठक ४८
४) नाडगोंडे गुरुनाथ भारतीय आदिवासी कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे १९८६ पृष्ठ २१
५) गारेगोविंदसह्याद्रीच्यादऱ्याखोऱ्यातीलठाकरआदिवासीविद्याप्रकाशनपुणे२००२पृष्ठक्रमांक१२
६) महाराष्ट्र स्टेट गॅझेटियर महाराष्ट्र शासन मुंबई १९८२ पृष्ठ ५५१
७) डी स्विमिग्टन रिपोर्ट गव्हर्मेंट ऑफ बॉम्बे १९३८ पृष्ठ क्रमांक ३०

स्थलांतरीत श्रमिकांच्या आर्थिक, सामाजिक समस्या व उपाययोजना

प्रा. संग्राम विश्वास चव्हाण
श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य
महाविद्यालय,पाचल
ता - राजापूर, जि, रत्नागिरी

सारांश -

प्रस्तुत शोधनिबंधात रत्नागिरी जिल्हयातील सर्व तालुक्यातून होणाऱ्या श्रमिकांच्या स्थलांतरामुळे त्यांच्या कुटुंबाला भोगाव्या लागणाऱ्या समस्यावर प्रकाश टाकला आहे. हे श्रमिक पोटाची खळगी भरण्यासाठी त्याना दारोदारी भटकंती करावी लागत आहे. यामध्ये काही कुटुंब रोजीरोटीसाठी मुंबई,पुणे कोल्हापूर,नाशिक व काही परराज्यात अशा नगरामध्ये व्यवसाय ,मुलांचे शिक्षण, रोजगार व नोकरी, अशा संधीच्या शोधात आहेत. त्यांना पोटाची खळगी भरण्यासाठी कायमचे व हंगामी स्वरूपाचे स्थलांतर करावे लागते. स्थानिक ठिकाणी व स्थलांतराच्या ठिकाणी अनेक समस्यांना सामारे जाऊन अतोनात कष्ट करावे लागतात. यांतील काही कुटुंबेही भूकंपग्रस्त, धरणग्रस्त, पूरग्रस्त, अभयारण्य पुनर्वसन,अशा स्वरूपातील आहेत. की ज्यांना आपल्या हक्काची घरे,शेतजमिन, सोडून दारोदारी निवारा व मजुरीसाठी फिरत आहेत. अशा अनेक समस्यांना अभ्यास करून स्थलांतर रोखण्यासाठी काही उपाय योजना सुचविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१.१ प्रस्तावना

रत्नागिरी जिल्हयातील नऊ तालुक्यातील(राजापूर, लांजा,रत्नागिरी, संगमेश्वर, चिपळूण,खेड, गुहागर,मंडणगड, दापोली) स्तलांतरित श्रमिक कुटुंबांची पाहणी करीत असताना कुटुंबांचे राहणीमान, दारिद्र्य, शिक्षण, संघटन, धर्म, आरोग्य, विवाह, व्यवसाय व नोकरी, जात इत्यादी निर्देशकेसमोर ठेवून अध्ययन करण्याचा प्रयत्न या शोधनिबंधात केला आहे. त्यावरून असे दिसून येते की जिल्हयातील बहुतांश स्थलांतरीत कुटुंबे अतिशय निम्म स्तरावरील जीवन जगत आहेत. तेथील स्थलांतर हे विविध श्रेत्रात रोजगार मिळविण्यासाठी झालेले आहे. यामध्ये प्रामुख्याने श्रमिक हे सुतारकाम, लोहारकाम, कुंभारकाम, बांधकाम, उसतोडणी कामगार, वीट निर्मिती आणि इतर व्यवसाय व नोकरी यासाठी स्थलांतर झालेले आहे. इतर व्यवसायामध्ये शहरातील नोकरी निमित्त उद्योगधंदे, कारखान्यामध्ये,मॉल, उत्पादित कंपन्या, कापड दुकाने, औषधे दुकाने, इलेक्ट्रिकल, किराना दुकाने, दवाखाने, ऑटोमोबाईलसारख्या विविध दिकाणी काम करण्यासाठी श्रमिक स्थलांतर करत आहेत. स्थलांतर करताना ज्ज्या श्रेत्रात जास्त पैसा मिळेल जेणेकरून राहण्याची सोय,मुलांचे शिक्षण,विवाह, कौटुंबिक जबाबदारी पूर्ण होईल अशा ठीकाणी स्थलांतर होताना दिसत आहेत. श्रमिक आपल्याला जो व्यवसाय सोयीचा वाटेल त्या व्यवसायाची निवड करतात. तरीदेखील या श्रमिक कुटुंबांची दारिद्र्य, बेरोजगारी,कुपोषण, विवाह यासारख्या समस्या पूर्ण कमी होऊ शकल्या नाहीत.

१.२ संशोधन उद्दिष्ट्ये-

१) स्थलांतरही संकल्पना समजून घेणे.

२) रत्नागिरी जिल्हयातील श्रमिक कुटुंबांच्या स्थलांतर विषयी समस्यांचे अध्ययन करणे.

३) रत्नागिरी जिल्हयातील श्रमिकांचे विविध व्यवसायात झालेल्या स्थलांतराचा अभ्यास करणे.

४) रत्नागिरी जिल्हयातील श्रमिक कुटुंबांच्या स्थलांतराची स्थिती जाणून घेणे.

५) श्रमिक कुटुंबांच्या स्थलांतराची कारणे समजाणून घेणे.

६) श्रमिक कुटुंबांना स्थलांतरामुळे निर्माण झालेल्या समस्यांचा आढावा घेणे.

७) श्रमिक कुटुंबांचे स्थलांतर रोखण्यासाठी उपाय सुचविणे.

१.३ गृहीतके -

१) रत्नागिरी जिल्ह्यातील श्रमिक कुटुंबांना शहरी ठिकाणी स्थलांतर करावे लागते.

२) रत्नागिरी जिल्ह्यात रोजगार मिळविण्यासाठी शाश्वती नसल्यने शहरी ठिकाणी जास्त पगार व रोजगार मिळत असल्याने स्थलांतर होते.

३) पुरुषांबरोबर स्त्रियांनाही स्थलांतर करावे लागते ही पिढ्यान-पिढ्या चालत आलेली प्रथा आहे.

४) युवकांना नोकरी बरोबर विवाहासाठी शहरी ठिकाणी स्थलांतर होते.

१.४ संशोधन पद्धती -

प्रस्तुत सशोधनात प्राथमिक व द्वितीय साधन सामग्रीचा वापर केला असून प्राथमिक स्वरुपात काही श्रमिक कुटुंबाशी चर्चा केली आहे. द्वितीय साधन सामग्रीत विविध संदर्भग्रंथ, अहवाल, मासिके, वर्तमानपत्रे, वेबसाईट यांचा आधार घेण्यात आलाआहे.

१.५ रत्नागिरी जिल्ह्यातील श्रमिकांचे विविध ठिकाणी झालेले स्थलांतर:-

रत्नागिरी जिल्हा महाराष्ट्राच्या ३६ जिल्ह्यांपैकी एक जिल्हा असून त्याचे क्षेत्रफळ ८,२०८ चौ. किमी व लोकसंख्या १६,९६,७७७(२००१) इतकी आहे .त्यापैकीशहरी लोकसंख्या ११.३३% इतकी आहे. शेती हा प्रमुख व्यवसाय असून तांदळाची शेती प्रामुख्याने केली जाते. शेती व्यवसाय सुद्धा परंपरागत तुकडा पद्धतीने करत असल्याने मिळणारे वार्षिक उत्पन्न फार कमी आहे. त्यामुळे तेथील स्थानिक युवक वर्ग हा आर्थिक उत्पनाच्या शोधात शहरी भागात स्थलांतर होत आहे.

रत्नागिरी जिल्ह्यातील श्रमिकांचे विविध ठिकाणी झालेले स्थलांतर तक्ता

अ. क्र	स्थलांतर ठिकाण	स्थलांतरीत कुटुंबांची शेकडा प्रतिशत प्रमाण
१)	तालुक्याच्या ठिकाणी	०८
२)	जिल्ह्याच्या ठिकाणी	१५
३)	जिल्ह्याच्या बाहेर(शहरी) ठिकाणी	७२
४)	परराज्यात	०५

संदर्भ - रत्नागिरी टाईम्स पेपर दि: २५/०३/२०१५

वरील सारणीत रत्नागिरी जिल्ह्यातील श्रीमिकांना रोजगार व मजुरीसाठी तालुका, जिल्हा. जिल्ह्याबाहेर,व परराज्यात स्थलांतर करावे लागत आहे. जिल्ह्याच्याबाहेर मुंबई,,पुणे, यासरख्याशहरी ठिकणी श्रमिकांना अधिक वेतन व मजुरी मिळते त्यमुळे होणारे स्थलांतर हे जास्त आहे.

१.६ रत्नागिरी जिल्ह्यातील श्रमिकांचे विविध व्यवसायात झालेले स्थलांतर:-

रत्नागिरी जिल्यातील नऊ तालुक्यामधून ३५० कुटुंबांच्या सर्वेक्षणातून जी स्थिती जाणवली ती खालील तक्त्यात दर्शवली आहे.

विविध व्यवसायात श्रमिकांचे झालेले स्थलांतर तक्ता

अ.क्र	व्यवसायप्रकार	स्थलांतरित श्रमिक कुटुंबांची संख्या	प्रतिशत प्रमाण
१)	नोकरी व व्यवसाय	११९	३४
२)	बांधकाम	१२३	३५.१४
३)	वीटनिर्मिती	२७	०.७.४१
४)	इतर	८१	२३.१५
	एकूण	३५०	१००

संदर्भ - क्षेत्रीय पाहणी

वरील सारणीत असे दिसून येते कि नोकरी व व्यवसायाच्या शोधात श्रमिकांचे स्थलांतर हे अधिका आहे. त्याचबरोबर शहरांचा होत आलेला जलद विकास आणि घरांचीवाढती संख्या इत्यादीलुळे बांधकामश्रेत्रात श्रमिकांस जे स्थलांतर होत आहे.

१.७ रत्नागिरी जिल्ह्यातील श्रमिकांची स्थलांतराची कारणे -

१) ग्रामीण भागात रोजगाराचा अभाव.

२) कमालीची गरिबी वदारिद्रय.

३) उत्पन्नमिळविण्याचे स्रोतः कमी.

४) कुटुंबातीलसदस्य संख्या अधिक त्यामुळे शेतीचे विभाजन होऊन अल्प भूधारक व भूमिहीन वाढते प्रमाण.

५) शहरी भागात रोजगाराच्या संधी व अधिक वेतन दर.

६) ग्रामीण भागात अल्प काजुरी

७) प्राथमिक गरजांच्या पुर्ततेचा अभाव.

८) शहरी भागात उच्य शिक्षण व आरोग्य सेवा.

९) कामाची शाश्वती.

१.८ श्रमिकांच्या स्थलांतरामुळे निर्माणझालेल्यासमस्या -

१) वयोवृद्ध व्यक्तीकडे दुर्लक्ष

२) मुलांच्या शिक्षणाकडे व आरोग्याकडे दुर्लक्ष

३) व्यसनाची सवय लागणे.

४) कुटुंबातील विस्कळीतपणा.

५) शेतीकडे दुर्लक्ष

६) मजुरांचा तुटवडा

१.९ श्रमिकांचे स्थलांतर रोखण्यासाठी उपाययोजना -

१) जिल्ह्यात ग्रामीण भागात उद्योगधंदे व व्यवासाय सुरु करणे.

२) शेती पूरक व्यवसायाच्या विकासाला चालना.

३) जिल्ह्यातील पर्यटनक्षेत्रावर जास्तीत -जास्त भर देणे.

४) रोजगार हमी योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी.

५) वाहतूक व दळणवळणाच्या सुविधेत वाढ करणे.

६) स्वयंम सहाय्यता गटांच्या माध्यमातून लघु उद्योग निर्मितीकरणे.

७) उच्य शिक्षण आणि व्यावसायिक शिक्षण सुविधेत वाढ करणे.

८) संघटना निर्माण करणे.

संदर्भ सची -

१) रत्नागिरी जिल्ह्य सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०१४-१५

२) रत्नागिरी टाईम्स पेपर दि: २५/०३/२०१५

३) पुढारी दि .१५/५ /२०१८

४) https://vishwakosh.marathi.gov.in

लोकसंख्या स्थलांतराची कारणे आणि परिणाम

प्रा. डॉ. डी. व्ही. हारगिले
स. का. पाटील सिंधुदुर्ग महाविद्यालय मालवण,
सिंधुदुर्ग.

- **प्रस्तावना :-**

देशातील लोकसंख्येत बदल घडवून आणणारा महत्त्वाचा घटक म्हणजे स्थलांतर होय. प्राचीन काळी स्थलांतर हे शिकार, शेती व शत्रुपासून संरक्षण करण्याच्या हेतूने घडून येईल. लोकसंख्या शास्त्राच्या दृष्टीने स्थलांतर म्हणजे मानवाचे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी होणारे प्रयाण असा व्यापक अर्थ आहे. सुरुवातीच्या काळात गुलामांचे, व्यापारी व सैन्याचे राष्ट्राच्या विस्ताराच्या उद्देशाने स्थलांतर होत होते. साम्राज्यविस्तार व सत्तेचे आकर्षणही प्राचीन काळात स्थलांतरास प्रवृत्त करीत होते. आधुनिक काळात लोकसंख्येचे स्थलांतर हे प्रामुख्याने आर्थिक व व्यापारी उद्देशाने घडून येते. मुळ प्रदेश व दुसरा प्रदेश यांच्यातील नैसर्गिक परिस्थितीत असमानता असल्यास व दुसऱ्या प्रदेशातील अधिक नैसर्गिक संपत्ती उपलब्ध असल्यास स्थलांतर घडून येते. मध्य आशियातून भारतात झालेले स्थलांतर हे याचे उत्तम उदाहरण आहे. स्थलांतर हे अल्पकालीन, दीर्घकालीन, तात्पुरते किंवा कायम स्वरुपाचे असते.

- **व्याख्या :-**

एका गावातील नेहमीचे निवासस्थान बदलून दुसऱ्या गावी दीर्घकालीन किंवा कायमच्या वास्तव्यासाठी जाणे म्हणजे स्थलांतर होय.

- **उद्दिष्टे :-**

१) लोकसंख्या स्थलांतराची कारणे अभ्यासणे.
२) लोकसंख्या स्थलांतराचे परिणाम अभ्यासणे.

- **संशोधन पद्धती :-**

सदर शोध निबंधासाठी दुय्यम सामुग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. यासाठी लिखित पुस्तके आणि इंटरनेटवरील प्रकाशित सामग्रीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

- **स्थलांतराची कारणे :-**

अ) नैसर्गिक घटक :-

१) दुष्काळ :-

एखाद्या प्रदेशात वारंवार दुष्काळ पडत असेल तर त्या ठिकाणी राहणारे लोक स्थलांतर करतात. दुष्काळ पडल्यामुळे लोकांना स्थलांतर करणे भाग पडते.

२) पूर येणे :-

अतिवृष्टीमुळे मोठ्या प्रमाणात पाण्याची पातळी वाढते व पुर परिस्थिती निर्माण होते. परिणामी मानवी तसेच वित्तहानी मोठ्या प्रमाणात होते. पुरापासून संरक्षणासाठी तेथील प्रदेशातील लोकांना अन्य ठिकाणी स्थलांतरीत व्हावे लागते.

३) भूकंप :-

मोठ्या तीव्रतेच्या भूकंपामुळे जनजिवन विस्कळीत होते. परिणामी तेथील लोकांना स्थलांतरीत व्हावे लागते.

४) रोगांच्या साथी येणे :-

अनेक प्रकारच्या रोगांच्या साथींचा प्रादुर्भाव झाल्यास मोठ्या प्रमाणात आरोग्यविषयक समस्या निर्माण होतात. लोकांमध्ये भितीचे वातावरण निर्माण होते. परिणामी लोक तो परिसर सोडून जाणे पसंत करतात. परिणामी स्थलांतर घडून येते.

ब) आर्थिक घटक :-

१) उपजिविकेच्या साधनांचा अभाव :-

लोकांना आपण राहत असलेल्या प्रदेशांमध्ये उपजिविकेसाठी साधने उपलब्ध न झाल्यास त्यांना उपजिविकेच्या साधनांच्या शोधामध्ये स्थलांतर करावे लागते.

२) रोजगाराच्या संधीचा अभाव :-

एखाद्या प्रदेशामध्ये रोजगाराच्या संधी कमी प्रमाणात असल्यास लोकांना कामाच्या शोधात अन्य प्रदेशात स्थलांतर करावे लागते. परिणामी रोजगारासाठी असे स्थलांतर घडून येते.

३) शिक्षणाच्या सोईचा अभाव :-

शिक्षणाच्या सोईसाठी एका प्रदेशातून दुसऱ्या प्रदेशात लोकांचे स्थलांतर घडून येते. चांगल्या शिक्षणासाठी लोक एक प्रदेश सोडून दुसऱ्या प्रदेशात वास्तव्यास जातात.

क) सामाजिक/धार्मिक घटक :-

१) जातीय दंगली :-

समाजामध्ये धार्मिक कारणामुळे जातीय दंगली घडून आल्यास ताणतणाव परिस्थिती निर्माण होते. परिणामी घबराटीचे वातावरण निर्माण होते. परिणामी त्यामुळे लोक ते प्रदेश सोडून स्थलांतर करतात.

२) अशांतता :-

समाजामध्ये अशांतता असल्यास शांततामय वातावरणासाठी लोकांचे एका प्रदेशातून दुसऱ्या प्रदेशात स्थलांतर घडून येते.

३) विवाह :-

प्रामुख्याने स्त्रीया विवाहानंतर सासरी राहतात. मुलीचे लग्न झाल्यानंतर एका गावातून दुसऱ्या गावात स्थलांतर घडून येते. काळी वेळा एका देशातून दुसऱ्या देशातही असे स्थलांतर घडून येते.

- **स्थलांतराचे परिणाम :-**

१) एका प्रदेशातून दुसऱ्या प्रदेशात झालेले लोकसंख्येने स्थलांतर यामुळे एका विशिष्ट प्रदेशातच लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात वाढते.

२) विशिष्ट प्रदेशात लोकसंख्या वाढल्याने त्याठिकाणी विविध समस्या निर्माण होतात.

३) एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी लोकांच्या होणाऱ्या नियमित स्थलांतरामुळे मुलांच्या शिक्षणाची समस्या निर्माण होते. काहीना तर शिक्षण अर्धवट सोडावे लागते.

४) नैसर्गिक संकटामुळे स्थलांतर करण्याची वेळ आलेल्या लोकांना पुन्हा जीवनाची घडी बसवण्यासाठी धडपड करावी लागते.

५) उपजिविकेसाठी स्थलांतर कराव्या लागणाऱ्या लोकांना केवळ उदरनिर्वाहासाठीच प्रयत्न करावा लागतो. परिणामी शिक्षण, आरोग्य, राहणीमान याकडे त्यांचा दुर्लक्ष होतो.

- **निष्कर्ष :-**

१) देशाच्या विकासासाठी लोकसंख्येचे केंद्रीकरण न होता विकेंद्रीकरण करण्यावर शासनाने भर द्यावा.

२) देशाच्या प्रत्येक भागात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्यास लोकांचे स्थलांतर होणे थांबेल.

३) लोकवस्ती असलेल्या प्रदेशामध्ये आवश्यक त्या सोई सुविधा उपलब्ध झाल्यास लोकांचे स्थलांतर कमी होईल.

४) शिक्षण, आरोग्य, बँक, वाहतूक, दळणवळण इ. सुविधा पुरेशा प्रमाणात असल्यास लोक स्थलांतरीत होणार नाहीत.

५) नैसर्गिक संकटांवर मात करुन पुन्हा त्या ठिकाणी लोकांना निवाराविषयक सोई उपलब्ध करुन दिल्यास लोकांचे स्थलांतर थांबेल.

- **संदर्भ :-**

१) लोकसंख्याशास्त्र – प्रा. के. एल. ठक्कर - फडके प्रकाशन

२) लोकसंख्याशास्त्र – पी. ए. कोळी, ए. सी. बोधले - मेहता प्रकाशन

२) विकिपीडीया

स्थलांतराचे विविध प्रकार आणि स्थलांतराची वास्तविकता

डॉ. एस्. पी. तेरसे
ना. अ. दे. टोपीवाला कनिष्ठ महाविद्यालय,
मालवण, सिंधुदुर्ग.

प्रस्तावना :-

लहान गावाकडून मोठ्या गावाकडे, लहान ठिकाणाहून मोठ्या ठिकाणाकडे, अधिक सोई व सुरक्षितता असलेल्या भागात लोकांचे स्थलांतर होते. स्थलांतर हे अल्पकालीन, दीर्घकालीन, तात्पुरते किंवा कायमस्वरुपाचे असते. लोकसंख्या शास्त्राच्या दृष्टीने स्थलांतर म्हणजे मानवाचे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी होणारे प्रयाण असा व्यापक अर्थ आहे. उदा. लोक जेथे राहत असतात तेथे उपजिविकेच्या साधनांचा अभाव, रोजगाराच्या संधीचा अभाव, शिक्षणाच्या सोईंचा अभाव, वारंवार दुष्काळ पडणे, पूर येणे, साथींच्या रोगांचा प्रसार, भूकंप होणे, जातीय दंगली होणे यासारख्या अनेक कारणांमुळे लोक राहत असतात त्या ठिकाणाहून ते दुसऱ्या ठिकाणी राहण्यास जातात. म्हणजेच स्थलांतर करतात. स्त्रियांच्या बाबतीत त्यांचे होणारे विवाह यामुळे देखील स्त्रियांचे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी स्थलांतर होते. स्थलांतर या संकल्पनेत दोन ठिकाणांमधील अंतर स्थलांतराचा हेतू व स्थलांतरास लागणारा कालावधी यांना महत्त्वाचे स्थान असते.

- **उद्देश :-**

  ३) स्थलांतराचे विविध प्रकार अभ्यासणे.
  ४) स्थलांतराची वास्तविकता अभ्यासणे.

- **संशोधन पद्धती :-**

सदर शोध निबंधासाठी दुय्यम सामुग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. यासाठी लिखित पुस्तके आणि इंटरनेटवरील प्रकाशित सामग्रीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

- **स्थलांतराचे विविध प्रकार :-**

अ) देशांतर्गत स्थलांतर :-

१. आंतरराज्यीय स्थलांतर :-

या प्रकारामध्ये लोक एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात जातात.उदा. उत्तर प्रदेशातील लोक महाराष्ट्रात स्थलांतर करतात. इ.

२. राज्यांतर्गत स्थलांतर :-

यामध्ये लोक राज्यातल्या राज्यातच एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जातात. उदा. सिंधुदुर्गमधून रत्नागिरीला झालेले स्थलांतर इ. भारतामध्ये राज्यांतर्गत स्थलांतराचे प्रमाण जास्त आहे.

३. ग्रामीण ते ग्रामीण स्थलांतर :-

ग्रामीण भागात शेती हाच प्रमुख व्यवसाय असतो. काही ग्रामीण भाग पाणीपुरवठ्याच्या सोईमुळे विकसित झालेला असतो. तर काही भाग अपुऱ्या सोईंमुळे मागासलेला असतो. अशा वेळेला अविकसित भागाकडून विकसित भागाकडे लोकांचे स्थलांतर होते.

४. ग्रामीण ते शहरी स्थलांतर :-

ग्रामीण भागात शिक्षण, रोजगार इ. चा अभाव असतो. अशावेळी व्यक्ती किंवा व्यक्तिंचा समूह खेड्यातून शहरात वास्तव्यासाठी स्थलांतर करतात.

५. शहरी ते शहरी स्थलांतर :-

छोट्या शहरांपेक्षा मोठ्या शहरात रोजगार, व्यापार-व्यवसाय, उद्योग, शिक्षण इ. च्या चांगल्या संधी व सुविधा उपलब्ध असतात. त्यामुळे अनेक लोक मोठ्या शहरांकडे स्थलांतर करतात.

६. शहरी ते ग्रामीण स्थलांतर :-

जेव्हा शहरी भागातून व्यक्ति किंवा व्यक्तीचा समूह ग्रामीण भागाकडे वास्तव्यासाठी जातो तेव्हा त्याला शहरी ते ग्रामीण स्थलांतर म्हणतात. उदा. मुंबईत काम करणारे अनेक चाकरमानी निवृत्तीनंतर कोकणातील आपल्या खेड्यात वास्तव्यासाठी जातात.

ब)आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर :-

जेव्हा व्यक्ती किंवा व्यक्तीचा समूह आपला देश सोडून दुसऱ्या देशात तात्पुरत्या किंवा कायमस्वरुपी वास्तव्यासाठी जातात तेव्हा त्यास आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर असे म्हणतात.

१. तात्पुरते आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर :-

जेव्हा एखाद्या देशातून लोक प्रवासाठी, औषध उपचारासाठी, काही ठराविक कालावधीसाठी, नोकरी करण्यासाठी, व्यापारी, शैक्षणिक, राजकीय परिषदांना उपस्थित राहण्यासाठी खेळण्यासाठी मर्यादित काळापुरते दुसऱ्या देशात जातात त्याला तात्पुरते आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर असे म्हणतात.

२. कायमस्वरुपी आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर :-

जेव्हा एखाद्या देशातील लोक कायमपणे जगातील विविध देशात जाऊन राहतात त्याला कायमस्वरुपी आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर असे म्हणता. ज्या देशात ते स्थलांतरीत होतात त्या देशाचे नागरिकत्व ते स्विकारतात.

- **स्थलांतराची वास्तविकता :-**

भारतामध्ये विविध कारणांमुळे व्यक्ति किंवा व्यक्तीचा समूह एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात, एका शहरातून दुसऱ्या शहरात स्थलांतर करतात. काही मोठ्या शहरांमध्ये याचे प्रमाण फारच मोठे आहे. उदा. महाराष्ट्रातील मुंबई मध्ये विविध गावांतून तसेच विविध राज्यांतून स्थलांतर करणाऱ्या लोकांचे प्रमाण जास्त आहे. त्याचप्रमाणे पुणे, अहमदाबाद, हैदराबाद, सुरत इ. मोठ्या शहरांमध्ये लोकांचे स्थलांतराचे प्रमाण जास्त आहे. १९६० आणि ७० च्या दशकात मुंबईत दक्षिण भारतातून मोठे स्थलांतर झाले. विशेषतः उत्तरप्रदेश आणि बिहार इ. राज्यातून मोठ्या प्रमाणात मुंबईमध्ये लोकांचे स्थलांतर झाले.

२००७-२००८ च्या राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या उभ्यासानुसार १४.१ कोटी श्रमिक ३०.९ टक्के भारतातील श्रमिकांनी स्थलांतर केले आहे. २००१ च्या जनगणनेनुसार बिहारमधून जवळपास १७ लाख नागरिकांनी स्थलांतर केले. उत्तरप्रदेश, बिहार, छत्तीसगड, उत्तराखंड या राज्यांबरोबरच इशान्य भारतातील राज्यामधूनही स्थलांतर झाले आहे.

- **निष्कर्ष :-**

भारताचे ऐक्य आणि एकात्मता टिकवून ठेवण्यासाठी एक स्थलांतर धोरण असणे आवश्यक आहे. स्थलांतरीत लोक हे परके आहेत असे समजून त्यांना हि वागणूक देणे योग्य नाही. यातून देशाचा विकास होणे शक्य नाही. भारतीय संविधानानुसार प्रत्येक व्यक्तिला देशाच्या कोणत्याही भागात तात्पुरते किंवा कायम वास्तव्य करण्याचा अधिकार आहे. त्यामुळे रोजगारासाठी, उदरनिर्वाहासाठी, प्रत्येक भारतीय नागरिक हा भारतात कोठेही जाऊ शकतो.

संदर्भ :-

1) लोकसंख्याशास्त्र – प्रा. के. एल. ठक्कर - फडके प्रकाशन
2) लोकसंख्याशास्त्र – पी. ए. कोळी, ए. सी. बोधले - मेहता प्रकाशन
3) विकिपीडीया

महाराष्ट्रातील स्थलांतर प्रश्न आणि उपाय

अस्लम द. अत्तार
संशोधक विद्यार्थी
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

गोशवारा :-

भारत हा खेडयापाडयांचा देश आहे." The soul of India a lives in its villages." Mahatma Gandhi स्वातंत्र्यानंतर व पूर्वी स्थलांतर ही मोठी समस्या प्रत्येक देशास लागली आहे. मानवी जीवन सुरु झाल्यानंतर स्थलांतर हे देखील सुरु झाली. स्थलांतराची पूर्वीची व सध्याची कारणे विभिन्न आहेत. पूर्वी सुरक्षित जागेकरिता तसेच सुपीक जमीन व पाणी याकरीता स्थलांतरे झाली आहेत. धर्माचा प्रसार, नवीन बाजारपेठांचा शोध, इ. करिताही स्थलांतर जाणीवपूर्वक घडवून आणली आहेत, पण अलीकडील दशकात लोकसंख्येचे स्थलांतर काम, व्यापार, शिक्षण, लग्न या कारणासाठी झालेले दिसून येते. स्थलांतरामुळे लोकसंख्येचा प्रश्न आणखी बिकट बनू लागतो. स्थलांतर व शहरीकरण एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. शहरीकरण होण्यास लोकसंख्येबरोबर स्थलांतर देखील जबाबदार आहे. स्थलांतर ही प्रक्रिया हळूहळू वाढत जाणारी सततची प्रक्रिया आहे. व याचा परिणाम म्हणून नागरीकरण/शहरीकरण होत जाते. जगाची ५४% लोकसंख्या ही शहरी भागात राहते. हेच प्रमाण ६६% २०५० पर्यंत जाईल, असे युनायटेड नेशन रिपोर्टमध्ये दाखवले आहे. जगातील दुसरे दिल्ली हे लोकसंख्या असणारे महानगर भारतात आहे. यामध्ये २.५ कोटी लोक राहतात त्या खालोखाल मुंबईत २.१ कोटी लोक राहतात. महाराष्ट्राचा विचार करता बाहेर राज्यातून मोठया प्रमाणात स्थलांतर एकटया मुंबईत होते, त्यानंतर पुणे येथे होते. उत्तरप्रदेश आणि बिहार या दोन राज्यातून मुंबईत स्थलांतर होण्याचे प्रमाण २०.८% इतके आहे. भारताचा विचार करता या दोन राज्यातून देशात अन्य राज्यात स्थलांतर होण्याचे प्रमाण ३७% आहे. ही लोकसंख्या २.९ कोटी आहे. स्थलांतरामुळे शहरीकरण समस्या मोठया प्रमाणात वाढली आहे. शहरीकरणास कारणीभूत असणाऱ्या घटकामध्ये स्थलांतर हा घटक हळूहळू वाढत चाललेला पण गंभीर स्वरूप धारण करणारा बनला आहे. नियोजन करताना या समस्येचा विचार करून उपाय शोधून लोकसंख्येचे स्थलांतर रोखले पाहिजे.

सूचकशब्द : लोकसंख्या, स्थलांतर, शहरीकरण, रोजगार, महानगरे

१) प्रस्तावना :-

मानवी जीवनाबरोबर पशु, पक्षी, प्राणी यांच्यामध्येंही स्थलांतरही संकल्पना दिसून येते. मानवी जीवनमानाचा स्थलांतराशी सकारात्मक परिणाम जोडला गेला आहे. स्थलांतर मनुष्य जीवनाची सुरुवात झाल्यानंतर सुरु झालेली प्रक्रिया आज त्याचे स्वरूप बदलले आहे. धर्माचा प्रसार व व्यापार यातून स्थलांतरे होऊ लागली. सध्या रोजगार,व्यापार, शिक्षण, लग्न यामुळे स्थलांतर होऊ लागले आहे. ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे मोठया प्रमाणात लोकसंख्येचे स्थलांतर होऊ लागले आहे. भरपूर वेतन, चांगले शिक्षण, राजकीय व सामाजिक स्थिरता, नवे तंत्रज्ञान, रोजगाराच्या व उद्योगाच्या संधी यामुळे ग्रामीण भागातील/खेड्यातील लोक शहराकडे आकर्षिली जातात. दारिद्रय, बेकारी, पिकांची उत्पादन शक्यता कमी, सामाजिक विषमता, दुष्काळ, महापूर, सामाजिक सोयी व सुविधा कमतरता यामुळे लोकसंख्या शहरी भागाकडे स्थलांतरीत होते. चांगले रस्ते,

हॉस्पिटल (आरोग्य सुविधा), शाळा, पिण्याच्या पाण्याची सोय, वीज, रोजगार संधी यामुळे ते स्थिरावतात व यातून शहरीकरण प्रक्रिया सतत व अखंड सुरु राहते.

Migration is the demographic process that links rural to urban areas, generating or spurring the growth of cities. स्थलांतर प्रक्रिया लोकसंख्येशी निगडित आहे. ग्रामीण खेडयातून शहरी भागाकडे होत असते व यातून शहरांची वाढ प्रचंड होत असते. यालाच शहरीकरण किंवा नागरीकरण असे नाव देता येईल. The process of society transformation from a predominantly rural to a predominantly urban- population is defined as urbanization. It includes two things an increase in the number of people living in urban settlements and an increase in the percentage of the population engaged in non-agricultural activities living in such places. प्रत्येक तीन भारतीयांपैकी १ भारतीय शहरात राहतो. भारतातील ग्रामीण खेडयांचे स्थलांतर दिल्ली, मुंबई, बेंगलोर, हैद्राबाद, अहमदाबाद, चेन्नई, कोलकत्ता, सुरत आणि पुणे शहरात होत आहे. १९५० पासून २०१५ पर्यंतच्या शहरी लोकसंख्येचे प्रमाण १७.१% पासून २९.२% झाले तर दुसरीकडे ग्रामीण लोकसंख्या याच कालावधीत ८२.९% पासून ६७.२% इतकी कमी झाली.

२) उद्देश :-

१. महाराष्ट्रात होणाऱ्या लोकसंख्या स्थलांतराची समस्या जाणून घेणे.
२. महाराष्ट्रातील लोकसंख्या स्थलांतराचा अभ्यास करणे.
३. मुंबई या शहरातील स्थलांतर व शहरीकरण याचा अभ्यास करून उपाय योजना सुचविणे.

३) गृहीते :-

१. लोकसंख्या स्थलांतर ही मानवी जीवनाचा अविभाज्य घटक आहे. रोजगार, व्यापार, शिक्षण, लग्न यामुळे स्थलांतर होत असते.
२. शहरीकरण व स्थलांतर एकमेकास पूरक आहेत स्थलांतरामुळे शहरीकरण प्रक्रिया वेगाने व सतत घडून येते.
३. स्थलांतर मुख्यतः ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे होत असते.

४) संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधन पेपर हा दुय्यम साधनसामग्रीवर आधारित असून विविध वर्षाचे Census Report, UN World Urbanization Prospects 2018 Report, विविध लेख, मासिके, वर्तमानपत्रे व इंटरनेट इ. चा वापर करण्यात आला आहे. हा पेपर महाराष्ट्रातील लोकसंख्या स्थलांतर समस्या व उपाय यावरती आधारित आहे.

५) महाराष्टातील लोकसंख्या स्थलांतर :-

महाराष्ट्र या राज्यातील लोकसंख्या मुंबई व पुणे शहरात स्थलांतरीत होतात व यातून ठाणे, नालासोपरा, डोंबिवली, कल्याण, दादर, भायखळा उपनगरे निर्माण होऊ लागली.

Table No.1

वर्ष	एकूण लोकसंख्या (कोटी)	शहरी लोकसंख्या (कोटी)	शहरी लोकसंख्या प्रमाण (%)
1901	1.93	0.32	16.59%
1951	3.20	0.92	28.75%
1971	5.04	1.57	31.17%
1991	7.89	3.05	38.69%
2001	9.68	4.11	42.43%
2011	11.23	5.08	45.23%

Source : Census of India 1901 to 2011

तक्ता नं. १ नुसार महाराष्ट्रातील राज्यातील शहरी लोकसंख्या सातत्याने वाढत आहे. शहरी लोकसंख्येचे एकूण लोक्संख्येशी असणारे प्रमाण १९०१ मध्ये १६.५९% होते ते २०११ मध्ये ४५.२३% इतकी वाढ झाली आहे.

२०११ च्या Census नुसार १.८४ कोटी लोकसंख्या मुंबई शहराची होती. यामध्ये ०.९९ कोटी एकूण स्थलांतरीत होते. त्यापैकी ०.५२ कोटी लोकसंख्या राज्याअंतर्गत स्थलांतरीत होती तर राज्याबाहेरून स्थलांतरित मोठया प्रमाणात उत्तर प्रदेश व गुजराथ व बिहार या राज्यातून होती. एकटया उत्तर प्रदेशातून ०.१८ कोटी लोक मुंबईत स्थलांतरीत आहेत. पुणे व नागपूर शहराच्या स्थलांतरित लोकसंख्या अनुक्रमे ३२ लाख व १० लाख होती. २००१ च्या Census नुसार शहरांची संख्या ५१६१ होती, त्यामध्ये २०११ Census नुसार ७९३६ इतकी वाढ झाली आहे. वाढणारी लोकसंख्या आणि लोकसंख्या स्थलांतर यामुळे एकूण लोकसंख्या शहरातील वाढत आहे. यातूनच झोपडपट्टी समस्या वाढत आहे. मुंबईत आशिया खंडातील दुसरी सर्वात मोठी झोपडपट्टी शहरीकरण व स्थलांतर यामुळे बनली आहे. मुंबईतील एकूण लोकसंख्येच्या ४१% लोकसंख्या म्हणजेच ९० लाख लोक धारावी झोपडपट्टीत राहते. ५३५ एकर मध्ये ८,६९,६६५ प्रती चौ.कि.क्षे. मध्ये लोकसंख्या राहते.

स्थलांतरामुळेच हिंदी भाषिकांचा ४०% वाढले. २००१ मध्ये हिंदी भाषिकाची संख्या २५.८८ लाख होती ती २०११ मध्ये ३५.९८ लाख इतकी झाली. २.६४% मराठी भाषिकांची वाढ झाली २००१ मध्ये ४५.२३ लाख मराठी मातृभाषिक होते तर २०११ Census नुसार ४४.०४ लाख मराठी मातृभाषिक होते ठाणे व रायगड मध्ये अनुक्रमे ८०.४५% व ८७% मराठी भाषिक होते. जागेची अडचण व विभक्त कुटुंब पद्धती यामुळे मुंबई उपनगरात लोकांचे स्थलांतर मोठया प्रमाणात होत आहे.

कोकण विभागातून रत्नागिरी व सिंधुदुर्ग या जिल्ह्यातून मोठया प्रमाणात स्थलांतर कामाचा निमित्ताने होत आहे. पदवीधर झालेला युवक रोजगाराच्या संधी करिता मुंबईत स्थायिक होत आहे कोकणात रोजगार निर्मिती करणे शक्य असूनही ग्रामीण खेडयांचे स्थलांतर मोठया प्रमाणात होत असल्याचे दिसून येते. मुबलक जमीन, पाण्याचे नैसर्गिक स्त्रोत, नैसर्गिक विपुलता, पर्यटन स्थळे, सागरी किनारा, इ.बाबींचा योग्य वापर केला तर कोकणातील खेडी रोजगार निर्माण करणारी गावे बनतील यात शंका नाही.

५.१ महाराष्ट्रातील लोकसंख्या स्थलांतराची कारणे :-

महाराष्ट्रातील लोकसंख्या स्थलांतराची कारणे पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१) महानगर व शहरातील उपलब्ध रोजगार संधी :- महाराष्ट्रातील शहरात मुंबई, पुणे, नागपूर या शहरात मोठ्या प्रमाणात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध आहेत. रस्ते, दळणवळणाच्या सुविधा निर्मिती, उत्पादन निर्मिती, सेवा

क्षेत्रांची वाढ यामुळे मोठया प्रमाणात रोजगार उपलब्ध झाल्यामुळे ग्रामीण खेडयांचे मुंबई, पुणे ह्या महानगरात स्थलांतर होऊ लागले आहे.

२) महानगरांची खेडयांना भुरळ :- महानगरातील रेल्वे, रस्ते, प्राथमिक सुविधा, शाळा, वीज, रोजगाराच्या व उद्योगाच्या संधी, विपुल प्रमाणात रोजगार, सामाजिक व राजकीय सुविधा इ.मुळे लोक स्थलांतर शहरी भागात करतात. खेडयातील लोकांना नेहमीच महानगरातील मिळणाऱ्या सुविधांची भुरळ असते यातून खेडयांचे स्थलांतर महानगरात होत असते.

३) उत्तर प्रदेश व बिहार लोकसंख्येचे महाराष्ट्रात स्थलांतर :- राज्याअंतर्गत स्थलांतराबरोबरच राज्याबाहेरून मोठया प्रमाणात स्थलांतर होत आहे. रेल्वेच्या सुविधेमुळे तसेच मध्यवर्ती राज्यामुळे महाराष्टात उत्तर प्रदेश व बिहार राज्यांमधून मोठया प्रमाणात लोक स्थलांतर होतात. यामुळे महानगरे तयार होतात. व पर्यायी उपनगरे देखील तयार होत असतात व यातून मोठया प्रमाणात लोकसंख्येचे लोंढे शहरात येतात व त्यातून शहरीकरणाच्या समस्या निर्माण होतात.

४) आर्थिक राजधानी :- महाराष्ट्रामध्ये आर्थिक राजधानी म्हणून मुंबई हे शहर उदयास पावत आहे राज्य सरकार व केंद्र सरकार यांची मुख्य कार्यालय, कंपन्यांची मुख्य कार्यालये, तसेच अनेक सरकारी व निमसरकारी कार्यालये यामुळे येथे रोजगारासाठी मोठया प्रमाणात लोकांचे स्थलांतरण होत आहे.

५) रेल्वेचे जाळे :- महाराष्ट्रात सर्वत्र तसेच मोठया शहरात रेल्वेचे जाळे पसरले आहे यातून दळणवळणच्या सुविधा वाढल्या आहेत त्यामुळे लोकांना स्वस्त प्रवास उपलब्ध आहे यातून स्थलांतर मोठया प्रमाणात होत आहे. मेट्रो रेल्वे प्रकल्प, सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था यामुळे बाहेरील राज्यातील लोकसंख्या मोठया प्रमाणात महाराष्ट्रात येत आहे.

६) शिक्षण व आरोग्य सुविधा :- महाराष्ट्रात शिक्षण व आरोग्य सुविधा मोठया प्रमाणात उपलब्ध आहेत. उच्च शिक्षण देणारी विद्यापीठे, शिक्षणसंस्था मोठया आहेत यातून ही स्थलांतर होते तसेच दुर्मिळ आजारावर योग्य व स्वस्त दराने होणारे उपचार यामुळे राज्याबरोबरच बाहेरील देशातून मोठया प्रमाणात उपचार घेण्यासाठी लोक येतात. मुंबई, पुणे यासारख्या शहरात मोठी हॉस्पिटल योग्य दरात चांगला उपचार करून देतात यामुळे या शहरात स्थलांतर होण्याचे प्रमाण वाढले आहे.

७) नैसर्गिक शेती :- भारतात मुख्यतः निसर्गावर आधारित शेती केली जाते. महापूर, अतिवृष्टी, दुष्काळ, विविध रोग, हमीभाव नाही, उत्पादन खर्चात वाढ, कमी धारणक्षमता, शेती संशोधन कमी, पाणी पुरवठयाच्या सुविधा, आधुनिक बियाणांचा वापर नाही, परंपरागत शेती इ. मुळे शेतामधील उत्पादन कमी होते, यातून हा व्यवसाय परवडत नाही त्यामुळे लोक शहराकडे स्थलांतरित होतात.

५.२ लोकसंख्या स्थलांतरावरील उपाय :-

१) स्वयंपूर्ण खेडे/ ग्रामस्वराज्य :-

म.गांधीजीची स्वयंपूर्ण खेडे ही संकल्पना अमलात आणली पाहिजे, जेणेकरून सर्व गरजा ह्या ग्रामीण भागात भागविण्यासाठी बलुतेदारी पद्धती ग्रामीण भागात असली पाहिजे. आपल्याकडील असणारी विपुल नैसर्गिक साधन संपत्तीचा वापर करून कुटिरोद्योग निर्माण करून खेडी स्वयंपूर्ण केली पाहिजेत. यातूनच खेडयातील लोकांचे स्थलांतर थांबेल.

२) कुटिरोद्योगांची स्थापना :-

वेगवेगळ्या गरजा भागविणारे कुटिरोद्योगांची स्थापना ग्रामीण भागात केली पाहिजे यातून गरजांची पूर्तता करणे शक्य होईल. तसेच मानवी भौतिक गरजा ह्या मर्यादित ठेवल्या पाहिजेत. कुटिरोद्योगांची स्थापनेमुळे रोजगार निर्मिती देखील वाढ होईल. शेतीवर आधारित प्रक्रिया उद्योगाची स्थापना केली पाहिजे, जेणेकरून शेतमाल हा नाहीसा होण्यापासून वाचेल व प्रक्रिया केलेल्या मालांची किमतीही नेहमीच जास्त असतात, यातून शेतीतील उत्पन्न व उत्पादन वाढेल.

३) भौतिक व चैनीच्या गरजावर मर्यादा :-

मानवी जीवन जगण्यासाठी अन्न, वस्त्र, निवारा ह्या तीन मूलभूत गरजांची गरज असते. भौतिक गरजा (वस्तू) नसल्याने मानवी जीवनात अडथळे येत नाही याउलट मानवी जीवन सुखी होते. पण १९ व्या शतकात भौतिक गरजांमध्ये वाढ होत असल्याने जीवन जगण्यासाठी तसेच भौतिक गरजांच्या पूर्ततेसाठी उत्पन्नाची साधने कमी पडतात. त्यामुळे लोकसंख्येचे स्थलांतर होते म्हणून भौतिक व चैनीच्या गरजांवर मर्यादा घातल्या पाहिजेत.

४) राज्यांची भूमिका बदलणे गरजेचे :

बिहार, उत्तरप्रदेश या राज्यांनी आपल्याकडील लोकसंख्या स्थलांतराची कारणे शोधून उपाय योजने आवश्यक आहे. त्यामुळे येणारे लोंढे थोपवता येतील. तसेच विकासाचे नियोजन राबविताना योग्य आर्थिक नियोजन राबविले गेले पाहिजे, रोजगाराच्या संधी, उद्योगधंद्यांची स्थापना, पायाभूत सुविधा यामधील गुंतवणूक वाढवली तरच स्थलांतर थांबेल.

५) केंद्र सरकारची राज्यांना आर्थिक मदत :-

केंद्र सरकारने देखील बिहार, उत्तरप्रदेश, यासारख्या राज्यात उधोगधंदे, शिक्षण सुविधा, रोजगार संधी, रेल्वे व पायाभूत सुविधांची निर्मिती, नवीन तंत्रज्ञान स्वीकारण्यावर भर, वीज, पाणी, हॉस्पिटल, उच्च शिक्षण, स्वयंरोजगार इ.बाबत निधी दिला पाहिजे. यातून राज्याचा विकास होईल व लोकसंख्येचे स्थलांतर होणार नाही.

निष्कर्ष :-

१) खेडयातील छोटे-छोटे कुटिरोद्योग नाहीसे झाल्यामुळे खेड्यातील लोकांचे रोजगार कमी झाले, निघून गेले त्यामुळे खेडयातील लोकांचे स्थलांतर होऊ लागले आहे.

२) शहरातील लोकसंख्यावाढ हि फक्त जन्मानेच नव्हे तर स्थलांतरामुळे हळूहळू वेगाने व सतत वाढणारी प्रक्रिया झाली आहे.

३) शहरीकरण व स्थलांतर ह्या समस्या एकमेकावरती आधारीत आहेत. स्थलांतरामुळे मोठया प्रमाणात शहरीकरण होत आहे. व यातून मोठी महानगरे जन्मास येत आहेत. उदा. दिल्ली, मुंबई.

४) भारतातील मोठे उद्योगधंदे महानगरात वसल्याने ग्रामीण भागातील लोकांचे लोंढे रोजगाराकरीता शहराकडे आकर्षित होऊ लागले.

५) शहरी भागांचे आकर्षण ग्रामीण भागात असल्याने ग्रामीण असल्याने ग्रामीण जनता रोजगाराकरीता शहरावरती अवलंबून राहावयास लागली.

६) खेडयांचे परावलंबन मोठया प्रमाणात वाढले आहे. खेडयातील छोटे-छोटे उद्योग, कुटिरोद्योग नाहीसे झाले व त्यांचे परावलंबन वाढले व ग्रामीण लोकसंख्येच्या देखील भौतिक गरजा मोठया प्रमाणात वाढल्या यातूनच शहराचे आकर्षण वाढत गेले.

७) स्थलांतरामुळे शहरीकरण झाले व यातून अनेक सामाजिक व आर्थिक प्रश्न निर्माण होऊ लागले आहेत.

८) शहरीकरणामुळे पर्यावरणीय समस्यात वाढ झाली आहे. पाणी प्रदूषण, हवा प्रदूषण, आरोग्य समस्या, निर्वनीकरण इ. समस्यात दिवसेदिवस वाढ होत चालली आहे.

संदर्भ :-

1) Various Census Report 1901 to 201.1
2) World Bank Report on urbanization in south Asia.
3) National Sample Survey.
4) Times of India 22 July, 2019.
5) www.downtoearth.org.in.
6) www.in.one.un.org.
7) U.N. World Urbanization Prospects 2018 Report.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

कोकण विभागातील स्थलांतर

डॉ.संगीता भालचंद्र काटकर
डॉ.तात्यासाहेब नातू कला आणि वरिष्ठ वाणिज्य महाविदयालय,
मार्गताम्हाने, ता.चिपळूण, जि.रत्नागिरी.

प्रस्तावना :

स्थलांतर हा नुसता वेगवेगळया असंबंधीत गोष्टींचा देशा-देशात होणाऱ्या देवाण घेवाणीचा परिपाक नाही किंवा ही गोष्ट अकस्मित ही होत नसते. स्थलांतर ही क्रिया व्यवस्थीत विचार करुन घेतलेला निर्णय असतो. या निर्णयामागे मानवांची स्थिरतेची भावना लपलेली आहे.

भारतामध्ये नागरीकरण होण्याआधीच अगदी सुरुवातीच्या कालावधीपासून स्थलांतराची प्रक्रिया चालू झाली होती. याचाच परिणाम आपल्याला असा दिसू लागला आहे की, जगात असे ठिकाण मिळणे कठीण आहे की जिथे भारतीय भेटणार नाहीत. फार पूर्वी स्थलांतर हे फक्त व्यापारी व खलाशी लोकांपुरतेच मर्यादित होते. स्थलांतराचा ऐतिहासिक दाखला दयायचा झाला तर ब्रिटीश काळात कमी शिक्षित परंतू कामाचा व कौशल्याचा अनुभव असलेल्या भारतीयांना ब्रिटीश लोक जगभरात विविध देशात पाठवित असत. हे लोक एका विशिष्ट कालावधीनंतर ते त्यांच्या मायभूमीला परत येत. परंतू गेल्या दोन शतकात स्थलांतराची सर्वच संरचना मोडीत निघाल्या आहेत. आजच्या स्थलांतराचे मोठे कारण दोन शतकापूर्वीच सुरु झालेल्या चाकोरीबध्द जीवनशैलीमुळे झालेले दिसून येते. उदा.नोकरी व्यवसायातील संधी, उंची राहणीमानाची आवड, वेगवेगळया भौतिक गरजांची पुर्तता, आरोग्य व शिक्षण विषयक सोयी सुविधा या सर्वच घटकांचा समावेश होतो.

मानवी स्थलांतर ही एक चळवळ आहे ती माणसांमुळे सुरु झाली. ज्यामध्ये एका ठिकाणाहून दुसरीकडे स्थायिक व्हायचे ते एखादया नवीन ठिकाणी तात्पुरते किंवा कायमचेच. ही स्थलांतराची चळवळ खूप अंतर आणि एका देशातून दुसऱ्या देशांत अशी होत असते. परंतू अंतर्गत स्थलांतर ही शक्य असते. जे देशामध्येच होत असते. स्थलांतर हे वैयक्तीक, कुटूंबातील घटक किंवा मोठा गट असेही अंतर्गत स्थलांतर होते.

स्थलांतर हे दोन प्रकारात होत असते. एक म्हणजे स्वेच्छेने जे स्वतःच्या प्रदेशांत, देशात किंवा बाहेर होते. दुसरे लादलेले स्थलांतर ज्यात जबरदस्ती, मानवी गुलाम, व्यापार, सफाईसाठी गुलाम, यात पारंपारिक छळ हाच हेतू असतो एखादा मनुष्य एखादया प्रदेशात देशांतर करतो, तेव्हा त्याला स्थलांतरीत असे म्हणतात. तर जेथून तो गेलेला असतो तेथील लोक त्याला आपला देश सोडून परदेशात वस्ती करण्यासाठी गेलेला प्रवासी म्हणतात.

व्याख्या : ऑक्सफर्ड ॲडव्हान्सड लर्नर्स डिक्शनरी ऑफ करंट इंग्लिशच्या आधारे - ''स्थलांतर म्हणजे एका ठिकाणाहून दुसरीकडे जाणे.''

न्यू वेबस्टर्स डिक्शनरीच्या आधारे - ''स्थलांतर म्हणजे एका देशातून दुसरीकडे जाऊन रहिवासीसाठी स्थायिक होणे किंवा एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी हंगामी कामासाठी जाणे होय.''

स्थलांतरावर एक दृष्टीक्षेप :

स्थलांतरा ही भारतातील ग्रामीण भागातील अतिशय गुंतागुंतीची बाब आहे. बेरोजगारी, प्रतिष्ठा, भय ही काही कारणे आहेत. जी स्थलांतरासाठी जबाबदार ठरतात.

सर्वसाधारणपणे जे स्थलांतर करतात त्यांच्यात श्रमिकांची संख्या खूप आहे. खुप मोठया संख्येने भारतातील लोक ते आपल्याच देशात कामाच्या किंवा नोकरीच्या निमित्ताने स्थलांतरीत होत असतात. मात्र यामध्ये कुशल श्रमिक कमी व अकुशल श्रमिकांची संख्या सर्वाधिक असते.

भारतातील अंतर्गत स्थलांतर हे मुख्यत: हंगामी स्वरुपाचे असते. हंगामी श्रमिक हे जवळपास आठ महिने तरी मुख्य ठिकाणापासून लांब असतात. या विरुध्द जे कुशल श्रमिक स्थलांतरीत झाले आहेत. ते नियमित स्वरुपांचे काम करीत असतात. त्यामुळे शक्यतो ते परत येत नाहीत.

सामान्यपणे अविकसनशील राज्यामध्ये स्थलांतर जास्त प्रमाणात आढळून येते, कारण तेथे औदयोगिकरणाचा दर हा कमी असतो. भारतामध्ये साधारणपणे उत्तरप्रदेश, बिहार, राजस्थान, मध्यप्रदेश, आंध्रप्रदेश, छत्तीसगड, झारखंड, ओरिसा, उत्तराखंड ही

राज्ये मुख्यत: स्थलांतरासाठी स्त्रोत पुरवणारी राज्ये ठरतात. तर दिल्ली, महाराष्ट्र, गुजरात, हरियाणा, पंजाब, कर्नाटक ही स्थलांतराची मुख्य ठिकाणे आहेत.

स्थलांतराबाबत तज्ञांमध्ये एकमत नाही की, स्थलांतरीत याचा नक्की अर्थ काय परंतू साधारणत: एखादी व्यक्ती सहा महिन्यापासून स्थायिक असेल तर त्याला स्थलांतरीत म्हणता येईल. परंतू याला कोणताही ठोस पुरावा नाही.

स्थलांतराचे कायमचे, हंगामी आणि तात्पुरते अशा तीन प्रकारात वर्गीकरण करता येईल. एखादी व्यक्ती बिहारची आहे. परंतू आता मुंबई किंवा इतर ठिकाणी कायमचा स्थायिक झाला असेल अशा व्यक्तीला कायमचे स्थलांतरीत म्हणता येईल. हंगामी स्थलांतरीत व्यक्तीच्या त्याच्या मूळ ठिकाणी संपर्क असतो. तसेच ठरावीक कालावधीने तो ये - जा करीत असतो. तात्पुरत्या स्थलांतरीताने त्याचे रहाण्याचे ठिकाण हे त्याचे मुख्य गाव ठेवून काही महिन्यांसाठीच बाहेर राहण्याचा आसरा घेतलेला असतो.

एक प्रवाह मुख्यत: दिसून येतो तो म्हणजे पूर्वेकडील भारतातील लोक हे पश्चिम भारतात मुख्यत: स्थायिक झालेले दिसून येतात. देशातील वेगवेगळया भागातील राज्यांचे दरडोई उत्पन्नाचा ही स्थलांतराच्या संरचनेवर परिणाम होत असलेला दिसून येतो. साधारणपणे पूर्व व मध्ये भारतातील मागासलेला शेती प्रदेश, उत्पन्न व पाणी कमतरता हे या स्थलांतराचे मुख्य कारण आहे. मध्य भारतातील रुक्ष भागातील मोठया प्रमाणातील कामगार हे मुख्यत: साखर उदयोगांकडे स्थलांतरीत होतात. ऊसतोड मजूर म्हणून हे लोक राहतात. आर्थिक व राजकीय दृष्टया या सुपिक भागामध्ये साखर उदयोग सुरु असतात. म्हणजेच जेव्हा साखर कारखाने ऑक्टोबर ते नोव्हेंबर दरम्यान त्याचे उत्पादन सुरु करतात तेव्हा रुक्ष भागात वृध्द लोक आणि मुले यांचा अपवाद वगळता तेथील सर्वच तरुण वर्ग (स्त्री-पुरुष) साखर उदयोगोकडे स्थलांतरीत होतात.

स्थलांतराची सामन्य कारणे :

देशामध्ये स्थलांतर करण्यासाठी आर्थिक, सामाजिक, राजकीय अशी विविध कारणे आहेत.

१. **विवाह :** स्थलांतरातील विवाह हा फार महत्त्वाचा सामाजिक घटक आहे. प्रत्येक मुलीला विवाह झाल्यानंतर तिच्या सासरच्या घरी राहायला जावे लागते. अशा प्रकारे भारतातील स्त्री वर्ग कमी अंतरावरती किंवा जास्त अंतरावरती स्थलांतर होत असतात. आवश्यक स्थलांतरीत होणारा मोठा वर्ग म्हणून आपण समस्त स्त्री वर्गाकडे पाहू शकतो. ग्रामीण भागातील ९१ % मुली व शहरी भागातील ६१ % मुली विवाहामुळे स्थलांतरीत झाल्या आहेत (शिरगणती-२०११)

२. **रोजगार :** ग्रामीण भागाकडून खुप मोठया आकारमानात लोक स्थलांतरीत होतात. ग्रामीण अर्थव्यवस्था ही या सर्व लोकांना रोजगार पुरविण्यास असमर्थ आहे. ग्रामीण भागातील छोटेउद्योग व कुटिरोद्योग गावातील सर्व लोकांना रोजगार संधी निर्माण करुन देऊ शकत नाहीत. या विरुध्द शहरी भागामध्ये उदयोग, व्यापार, बांधकाम, व्यवसायात, वहातूक व्यवसायात आणि सेवा क्षेत्रात रोजगाराला खूप जास्त वाव आहे. काही भागामध्ये गावागावा अंतर्गत स्थलांतर आढळून येते. त्यामध्ये शेती, खाणकाम, विटभट्टी या कामांसाठी कामगाराची गरज असते. ग्रामीण भागातून २९% पुरुष आणि शहरी भागातून ५६% पुरुष इतर ठिकाणी रोजगारासाठी स्थलांतरीत होतात.

३. **शिक्षण :** ग्रामीण भागामध्ये शैक्षणिक सुविधा खुप कमी प्रमाणामध्ये आहेत. विशेषकरुन उच्च शिक्षणासाठी विदयार्थ्यांना शहराचा रस्ता धरावा लागतो. या कारणांमुळे ग्रामीण भागातील लोक शहरी भागात स्थलांतरीत होतात. अनेक लोक शिक्षण झाल्यानंतर उदरनिर्वाहासाठी शहरातच स्थायिक होण्याचे ठरवतात.

४. **सुरक्षितेचा अभाव :** राजकीय अस्थिरता व अंतर्गत संघर्ष यामुळे गावामधील लोक गावांपासून दुर स्थलांतर करतात. खुप मोठया प्रमाणात जम्मु-काश्मिर आणि आसाम मधील लोक मागील काही वर्षांपासून राज्यातील वादविवाद, अस्थिरता या कारणांमुळे बाहेरच्या राज्यामध्ये स्थलांतरीत झाले आहेत. गावातील शत्रुत्व या कारणाने देखील काही कुटूंबांनी व गटांनी स्थलांतर केले आहे.

५. **स्वाभीमानाचा अभाव :** अनेक पूर्वग्रह, सामाजिक रुढी, परंपरा, सामाजिक बांधणी यामुळे अनेक लोकांना स्वाभीमान जपता येत नाही. म्हणून ते शहरीभागाकडे प्रस्ताण करतात कारण अजुनही गावागावांमध्ये जातीय व्यवस्था मुळ धरुन आहे.

संशोधनातुन असे लक्षात येते की, चांगली संधी, मनोरंजन, आरोग्य सुविधा आणि कायदेशीर सल्ले, या सर्व सेवासुविधा मिळविण्यासाठी अल्प काळासाठी ही लोक शहरामध्ये स्थलांतर करतात.

कोकणातील स्थलांतरणाचे स्वरुप

कोकण विभागात शेतीचा पुरेसा विकास झाला नाही. त्यामुळे शेतीत पुरेसा रोजगार प्राप्त होत नाही. कोकणातील व्यक्ती थोडेफार शिक्षण घेऊन रोजगाराच्या शोधासाठी नागरी भागाकडे स्थलांतरीत झाले आहेत. मुंबई, ठाणे, पुणे या शहरात त्यांना रोजगार संधीही मिळत आहेत. त्यामुळे कोकणातील लोक शहरात वास्तव्य करण्यास जात आहेत. हळूहळू ही प्रक्रिया अधिक वेगवान होत गेल्यामुळे आज कोकणातील काही खेडी ओस पडत आहेत. स्थलांतर या विषयाला अनुसरुनच कोकणातील स्थलांतराचे उदाहरण देता येईल. स्थलांतर संबंधी केलेल्या सर्वेक्षणानुसार पुढील आकडेवारी उपलब्ध झालेली आहे. या ठिकाणी संशोधनासाठी प्रत्येक जिल्हयातील लोकांकडून प्रश्नावली भरुन घेऊन सर्वेक्षण केले आहे.

स्थलांतराचे स्वरुप

जिल्हे	ग्रामीण भागातून शहराकडे	शहराकडून ग्रामीण भागाकडे	ग्रामीण भागातून दुसऱ्या ठिकाणी	एका शहरातून दुसऱ्या शहरात	एकूण
ठाणे	६१ (७६.२)	०३ (३.८)	०९ (११.२)	०७ (८.८)	८० (१००)
रायगड	१२१ (७५.७)	०९ (५.७)	१५ (९.३)	१५ (९.३)	१६० (१००)
रत्नागिरी	८५ (७०.९)	०५ (४.१)	२५ (२०.९)	०५ (४.१)	१२० (१००)
सिंधुदूर्ग	६५ (८१.२)	०२ (२.६)	०६ (७.५)	०७ (८.७)	८० (१००)
एकूण	३३२ (७५.४)	१९ (४.३)	५५ (१२.६)	३४ (७.७)	४४० (१००)

स्त्रोत - संकलित प्राथमिक माहितीच्या आधारे

टीप - कंसातील अंक स्थलांतराच्या स्वरुपाची एकूणाशी टक्केवारी दर्शवितात.

वरील तक्त्यामध्ये कोकणातील नमुना कुटूंबप्रमुखांच्या स्थलांतराच्या स्वरुपाचे अध्ययन करण्यात आले आहे. ठाणे जिल्हयातील सर्व्हेक्षित ८० कुटूंबप्रमुखांपैकी ग्रामीण भागातून शहराकडे ७६.२% शहराकडून ग्रामीण भागाकडे ३.८%, ग्रामीण भागातून दसऱ्या ठिकाणी ११.२%, एका शहरातून दुसरऱ्या शहरात ८.८% कुटूंबप्रमुखांनी स्थलांतर होत असल्याचे मत व्यक्त केले आहे.

रायगड जिल्हयातील सर्व्हेक्षित १६० कुटूंब प्रमुखांपैकी ग्रामीण भागातून शहराकडे ७५.७%, शहराकडून ग्रामीण भागाकडे ५.७%, ग्रामीण भागातून दुसऱ्या ठिकाणी ९.३%, एका शहरातून दुसऱ्या शहरात ९.३%, कुटूंबप्रमुखांनी स्थलांतर होत असल्याचे मत मांडले आहे.

रत्नागिरी जिल्हयातील सर्व्हेक्षित १२० कुटूंबप्रमुखांपैकी ग्रामीण भागातून शहराकडे ७०.९%, शहराकडून ग्रामीण भागाकडे ४.१%, ग्रामीण भागातून दुसऱ्या ठिकाणी २०.९% आणि एका शहरातून दुसऱ्या शहरात ४.१% कुटूंबप्रमुखांनी स्थलांतर हात असल्याचे मत व्यक्त केले.

सिंधुदूर्ग जिल्हयातील सर्व्हेक्षित ८० कुटूंबप्रमुखांपैकी ग्रामीण भागातून शहराकडे ८१.२%, शहराकडून ग्रामीण भागाकडे २.६%, ग्रामीण भागातून दुसऱ्या ठिकाणी ७.५% आणि एका शहरातून दुसऱ्या शहरात ८.७५% कुटूंबप्रमुखांनी स्थलांतर झाल्याचे मत नोंदविले आहे.

कोकणातील सर्वेक्षित एकूण ४४० कुटूंबप्रमुखांपैकी ७५.४% कुटूंबप्रमुखांनी ग्रामीण भागातून शहराकडे ४.३% कुटूंबप्रमुखांनी शहराकडून ग्रामीण भागाकडे, १३.६% कुटूंबप्रमुखांनी ग्रामीण भागातून दुसऱ्या ठिकाणी आणि ७.७% कुटूंबप्रमुखांनी एका शहरातून दुसऱ्या शहरात स्थलांतर झाले आहे. असा प्रतिसाद नोंदविला असल्याचे संशोधनातून आढळून येते.

स्थलांतराची कारणे :

कोकणातील ग्रामीण भागातून मुंबई, ठाणे या शहरी भागात मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर झाले आहे. कोकणातील सर्व्हेक्षित ४४० कुटूंबप्रमुखांनी स्थलांतर घडून येत असल्याचे मत व्यक्त केले आहे. यापैकी ६५.४% कुटूंबप्रमुखांनी ग्रामीण भागात

रोजगाराचा अभाव, २०.०% कुटूंबप्रमुखांनी शहरात राहण्यासाठी आवडते आणि १४.६% कुटूंबप्रुखांनी शहरात आरोग्य व शैक्षणिक सोयी उपलब्ध असतात या कारणास्तव स्थलांतर होते असा प्रतिसाद नोंदविला असल्याचे संशोधनातून आढळून आले आहे. या वरुन स्पष्ट होते की, कोकणातून मुंबईकडे रोजगारासाठी खुप मोठया प्रमाणात स्थलांतर होत आहे. प्रत्येक कुटूंबातील एक व्यक्ती मुंबई मध्ये स्थायिक झाल्याचे आढळून आले.

निष्कर्ष :

स्थलांतरण हा आजच्या युगातील टाळता न येणारे वास्तव आहे. जागतिकरण आणि व्यापार उदारीकरणामुळे अनेक समुहांना व व्यक्तींना स्थलांतर करावे लागत आहे. काळाच्या ओघात स्थलांतरवासियांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. सरकारच्या योग्य अश्या निर्णयामुळे स्थलांतराची पध्दत अधिक सुलभ होऊ शकते. त्याचा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष फायदा संबंधीत व्यक्ती आणि समाजाला मिळू शकतो. स्थलांतर ही भारतीय अर्थव्यवस्थेची सर्वात मोठी अभ्यासपूर्ण स्थिती आहे. स्थलांतरणामागे कारणे वेगवेगळी असली तरीही संधीची संभाव्यता हे सर्वात मोठे कारण आहे. स्थलांतरामुळे अकूशल श्रमिक वर्गाला सर्वात जास्त मदत मिळते. एक प्रकारे स्थलांतर हे आपल्या देशातील अर्थव्यवस्थेला मिळालेले वरदानच आहे.

संदर्भ :

१. Overview of Internal Migration in India Published by Unicef
२. मेहता बी.सी.अँड कोहली अनुज - रुरल टू अर्बन मायग्रेशन मॉडेल (१९९१) पाने क्र.८०-९० वेबसाईड
३. प्रा.पी.के.कुलकर्णी - ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र परिचय पान क्र.४६० - ४६५, विदया प्रकाशन, नागपूर
४. डॉ.संगीता भा. काटकर - प्रबंध - ''कोकण विभागाच्या विकासातील प्रादेशिक असमतोल-एक अभ्यास २००४-२०१४'', पान २०५ ते २०७, टिळक महाराष्ट्र विदयापीठ, पुणे. (अप्रकाशित)

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

स्थलांतर आणि स्थलांतराची कारणे

प्रा. विनोद कृष्णा भुवड
अर्थशास्त्र विभाग,
डी.जे.सामंत महाविद्यालय,पाली.
ता.जि.रत्नागिरी.

प्रस्थावना

स्थलांतर या विषयाचा अभ्यास करताना मूलभूत प्रश्न असा पडतो की, स्थलांतर म्हणजे काय?भारताच्या संदर्भात विचार केल्यास असे दिसून येते की, शहरी भागापेक्षा ग्रामीण भागातील लोकांच्या मध्ये स्थलांतराचे प्रमाण जास्त आहे. स्थलांतर करताना लोक मुख्यत्वे आपल्या मूळ वास्तव्याच्या ठिकाणापासून अनेक कारणांसाठी दुसऱ्या ठिकाणी जात असतात. पूर्वी लोक मुख्यत्वे अन्नधान्याच्या शोधात स्थलांतर करत असत. आणि आज लोक शिक्षण नोकरी व व्यापारासाठी स्थलांतर करताना दिसून येतात. स्थलांतर करताना अनेक मुख्यत्वे ज्या ठिकाणी जायचं आहे त्या अगोदर फायदा-तोटा याचा विचार करतात आणि मगच स्थलांतर करत असतात.

मानवाचे पृथ्वीतलावर अस्तित्व असल्यापासून तो आपल्या गरजांचे नी वाटळव सुरक्षित निवारा शोधण्यासाठी एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी फिरत राहिला.मानवाच्या विकसित अवस्था म्हणजे भटके जीवन सोडून त्याने स्थिर जीवन जगण्याची प्रारंभ केला.परिणाम सुरक्षा व सत्ता आकर्षणामुळे सुरक्षित ठिकाणी स्थलांतर होत असे लहान गावातून मोठ्या गावाकडे लहान ठिकाणाहून मोठ्या ठिकाणाकडे अधिक सोयी आणि सुविधा रोजगार दळणवळणाच्या सोयी उपलब्ध आहे.अशा ठिकाणी स्थलांतर घडून आले.

प्रा. हॉले यांच्या मतानुसार -

सुसंस्कृत व प्रगत लोकच अधिक प्रमाणात स्थलांतर करू शकतात स्थलांतर हे अल्पकालीन दीर्घकालीन तात्पुरते आणि कायमस्वरूपी असते.

थोडक्यात स्थलांतर प्रक्रियांमध्ये मुख्यत्वे आपल्या मूळ वास्तव ठिकाणापासून अनेक करण्यासाठी दुसऱ्या ठिकाणी जाऊन वास्तव्य करतात पूर्वी लोक भूक भागवण्यासाठी भटकंती करण्यातून स्थलांतर होत असे.आज शिक्षण आरोग्याच्या सोयी रोजगार नोकरी व्यवसायाच्या ठिकाणी सुरक्षित स्थलांतरित होतात.

मानवी उत्पत्तीपासून स्थलांतराची प्रक्रिया अव्याहतपणे सुरू आहे.स्थलांतराची प्रक्रिया ही नेहमीच उद्योग-व्यापार प्रशिक्षण असलेल्या मोठ्या शहरांकडे होत असताना दिसते.स्थलांतर मध्ये मुख्यत्वे आर्थिक उद्देश हा महत्त्वाचा भाग असलेला दिसतो. वरील कारण प्रमाणित निसर्गातील विविध करणे हीदेखील स्थलांतराला कारणीभूत आहेत स्थलांतराची तीव्रता आणि तिची व्याप्ती ही त्याच्या परी वेषातील राजकीय सामाजिक भौगोलिक प्रक्रियेशी मोठ्याप्रमाणात निगडित असते.

उद्दिष्टे

1) स्तलांतर म्हणजे काय याचा अभ्यास करणे.

2) स्थलांतराचे प्रकार समजून घेणे.

2) स्थलांतराच्या विविध कारणांचा अभ्यास करणे.

गृहीतके

1) ग्रामीण भागात बेरोजगारीचे अधिक प्रमाण.
2) शहरीकरणाची ओढ अधिक.
3) ग्रामीण भागात पायाभूत सुखसोईंचा आभाव अधिक.
4) शिक्षणाच्या अधिक संधी शहरीभागात उपलब्धअसतात.
5) नोकरीच्या अधिक संधी शहरीभागात उपलब्ध असतात.

संकलन पद्धती

ही माहिती दुतियक माहितीवर आधारित आहे.हा अभ्यास करत असताना संशोधकाने विविध पुस्तके विविध ग्रंथ मासिके साप्ताहिके यांचा वापर केलेला आहे.

स्थलांतराची संकल्पना

स्थलांतराची प्रक्रिया ही प्राचीन काळापासून चालू आहे.ही प्रक्रिया निरंतर चालू राहणारे सामाजिक प्रक्रिया आहे.प्राचीन काळात निसर्गातील अन्ना तत्कालीन घटना आकस्मिक बदल भूकंप पाऊस वादळ महापुरे या पर्यावरणातील घटकाशी समायोजन साधून आपली उपजीविका भागवण्याच्या उद्देशाने आदिवासी आपल्या टोळी सह एका ठिकाणाहून जेथे पर्यावरण मानवी जीवनाचे अस्तित्व टिकवण्यासाठी आहे. अशा ठिकाणी ते नव्याने राहत असे याचे मुख्य कारण नैसर्गिक साधन संपत्ती असमानता असल्याने व दुसऱ्या प्रदेशात अधिक नैसर्गिक संपत्ती उपलब्ध असल्यास स्थलांतर घडून येते.

ज्या प्रदेशातून लोक दुसरीकडे जातात तेथील प्रदेशातील लोकसंख्या कमी होते.व लोकसंख्या ज्या प्रदेशात केंद्रित होते तेथे लोकसंख्या वाढते विकसनशील देशात स्थलांतर हे मुख्यतः पुरुषाचे जास्त प्रमाणात होते विकसनशील देशांमध्ये देशांतर्गत व ग्रामीण भागातून शहराकडे होणारे स्थलांतर आर्थिक विकासाला उपयुक्त ठरत असते.

स्थलांतर ही लोकसंख्येच्या रचनेत व आकार व सामाजिक परिवर्तनात गती प्राप्त करून देणारा महत्त्वाचा घटक आहे.ज्ञानाचा प्रसार वाढला लोकशाहीची तत्त्व रुजवली गेली मानवाची कार्यक्षमता विचार क्षमता बुद्धिमत्ता उद्योगधंदे व व्यापार रोजगाराच्या संधी उपलब्ध तसेच वाहतुकीच्या साधनांमुळे इच्छित ठिकाणी लोक जाऊ शकतात येऊ शकतात. त्यामुळे स्थलांतर वेगाने घडून येत आहे.

स्थलांतर या संकल्पनेच्या व्याख्या-

स्थलांतराच्या अनेक व्याख्या आहेत या पुढील प्रमाणे आपणास अधिक स्पष्ट करता येतील.

1) " स्थलांतर म्हणजे वास्तव्याच्या ठिकाणात काही काळासाठी केलेला बदल होय."
2) " एका विशिष्ट समाजाने आपल्या आर्थिक किंवा सामाजिक परिस्थितीला बदलामुळे कायमस्वरूपी किंवा काही कालावधीसाठी आपल्या अधिवासात केलेला बदल म्हणजे स्थलांतर होय."
3) शब्दकोशाचा आधार घेता - " स्थलांतर म्हणजे साधारणपणे एखाद्याच्या रहिवासात झालेला बदल होय.
4) ऑक्सफर्ड ऍडव्हान्स लर्न डिक्शनरी ऑफ करंट इंग्लिश आधारे -
   " स्थलांतर म्हणजे एका ठिकाणाहून दुसरीकडे जाणे होय."

5) कॅपलो यांच्यामध्ये - " स्थलांतर म्हणजे रहिवास झालेला बदल होय या ठिकाणी स्थलांतराच्या व्यवसाय झालेला बदल मान्य नाही."

स्थलांतराची प्रक्रिया ही वय लिंग शिक्षण या प्रमुख गोष्टींवर अवलंबून असते. शक्यतो ग्रामीण भागातील युवक शहरांकडे नोकरी-धंद्याच्या शोधात स्थलांतर करत असतात काही तरुण मात्र शहराकडे चंगळवादी दृष्टीने आकर्षित होऊन स्थलांतर करत असतात. स्थलांतराच्या प्रक्रियेमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण पुरुषांच्या तुलनेत कमी असलेले दिसून येते.

शैक्षणिक दृष्ट्या प्रगतीपथावर असणार या शहरांमध्ये युवकांची शिक्षण घेण्यासाठी स्थलांतर होताना दिसते. तर दुसऱ्या बाजूला खेळ मैदानी स्पर्धा व सांस्कृतिक दृष्ट्या विकसित झालेल्या शहरांमध्ये त्या दृष्टीची आवड असणारे लोक स्थलांतरित होताना दिसतात. व्यापार व उद्योगाच्या दृष्टीने विकसित झालेल्या शहरांमध्येही नोकरी-धंद्याच्या शोधात असणारा युवक वर्ग मोठ्या प्रमाणात स्थलांतरित होत असतो.

वरील गोष्टींचा विचार करता प्रामुख्याने स्थलांतराचे दोन प्रकारात विभाजन करता येते.

स्थलांतराचे विभाजन

अंतर्गत स्थलांतर

ज्यावेळी एखादी व्यक्ती किंवा संभोग देशांतर्गत स्थलांतर करतो त्या प्रक्रियेला अंतर्गत स्थलांतर म्हटले जाते. उदाहरणार्थ - ऊस तोडणीच्या कालखंडामध्ये स्थलांतरित होणारे मजूर हे एका जिल्ह्यातून दुसऱ्या जिल्ह्यात किंवा एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात स्थलांतरित होताना दिसतात.

अंतर्गत स्थलांतर मध्ये ग्रामीण भागातून ग्रामीण भागात ग्रामीण भागातून शहरी भागात शहरी भागातून शहरी भागात व एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात स्थलांतरित होताना दिसतात. भारतासारख्या कृषिप्रधान व विकसनशील देशांमध्ये अलीकडच्या काळात अंतर्गत स्थलांतराची प्रक्रिया गतिमान झाल्याचे दिसून येत आहे.

अंतर्गत स्थलांतराच्या प्रक्रियेमध्ये भारताची 35% लोकसंख्याही शहरांमध्ये स्थलांतरित झालेली दिसून येते.

बहिर्गत स्थलांतर

ज्यावेळी एखादी व्यक्ती किंवा समुह देशाबाहेर स्थलांतर करतो.त्या प्रक्रियेला बहिर्गत स्थलांतर म्हटले जाते.अशा स्वरूपाचे स्थलांतर हे तात्पुरते किंवा कायम अशा दोन्ही प्रकारचे असू शकते. या बदलीच्या स्थलांतर मध्ये मोठ्या प्रमाणात विकसनशील देशातील लोक विकसित किंवा प्रगत देशांमध्ये शैक्षणिक किंवा नोकरीधंद्याच्या निमित्ताने स्थलांतरित होत असतात. अशाच पद्धतीने या स्थलांतराच्या प्रक्रियेमध्ये प्रगत किंवा विकसित राष्ट्रांकडून प्रगत किंवा अविकसित राष्ट्रांच्या सामाजिक समस्यांच्या सोडवणुकीसाठी अनेक उच्च विद्याविभूषित लोक तसेच स्वयंसेवी संस्थांचे प्रतिनिधी स्थलांतरित होत असतात.

आजच्या आधुनिक युगामध्ये माहिती व तंत्रज्ञानाच्या युगात मोठ्या प्रमाणात द्यावा ज्ञानाचे सातत्याने भर पडत आहे. या अनुषंगाने या माहितीच्या प्रसार व प्रसार करण्यासाठी तसेच लोककल्याणासाठी त्याचा वापर व्हावा म्हणून मानवी समूह एका जागेतून दुसऱ्या जागी सातत्याने स्थलांतरित करताना दिसून येतो.

स्थलांतराची कारणे किंवा प्रवाह : स्थलांतर प्रकार समजून घेतल्यानंतर या स्थलांतराला कारणीभूत असणारे विविध प्रवाह किंवा कारणे समजून घेणे गरजेचे आहे प्रामुख्याने स्थलांतराच्या प्रक्रियेला चालना देणारे दोन प्रमुख प्रवाह किंवा कारणे अधोरेखित करावे लागतील.

1) आकर्षित करणारे घटक ;

2) अनिच्छेने होणारे स्थलांतर ;

आकर्षित करणारे घटक

स्थलांतरासाठी आकर्षित करणाऱ्या घटकांमध्ये प्रामुख्याने खालील कारणांचा किंवा प्रवाह यांचा समावेश करता येईल.

भौगोलिक कारण

नैसर्गिक दृष्ट्या साधन संपत्तीचे परीपूर्णा असणारे ठिकाण उद्योगधंद्यांच्या वाढीला चालना देते अशा प्रकारच्या शहरांमध्ये नोकरी व व्यवसायाच्या निमित्ताने लोक स्थलांतरित करतात.

उदाहरणार्थ वेगवेगळ्या प्रकारच्या खनिजांच्या खाणी जिथे मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध आहेत अशा ठिकाणी व्यवसाय व नोकरीच्या अनेक संधी उपलब्ध असतात या संधीला आकर्षित होऊन मोठ्या प्रमाणात विविध प्रांतातील लोक स्थलांतरित करत असतात.

आर्थिक कारण

एकविसाव्या शतकामध्ये माहिती व तंत्रज्ञानाच्या मदतीने उद्योगधंद्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे.पर्यायाने रोजगार निर्मिती मध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे.त्यामुळे लोक मोठ्या प्रमाणात स्थलांतरित करू लागले आहेत.

शिक्षण

आपल्या पाल्याच्या भवितव्याचा विचार करून मोठ्या प्रमाणात पालवीच्या शहरांमध्ये चांगल्या शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध आहेत. अशा ठिकाणी आकर्षित होऊन लोक स्थलांतर करताना दिसून येतात.

चांगले राहणीमान

ज्या ठिकाणी मूलभूत सोयी सुविधा चांगल्या प्रकारे उपलब्ध आहेत. तसेच विविध प्रकारच्या सेवा उदाहरणार्थ आरोग्य शिक्षण क्रीडा सांस्कृतिक गरजा भागवणारी केंद्र उपलब्ध असणाऱ्या ठिकाणी लोक आकर्षित होऊन स्वइच्छेने स्थलांतरित करत असतात.

सुरक्षितता

राजकीय व धार्मिक कारणांसाठी लोक सुरक्षितेच्या दृष्टीने आपल्या सोयीस्कर असणाऱ्या प्रदेशांमध्ये स्वच्छेने स्थलांतरित करत असतात.

अनिच्छेने होणारे स्थलांतर

परीचे होणाऱ्या स्थलांतर मध्ये खालील प्रमुख कारणांचा समावेश होतो.

रोजगाराच्या पुरेशा संधी उपलब्ध न होणे

अनेक वेळा विविध कारणांच्या मुळे एखाद्या प्रदेशांमध्ये पुरेशा रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होत नसतात अशा वेळेस बहुसंख्य लोकं इच्छेने मोठ्या प्रमाणात स्थलांतरित होताना दिसून येतात.

दुष्काळ आणि अवर्षण

निसर्गाच्या अवकृपेमुळे व मानवाच्या हस्तक्षेपामुळे निसर्गाचा समतोल बिघडू लागल्याने दुष्काळ अवर्षण सारखी परिस्थिती मोठ्या प्रमाणात निर्माण होऊन मानवाला आपल्या मूळ वस्ती स्थानापासून अनिच्छेने करावे लागते.

नैसर्गिक आपत्ती

भूसखलन भूकंप महापूर सुनामी यासारख्या नैसर्गिक आपत्तीमुळे मानवाला नाईलाजाने अनेक ठिकाणाहू न स्थलांतरीत करणे भाग पडते.

युद्ध

प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंतच्या युद्धांचा इतिहासाचा विचार केल्यास मानवाला मोठ्या प्रमाणात आपल्या मूळ वस्तीस्थान अनिच्छेने स्थलांतरित करावे लागत आहे.

विकास प्रक्रियेतील स्थलांतर

माहिती व तंत्रज्ञानाच्या या युगामध्ये विकासाच्या नावाखाली मोठमोठे प्रकल्प राबवले जातात उदाहरणात धरणे कालवे रस्ते औद्योगिक वसाहती इत्यादी कारणांमुळे व्यक्तिला नाईलाजाने आपले वस्तीस्थान सोडून दुसऱ्या ठिकाणी स्थलांतर करावे लागते.

निष्कर्ष

1) स्तलांतराचा अभ्यास केला.
2) स्तलांतरचे प्रकार समजून घेतले.
3) स्थलांतराच्या विविध कारणांचा अभ्यास केला.

संदर्भग्रंथ

१) आर्थिक वृद्धी आणि आर्थिक (T.Y.B.A.) विकास विठ्ठल सोनटक्के,देवधर मनवर.(सेट प्रकाशन)
२) प्रगतआर्थिकसिद्धांत (T.Y.B.A.) महादेवदेशमुख,सोमनाथविभुते.(सेटप्रकाशन)
३) WWW.unishivaji.ac.in

भारतातील ग्रामीण- नागरी स्थलांतर

डॉ.दिनेश सखाराम माश्रणकर
सहाय्यक प्राध्यापक,
गोगटे जोगळेकर महाविद्यालय, रत्नागिरी (महाराष्ट्र).

संशोधन गोषवारा:

स्थलांतर हा विकास प्रकियाचा एकभाग आहे. विकसनशील देशामध्ये ग्रामीण भागाकडून नागरी भागाकडे होणारे स्थलांतर हा आर्थिक विकास प्रक्रियेचा एक महत्वाचा भाग आहे.बेकारी आणि दारिद्र्यामुळे आपल्या उदरनिर्वाहासाठी शहरी भागाकडे अथवा काम उपलब्ध असणाऱ्या ठिकाणी व्यक्तींनास्थलांतर करावे लागते. रोजगार संधीच्या शोधामुळे भारतातील पुरुषांचे ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे होणाऱ्या स्थलांतराचे प्रमाण वाढलेले दिसून येते. कुटुंबांच्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासात स्थलांतर हा घटक महत्वपूर्ण भूमिका बजावतो.

keyword: ग्रामीण - नागरी- स्थलांतर- भारत

- **प्रास्ताविक :**

स्थलांतर म्हणजे रहिवासात तात्पुरता अथवा कायमस्वरूपी झालेला बदल होय.न्यू वेबस्टर डिक्शनरीनुसार 'स्थलांतर म्हणजे एका देशातून दुसरीकडे जाऊन रहिवासासाठी स्थायिक होणे अथवा एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी हंगामी पिके घेण्यासाठी किंवा हंगामी कामासाठी जाणे होय'

अर्थशास्त्राचे जनक ॲडम स्मिथ यांच्या मतेउत्पादनाच्या चार घटकांपैकी श्रमशक्ति हा घटक अधिक गतिशील असतो. स्थलांतर करण्याची प्रवृती ही सामाजिक,आर्थिक, सांकृतिक, राजकीय व धार्मिक घटकांनी प्रभावित होते.आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात वाहतूक व दळणवळणाच्या क्षेत्रातील क्रांतीमुळे जग खूप जवळ झाले आहे. त्यामुळे स्थलांतर करणाऱ्या व्यक्तींची संख्यादेश वआंतरराष्ट्रीय पातळीवर वाढत आहे. स्थलांतरामुळे आर्थिक विकासाला चालना मिळते. विकसनशील देशामध्ये ग्रामीण भागाकडून नागरी भागाकडे होणारे स्थलांतर हा आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेचा एक महत्वाचा भाग आहे. भारतासारख्या लोकशाही प्रधान शासन प्रणाली असणाऱ्या देशात लोकांना हवे तेथे राहण्याची आणि हव्या त्या प्रांतात काम करण्याचे स्वातंत्र्य आहे.भारतामध्ये आर्थिक नियोजनाला सुरुवात झाल्यापासून ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे होणारे स्थलांतर वाढत आहे.

आर्थर लेविस यांच्या विकास प्रतिमानुसार 'अविकसित देशात वाढत्या लोकसंख्येमुळे ग्रामिण भागात श्रमिक हे अमर्यादित संख्येने उपलब्ध असतात. निर्वाह पातळीपेक्षा औद्योगिक क्षेत्रात अधिक वेतन देऊन श्रमिकांचे स्थलांतर नागरी भागात करता येते. औद्योगिक विकासामुळे ग्रामीण ते नागरी असे श्रमिकांचे स्थलांतर होते.'

रायव्हेनस्टेन यांच्या स्थलांतर प्रतिमानानुसार, 'स्थलांतर हे कमी उत्पादकतेच्या प्रदेशातून अधिक उत्पादकतेच्या प्रदेशाकडे होत असते. ग्रामिण भागातील लोक नागरी भागातील लोकांपेक्षा अधिक स्थलांतर नागरी भागात करतात'.

- **ग्रामिण भागातून लोक नागरी भागाकडे स्थलांतर का करतात?**

बेकारी आणि दारिद्र्य यामुळे आपल्या उदरनिर्वाहासाठी शहरी भागाकडे अथवा काम उपलब्ध असणाऱ्या ठिकाणी स्थलांतर करावे लागते.अपसरण आणि प्रेरित घटक हे स्थलांतर निर्णय घेण्यास महत्वाची भूमिका निभावतात.भारतातील ग्रामीण - नागरीस्थलांतराबाबत आपसरणघटक (push factor)आणि आकर्षक / प्रेरित घटक (pull factor) सिद्धांत कार्य करतो.

१) **आपसरण घटक (Push Factor)** :ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधीची कमी उपलब्धता, जमीनीची अल्प उत्पादकता, उत्पन्नाची अनिश्चितता,दारिद्र्य,कर्जबाजारीपणा इ. आपसरण कारणांमुळे लोक ग्रामीण ते नागरी असे स्थलांतर करतात.१९७६ च्या ILO च्या अभ्यासानुसार, कमी उत्पन्न हेच ग्रामिण भागातील स्थलांतराचे प्रमुख कारण आहे.वाढती लोकसंख्या , जमिनीचे विषम वाटप, तंत्रज्ञानातील बदल व शेतीचे यांत्रिकीकरण इ. करणांमुळे रोजगारावर झालेल्या अनिष्ट परिणामामुळे स्थलांतर घडून येते

२) **आकर्षक / प्रेरित घटक (Pull Factor)**:ग्रामिण ते शहरी स्थलांतर हे आकर्षक / प्रेरित घटकांमुळे ही घडून येते. शहरी जीवनाचे आकर्षण, रोजगाराच्या व आर्थिक उत्पन्न मिळवून देण्याच्या अधिक संधींची उपलब्धता, उच्च रहाणीमान इ. आकर्षनामुळे लोकं ग्रामिण ते नागरी भाग असे स्थलांतर करतात.

- **स्थलांतर आणिग्रामीण अर्थव्यवस्था**

ग्रामीण भागात रोजगाराच्या आपुऱ्या संधीची उपलब्धता तसेच नागरी भागात घडून येणाऱ्या औद्योगिकीकरण आणि शहरीकणामुळे बेरोजगारांना नोकरी व व्यवसायाच्या संधीची अधिक उपलब्धता होत असल्यामुळे ग्रामीण ते नागरी असे स्थलांतरघडून येण्यास मदत होते.कुशल श्रमिक हे मोठ्या प्रमाणात नागरी भागाकडे आकर्षित होतात. स्थलांतरीत झालेला श्रमिक त्यांना मिळालेल्या उत्पन्नातील काही भाग आपल्या ग्रामीण भागात असणाऱ्या कुंटुंबास पाठवितातयाचा परिणाम ग्रामीण पारंपरिक ते आधुनिक अर्थव्यवस्था अशी सुधारणा प्रक्रिया सुरू होण्यास मदत होते.

कुटुंबांच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासातस्थलांतर हा घटक महत्वपूर्ण भूमिका निभावतो ग्रामीण भागातून नागरी भागाकडे स्थलांतरीत झालेल्या व्यक्तीकडून येणाऱ्या उत्पन्नाच्या ओघामुळे त्याच्या कुटुंबाचा आर्थिक व सामाजिक दर्जा सुधारण्यास मदत होते. प्रतिष्ठेच्या असणाऱ्या विविध वस्तु त्याच्या कुंटुंबाला विकत घेता येतात.त्यामुळे स्थलांतरीत झालेल्या व्यक्तीच्या कुटुंबांचा राहणीमानाचा दर्जा पूर्वीपेक्षा सुधारण्यास मदत होते.

स्थलांतरामुळे शेतीमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर केला जातो. शेतीच्या उत्पादकतेत सुधारणा होऊन मजुरांच्या उत्पादकतेतही वाढ होऊन मजुरीचे दर वाढतात. स्थलांतरामुळे नागरी व ग्रामीण भागातील चित्र बदलत आहे . स्थलांतराचा परिणाम ग्रामीण आणि नागरी या दोन्ही भागातील जीवनावर होतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१) भारतातील अंतर्गतग्रामीण- नागरी स्थलांतराचा कल पाहणे .
२) भारतातील अंतर्गतग्रामीण- नागरी स्थलांतराच्या कारणांचा शोध घेणे.
३) स्थलांतर घडवून आणणारे अपसरण आणि प्रेरित घटक जाणून घेणे.

संशोधनाचे गुहीतक :

१) पुरुषरोजगार या प्रमुख कारणामुळे ग्रामीण भागातून नागरी भागातस्थलांतर करतात

संशोधन पद्धती :

माहिती संकलन:प्रस्तुत शोधनिबंधासाठीदुय्यम आधारसामग्रीच्या आधारे माहिती संकलित केलीआहे.दुय्यम सामग्री मध्ये अध्ययन विषयाशी निगडित NSSO च्या विविध फेरीचे अहवाल, संदर्भ ग्रंथ,संशोधन पत्रिकेतील लेख,विविध शासकीयअहवाल व जनगणना अहवाल इत्यादींचा आधार घेतला आहे.

संशोधनाचा मर्यादा : सदर संशोधन हे भारतातील अंतर्गत ग्रामीण- शहरी स्थलांतरापुरते मर्यादित आहे.

- **माहिती विश्लेषण :**

तक्ता क्र.१

भारतातील अंतर्गत स्थलांतर दर २००० ते २००७-०८ (%)

NSSO फेरी	ग्रामीण			नागरी		
	पुरुष	स्त्रिया	एकूण	पुरुष	स्त्रिया	एकूण
४९ वी फेरी NSSO (जाने. -डिसेंबर २०००)	६.५	४०.१	२२.८	२३.९	३८.२	३०.७
५५ वी फेरी NSSO (जुलै १९९९ - जून २०००)	६.९	४२.६	२४.४	२५.७	४१.८	३३.४
६४ वी फेरी NSSO (जुलै २००७ - जून २००८)	५.४	४७.७	२६.१	२५.९	४५.६	३५.४

स्त्रोत : ६४ वी फेरी NSSO (जुलै २००७ - जून २००८अहवाल)

नवीन आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमा अंतर्गत भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या उदारीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या प्रोत्साहनामुळे नागरी भागातील स्थलांतर वाढलेले तक्ता क्र. १ मध्ये दिसून येते. आर्थिक सुधारणामुळे उद्योगावरील नियंत्रण धोरण शिथिल केल्यामुळे उद्योगांच्या वाढीला व विकासाला प्रोत्साहन मिळाले. तसेच भारताच्या जीडीपी (GDP) मध्ये सन २००० पासून प्रति वार्षिक वाढ ८ % इतकी झाली. २००० ते २००७-०८ या काळातील NSSO फेरी अहवाल आकडेवारी वरुन असे दिसून येते की,२००० सालापासून भारतातील ग्रामीण - नागरी भागातील स्थलांतर दरात वृद्धी झालेली दिसून येते ग्रामीण व नागरी भागातील पुरुष आणि स्त्रियांच्या स्थलांतर दर वाढलेला आहे परंतु पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांच्या स्थलांतर वाढीचा दर हा अधिक आहे.

तक्ता क्र.२

भारतातील अंतर्गत स्थलांतराच्या प्रवाहानुसार स्थलांतर वितरण (%)

स्थलांतरचा प्रवाह / ओघ	पुरुष	स्त्रिया	एकूण व्यक्ती
ग्रामीण ते ग्रामीण	२७.२	७०.०	६१.७
ग्रामीण ते नागरी	३९.०	१४.८	१९.५
नागरी ते नागरी	२४.८	१०.३	१३.१
नागरी ते ग्रामीण	८.९	४.९	५.७

स्त्रोत: NSSO ६४ वी फेरी , अहवाल नं. ५३३, जुलै २००७ ते जुन२००८

तक्ता क्र. २ मध्ये भारतातील अंतर्गत स्थलांतराच्या प्रवाहानुसार स्थलांतर वितरण (शेवटचे रहीवासाचे ठिकाण) दर्शविले आहे. NSSO ६४ वी फेरीच्या अहवालानुसार सन २००७ ते २००८ ग्रामीण ते ग्रामीण स्थलांतराचे प्रमाण सर्वाधिक दिसून येते (६१.१%).पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांचे ग्रामीण ते ग्रामीण स्थलांतराचे प्रमाण (७०.० % अधिक आहे.विवाहामुळे स्त्रियांचे ग्रामीण ते ग्रामीण असे स्थलांतराचे प्रमाण जास्त दिसून येते. ग्रामीण ते नागरी स्थलांतराचे प्रमाण हे १९.५ % इतके आहे. यामध्ये पुरुषांच्या स्थलांतराचे प्रमाण (३९.० %) हे स्त्रियांच्या पेक्षा अधिक आहे. रोजगार संधीच्या शोधामुळे पुरुषांचे ग्रामीण भागातून शहरीभागात स्थलांतराचे प्रमाण वाढलेले दिसून येते.

तक्ता क्र. ४

प्रदेश वस्थलांतर ओघानुसारग्रामीण - नागरी अंतर्गत स्थलांतर (%)

(कायम रहिवासाचे ठिकाणानुसार)

स्थलांतर ओघ/ प्रवाह	राज्य अंतर्गत			राज्यांमधील
	जिल्हा अंतर्गत	भिन्न जिल्ह्यांत	अंतर राज्य	
ग्रामीण ते ग्रामीण	७२.४	२३.२	९५.६	४.४
ग्रामीण ते नागरी	४१.२	३३.६	७४.८	२५.२
नागरी ते ग्रामीण	४८.८	३३.८	८२.६	१७.५
नागरी ते नागरी	२७.९	४९.२	७७.१	२२.९

स्त्रोत: (NSSO ६४ वी फेरी , जुलै २००७ ते जुन २००८)

तक्ता क्र. ४ मध्ये कायम रहिवासाच्या ठिकाणानुसार प्रदेश वस्थलांतर ओघानुसार ग्रामीण - नागरी अंतर्गत स्थलांतरप्रमाण दर्शविले आहे.राज्य अंतर्गत स्थलांतर चे प्रमाण हे राज्यांमधील प्रमाणापेक्षा अधिक दिसून येते. राज्य अंतर्गत स्थलांतरामध्ये ग्रामीण ते ग्रामीण या स्थलांतर ओघाचे प्रमाण अंतर राज्य (९५.६ %) व जिल्हा अंतर्गत (७२.२ %) सर्वाधिक दिसून येते. भिन्न जिल्ह्यांत नागरी ते नागरी स्थलांतर ओघ जवळ जवळ ५० % आहे. राज्यांमधील ग्रामीण ते ग्रामीण या स्थलांतराच्या ओघाचेप्रमाण इतर स्थलांतराच्याओघापेक्षा कमी आहे (४.४%).

तक्ता क्र. ५

ग्रामीण -नागरी भागातील अंतर्गत स्थलांतराची कारणे (%)

स्थलांतराची कारणे	ग्रामीण भाग		नागरी भाग	
	पुरुष	स्त्रिया	पुरुष	स्त्रिया
रोजगार संबधी कारणे	२८.६	०.७	५५.५	२.७
शिक्षण	१०.७	०.५	६.८	२.२
विवाह	९.४	९१.२	१.४	६०.८
पालक / कमवत्या व्यक्तीचे स्थलांतर	२२.१	४.४	२५.२	२९.४
इतर कारणे	२९.२	३.२	१०.९	४.९
एकूण	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०

स्त्रोत: (NSSO ६४ वी फेरी , जुलै २००७ ते जुन २००८)

तक्ता क्र.६ मध्ये ग्रामीण व नागरी भागातील अंतर्गत स्थलांतराची कारणे दर्शविली आहेत. ग्रामीण भागातीलपुरुषांचे स्थलांतरा हे प्रामुख्यानेरोजगार संबधी कारणे अधिक प्रमाणात झालेले आहे (२८.८. %) . विवाह या एकमेव कारणांमुळे ग्रामीण भागातील ९१.२ % स्त्रिया स्थलांतरीत होतात.नागरी भागातील ५५.५ % पुरुषांचेस्थलांतर हे प्रामुख्याने रोजगार या कारणामुळे झाले आहे. जवळ जवळ ६१ % महिला या विवाहाच्या कारणामुळे स्थलांतरीत होतात. या वरून असा निष्कर्ष काढता येतो कि, ग्रामीण व नागरी भागातील पुरुषांचे स्थलांतर हे प्रामुख्यानेरोजगार या कारणांमुळे झाले असून विवाह या कारणांमुळे महिला स्थलांतरीत झाल्या आहेत.

तक्ता क्र. ६

स्थलांतर ओघानुसार अंतर्गत स्थलांतराची कारणे (%)

स्थलांतराची कारणे	पुरुष		स्त्रिया	
	ग्रामीण ते ग्रामीण	ग्रामीण ते नागरी	ग्रामीण ते ग्रामीण	ग्रामीण ते नागरी
रोजगार संबधी कारणे	२९.१	६०.९	०.५	२.६
शिक्षण	१०.५	७.८	०.५	२.५

विवाह	१२.२	१.६	९२.६	६२.८
पालक / कमवत्या व्यक्तीचे स्थलांतर	२३.७	२२.८	३.६	२८.२
इतर कारणे	२४.४	६.९	२.९	४.०
एकूण	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०

स्त्रोत: NSSO ६४ वी फेरी , अहवाल नं. ५३३ जुलै २००७ ते जुन २००८

तक्ता क्र.६ मध्ये स्थलांतर ओघानुसार अंतर्गतस्थलांतराची कारणे दर्शविली आहेत ६१ % पुरुषांनी ग्रामीण ते नागरी आणि २९% पुरुषांनी ग्रामीण ते ग्रामीण असे स्थलांतर प्रामुख्याने रोजगार संबधी कारणामुळे केले आहे. विवाह या कारणामुळे ९२.६ % महिला ग्रामीण ते ग्रामीण व ६३ % महिला ग्रामीण ते नागरी असे स्थलांतर करतात.

निष्कर्ष:

१) सन २००० ते २००७-०८ या काळात भारतातील अंतर्गत ग्रामीण - नागरी भागातील स्थलांतर दरात वाढ झाली आहे. ग्रामीण व नागरी भागातील पुरुष आणि स्त्रियांच्या स्थलांतर दरातवृद्धी झाली आहे परंतु पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांच्या स्थलांतर वाढीचा दर अधिक आहे.

२) भारतातील ग्रामीण - नागरी राज्य अंतर्गत स्थलांतराचे प्रमाण हे राज्यांमधील स्थलांतर प्रमाणापेक्षा अधिक दिसून येते.

३) भारतातील अंतर्गत ग्रामीण व नागरी भागातील पुरुषांचेस्थलांतर हेरोजगारसंबधी कारणामुळे अधिक प्रमाणात झाले आहे.

४) भारतातील ग्रामीण व नागरी भागातील महिलांचे अंतर्गत स्थलांतर हे प्रामुख्याने विवाह या एकमेव कारणामुळे झाले आहे.

५) ग्रामीण भागामध्ये रोजगाराच्या संधींची कमी उपलब्धता या अपसरण घटकामुळे पुरुषांचे ग्रामीण भागातून नागरी भागाकडेस्थलांतर घडून आले आहे.

संदर्भ सूची:

1) कानिटकर तारा व कुलकर्णी सुमति, लोकसंख्याशास्त्र , महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळासाठी . श्री विद्या प्रकाशन , पुणे (१९७९).
2) अहिरराव व अलीझाड, 'लोकसंख्या' , निराळी प्रकाशन , पुणे १९९३.
3) Kanitakar Tara & Bhende Asha, 'Principle of Populartion Studies, Himalaya Publishing House,Mumbai 19th Edition 2018.
4) Bala nju Migration in India: Causes and consequences International Journal of Advanced Educational Research ISSN: 2455-6157; Impact Factor: RJIF 5. 12 www.educationjournal.org Volume 2; Issue 4; July 2017.

5) Bhagat Ram B. ,'Internal Migration in India: Are the Underclass More Mobile?' Paper presented in the26th IUSSP General Population Conference held in Marrakech, Morocco, 27 September- 2 October 2009.
6) Ratha Dilip, 'Impact Of Migration On Economic And Social Development: Review Of Evidence And Emerging Issues', Kunda Datar Memorial Lecture, 2010 Gokhale Institute Of Politics And Economics (University Under Section 3 of The UGC Act, 1956) PUNE- 411004.
7) Malhotra Neena and Devi Pushpa, 'Analysis of Factors Affecting Internal Migration in India',Guru Nanak Dev University, Amritsar, India (Received: 21/11/2016; accepted: 15/05/2017 Amity journal of Economics, Vol- 1, Issue- 2 (2016).
8) Chakroborty & Kuri Rural-Urban Migration and Urban Informal Sector in India: An Inter-State Analysis. International Journal of Current Research(2013).
9) NSSO (1998). Migration in India 1993, NSS Report No. 430, NSS 49th Round. Ministry of Statistics and Program Implementation. Government of India. New Delhi.
10) NSSO (2001).Migration in India 1999-2000, Report No. 470 (55/10/8), NSS 55th Round, Ministry of Statistics and Program Implementation, Government of India. New Delhi.
11) NSSO (2010).Migration in India 2007-2008, NSS Report No. 533 (64/10.2/2), NSS 64th Round, Ministry of Statistics and Program Implementation, Government of India. New Delhi.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

स्थलांतराचा भारतातील ग्रामीण व शहरी भागावरील परिणाम

संशोधक
प्रा. बी. ए. कश्यप (सहा.प्राध्यापक)
श्री मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय
पाचल-रायपाटण

भारत देशाचा पूर्वइतिहास हा स्थलांतरावर आधारीत आहे. उपजीविकेसाठी व्यक्तींचे, माणसांचे मग टोळ्यांचे स्थलांतर होऊ लागले. मग अधिकाधिक सुसह्य जीवनाच्या आशेने अधिकच स्थलांतर होऊ लागले. स्थलांतराने काहि टोळ्या स्थिरावल्या तर काहि पुन्हा स्थलांतर करू लागल्या. स्थिर वस्त्यांच्या स्वरूपात मानव स्थिर होऊ लागला. त्यातून मानवी संस्कृती बरोबरच कृषी संस्कृतीचा विकास झाला अतिरीक्त कृषी उत्पादनाचा व्यापार सुरू झाला या व्यापाराच्या निमित्ताने मानव स्थलांतर करून लागला. स्थलांतर हे अल्पकालीन, दीर्घकालीन व कायम स्वरूपी अशा प्रकारचे दिसून येते. भारतातील मूलनिवासी त्यातील स्थलांतरीत विकासाच्या दिशेने गेले तर काही अजूनही जंगलामध्ये आदिवासी स्वरूपात राहत आहेत. पूर्वीच्या काळी भारताच्या नैसर्गिकदृष्ट्या विकसीत व संपन्न भूमीच्या आकर्षाने स्थलांतरीत हे भारतीय होऊन राहिले. स्थलांतरीतामध्ये शहरी, ग्रामीण, आंतरराज्य व आंतरदेशीय देखील दिसून येते. कौटुंबिक गरजांच्या पूर्ततेसाठी ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे स्थलांतर झालेले दिसते तर व्यापार व व्यवसायाच्या निमित्ताने आंतरराज्य स्थलांतर दिसते तर उच्चभ्रू जीवन, प्रतिष्ठा व अधिक पैसा मिळविण्याच्या उद्देशाने एका देशातून दुसऱ्या देशात स्थलांतर झालेले दिसते. वर्षानुवर्षाच्या कालखंडात जगण्याच्या दिशा आणि गरजांचा क्रम बदलत गेल्याने स्थलांतराचा प्रवास सातत्याने सुरूच राहिला. स्थलांतर म्हणजे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाणे स्थलांतरामध्ये सुरक्षिततेलाही अधिक महत्व दिल्याचे दिसते. तसेच जीवनावश्यक गरजेलाही महत्व दिल्याचे दिसते. स्थलांतर याचा शब्दशः अर्थ जरी एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाणे असा असला तरी स्थलांतर या लोकसंख्या शास्त्रीय संकल्पनेत दोन ठिकाणातील अंतर, जाण्याचा हेतू व कालावधी या तीन बाबतीत महत्व दिसते. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात आणि विशेषतः आर्थिक नियोजनाची सुरूवात झाल्यापासून भारतामध्ये ग्रामीण भागाकडून शहरी भागाकडे किंवा ज्या ठिकाणी काम मिळेल अशा ठिकाणी स्थलांतर करणे नित्याचे झाले आहे. स्थलांतर हा लोकसंख्येच्या आकारात व रचनेत बदल घडवून आणणारा महत्वाचा घटक आहे. लोकसंख्येतील जलद गतीने होणारी वाढ व दरडोई जमिनीच्या उपलब्धतेत होणारी घट यामुळे ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी कमी झाल्यात व अनेक वर्षापासून ग्रामीण भागातून नागरी भागाकडे विविध कारणाने स्थलांतर वाढले.

व्यापार व व्यवसायाच्या निमित्ताने स्थलांतर झालेल्यामध्ये ठळक उदाहरण दिसते ते गुजरात या राज्याचे. या राज्यातील गुजराती, मारवाडी हे जीवनावश्यक वस्तू, कापड व्यवसाय, बांधकाम व्यवसाय, सोने व हिरे व्यापारानिमित्ताने मोठ्या प्रमाणात महाराष्ट्रात स्थलांतर झालेले दिसतात. राजस्थानमधील महाराष्ट्रात स्थलांतरीत झालेले हे बांधकाम व बांधकामाशी संबंधीत वस्तूंच्या व्यवसायाच्या निमित्ताने स्थलांतरीत झालेले दिसतात. कर्नाटकातील स्थलांतरीत हे हॉटेल व्यवसायासाठी तर बिहार व उत्तरप्रदेशातील स्थलांतरीत हे मजुरीसाठी स्थलांतरीत झालेले दिसतात.

दुसऱ्या महायुध्दानंतर ज्या राष्ट्रांचे अतोनात नुकसान झाले तेथील लोक हे सुरक्षितता व उदरनिर्वाहासाठी दुसऱ्या देशाच्या सिमा ओलांडून स्थलांतरीत होऊ लागले. म्यानमारमधील रोहिंग्या मुसलमान स्थलांतरीतांचा प्रश्न अजूनही अधांतरीतच आहे. भारतातून विदेशात शिक्षण व नोकरीच्या निमित्ताने स्थिरावलेल्या बुद्धीवंताना तत्कालीन पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग यांनी या चिमण्यानो परत फिरारे अशी घातलेली साद हि आपण पाहिली. थोडक्यात स्थलांतर हा जगाला भेडसावलेला प्रश्न आहे. सध्या केंद्र सरकारने आणलेला CAA व NRC हा वादादीत मुद्दा आहे. तो आंतरदेशीय स्थलांतरीतांशी संबंधीत आहे. CAA हा अफगाणिस्थान, बांगलादेश व पाकिस्थानमधून भारतामध्ये झालेल्या स्थलांतरीतांशी संबंधीत आहे. तर NRC हा भारतामध्ये झालेले स्थलांतरीत शोधून काढण्याशी संबंधीत आहे.

गेल्या दशकात भारतात विविध क्षेत्रातील स्थलांतरामध्ये लक्षणीय वाढ झाल्याचे दिसून येते. स्थलांतर ही वाढत जाणारी चक्राकार स्वरूपाची अर्धवट किंवा पूर्णतः अस्थिर स्वरूपाची असते. भारतातील जनगणनेच्या आकडेवारीनुसार देशात स्थलांतरीतांची संख्या अंदाजे ३.३ दशलक्ष एवढी दिसते. भारतामध्ये मूळ गावातून शहरात स्थलांतर झालेली संख्या ४५.३६ कोटी आहे. त्यातील ५४ टक्के लोक सुमारे १० वर्षापूर्वी त्यांच्या मूळ गावात राहायला आलेले दिसतात. भारतीय वित्तीय सर्वेक्षण २०१६-१७ नुसार एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात स्थलांतर करणाऱ्यांची संख्या सहा कोटी तर आंतरजिल्हा स्थलांतरीतांची संख्या आठ कोटी इतकी आहे. हे स्थलांतरीत सतत प्रवास करणारे व चक्राकार अशा स्वरूपाचे आढळतात. नाईक आणि रॅडॉलान यांच्या मतानुसार स्थलांतरामुळे गावे आणि शहरांवर निश्चित परिणाम होतो. मागील दहा वर्षामध्ये भारत देशामध्ये बेकारी वाढली आहे. केंद्रसरकारने केलेल्या सर्वेक्षणानुसार २०१७-१८ या वर्षात बेकारीचा दर हा ६.१ टक्के इतका होता. बेकारीचा परिणाम जीडीपीवर होतो व जीडीपीचा परिणाम रोजागारावर होतो व रोजगाराचा परिणाम स्थलांतरावर होतो.

व्याख्या -

"स्थलांतर म्हणजे माणसांच्या ठिकाणांमध्ये कायमस्वरूपी किंवा एका विशिष्ट कालावधीसाठी झालेला बदल होय."

स्थलांतराची कारणे खालीलप्रमाणे सांगता येतील-

१) उच्चशिक्षणासाठी शहराकडे होणारे स्थलांतर.
२) रोजगारासाठी ग्रामीण भागातून शहराकडे होणारे स्थलांतर.
३) मनुष्यबळाअभावी शेतजमिनी ओसाड पडल्याने शहराकडे होणारे स्थलांतर.
४) पाश्चात्य संस्कृति व शहरी आकर्षणामुळे होणारे स्थलांतर.
५) वारंवार पडणाऱ्या दुष्काळामुळे उदरनिर्वाहासाठी होणारे स्थलांतर.
६) शासनाने धरण, तलाव, इ. प्रकल्पासाठी जमिनी भूसंपादित केल्यामुळे झालेले स्थलांतर.
७) शिक्षण, आरोग्य व सुरक्षिततेला प्राधान्य दिल्याने होणारे स्थलांतर.
८) जागतिकीकरण व खाजगीकरणामुळे खाजगी उद्योगात होणारी व त्यांना लागणारे कुशल व अकुशल मनुष्यबळासाठी होणारे स्थलांतर.
९) नोकरी व व्यवसायाच्या संधीमुळे होणारे स्थलांतर.
१०) कौशल्य व ज्ञानाला मिळणाऱ्या योग्य ठिकाणच्या संधीमुळे होणारे स्थलांतर.
११) भूकंप, चक्रीवादळ, इ. नैसर्गिक आपत्तीमुळे जगण्यासाठीचे सर्व मार्ग हिरावून घेतल्याने होणारे स्थलांतर

१२) शहराच्या ठिकाणी असलेले औद्योगिक क्षेत्र व तेथे उपलब्ध असलेला रोजगार.

स्थलांतराचे होणारे विविध परिणाम -

१) ग्रामीण स्थलांतराचा परिणाम ग्रामीण उत्पन्नावर होतो.

२) स्थलांतरीत गावामध्ये, भागामध्ये दरडोई उत्पन्न घटते.

३) स्थलांतरीत ठिकाणी विकासाला मर्यादा येतात.

४) ग्रामीण भागातील कृषि उत्पन्न घटते.

५) शेतीतील नवनवीन प्रयोग नाहिसे होतात. शेतीतील भांडवली गुंतवणूक कमी होते

६) वाढत्या अकुशल मनुष्यबळामुळे शिक्षितांचे प्रमाण व शिक्षणाचा दर्जा खालावतो

७) स्थलांतरीत शहरांमध्ये, वसत्यामध्येशिक्षण, आरोग्य, पाणी, गुन्हेगारी यांच्या भयंकर समस्या निर्माण होतात.

८) ग्रामीण उद्योजकता घटते.

९) नवउद्योजक (Entrepreneur) घडत नाहीत. त्यामुळे किमान कौशल्याकडे वळावे लागते.

१०) शहराच्या ठिकाणचे गर्दीचे नियोजन करताना ताण येतो.

११) ग्रामीण भागातील मजुरीचे दर वाढतात.

१२) ग्रामीण भाग ओस पडल्याने ग्रामीण संस्कृती ऱ्हास होण्याच्या मार्गावर.

१३) शहरांच्या आकर्षणामुळे ग्रामीण भाषा ऱ्हास होण्याच्या मार्गावर.

१४) शहरी व पाश्चात्य संस्कृतिमुळे भारतीय ग्रामीण जीवन आधुनिकतेच्या नावाखाली दिशाहिन होत आहे.

१५) ग्रामीण भागामध्ये शहरी पध्दतीच्या इमारती उभ्या राहत आहेत.

१६) नोकरी व रोजगारात हमी, सातत्य व सुरक्षितता नसल्याने मानसिक ताणतणाव व नैराश्यात वाढ होत आहे.

१७) बेरोजगारांचा रोजगार खंडीत पध्दतीचा असल्याने आत्महत्यांचे वाढते प्रमाण.

१८) छोट्या उद्योग व्यवसायामध्ये गुंतवणुकीपेक्षा आधुनिक राहणीमानामध्ये गुंतवणुकीचा कल

१९) ग्रामीण भागातील शेतजमिनी ओसाड पडल्याने टेरेस शेती ही संकल्पना उदयास येत आहे.

२०) झटपट बाजारपेठ काबीज करण्यासाठी ग्रीन हाऊस संकल्पना वाढीस लागतेय.

२१) एकर व हेक्टरमध्ये शेती होत नसल्याने बचतगटामार्फत गटशेतीकडे वाढता कल.

२२) पुरूष स्थलांतरीत गावामध्ये जन्मदर कमी होताना दिसतो.

२३) रोजगारासाठीच्या स्थलांतरामुळे शिक्षणातील गळतीचे प्रमाण वाढून उच्चशिक्षितांची संख्या घटतेय.

२४) देशाला अन्नधान्य आयात करावे लागतेय.

२५) ब्रेन-ड्रेन (Brain-Drain)व्दारे विदेशात स्थलांतरीत झालेल्यांच्या ज्ञानाचा, बुध्दीचा उपयोग देशाला होत नाही.

२६) स्थलांतरामुळे बौद्धीक संपदा कमी होत आहे.

२७) शहरांचा विस्तार होत आहे व झोपडपट्ट्या वाढताहेत

२८) शिक्षण, आरोग्य, पाणी, वहातूक, सुरक्षितता, प्रदुषण, महिला सुरक्षितता, इ. प्रश्न गंभीर बनताहेत.

२९) ग्रामीण भागात उच्चशिक्षणाच्या सुविधा कमी होत आहेत.

३०) स्थलांतरीत विदेशी नागरीकांमुळे देशाच्या सुरक्षिततेला धोका निर्माण होऊ शकतो.

स्थलांतर रोखण्यासाठी काही उपाय -

१) देशाची खरी संस्कृति ही ग्रामीण भागामध्ये आढळते. त्यासाठी ग्रामीण पुनर्ररचना योजना आखणे.

२) ग्रामीण भागामध्ये शासकीय बँका स्थापन करून सहकारी संस्था स्थापन करण्यासाठी चालना देणे.

३) सहकारी संस्था प्रक्रिया उद्योगाला चालना देणे.

४) शाळा व शालेय अभ्यासक्रम अदययावत करणे व गुणवत्तापूर्ण रोजगारक्षम नैतिक मूल्याधारीत शिक्षण देणे.

५) जलसिंचनाच्या योजना राबविणे. त्यासाठी शून्य टक्के व्याजदराने कर्जपुरवठा करणे.

६) चोवीस तास वीज व स्वच्छ पिण्याचे पाणी उपलब्ध करून देणे.

७) रस्तेबांधणी आधुनिक पध्दतीने व मजबूत करणे.

८) पर्यटनदृष्ट्या शक्य असणाऱ्या ठिकाणांचा विकास करणे.

९) नवउद्योजक निर्मितीसाठी मोफत मार्गदर्शन व शून्य टक्के व्याजदराने भांडवल पुरवठा करणे.

१०) आरोग्याच्या सर्व सुविधा आधुनिक पध्दतीने व उपचार मोफत तसेच कमी खर्चात ग्रामीण भागातील सर्व शासकीय रूग्णालयात उपलब्ध करून देणे.

११) कृषिपीक खरेदीसाठी शासन आपल्या दारी योजना राबविणे.

१२) लोकल टू ग्लोबल संकल्पना विकसित करणे.

१३) CSR फंडाचा वापर करून आधुनिक तंत्रज्ञानाचा सदुपयोग ग्रामीण भागात करून देणे.

१४) शासकीय सेवेमध्ये समाविष्ट होण्यासाठीचे स्पर्धात्मक शिक्षण शालेय स्तरापासून मोफत देणे.

१५) ग्रामीण भागातील संस्कृति जपणाऱ्या उद्योग व्यवसायाला चालना देणे.

१६) आवश्यकतेनुसार प्रशिक्षित अधिकारी वर्गाचे मार्गदर्शन दर तीन महिन्यातून एकदा प्रत्येक गावात राबविणे.

१७) नवीन पिढीला भारतीय संस्कृतिची ओळख करून देणारे मेळावे आयोजित करणे.

१८) शेतीपुरक उद्योगाला चालना देणे.

१९) ग्रामीण भागामध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या आधारे शेती करण्याचे प्रशिक्षण देणे व तशी योजना राबविणे.

२०) दुष्काळग्रस्त भागातील स्थलांतर रोखण्यासाठी त्या भागात शासकीय सहभागातून मोठमोठे प्रकल्प उभारावेत. त्यासाठी सामुहिक रोजगार योजना कार्यक्षमपणे राबविणे.

२१) प्रत्येक राज्याने राज्यातील जनतेसाठी रोजगारक्षम प्रकल्प उभारल्यास एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यातील स्थलांतर थांबेल.

२२) देशातील बुद्धीवंतांना योग्य तो मोबदला व सन्मान देऊन देशाच्या विकासासाठी त्यांच्या ज्ञानाचा आधार घेतल्यास ब्रेन-ड्रेन थांबेल.

२३) मूलनिवासी नागरीकांचे नागरीकत्व कायद्याने अबाधित ठेवून परकीय नागरीकांना नागरीकत्वाचे नियम कडक केल्यास देशात होणाऱ्या स्थलांतराला आळा बसेल.

समारोप -

स्थलांतर हा हजारो वर्षापूर्वीपासूनचा गंभीर प्रश्न आहे. पहिल्या व दुसऱ्या महायुध्दानंतर चटके बसलेल्या देशांनी स्वतःला सावरण्यासाठी व त्या देशातील जीडीपी वाढविण्यासाठी देशाच्या सीमातंर्गत जी पावले सक्षमपणे उचललीत. तसेच या पिडीत देशांना सावरण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर ज्याप्रमाणे विविध संघटना निर्माण झाल्या तसे आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर रोखण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर एक संघटना निर्माण व्हावी. स्थलांतराने मनुष्यबळाची विभागणी होते. ती थांबविणे शक्य आहे. त्यासाठी त्यांना बौध्दिकदृष्ट्या, शारिरीकदृष्ट्या, वैचारीकदृष्ट्या सक्षम बनवण्यासाठीच्या उपयोजना आखल्या जाव्यात. भारतामध्ये स्थलांतरांचा सर्वे करण्यापलीकडे हा प्रश्न सरकारने गांभीर्याने घेतलेला नाही. देशातील विविध संशोधनसंस्था, एन.जी.ओ., पर्यावरणीय क्षेत्रात कार्यरत तज्ञ, शासकीय-खाजगी क्षेत्रातील अनुभवी व्यक्ती व सामाजिक शास्त्राचा अभ्यास असणारे विचारवंत या सर्वाच्या एकत्रित सहभागातून स्थलांतर या गंभीर विषयावर उपययोजना शोधल्या जाव्यात.

संदर्भ :

1. चाणक्य मंडल, पुणे, डिसेंबर 2019
2. अर्थसंवाद, एप्रिल- जून 2019 खंड 43 अंक 1
3. डॉ. जी एन झांबरे, भारतीय अर्थव्यवस्था विकास व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र, पिंपळापुरेअंडक. पब्लिशर्स , नागपूर
4. https://migrationdataportal.org/themes/int
5. cincus of india 2001

दक्षिण कोकणातील पूर्वास्पृश्य महार व बौद्धधम्म दीक्षितांचे स्थलांतर

प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम
सहयोगी प्राध्यापक
श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय पाचल,
ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी.

प्रस्तावना :

समाजातील वेगवेगळ्या समूहातील लोकांचे स्थलांतर ही घटना अत्यंत महत्वपूर्ण मानली जाते स्थलांतराची अनेक कारणेसमाजात अस्तित्वात दिसून येतात. स्थलांतर ही प्रक्रिया सामाजिक, सांस्कृतिक, मानसिक, आर्थिक व भौगोलिक अशा विविध कारणांमुळे घडून येणारी प्रक्रिया असल्याचे मानले जाते. स्थलांतराची घटना मानवाच्या आर्थिक विकासाला चालना देणारी घटना आहे. भारतामध्ये वर्ण व जातिव्यवस्थेच्या उतरंडीमध्ये समाजातील खालच्या समूहाची स्थिती अतिशय हलाखीची बनलेली होती. त्यामुळे आपल्या उदरनिर्वाहासाठी शहरी भागाकडे किंवा काम मिळेल अशा ठिकाणी खालच्या वर्गाला फार मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर करावे लागले.

प्राचीन ते आधुनिक काळापर्यंत समाजात स्थलांतराची प्रक्रिया घडून आल्याचे दिसून येते. स्थलांतरामुळे त्या-त्या समाजाची परिवर्तनाची प्रक्रिया सुरू होऊन त्या समाजाचा विकास जरी होत असला तरी त्या भागात अनेक प्रकारच्या समस्या निर्माण होतात. शहरांची वाढ घडवून आणण्यात स्थलांतराचा वाटा मोठ्या प्रमाणात असतो. त्यामुळे शहरांची लोकसंख्या फार मोठ्या प्रमाणात वाढल्याचे दिसून येते. लोकसंख्येच्या वाढीमुळे चांगले व वाईट परिणाम घडून येत आहेत. देशातील अनेक महत्वाची शहरे शहरीकरणाच्या विळख्यात अडकली आहेत.

स्थलांतराची व्याख्या :

अनेक समाजधुरिणींनी स्थलांतराच्या व्याख्या केलेल्या आहेत. स्थलांतर म्हणजे काय? हे समजून घेण्यासाठी त्या महत्वाची भूमिका बजावतात.

अ) स्थलांतर म्हणजे विशिष्ट कालावधीत एका भौगोलिक स्थानातून वास्तव्य सोडून त्या स्थानाव्यतिरिक्त इतर प्रदेशात वास्तव्यासाठी जाणे होय.[१]

आ) एका विशिष्ट समाजाने आपल्या आर्थिक किंवा सामाजिक परिस्थितीतील बदलामुळे कायमस्वरूपी किंवा काही कालावधीसाठी आपल्या अधिवासात केलेला बदल म्हणजे स्थलांतर होय.[२]

इ) स्थलांतर म्हणजे रहिवासात झालेला बदल होय. याठिकाणी स्थलांतरिताच्या व्यवसायात झालेला बदल मान्य नाही.[३]

वरील व्याख्येतून त्या-त्या समाजाने कुठल्याही कारणांसाठी इतर ठिकाणी जाऊन आपला स्वतःचा विकास घडवून आणला. अशा स्थलांतराचे वेगवेगळे प्रकार आहेत. या स्थलांतरामध्ये आर्थिक व सामाजिकदृष्ट्या मागासलेल्या वर्गातील/समूहातील दुर्बल, मजूर, मागासवर्गीय लोकांचे प्रमाण अधिक आहे.

स्थलांतराची कारणे :

समाजातील लोकांचे समूहाचे स्थलांतर घडून येण्यासाठी अनेक कारणे कारणीभूत असल्याचे मानले जाते त्यामध्ये समाजाची प्रवृत्ती, भौगोलिक, नैसर्गिक, राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व धार्मिक घटकांचे परिणाम स्थलांतरावर होत असतात. स्थलांतर ही गुंतागुंतीची प्रक्रिया असल्याचे मानले जाते ब्रिटिश काळापासून बेरोजगारीचा प्रश्न समाजात निर्माण झाला, समाजातील अन्यायी पद्धतीच्या जाचाला कंटाळून अनेकांनी ग्रामीण भागातून शहरांकडे स्वतःचे स्थलांतर केले.

१९८१ च्या जनगणनेनुसार भारतातील २२.४४ दशलक्ष लोक स्थलांतरित होते. या लोकांनी बिगर आर्थिक घटकांमधून व आर्थिक घटकांमुळे स्वतःचे स्थलांतर केले होते. यासंबंधात लोविस हा शास्त्रज्ञ म्हणतो की, 'ग्रामीण भागातील श्रमिक शहरी भागाकडे केवळ जिवंत राहण्यासाठी स्थलांतर करीत असतात.'

समाजातील अस्पृश्यांची स्थिती :

भारतीय समाजाचा इतिहास संघर्षमय व गुंतागुंतीचा आहे वर्ण व जातिव्यवस्थेमुळे समाजातील अस्पृश्यांचे जीवन नरकयातनेसारखे झाले होते चातुर्वर्ण्य पद्धतीमुळे कामाची विभागणी झाली प्रत्येकाला त्यानुसार कामे देण्यात आली. वर्णव्यवस्थेमुळे समाजात श्रेष्ठ, कनिष्ठाची भावना विकसित झाली. ही व्यवस्था दोषमुक्त होती. वर्णव्यवस्थेप्रमाणेच जातिव्यवस्थाही महत्वाची मानली गेली. या जातींनी समाजाला विभक्त केले. समाजाच्या उतरंडीनुसार कामाची विभागणी करण्यात आली होती. यासंबंधी राम आहूजा म्हणतात, 'गुप्त काल तक जातिव्यवस्था बहुत कठोर हो गई तथा अन्य सभी जातीयों के उपर ब्राम्हणों का वर्चस्व स्थापित हो गया।'[४]

वर्णव्यवस्थाप्रमाणेही जातिव्यवस्था कठोर असल्यामुळे असंतुलित समाजव्यवस्था तयार झाली होती या व्यवस्थेबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, हिंदू समाजात हा एक मनोरा आहे व एक-एक जात म्हणजे त्याचा एक-एक मजलाच होय. पण लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट ही आहे की, या मनोऱ्यास शिडी नाही आणि म्हणून एका मजल्यावरून दुसऱ्या मजल्यावर जाण्यास मार्ग नाही ज्या मजल्यात ज्यांनी जन्मावे त्याच मजल्यात त्यांनी मरावे. खालच्या मजल्यातला इसम मग तो कितीही लायक असे त्याला वरच्या मजल्यात प्रवेश नाही व वरच्या मजल्यातला माणूस मग कितीही नालायक असो त्याला खालच्या मजल्यात लोटून देण्याची कोणाची आज्ञा नाही.[५]

समाजात अस्तित्वात असलेल्या वर्णव्यवस्थेचा, जातीपद्धतीचा व अस्पृश्यतेचा अभ्यास अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी केला. याच व्यवस्थेचा फायदा घेऊन समाजातील उच्चभ्रू समाजाने अस्पृश्यांवर अन्याय-अत्याचार केले. अशा अस्पृश्य जातींची संख्या ४२५ एवढी होती. अस्पृश्यांनी समाजात कसे राहावे याची एक आचारसंहिताच स्पृश्यांनी तयार केली होती त्यामुळे जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंतच्या काळापर्यंत या समाजाला अन्याय-अत्याचाराशिवाय काहीही मिळाले नाही. समाजात अस्तित्वात असलेल्या नियमांचा भंग केला, तर गुन्हा समजला जात होता. उदरनिर्वाहाची सर्व साधने स्पृश्यांकडे उपलब्ध होती त्यांच्यासारखे उदरनिर्वाहाचे कोणतेही साधन अस्पृश्यांकडे उपलब्ध नव्हते त्यामुळे स्पृश्यांनी टाकलेल्या शिळ्या अन्नावर त्यांचा उदरनिर्वाह सुरू होता. अस्पृश्यांनी कसल्याही प्रकारचा धनसंचय करू नये, असाही नियम होता. अस्पृश्य समाज त्यामुळे कनिष्ठपणाचे जीवन जगत होता. प्रशासकीय व्यवस्थेत त्यांचे योगदान अत्यंत महत्वपूर्ण होते. सदर समाजाला स्वतःच्या

उदरनिर्वाहासाठी उद्योग व व्यवसाय करण्याची मुभा होती. तसे व्यवसाय किंवा उद्योग अस्पृश्यांना करता येत नव्हते.

अस्पृश्यांच्या प्रशासकीय कामाबाबत महार वतनातून काही जमीन जरी दिली जात असली तरी ती जमीन कसदार नव्हती. महारांनी अनेक प्रकारची समाजाची, गावाची, प्रशासनाची कामे केली जात तरी तो निर्धन होता. चोवीस तास राबूनही त्यांना सुख कधी मिळालेच नाही. कोकणात प्रचलित असलेल्या जातिव्यवस्थेने अस्पृश्यांवर अनन्वित अन्याय-अत्याचार केले. ही स्थिती त्यांच्यासाठी असाह्य होती. याही परिस्थितीत ते जीवन जगत होते.

पूर्वास्पृश्य महार व बौद्धधम्म दीक्षितांचे स्थलांतर

पूर्वाश्रमीच्या अस्पृश्यांची सर्वांगिण स्थिती दयनीय असल्यामुळेच नाईलाजास्तव त्यांना स्वतःचे गाव सोडून शहरांकडे स्थलांतर करावे लागले. कोकणातील बरीच कुटुंबे मुंबई व इतर ठिकाणी स्थलांतरित झाली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यांमध्ये शिक्षणाची कास निर्माण केल्यामुळे पूर्वाश्रमीच्या अस्पृश्यांनी व बौद्धधम्म दीक्षितांनी शिक्षणासाठी, नोकरीसाठी मोठ्या शहरांकडे स्थलांतर केले होते. बौद्धधम्म दीक्षेपूर्वी शिक्षण घेऊन नोकरीनिमित्त ते शहरात जाऊन राहायला लागले. गावच्या स्पृश्य समाजाकडून होत असलेला अन्याय-अत्याचार सहन करण्यापेक्षा मुंबईसारख्या ठिकाणी जाऊन मिळेल ते काम करीत असत. राणीची बाग, हॉपकीन, म्युनिसीपालिटी, कापड गिरण्या, गोदरेज कंपनी यासारख्या ठिकाणी कामे करायला सुरवात केली.

कमी शिकलेल्या पूर्वाश्रमीच्या अनेक लोकांनी ब्रिटिशांची नोकरी पत्करून, सैनात मोठमोठ्या पदांवर कामे केली. कोकणातील १०३० लोक ब्रिटिशांच्या सैन्यामध्ये नोकरीला होते. आजही कोकणातील प्रत्येक कुटुंबातील एक तरी माणूस नोकरिनिमित्त शहराच्या ठिकाणी वास्तव्यास होते.

सारांश :

स्पृश्य समाजाच्या अन्यायकारक वर्तवणुकीमुळे अस्पृश्यांना फार मोठ्या प्रमाणात स्थलांतरित व्हावे लागले. ही स्थलांतराची प्रक्रिया त्यांच्या विकासाठी अत्यंत महत्वपूर्ण असल्याचे दिसून येते त्यामुळे त्यांच्या आर्थिक जीवनात महत्वाचे परिवर्तन झाल्याचे दिसून येते. या लोकांनी व्यवसायात आपली नैपुण्यता निर्माण केली. खाजगी व सरकारी अशा दोन्ही प्रकारच्या नोकऱ्या त्यांनी स्वीकारल्या आहेत. स्थलांतरामुळे त्यांचा जीवन जगण्याचा स्तर लक्षणीय उंचावला आहे.

संदर्भ :

१) अहिरराव वा. र.,'लोकसंख्या', निराली प्रकाशन, जोगेश्वरी मंदिर मार्ग, पुणे, पृ. २२८
२) मेहता बी. सी. व कोही अनुज, 'रूरल टू अर्बन', डे................मायग्रेशन मॉडेल, राजस्थान, १९९१, पृ. ८७
३) थेरोडोर कॅपोली, 'द सोसालाजी ऑफ वर्क', द युनिव्हिसिटी ऑफ मीन्नेसोना प्रेस, १९९१, पृ. ११
४) आहूजा राम, 'भारतीय समाज', रावत पब्लिकेशन जयपूर, २००२, पृ. १४
५) मून वसंत (संपा.),'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे बहिष्कृत भारत आणि मुकनायक', उच्च शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, प्रथमावृत्ती १९९०, पृ. ०४

शहरी भागात होणारे स्थलांतरण-जोखीम,आपत्ती व परिणाम

श्री. सागर प्रभाकर वळंजू,
(M.Com - NET, PGDDM)

स्थलांतर या विषयाची व्याप्ती -

मानव हा स्वतःचे व कुटुंबाचे जीवन अधिक सुखकर करण्यासाठी नेहमी प्रयत्नशील असतो.यासाठी तोमुळ अधिवास सोडून अधिक चांगल्या सोई-सुविधा असलेल्या भागात स्थलांतर करतो. भारताच्या एकून लोकसंख्येपैकी जवळपास ३०% लोक हि त्यांच्या मूळ स्थानापासून स्थलांतरीत झालेली दिसून आले आहेत व सन १९९१ व सन २००१ ची तुलना करता सदर स्थलांतरनात सातत्याने वाढ दिसून येते. मानवी स्थलांतराची प्रमुख कारणे हि नैसर्गिक, आर्थिक, शैक्षणिक, सामाजिक किंवासांस्कृतिक प्रकारातील असतात.भारतात शहरीकरण वाढत आहे; परंतु या शहरीकरणाबरोबरच समस्याही वाढत चालल्या आहेत. शहरांमध्ये सर्वाधिक प्रदूषण असून, शहर विकासाची धोरणे आणि व्यवस्थापनात अडथळे येण्याचे मुख्य कारण म्हणजे, हे शहरीकरण नफ्याच्या प्रवृत्तीमुळे होत आहे सरकारी धोरणात शहरांना विकासाचे इंजिन मानले जाते. मात्र या शहरीकरणाच्या विकासामुळे मोठ्या प्रमाणावर होणारे स्थलांतर आज खूप मोठी समस्या बनले आहे.शहरी भागात होणारे स्थलांतर या विषयाचा अभ्यास करताना त्याची पार्श्वभूमी, स्थलांतरनाचा इतिहास, कारणे, त्याचे परिणाम, हे देखील जाणून घेणे महत्वाचे आहे. मात्र अलीकडील स्थलांतरनाचे वाढते प्रमाण, त्यामुळे निर्माण झालेल्या समस्या, यांचा सारासार विचार करता स्थलांतर रोखण्यासाठी शक्य असलेले उपाय, यावर देखील चर्चा करणे आवश्यक आहे."**मानवाचा स्वतःचे कौटुंबिक जीवन अधिक सुखकर व सुरक्षित करण्यासाठीनैसर्गिक अधिवासात झालेला तात्पुरता अथवा कायमस्वरूपी बदल म्हणजे स्थलांतरन होय.**"

भारतात होणारया शहरी स्थलांतरनाची थोडक्यात पार्श्वभूमी -

जगभरात शहरीकरणाची प्रक्रिया तीव्र गतीने चालली आहे. संयुक्त राष्ट्र लोकसंख्या विभागाच्या अहवालानुसार, २०५०पर्यंत जगाची ६८टक्के लोकसंख्या शहरी भागात वास्तव्याला असेल. यात भारतातील ४१.६कोटीजनता समाविष्ट असेल. भारताच्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासाबरोबर शहरीकरण आणि शहरांचा आकार वाढत आहे. त्याचबरोबर या लोकसंख्येला सुविधा पुरविणे आणि शहरांचे व्यवस्थापन करणे ही आव्हानेही आपल्यासमोर आहेत. शहर नियोजनकारांची संख्याही आपल्याकडे अत्यंत नगण्य म्हणजे एक लाख लोकसंख्येमागे ०.२३एवढीच आहे. अन्य एका संशोधनानुसार, पुढील दोन दशकांत दर मिनिटाला३०लोक खेड्याकडून शहराकडे स्थलांतर करू लागतील. हीच स्थिती राहिली, तर आपल्याला दरवर्षी सुमारे नवीन शहरे उभारावीलागतील. शहरीकरणाने अनेकांना रोजगार, शैक्षणिक सोयी उपलब्ध करून दिल्या खऱ्या मात्र त्याचा बरोबर अन्न, वस्त्र, निवारा, पाणी, शिक्षणाचा दर्जा, आरोग्य समस्या,प्रदूषण, आपत्ती, यांसारख्या समस्या हि वाढत गेल्या आहेत. भारतीय इतिहास व सांस्कृतिक पार्श्वभूमी पाहता आपल्या असे लक्षात येईल कि भारतात अगदी पौराणिक कालखंड पासूनस्थलांतर हि प्रक्रिया दिसून येईल. मात्र त्यावेळी स्थलांतरनाची कारणे हि मर्यादित होती, यामध्ये प्रामुख्याने युद्ध, शेती, धार्मिक,साथीचे रोग, नैसर्गिक आपत्ती या कारणाचा समावेश होता. मात्र भारताचा बदलता चेहरा, सातत्याने होणारा विकास,लोकांची बदलतीजीवनशैली, औद्योगिक घडामोडी,

तसेच नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्तींचे वाढत असलेले प्रमाण यामुळे स्थलांतर होण्याचे प्रमाण व स्थलांतरनाची कारणे देखील वाढत चालली आहेत. शहरीकरणाची प्रक्रिया आणि त्याच्याशी संबंधित समस्यांचा अभ्यास योग्य वेळी होणे आवश्यकआहे.

शोध निबंधाचा उद्देश -

अ) शहरी भागात झालेल्या स्थालांतारणामुळे वाढलेल्या समस्या व जोखीम जाणून घेणे

ब) शहरी भागात होणारे स्थलांतर व आपत्ती यांचा परस्परांशी असलेला संबंध जाणून घेणे.

क) स्थलांतरणामुळेशहरीकरणावर व स्थलांतरितांवर होणारे परिणामजाणून घेणे

ड) स्थलांतरणामुळे वाढणाऱ्या समस्या/ आपत्ती कमी करण्यासाठी उपाययोजनासुचवणे.

अ) शहरी स्थलांतरणामुळे वाढलेल्या समस्या / जोखमी -

ग्रामीण भागातून शहरी भागात होणारे स्थलांतर हे आपल्यासोबत अनेक समस्या घेऊन येत असते. पुढील F १ हा तक्ता आपल्याला मुंबई, ठाणे व शहरीकरानाकडे वाटचाल करणाऱ्या मुंबई बाहेरील भाग व रायगड याची वाढती लोकसंख्या दर्शवतो. या सारखी अनेक शहरे भारतात निर्माण होत असून त्यांचा मुळ उद्देश अतिरिक्त लोकसंख्या व स्थलांतरीत यांची गरज भागवणे हाच आहे.

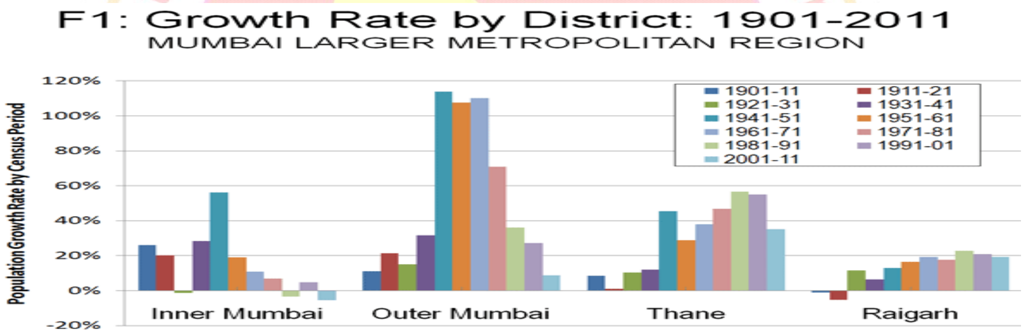

अन्न,वस्त्र,निवारायामाणसाच्या मुलभूत गरजा आहेत. आणि या भागवण्यासाठीच माणूस स्थलांतर करत असतो. मोठी शहरे लोकांच्या अशा गरजा भागवण्यासाठी सक्षम असतात, मात्र या मुळे शहराची लोकसंख्या दिवसेंदिवस वाढत आहेत. परिणामी लोकांना राहायला जागा, दैनंदिन वापराला व प्यायला पाणी, आरोग्य सुविधा, वीज मुबलक व सुरक्षित अन्न मिळवण्यात अडचणी निर्माण होतात.अशावेळी स्थलांतरित लोक तात्पुरत्या स्वरुपात आपली गरज भागवण्याचा प्रयत्न करतात. त्यामुळे झोपडपट्टी, अनधिकृत घरे, नदी/समुद्रात भराव टाकून बांधकाम, उंच डोंगरावर घरे, दुषित अन्न व पाणी अशा घटकांमुळे त्यांचा जीवास धोका निर्माण होतो. या समस्यांवर मात करण्यासाठी सरकार कायम प्रयत्नशील असते यासाठी मोठी धरणे, निवासी प्रकल्प, वेगवान रुंद रस्ते, जल शुद्धीकरण प्रकल्प, कचरा डेपो, औष्णिक/आण्विक वीज केंद्र यांसारखे प्रकल्प उभारत असते, मात्र यासाठी मोठ्या प्रमाणावर जागेशी आवश्यकता असते. यासाठी काही वेळा लोकांना स्थलांतरन करावे लागते. त्यामुळे त्यांचा **नैसर्गिक अधिवासात बदल** होतो. तसेच अशा प्रकारच्या प्रकल्पासाठी मोठ्या प्रमाणावर जागा,पाणी व वीज आवश्यक असते. यासाठी समुद्रकिनारी भागात अथवा नदी , खाडी किनारी भाराव टाकून, डोंगर सपाट करून अथवा जंगले तोडून अशे प्रकारे उभारले जातात. तसेच वाढत्या लोकसंख्येच्या दळणवळणासाठी मोठ्या प्रमाणावर सार्वजनिक तसेच खाजगी वाहतूक व्यवस्थेचे जाळे विस्तारते त्यामुळे, हवा व

जल प्रदूषण मोठ्या प्रमाणावर होत असते त्यामुळे अशुद्ध पाणी व हवा यामुळे होणारे साथीचे रोग, तसेच प्रदूषणामुळे श्वसना संबंधी होणारे रोग वाढत चालले आहेतया सर्वाचा एकत्रित परिणाम म्हणजे **नैसर्गिक साधनसंपत्तीची हानी** मोठ्या प्रमानावर होत आहे. खारफुटी जंगले,दुर्मिळ पशु,पक्षी, वनस्पती, यांची हानी) याचा परिणाम वन्यप्राणी व मानव यावर होतो. यामधून शहरी व ग्रामीण भागात **वन्यप्राणी व माणूस यामध्ये संघर्ष** निर्माण होतात.स्थलांतराचे दुसरे मुख्य कारण म्हणजे शिक्षण होय. **शिक्षण व्यवस्था** ही कोणत्याही देशाचा कणा समजली जाते. मात्र भारतात अजूनही उच्च शिक्षण अथवा तांत्रिक शिक्षणासाठी शहरी भागात जावे लागत असल्याने इथूनच खऱ्या अर्थाने स्थलांतरास सुरुवात होते. २००१च्या जनगणनेनुसार भारतातील एकूण स्थलांतारापैकी ३ % लोकांनी (०-९ वर्षे) शिक्षणसाठी स्थलांतर केले आहे.शिक्षणाच्या बाबतीत दर १६ विद्यार्थ्यांमागे १ शिक्षक आवश्यक असतना शहरी भागात वाढत्या लोकसंखेमुळे ते ४८ विद्यार्थ्यांमागे १ शिक्षकझाले आहे. यामुळे शहरी भागात **शिक्षणाचा दर्जा** घसरत चालला आहे. स्थलांतरित लोकांमुळे शहरामध्ये वाढलेली लोकसंख्या शहरातील **आरोग्य व्यवस्थेवर अतिरिक्त ताण** निर्माण करत असते. यामुळे सार्वजनिक आरोग्य सुविधा, स्वच्छता, सांडपाणी व्यवस्था, कचरा निर्मुलन यासारख्या सर्वच यंत्रणांवर ताण येतो, परिणामी साथीचे रोग, व इतर रोगराई पसरण्याचा धोका असतो. याचा परिणाम शहरी लोकांच्या जीवनमानावर झालेला दिसून येतो. ग्रामीण लोकांचा तुलनेत शहरी लोकांचेआयुष्य अधिक गुंतागुंतीचे आढळते. याचा परिणाम **राहणीमान दर्जा** वर प्रभाव टाकतो एखाद्या शहराच्या नैसर्गिक रचने बाहेर जाऊन त्यात सुधारणा करणे अथवा क्षमतेमध्ये वाढ करणे शक्य नसते अशा वेळी शहरी लोकसंख्येला आवश्यक अन्न, पाणी, निवास, शिक्षण, वीज,इंधन, यांसारख्या पायाभूत सुविधांवर ताण येतो त्यात त्यांना तडजोड करावी लागतेत्यामुळे नागरिकांना मिळणाऱ्या पायाभूत सुविधांचा दर्जा व अनुक्रमे लोकांना राहणीमान दर्जा खालावत जातोस्थलांतरामुळे वाढणारी अवास्तव लोकसंख्या**सामाजिक अस्थिरता व नागरी संघर्ष** निर्माण करत असते. अनेक वेळा शहरी भागात स्थलांतरित व्यक्ती व स्थानिक रहिवाशी यांचा मध्ये रहिवास, नोकरी, रोजगार, व्यवसाय, शिक्षण, संस्कृती, रिती-रिवाज.इत्यादी कारणामुळे संघर्ष निर्माण होते. तसेच स्थलांतरित लोकांसाठी पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी जादा कराचा बोजा, तसेच स्थलांतरीताद्वारा सामाजिक हक्क हिरावून घेतल्याची भावना निर्माण होऊन यातून नागरी संघर्ष उद्भवतात.शहरातील **औद्योगीकरण / कारखानदारी मुळे** उपलब्ध असणारया रोजगारासाठी व्यक्ती स्थलांतर करत असतात. शहरी भागात असणाऱ्या कारखाने, औद्योगिक वसाहती, उद्योग धंदे यामुळे अशा उद्योग, कारखाने याचा जवळपास नागरी वस्ती निर्माण होते, मात्र दुर्दैवाने अपघात घडल्यास यात मोठ्या प्रमाणावर जीवित व वित्तहानी होण्याची जोखीम निर्माण होते. तसेच लोकांना प्रदूषित वातावरणात राहावे लागते.स्थलांतरणामुळे विस्तारणारे शहर, अनधिकृत बांधकामे, औद्योगीकरण, व अफाट लोकसंख्या यामुळे आग, पूर, भूकंप, भूस्खलन, साठीचे रोग अशा अनेक समस्या निर्माण होतात. यामुळे **शहरीआपत्कालीन व्यवस्थेवर ताण** निर्माणहोतो.त्यामुळे अनेक वेळा प्रति व्यक्ती मागे WHO च्यानियमानुसार दर १००० माणसांमागे एक डॉक्टर आवश्यक असताना सध्या भारतात १४५७ माणसामागे१ डॉक्टर उपलब्ध आहे. तसेच आपल्या महाराष्ट्रात प्रति एक लाख माणसांमागे १४९ पोलीस आवश्यक असताना सध्या फक्त १११ उपलब्ध आहेत. हीच परीस्थिती अग्निशमन सेवा, रुग्णवाहिका यासांरख्या आपत्कालीन सेवांच्या बाबतीत आपल्याला दिसून येईल. त्यामुळे शहरी पूर, आग, मोठे औद्योगिक अपघात, साथीचे रोग या सारख्या परीस्थितीमध्ये स्थानिक आपत्कालीन यंत्रणा व सेवा यांचावर मर्यादा येतात व जीवित व वित्तहानीला सामोरे जावे लागते.

ब) स्थलांतर व आपत्ती यांचा परस्परांशी असलेला संबंध -

शहरी भागात झालेल्या स्थलांतराच्या परिणामांपैकी घातक असा परिणाम म्हणजे नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्ती मध्ये झालेली वाढ होय. अनियोजित, अनियंत्रित व अनधिकृत स्थलांतर यामुळे अपघातांची संख्या वाढत चालली आहे. या मधील नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्ती व स्थलांतरित यांचा जवळचा संबंध असल्याचे पुढील घटकांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

शहरी पूर हे स्थालांतनामुळे झालेल्या बदलाचे एक उत्तम उदाहरण म्हणून पाहता येईल. अतिरक्त प्रमाणात होणारे स्थलांतर व त्यामुळे शहरी भागात जाणवणारा जागेचा तुटवडा याचा परिणाम म्हणून अनेक लोक अनधिकृतरित्या नदी पात्र, समुद्र, खाडी किनारे यात भर टाकून कृत्रिम जागा तयार करतात तसेच पूर नियंत्रण रेषा, नैसर्गिक पाण्याचे प्रवाह या गोष्टींचा विचार न करता घरे, झोपड्या इ. बांधतात परिणामी पावसाळ्यात पाण्याचे नैसर्गिक प्रवाहात अडचणी येतात परिणामी पावसाळ्यात शहरी भागात पूर परिस्थिती निर्माण होते. या ठिकाणा सोबतच अन्य ठिकाणी जागेचा अभावापायी डोंगर, टेकडीच्या भागात उत्खनन करून किवा त्याच परिथिती अतिशय धोकादायक पद्धतीने व अनधिकृत रित्या निकृष्ट दर्जाच्या इमारती, घरे, चाळी, झोपड्या यांची बांधकामे केली जातातअशी असुरक्षित बांधकामे **भूकंप** सहन करू शकत नाहीत परिणामी ही भूकंपाचा वेळी मोठ्या आपत्तीस कारणीभूत ठरतात तसेच नैसर्गिक भूरचनेत केलेलं बदल पाऊस व भूकंप किवा चुकीच्या पद्धतीने झालेले उत्खनन ,जंगल तोड यामुळे **भूस्खलन** यासारखी आपत्ती सुधा निर्माण होते.तसेच अशी अनधिकृत बांधकामे, किंवा लोकांना मोठ्या प्रमाणावर रोजगार पुरवणारे उद्योग धंदे, अनधिकृत व्यवसाय, झोपडपट्टी अशा ठिकाणी अथवा अवैध रित्या इंधनाचा वापर, पुरवठा व साठा, अवैध वीज जोडणी, अवैध बांधकामे यासारख्या मानवी चुकीमुळे **आग** लागते. अशा घटना शहरी भागात जास्त प्रमाणात घडून येतात.भारतामध्ये किनारी प्रदेशात नैसर्गिक बंदरे मोठ्या प्रमाणवर असल्याने त्याठिकाणी बंदरे व अनुक्रमे तेथील शहरांचा मोठा विकास झाला आहे. त्याच सोबत तिथे स्थलांतरही मोठ्या प्रमाणावर झाले आहे. यामुळे या ठिकाणी आपल्याला किनारी भागात स्थलांतरीत लोकांचे अनधिकृत वास्तव्य दिसून येते. या लोकांना त्सुनामी , चक्रीवादळ अशा आपत्तीच्या वेळेस मोठा प्रमणावर नुकसान सहन करावे लागते. तुलनेने स्थानिक रहिवाशी तेथील निसर्गाशी एकजीव असल्याने त्यांचा रहिवास या आपत्ती पासून काहीसा सुरक्षित दिसून येतो.स्थलांतरीत लोकांची वाढती संख्या शहरी भागातील नागरी सुविधांवर ताण निर्माण करते परिणामी सांडपाणी, कचरा, मलनिःसारण, सार्वजनिक आरोग्य सुविधा इत्यादी सुविधा पुरवण्यात अडचणी निर्माण होतात.त्यामुळे साठीचे रोग पसरणे. बळावणे, मोठ्या प्रमाणवर प्रसार होणे इत्यादी घटना घडतात. अशा प्रकारे शहरात स्थलांतरित होणारे लोक शहरी भागावर प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपाने दबाव टाकत असतात. यामुळे अनेक समस्या निर्माण होतात व त्या मोठ्या आपत्तीला कारणीभूत ठरतात.

संशोधन पद्धती -

निरीक्षण संशोधन पद्धती, प्रत्यक्ष पाहणी पद्धत -प्रत्यक्ष पाहणीत व निरीक्षण पद्धतीने संशोधन करताना असे दिसून आले कि एखाद्या आपत्तीचा वेळी सर्वच समाज बाधित होत असल्याने आपत्तीच्या संदर्भात फक्त स्थलांतरीत नागरिकांविषयी आकडेवारी गोळा करणे कठीण जाते मात्र भारतीय जनगणना अहवाल व अलीकडे

उपलब्ध असणरी आपत्तीशी निगडीत आकडेवारी यावरून असे दिसून येते कि स्थलांतरित व्यक्तींचा मानवनिर्मित आपत्ती मध्ये महत्वाचा सहभाग आहे.

क) स्थलांतरणाचाशहरावर व स्थलांतरितांवर होणारे परिणाम -

शहरी भागात होणारे स्थलांतरीत शहराच्या मूळ संरचनेत मोठ्या प्रमाणावर बदल घडून आणत असतात.या बदलांमध्ये नैसर्गिक, आर्थिक, सामजिक, सांकृतिक यांच्या संरचनेत मोठ्या प्रमाणावर निर्माण होतात. परिणामी नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्ती, आर्थिक बेरोजगारी सांकृतिक व सामाजिक विवाद अशा समस्या निर्माण होतात. याचा परिणाम स्थानिक नागरिकांसोबत स्थलांतरित नागरिकांवर सुद्धा होत असतो.तसेच नागरी व्यवस्थेवर येणाऱ्या अतिरिक्त ताण व त्यामुळे होणारी गैरसोय ही सर्वांनाच सहन करावी लागते.

ड) स्थलांतरणामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या कमी करण्यासाठी उपाययोजना -

शहरी भागात स्थलांतरणामुळेहोणाऱ्या समस्या कमी करण्यासाठी समस्येचे मूळ कारण शोधून त्यावर दीर्घकालीन उपाय योजना करणे महत्वाचे ठरते. यासाठी भारतात याआधी अस्तित्वात असणारी व पूर्वापार चालणारी स्वयंपूर्ण खेडी हे संकल्पना नव्याने राबवणे व त्यास आर्थिक सहाय्य करणे आवश्यक आहे.शहरात होणारे स्थलांतर रोखण्यासाठी गावपातळीवर पायाभूत सुविधा निर्माण करणे म्हणजेच शिक्षण, वैद्यकीय सुविधा, वीज, रोजगार, शेतीवर आधारित उद्योगधंदे, इत्यादी सोयीसुविधा पुरवणे आवश्यक आहे. यामुळे वैद्यकीय उपचार, शिक्षण व रोजगारासाठी शहरात होणारे स्थलांतर कमी होऊ शकते.तरुणांसाठी रोजगारावर आधारित कौशल्य विकास योजना राबून स्थानिक पातळीवर रोजगाराचा प्रश्न सोडवावा. त्यामुळे रोजगारासाठी होणारे शहरी स्थलांतर कमी होईल. शहरात होणारे स्थलांतर हे पूर्णपणे रोखणे शक्य नाही त्यामुळे गावपातळीवर पायाभूत सुविधा निर्माण करण्याबरोबर शहरी भागात देखील पायाभूत सुविधांचा विस्तार व मजबुतीकरण करणे आवश्यक आहे. जेणे करून शहरात स्थलांतरित होणाऱ्या लोकांचा गरजा भागवणे शक्य होईल.स्थलांतरितांसाठी सार्वजनिक जलद दळणवळण सुविधा, रस्ते, पूल या सारख्या पायाभूत सुविधा निर्माण झाल्यास यामुळे कायमस्वरूपी होणारे स्थलांतर कमी होईल.शहरी भागाचा विकास करताना नैसर्गिक रचना, जैवविविधता या गोष्टीं विचारात घेऊन विकास करणे आवश्यक आहे जेणेकरून नैसर्गिक आपत्तीचे प्रमाण कमी होईल. मानवनिर्मित आपत्ती रोखण्यासाठी शहरी कायदे व नियंत्रण यंत्राना अधिक सक्षम करणे तसेच आपत्ती व्यवस्थापन यंत्रणा अधिक बळकटकरणे आवश्यक आहे.स्थलांतर या विषयाचा अभ्यास करताना असे दिसून आले कि सक्षम व स्वयंपूर्ण खेडी निर्माण करणे हाच शहरी भागात होणारे स्थलांतर व समस्या रोखण्याचा परिणामकारक उपाय आहे.

संदर्भ -

१) census of India 2001 , migration data
२) IGNOU,PGDDM BOOKS, topic Migration
३) **PTI survey (**Press Trust of India)4 July 2020
४) Data of bureau of police research and development.

भारतातील स्थलांतर एक विदारक वास्तव

श्री. दत्ता उत्तमराव कुंटेवाड
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
द.ग.तटकरे कला व वाणिज्य महाविद्यालय,तळा,रायगड

प्रस्तावना :

अर्थशास्त्रामध्ये मानवी वर्तनाचा आभ्यास केला जातो म्हणून अर्थशास्त्र हे मानवी वर्तुनुकीच्या अभ्यासाचे शास्त्र आहे असे म्हटले जाते. केवळ अर्थशास्त्र नव्हे तर संपूर्ण सामाजिक शास्त्र विद्याशाखा मानवाच्या कोणत्याना कोणत्या मानवी हालचालींचा विचार करत असते म्हणून तिला अलीकडे मानव्य विद्या शाखा असे म्हटले जाते. नैसर्गीक शास्त्रे हे मानवी जीवन अधिक सुखकर व्हावे म्हणून नवनवे शोध लावत असते किंवा निसर्गातील घडामोडींचा आभ्यास करते. एकूणच मानवी जीवन हा केंद्रबिंदू मानून ज्ञानशाखा विस्तारत असल्याचे आज आपल्याला दिसते. ज्या ज्ञानशाखेचा मानवी विकासासाठी अथवा सजीव सृष्टीच्या उत्थानासाठी उपयोग नाही तिला केवळ कुचकामी असेच म्हणावे लागेल. स्थलांतर हि एक मानवी घटना आहे तिला भोगोलिक रूप दिले जाते,पण हि घटना घडण्यापाठीमागचा थोडा मागोवा घेतला तर आपणास असे दिसेल कि त्या पाठीमागे आर्थिक कारण दडलेले दिसेल.म्हणून स्थलांतर या एका घटनेचे विविध घटकावर जसे निरनिराळे परिणाम होतात म्हणून भारतातील स्थलांतर एक विदारक वास्तव आभ्यासण्याचा प्रयत्न सदरच्या शोधनिबंधात केला आहे.

उद्दिष्ट्ये -

१. स्थलांतर हि संकल्पना स्पष्ट करणे.

२. भारतातील स्थलांतर व वास्तव जाणून घेणे. .

३. स्थलांतरची कारणे आभ्यासने.

जी व्यक्ती आपल्या स्थानात बदल करते तिला स्थलांतरीत व्यक्ती असे म्हणतात. स्थलांतर हंगामी,कायम स्वरूपाचे,देशान्तर्गत आंतरराष्ट्रीय,एका ग्रामीण भागाकडून दुसऱ्या ग्रामीण भागाकडे किंवा नगरकडे तसेच नगराकडून ग्रामीण भागाकडे असू शकते.अनेकवेळा स्थलांतरामुळे मूळ गावाशी असलेले संबंध तुटतात पूर्णतः नवीन आशा भोगोलिक वातावरणात लोक जुळवून घेतात. त्यामुळे असंख्य अडचणी उद्भवतात. नवीन पर्यावरणात एकरूप होणे अनेक मानव समूहांना तसेच व्यक्तींना कठीण जाते. कांही अनाकलनीय घटनांमुळे नवीन पर्यावरणात आल्याबरोबर त्याला जगण्यासाठी कठोर परीक्षांना तोंड द्यावे लागते. आधुनिक काळात खुशीने स्थलांतर करणाऱ्या व्यक्तींच्या अडचणी कमी झालेल्या असल्या तरीसुद्धा अनेक अडचणींना व समस्यांना तोंड द्यावे लागते.मातृभूमी किंवा मूळ गाव व स्थलांतराची जागा यांच्यातील नैसर्गिक पर्यावरणात जितका फरक जास्त तितक्या स्थलांतरित व्यक्तीस अडचणी जास्त.शहरीकरण वाढत असताना, आर्थिक कारणांसाठी होणाऱ्या स्थलांतराचे प्रमाणही वाढणारच. आपल्या देशात विकास आणि स्थलांतराचे प्रश्न एकमेकांशी थेट संबंधित असल्याचे अनेकदा दिसले आहे, म्हणूनच व्यक्तीचा देशात कोठेही व्यवसाय करण्याचा हक्क अबाधित ठेवून विकासाभिमुख धोरणे आखल्यास देशांतर्गत स्थलांतराचे तोटे कमी होतील!

आसाममधील कोक्राझार, बोंगाइगाव आणि चिरंग या जिल्ह्यांत व लगतच्या ढुब्री जिल्ह्यात २० ते २६ जुलै २०१२ या सात दिवसांत झालेल्या प्रचंड हिंसक घटनांमुळे सारा देश हादरला. त्यानंतर ११ ऑगस्ट २०१२ रोजी मुंबई शहरात त्याची तीव्र प्रतिक्रिया उमटली. आसाममधील बोडो व मुस्लिमांमध्ये गेल्या २० वर्षांत अनेक वेळा दंगलीच्या घटना घडल्या, पण जुलै २०१२ मध्ये घडलेला संहार- गावांची जाळपोळ, लुटालूट व त्यामुळे झालेले अधिक स्त्री-पुरुषांचे मृत्यू, चारशेहून अधिक गावांचे नुकसान आणि हजारो माणसांची बेघर अवस्था या साऱ्या बाबी दुर्दैवी, चिंताजनक, भयानक होत्या.आसाममधील हिंसक घटनांमुळे स्थलांतराची समस्या ऐरणीवर आली आहे. जन्म, मृत्यू, स्थलांतर यामुळे लोकसंख्येत वाढ वा घट होत असते, पण ही समस्या स्थलांतरणाची केवळ लोकसंख्या शास्त्रीय नाही, तर ती सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आहे. भारतासारख्या बहुधर्मीय, बहुजाती, बहुभाषिक, बहुवर्गीय खंडप्राय देशात किमान शांतता, स्थिरता, सौहार्द टिकाविण्याचा प्रश्न जटिल, कठीण आहे.

१५ ऑगस्ट २०१२ नंतर सलग तीन दिवस बेंगळुरूमधून ३० हजारांहून अधिक स्थलांतरित सात ईशान्य राज्यांतील आपापल्या गावी जाण्यास निघाले. यापैकी बहुसंख्य अर्धकुशल, फारसे न शिकलेले व मुख्यत: असंघटित क्षेत्रातील होते. ही संख्या बेंगळुरूमध्ये या राज्यांमधून आलेल्या २ लाखांहून स्थलांतरितांच्या अवघी १५ टक्के होती. हे स्थलांतरित काम करतात प्रामुख्याने सुरक्षारक्षक म्हणून. कॉल सेंटर, आरोग्य संस्थांमध्ये रुग्णालये, आयटी सेंटर, मोठमोठी दुकाने, क्रीडा संकुले यांमध्ये ते सुरक्षा पुरवतात, तर घरकाम, बांधकाम व्यवसाय, छोटे उद्योग, हॉटेल्समध्ये काम करणारेही थोडय़ा संख्येत आहेत. यामध्ये सर्वाधिक पगार वेतन म्हणून रु. ९०००/- मिळविणारे होते. स्थलांतर होण्यासाठी ढकलले जाणे (पुश) व ओढले जाणे (पुल) ही मुख्य कारणे आहेत. म्हणजे बेरोजगारी, आर्थिक दुरवस्था, अर्धरोजगारी कौटुंबिक परिस्थिती यामुळे मुख्यत: पुरुषवर्ग खेडय़ांमधून लहान-मोठय़ा गावांतून तालुका, जिल्हा ठिकाणापासून मुंबई, बेंगळुररू, चेन्नई, त्रिवेंद्रम, दिल्ली, हैदराबाद या महानगरांत, मोठय़ा शहरांत रोजगार, बऱ्यापैकी नोकरी, उच्च चांगले शिक्षण यासाठी ढकलले जातात आणि शहरीकरण, आधुनिकीकरण यामुळे १५-५५ वयोगटातील श्रमिक, चांगले राहणीमान जगू इच्छिणारे, उच्च उत्तम शिक्षणासाठी पदवीधर, द्विपदवीधर, विशेष कुशल मोठय़ा शहराकडे ओढले जातात. याला लोकसंख्याशास्त्राच्या भाषेत 'पुश-पुल थिअरी' म्हणून संबोधले जाते.

स्थलांतराची सात कारणे

जनगणना व राष्ट्रीय नमुना पाहणीने स्थलांतरणाची सात कारणे मांडली आहेत. काम व रोजगारीसंबंधित व्यापार, शिक्षण, विवाह, जन्माची वेळ, कुटुंबाबरोबर व इतरांबरोबर स्थलांतरण, दोनही गणना करणाऱ्यांच्या मते फक्त ३ टक्के भारतीयांनीच नोकरीसंबंधित कारणासाठी आपले नेहमीचे राहण्याचे ठिकाण सोडले आहे, पण जनगणना व राष्ट्रीय नमुना पाहणीतील विश्लेषणानुसार असे दिसून आले आहे, की १९९१ ते २००१ या दहा वर्षांच्या काळात सर्व आंतरराष्ट्रीय (इंटरस्टेट) स्थलांतरणांपैकी ३२ टक्क्यांनीच काम वा नोकरीसाठी स्थलांतरण केल्याची नोंद आहे. २००७-०८ च्या राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या अभ्यासानुसार १४.१ कोटी श्रमिक वा ३०.९ टक्के भारतातील श्रमिकांनी स्थलांतरण केले आहे. उत्तर प्रदेश, बिहार, छत्तीसगड, उत्तराखंड या राज्यांमधून अनेक दशके अधिक प्रमाणात स्थलांतरण झाले आहे. अलीकडच्या काळात मात्र ईशान्य भारतातील राज्यांमधूनही लक्षणीय प्रमाणात स्थलांतरण झाले आहे. सामाजिक, कृतिशील कार्यकर्त्या श्रीमती मधु

चंद्रा यांनी केलेल्या पाहणी अभ्यासानुसार '२०११ च्या शेवटच्या काही महिन्यांत ईशान्य भारतामधून झालेल्या स्थलांतराने सर्वात मोठे शिखर गाठले. गेल्या पाच वर्षांत ही संख्या १२ पटींनी वाढली आहे. २००५ मध्ये ही संख्या होती ३४ हजार व २०१० मध्ये झाली ६ लक्ष १४,८५० आणि सध्याचा प्रवाह तसाच चालूच राहिला, तर पुढील पाच वर्षांत ५० लक्ष स्थलांतरित होतील. ईशान्य भारतातील राज्यांमधून स्थलांतरितांना वांशिक भेदभाव व लैंगिक हिंसाचाराच्या प्रकरणांना तोंड द्यावे लागते. देशातील एकूण श्रमिक स्थलांतरितांत ३५ टक्के उत्तर प्रदेशचे आहेत.

गेल्या १५ वर्षांत यांना अनेक वेळा भेदभाव व हल्ल्यांना महाराष्ट्रात सामोरे जावे लागले. उत्तर प्रदेशातून आलेल्या स्थलांतरितांचे विशेष पसंतीचे राज्य आहे महाराष्ट्र. १९९० च्या दशकापासून बिहारमधील श्रमिक मोठय़ा संख्येत पंजाबमध्ये स्थलांतरित झाले आहेत. मुख्य कारण आहे पंजाबातील शेतमजुरांचा तुटवडा. येथेही बिहारी स्थलांतरितांना वांशिक व सामाजिक भेदभावाचा, शारीरिक हल्ल्याचा जाच सहन करावा लागतो. अनेक क्षेत्रीय अभ्यासांतून असे दिसून आले आहे, की ओदिशा, छत्तीसगड, उत्तर प्रदेश आणि बिहार या चार राज्यांमधून फार मोठय़ा प्रमाणावर मजूर देशातील वाढत्या बांधकाम व्यवसायात रोजगारीस जात आहेत. बिहारमध्ये सामाजिक सुरक्षा योजना - शासकीय शैक्षणिक संस्था, सार्वजनिक आरोग्य सोयीसुविधा, सार्वजनिक वितरण व्यवस्था जनसामान्यांपर्यंत, दीनदुबळ्यांपर्यंत पोहोचूच शकल्या नाहीत. त्यामुळे स्थलांतर हेच सामाजिक गतिक्षमतेचे (सोशल मोबिलिटी) साधन झाले आहे. जमीन सुधारणांचाच अभाव असल्यामुळे दलित, इतर मागासलेल्या वर्गात शेतमजुरांची संख्या अधिक आहे. स्थलांतरित होऊन शहरी गरीब म्हणून राहणाऱ्यांत हे भूमिहीन शेतमजूर संख्येने जास्त आहेत.

फक्त मुंबईत नव्हे..

२००१ च्या जनगणनेनुसार बिहारमधून जवळजवळ १७ लाख नागरिकांनी स्थलांतर आधीच्या दशकात (१९९१ ते २००१) केले होते. पाटणा येथील 'बिहार इन्स्टिटय़ूट ऑफ इकॉनॉमिक स्टडीज' या संस्थेच्या पाहणीनुसार* सर्वात अधिक संख्येत स्थलांतरण झाले ते पंजाबकडे (२६.३६ टक्के), त्यानंतर दिल्लीकडे (२१.२४ टक्के), महाराष्ट्राकडे (१५.०६ टक्के), हरयाणाकडे (११.७२ टक्के) आणि पश्चिम बंगालकडे (५.८६ टक्के). स्थलांतरामुळे बिहारमध्ये सामाजिक स्तरावर सारख्या पातळीवर आणण्याची प्रक्रिया सुरू झाली आहे. तात्पुरत्या, हंगामी स्थलांतरामुळे मिळणाऱ्या अधिक मिळकतीमुळे दलित व इतर मागसलेल्या वर्गाना जमीनदाराविरुद्ध आवाज उठविण्यासाठी सामूहिक सामर्थ्य लाभते आहे. या जमीनदार वर्गाने ऐतिहासिक काळापासून त्यांचे आर्थिक व सामाजिक शोषण केले आहे. या स्थलांतरामुळे अनेक प्रकारचे व्यावसायिक कौशल्य वाढविण्यास साह्य झाले आहे. उत्तर बिहारमधील मुस्लीम समाजाची आर्थिक परिस्थिती स्थलांतरणामुळे लक्षणीयरीत्या सुधारली आहे, उंचावली आहे. बिहारच्या एकूण लोकसंख्येत मुस्लीम आहेत १६-१८ टक्के. काळाच्या ओघात हलकी, कमी दर्जाची मानली जाणारी कामे मुस्लीम समाजाकडे गेली. ही कामे म्हणजे छोटी वाहने दुरुस्ती, घरातील रंगकाम, भिंतीला गिलावा लावण्याचे, शिलाईकाम ही कामे मुस्लीम समाजच मुख्यत्वे करतो, असे शहरांत दिसू लागले आहे.

टाटा सामाजिक विज्ञान संस्थेतील प्रा. डी.पी. सिंग यांच्या 'मुंबईतील झालेले स्थलांतर (१९६१-२००१)' या पेपरनुसार स्थलांतर व मुंबई हा खूपच गुंतागुंतीचा विषय आहे. शहरात सर्वात अधिक संख्येने आलेले स्थलांतरित हे खरोखरच महाराष्ट्र राज्यातीलच आहेत. २०११ च्या जनगणनेची (मुंबईतील राज्यवार स्थलांतरित) आकडेवारी अद्याप उपलब्ध नाही, पण काही प्रवाहामुळे असे दिसते, की इतर राज्यांतील येणारे लोक अधिक संख्येने आहेत. गेल्या ५० वर्षांत उत्तर प्रदेशातून होणारे स्थलांतर १२ टक्क्यांवरून २४ टक्क्यांपर्यंत वाढले. बिहारमधून होणारे स्थलांतर ०.२ टक्क्यांवरून ३.५ टक्क्यांपर्यंत गेले. गुजरात व गोवा राज्यांतून होणारे स्थलांतर कमी झाले आहे. ही घट १६.९ टक्क्यांवरून ९.६ टक्क्यांपर्यंत (गुजरात) व २ टक्क्यांवरून ०.६ टक्क्यांपर्यंत (गोवा) अशी लक्षणीय आहे.

भारताचे ऐक्य व एकात्मता कायम ठेवण्यासाठी एक स्थलांतर धोरण असण्याची नितांत आवश्यकता आहे. आपली विकास उद्दिष्टे गाठण्यासाठी, गरिबांना विकासानुकूल, श्रमिक नियमन आणि सार्वत्रिक अधिग्रहण ही त्या धोरणाची आधारभूत तत्त्वे आहेत, स्थलांतरित लोक हे उपरे आहेत, असे मानून कोणत्याही शहराचा, राज्याचा विकास होणार नाही. रोजगारीसाठी, उदरनिर्वाहासाठी प्रत्येक भारतीय नागरिक हा भारतात कोठेही जाऊ शकतो हे मान्य व्हायला हवे.

संदर्भ -

1. आर्थिक सर्वेक्षण २०१७-१८
2. Bhattachrya S.N.- Rural development in india
3. दैनिक प्रहार - छोट्या राज्यांचे स्वतंत्र प्रश्न
4. लोकसत्ता - स्थलांतरआणि विकास

ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

ग्रामीण स्थलांतराचा भौगोलिक अभ्यास

प्रा.डॉ. राजाराम महादेव थोरात
भूगोल विभाग प्रमुख
द.ग.तटकरे कला व वाणिज्य महाविद्यालय तळा,
ता.तळा,जि.रायगड.

---

1) प्रस्तावना :-

एखाद्या प्रदेशातील लोकसंख्येवर स्थलांतराचा परिणाम होतो. वाहतूक व दळणवळण साधनामुळे स्थलांतर सहज सुलभ झाले आहे. स्थलांतराचे प्रमाण व वेग हा विकासाच्या संधीशी निगडीत असतो. स्थलांतराने लोकसंख्या वाढीचा वेग बदलतो त्याचावयोगट, लिंग, व्यवसाय, भाषा, शिक्षण यावरही परिणाम होतो. स्थलांतरामुळे लोकसंखेमध्ये असमतोल निर्माण होतो.एखाद्या प्रदेशातील नेहमीचे राहण्याचे ठिकाण बदलून नवीन प्रदेशात दीर्घकालीन वास्तव्यासाठी जाणे म्हणजे स्थलांतर करणे होय.एका भौगोलिक किंवा राजकीय विभागातून दुसऱ्या भौगोलिक किंवा राजकीय विभागात दीर्घकाळ किंवा अल्पकाळ वास्तव करण्याच्या हेतूने जाणाऱ्या व्यक्तीच्या किंवा मानवी गटाच्या हालचालीस अगर क्रियेस स्थलांतर असे म्हणतात. जी व्यक्ती आपल्या स्थानात बदल करते. अशा व्यक्तीस स्थलांतरित व्यक्ती असे म्हणतात. स्थलांतर हे हंगामी किंवा कायमस्वरूपाचे असू शकते. स्थलांतर हे अजाणतेपणामुळे, सक्तीने किंवा स्वखुशीने केले जाते. स्थलांतर हे ग्रामीण भागातून नागरी भागाकडे तर कधी नागरी भागातून ग्रामीण भागाकडे केले जाते.एका राज्यात नेहमीचे वास्तव्याचे ठिकाण सोडून त्याच राज्यात दुसऱ्या ठिकाणी वास्तव्यासाठी जाणे म्हणजे राज्यांतर्गत स्थलांतर होय. महाराष्ट्रात ग्रामीण भागातून शहरी भागात व्यवसायाच्या संधी उपलब्ध असल्याने लोक स्थलांतर करतात. या स्थलांतराच्या प्रकारास राज्यांतर्गत स्थलांतर असे म्हणतात . मुंबई, पुणे, कोल्हापूर, नाशिक इत्यादी औद्योगिक शहरे झपाट्याने विकसित होत आहेत. ग्रामीण भागातून मजुरांचा शहराकडे लोंढा जात असल्याने ग्रामीण भागात काही प्रदेशात मजुरांची कमतरता जाणवू लागली आहे.

एका राज्यातील नेहमीच वास्तव्याचे ठिकाण सोडून त्या राज्याची सीमा ओलांडून दुसऱ्या राज्यात वास्तव्यासाठी जाणे म्हणजेच आंतरराज्य स्थलांतर होय. भारताच्या वेगवेगळ्या राज्यातून मुंबई,चेन्नई, बंगलोर, कोलकाता, दिल्ली या शहराकडे व्यापार, शिक्षण, व्यवसाय इत्यादीकरिता स्थलांतर करतात. भारताच्या वेगवेगळ्या राज्यातून आलेल्या या लोकांनी वरील प्रदेशात मोठ्या प्रमाणावर विकासात हातभार लावला. एका सार्वभौम देशातून दुसऱ्या देशात होणाऱ्या स्थलांतरास आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर म्हणतात सध्या विकसित देशाकडे विकसनशील देशामध्ये मोठ्या प्रमाणात आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर होत आहे. आंतरराष्ट्रीय स्थलांतरे हि भिन्न सामाजिक , आर्थिक आणि सामाजिक परिस्थिती असलेल्या देशांत होत असल्याने ती थोडी अवघड आणि त्रासदायक असतात. त्यासंबंधी देशोदेशीचे कायदे विभिन्न असतात.स्थलांतर करणारे बहुतांशी लोक जवळ असलेल्या ठिकाण स्थलांतर करतात. जसजसे स्थलांतरित ठिकाणाचे अंतर वाढत जाते तसतसे स्थलांतराचे प्रमाण कमी होत जाते. जसजसा शहराचा विकास होतो तसतसे आसपासच्या खेड्यातील लोक शहराकडे स्थलांतर करतात. तर आसपासच्या या खेड्यात दुर्गम व आणखी लहान खेड्यातील लोक स्थलांतर करतात अविकसित भागाकडून विकसित भागात जसा स्थलांतराचा ओघ असतो तसाच विकसित भागाकडून विकसित भागाकडेहि

असतो.खेड्यातील लोकांपेक्षा शहरी लोकाना स्थलांतराची जास्त गरज असते. कमी अंतरावरील ठिकाणी होणाऱ्या स्थलांतरात प्रामुख्याने स्त्रियांचे व पुरुषांचे प्रमाण समान असते. तर जसजसे अंतर वाढत जाते तसतसे पुरुषांचे प्रमाण अधिक होत जाते. जसजशी कारखानदारी तांत्रिक व यांत्रिक प्रगती वाढत जाते तस्ते स्थलांतराचे प्रमाणही वाढत असते तर जसजसे अंतर वाढत जाते तसतसे पुरुषांचे प्रमाण अधिक होत जाते. जसजशी कारखानदारी , तांत्रिक व यांत्रिक प्रगती वाढत जाते तसतसे स्थलांतराचे प्रमाणही वाढत जाते. अनेकदा स्थलांतरास आर्थिक घटक कारणीभूत ठरतात. त्यास खालील सामाजिक घटकही पोषक ठरतात स्थलांतरितामध्ये १५ते ३५ वयोगटातील लोक जास्त असतात.जवळच्या स्थलांतरात स्त्रियांचे व पुरुषांचे प्रमाण समान तर लांबच्या स्थलांतरात पुरुषांचे प्रमाण जास्त असते.लांबच्या किंवा जवळच्या स्थलांतराचा विचार करता अविवाहितांचे प्रमाण जास्त असते.लहान कुटुंबात स्थलांतराची शक्यता जास्त असते. समाजातील अल्पसंख्याक गटात स्थलांतर प्रवृत्ती जास्त असते.लोकसंख्या वाढीवर स्थलांतराचे प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष असे परिणाम होतात. ज्या राज्यात किंवा राज्यातील भागात स्थलांतर होते तेथील लोकसंख्या वाढते. तर स्थलांतर ज्या राज्यातून होते तेथील लोकसंख्या त्या प्रमाणात कमी होते. उदा. कोकणातून मोठ्या प्रमाणावर पुरुष वर्ग नोकरीच्या शोधात मुंबईत स्थलांतर करतात. त्यामुळे मुंबईची लोकसंख्या वाढते. याउलट ज्या भागातून स्थलांतर होते. तेथे मुले, वृद्ध स्त्री- पुरुष असल्याने जन्म प्रमाण कमी व मृत्यूप्रमाण जास्त आढळते .

२) स्थलांतराची कारणे :-

सामान्यपणे मानव आपली कोणती तरी गरज भागविण्याच्या हेतूने किंवा काही तरी असमाधानकारक परिस्थिती टाळण्याच्या हेतूने एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी स्थलांतर करतो अलीकडे महाराष्ट्रातील बरेच तरुण जीवनविषयक परिस्थिती सुधारण्याच्या इच्छेतून स्थलांतर करीत आहेत. निवासस्थानापासून दूर जाण्यास प्रवृत्त करणाऱ्या घटकांना आपसरण घटक म्हणतात. तर स्थलांतरीतांना प्रवृत्त करणाऱ्या घटकांना आकर्षक घटकम्हणतात . उदा. रोजगाराची उत्तम संधी , शैक्षणिक सुविधा, उत्तम प्रकारचे नैसर्गिक व सांस्कृतिक पर्यावरण, करमणुकीच्या सुविधा, जास्त आर्थिक प्राप्ती, उच्च राहणीमान इ. आकर्षक घटकामुळे लोक स्थलांतर करतात. तसेच प्रतिकूल प्रकारच्या नैसर्गिक, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय व धार्मिक कारणामुळेदेखील लोक स्थलांतर करतात.

- **भूकंप व ज्वालामुखीचे उद्रेक ग्रस्त प्रदेश**

  ज्या प्रदेशात भूकंपाचे धक्के व ज्वालामुखीचे उद्रेक वारंवार होतात त्या प्रदेशातील लोक सुरक्षित ठिकाणी कायमचे स्थलांतर करतात. तसेच जेथे भूकंपाच्या आपत्तीमुळे प्राणहानी व जीवित हानी होवून निराधार झालेले लोक इतर ठिकाणी स्थलांतर करतात.

- **भूमिपात व डोंगराळ प्रदेश**

  भूमिपातामुळे पर्वताचे कडे कोसळतात . पर्वत पायथ्यालगतच्या मानवी वसाहती जमिनी खाली गाडल्या जातात. तसेच शेती योग्य जमीन कायमची नष्ट होते. अशा वेळी जीवित व वित्त हानी होऊन अनेक लोक बेघर होतात. त्यामुळे अशा प्रदेशातून लोक स्थलांतर करतात.

- **महापूर**

  पावसाळ्यात अनेक नद्यांना महापूर येतात.महापुराच्यावेळी पुराचे पाणी नदी पात्रात न मावल्याने आसपासच्या सखल प्रदेशात फैलावते त्यामुळे उभी पिके , जनावरे, घरे दारे वाहून जातात. अनेक

लोकांना जलसमाधी मिळते . त्यामुळे पूरग्रस्त प्रदेशातील लोक सुरक्षित ठिकाणी स्थलांतर करताना आढळतात.

- **दुष्काळ**

मान्सूनचा लहरी पाऊस कधीही वेळेवर, नियमितआणि भरपूर प्रमाणात पडत नाही. कधी अतिवृष्टी तर कधी दुष्काळ यामुळे उभी पिके नष्ट होतातत्यामुळे पूरग्रस्त प्रदेशातून व दुष्काळग्रस्त प्रदेशातून अनेक लोक इतरत्र स्थलांतर करतात. कारण महापुरात उभी पिके वाहून जातात याउलट दुष्काळात पाण्याअभावी उभी पिके जळून जातात.

- **चक्री वादळ**

नैसर्गिक पर्यावरणाचा समतोल बिघडल्यामुळे तसेच हवामानबदलामुळे चक्रीवादळांचे प्रमाण वर्षानुवर्षे वाढत आहे. चक्री वादळाच्या प्रवासमार्गातील पिके, घरे - दारे, नैसर्गिक वनस्पती नष्ट होतात. सखल सागर किनारी जलमय होऊन जीवित व वित्त हानी होते त्यामुळे अशा प्रदेशातील लोक स्थलांतर करतात.

- **बेकारी**

बेसुमार वेगाने वाढणाऱ्या लोकसंखेमुळे दारिद्रयात वर्षनुवर्षे भर पडत आहे अनेक लोक रोजगाराच्या संधी असणाऱ्या ठिकाणी स्थलांतर करतात त्यामुळे शहरी भागात लोकसंख्या वाढून विविध समस्या निर्माण होतात.

- **मानव -भूप्रमाण घट**

भारतात लोकसंख्या वाढीचा वेग जास्त असल्यामुळे शेत जमीन वारसा हक्का नुसार भावंडात समान वाटप होत असल्यामुळे शेत जमिनीचा आकार वर्षानुवर्षे लहान होत चालला आहे त्यामुळे शेती करणे आर्थिक दृष्ट्या परवडत नाही.त्यामुळे अनेक लोक औद्योगिक वसाहतीकडे स्थलांतर करीत आहेत.

- **राजकीय व धार्मिक छळ**

जगामध्ये विविध धर्माचे व वंशाचे लोक वास्तव्य करतात. प्रत्येक धर्माचे रीतीरिवाज, सन उत्सव यामध्ये विविधता आढळते. अशावेळी अल्पसंख्यांक धर्मियांचा छळ होताना आढळतो. अशावेळी ते लोक आपल्या लोकांच्या ठिकाणी जावून राहतात. उदा. हिंदू. मुस्लीम .

- **औद्योगिक विकास**

असमतोल प्रादेशिक औद्योगिक विकास झाल्यामुळे अनेक लोक ग्रामीण भागातून रोजगार मिळविण्यासाठी औद्योगिक वसाहतीकडे स्थलांतर करताना आढळतात . या मागे राजकीय करणे आहेत तसेच नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे असमान वितरण व विकास हे आहे. त्यामुळे कोकणातील अनेक खेडी ओस पडू लागलेली आहेत.

- **अतिरिक्त लोकसंख्या**

लोकसंख्या व नैसर्गिक साधनसंपत्ती यामध्ये असमतोल निर्माण झाल्यास त्याचा परिणाम रोजगार निर्मिती व उत्पादनावर होतो. अशावेळी बेरोजगार लोक रोजगार मिळविण्यासाठी शहरी भागाकडे किंवा औद्योगिक वसाहतीकडे स्थलांतर करतात.

४) महाराष्ट्रातील स्थलांतराचे प्रकार

- **ग्रामीण ते शहरी स्थलांतर**

महाराष्ट्रात या प्रकारचे स्थलांतर फार मोठ्या प्रमाणावर होताना दिसते. ग्रामीण भागात मानव भू-प्रमाणात घट होत असल्याने अनेक लोकांना खेड्यात रोजगार उपलब्ध नाही. शहरामध्ये औद्योगिक विकास झालेला असतो. अनेक रोजगार सुविधांची उपलब्धता असते. कारखानदाराकडून कुशल , अकुशल मजुरांची मागणी असल्याने रोजगार मिळविण्यासाठी खेड्यातील लोक शहराकडे धाव घेतात. महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील लोक प्रामुख्याने मुंबई-पुणे, औरंगाबाद-नांदेड, सांगली-इचलकरंजी , कोल्हापूर , सोलापूर , नागपूर-अमरावती, नाशिक, अहमदनगर, धुळे-जळगाव इ. शहराकडे रोजगार व उच्च वेतनाच्या आकर्षणाने स्थलांतर करतात. मुंबईला स्वतंत्रपूर्व काळात प्रामुख्याने कापड गिरण्या उभारण्यात आल्या तेथे गिरणीत काम करण्यासाठी कोकणातून व महाराष्ट्रातील दुष्काळी भागातून अनेकांनी स्थलांतर केलेमुंबई हि मायानगरी असल्याने मुंबईला एकदा आल्यावर ते लोक पुन्हा आपल्या गावाकडे जाण्यास नाखूष असतात मुंबईकडे महाराष्ट्रातूनच नव्हे तर अन्य राज्यातूनही स्थलांतर मोठ्या प्रमाणात होते.

- **ग्रामीण ते ग्रामीण स्थलांतर**

महाराष्ट्रात काही जिल्ह्यात वांरवार दुष्काळ पडतात त्या कालावधीत ज्या ग्रामीण भागात दुष्काळ पडलेला आहे तेथून इतर ग्रामीण क्षेत्राकडे लोक स्थलांतर करतात किंवा काही ग्रामीण भागात विशिष्ट कालावधीत लोकांना रोजगार उपलब्ध नसतो. शेतीची कामे नसतात अशा वेळी त्या भागातून मजूर साखर कारखानाकडे ऊस वाहतुकीसाठी किंवा अन्य कामासाठी स्थलांतर करतात. तसेच अनेक ग्रामीण भागात साखर कारखान्याच्या प्रयत्नातून व सरकारी अनुदानातून इतर व्यावसायांना अनुदान दिले जाते. शेतीवर आधारित उद्योगांचा विकास होण्यासाठी काही केंद्रे ज्या ग्रामीण क्षेत्रात निर्माण झाले आहेत. तेथे लोक स्थलांतरित होताना दिसतात यात पुरुषाबरोबर स्त्रियाचेही लक्षणीय प्रमाण असते. लग्नानंतर मुली सासरी जातात त्यामुळे त्यांचे वास्तव्याचे ठिकाण बदलते.

- **शहरी ते शहरी स्थलांतर**

या प्रकारच्या स्थलांतरात शहराकडून महानगराकडे स्थलांतर होताना आढळते. एका शहरात रोजगार कमी मिळत असेल तर अनेक लोक इतर शहराकडे जास्त आर्थिक प्राप्ती करण्यासाठी स्थलांतर करून अधिक पैसा मिळविताना आढळतात उदा. मुंबई कडून नाशिक व पुण्याकडे होणारे स्थलांतर.

- **शहरी ते ग्रामीण स्थलांतर**

अनेक लोक नोकरी व उद्योगातून सेवानिवृत्ती झाल्यानंतर आपल्या मूळ गावाकडे किंवा खेड्याकडे आरामशीर जीवन जगण्यासाठी किंवा स्थानिक माल्मातेच्या व्यवस्थापनासाठी स्थलांतर करतात. मोठ्या शहरातील अती गर्दी, गोंगाट, प्रदूषण, सामाजिक असुरक्षितता, चोऱ्या , मारामाऱ्या , राहत्या घरांची टंचाई वगैरे कारणामुळे कमी वस्तीच्या प्रदेशाकडे स्थलांतर करतात. कारण शहरातील वातावरणापेक्षा ग्रामीण भागातील वातावरण प्रदूषण मुक्त असते म. गांधी यांनी खेड्यांकडे चला हा संदेश दिला असला तरी महाराष्ट्रीय तरुणांनी त्याकडे फारसे लक्ष अद्यापही दिलेले दिसत नाही खरे तर भारत हा खेड्याचा देश आहे .

- **बुद्धीवहन किंवा बुद्धीविनिमय :-**

गेल्या काही दशकात महाराष्ट्रातून विकसित देशाकडे होणारे बुद्धिवंताचे स्थलांतराचे प्रमाण फारच वाढलेले आहे . महाराष्ट्रात जसजशी आर्थिक प्रगती होत आहे तसतसे आपल्या राज्यात द्वितीय श्रेणीच्या व्यवसायापेक्षा तृतीयक आणि चतुर्थक श्रेणीच्या व्यवसाय मोठ्या प्रमाणात विकसित होत आहेत महाराष्ट्रात माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रात मोठ्याप्रमाणावर क्रांती झाल्याने ज्ञानधीष्ठीत व्यवसायात गुंतलेल्या लोकांचे प्रमाण वाढले आहे. विशेषत: डॉक्टर , इंजिनिअर, प्राध्यापक, संशोधक, माहिती तंत्रज्ञ, उच्च शिक्षणासाठी व उत्तम नोकरी व्यवसायाच्या दृष्टीने सयुंक्त संस्थाने,कॅनडा, ग्रेट ब्रिटन, जर्मनी, आस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड,द .आफ्रिका, सिंगापूर, जपान इ. देशांत जातात. कालांतराने त्या देशात त्याना चांगल्या संधी मिळाल्याने त्याच ठिकाणी त्यांचे कायमस्वरूपी वास्तव्य होते. त्यांचा व्यक्तिगत फायदा होत असला तरी आपले राज्य किंवा देश अशा बुद्धीवंतापासून वंचित होतो म्हणजे यांचा फायदा आपल्या मातृभूमीला मिळत नाही महाराष्ट्रात बुद्धीवंताचे स्थलांतर हि एक गंभीर समस्या होऊ पाहत आहे. विशेषत: मुंबई -पुणे सारख्या महानगरातील व इतर शहरातील उच्चशिक्षित तरुण पिढी परदेशात स्थायिक होत आहे. उत्तर अमेरिका, युरोप, सिंगापूर,जपान व आस्ट्रेलियात जाणाऱ्यांचे प्रमाण जास्त आहे.

५) स्थलांतराचे परिणाम :

- **नैसर्गिक पर्यावरणावरील परिणाम**

स्थलांतरामुळे नैसर्गिक किंवा प्राकृतिक पर्यावरणावर फार मोठा परिणाम होतो पर्वतीय किंवा अरण्यव्याप्त प्रदेशात भटक्या जमाती स्थलांतरित शेती करतात. विशिष्ट भाग निवडून त्यातील अरण्य नाहीसे केले जाते त्यामुळे अरण्य व्याप्त क्षेत्र कमी होत जाऊन पर्यायाने प्राकृतिक विविधता बदल होतो. पशुपालन करणाऱ्या जामातीमुळेही जंगलाचे प्रमाण कमी होत आहे. यामुळे जमिनीची धूप होऊन मूळ भूदृशांत बदल घडून येत आहेत. म्हणूनच सरकारने अशा प्रकारच्या शेतीवर निर्बंध घातले आहेत.

- **नागरी भूदृशांत बदल :**

ग्रामीण भागातून नागरी भागाकडे स्थलांतर करणाऱ्यामुळे नागरी लोकसंखेत वाढ होते निवासाच्या जागेत वाढ होऊन मूळच्या भूदृशांत बदल होतो तसेच मोठ्मोठ्या इमारतीमुळे सिमेंटची मोठी जंगले निर्माण होतात. नवीन उद्योग व कारखाने सुरु झाल्यामुळे देखील मूळ भूदृशांत बदल होतो.

- **आर्थिक परिणाम**

स्थलांतरामुळे महाराष्ट्राच्या शेती पद्धतीत अमुलाग्र बदल झाले . स्थलांतरामुळे वेगवेगळ्या ठिकाणच्या शेतीच्या सुधारित पद्धतीचा अनुभव आल्याने स्थलांतरित व्यक्ती आधुनिक पद्धतीने शेती करते त्यामुळे उत्पनात वाढ होते व पशुपालन, कुक्कुट पालन व दुग्धोत्पादन व्यवसायही विकसित झाला स्थलांतरामुळे अनेक भागात पिक पद्धतीत बदल घडून आले. स्थलांतरामुळेच वेगवेगळ्या प्रदेशातील औद्योगिक विकासाला चालना मिळाली तसेच व्यावसायिक रचनेमध्ये बदल झाले. स्थलांतरामुळे विविध प्रकारचे व्यवसाय व सेवा क्षेत्रामध्ये वाढ होऊन महाराष्ट्राचा अंतर्गत व बहिर्गत व्यापारात मोठी वाढ झाली. स्थलांतरामुळे रोजगार व्यवसायात वाढ होऊन आर्थिकदृष्ट्या लोक सधन झाले. बऱ्याच लोकाना परकीय चलन मिळत असल्याने त्यांच्या राहणीमानात वाढ होत आहे.

- **सांस्कृतिक परिणाम :**

स्थलांतरामुळे विविध राज्यातील लोक त्यांची भाषा, शिक्षण, साहित्य, विविध चालीरीती, विविध कला, वस्त्रे, आत्मभूषण, संगीत संकल्पना उत्सव यांची ओळख होते. त्यामुळे ज्ञानात भर पडून वैचारिक पातळीत वाढ होऊन राष्ट्रीय एकात्मता जोपासली जाते. दोन भिन्न प्रदेशातील समूह स्थलांतरामुळे एकत्र आले तर त्यांच्या भिन्न संकृती स्वभावधर्म एकत्र येवून नवी संकृती निर्माण होते. हा संकृती संगम म्हणजे समाजाला मिळालेले एक वरदान होय.

- **सामाजिक परिणाम :**

स्थलांतरामुळे सामाजिक रचनेवर फार मोठा परिणाम झालेला दिसतो. शैक्षणिक सामाजिक जबाबदारी, सन, उत्सव, विवाह,सहजीवन, कुटुंबप्रेम यांच्या संकल्पना बदलत गेल्या आपुलकीची भावना लोप पावत चालली आहे. विभक्त कुटुंबपद्धती अस्तित्वात आली शहरात अनेक राज्यातून लोक आलेले असतात ते विविध जाती धर्माचे वंशाचे रूढी-परंपराचे असतात. त्यामुळे त्याच्यात जातीय सलोखा राहत नाही. धार्मिक वाद जातीय वाद यामुळे अशांतता निर्माण होऊन सामाजिक एकता नष्ट होते.

- **राजकीय परिणाम :-**

वेगवेगळ्या राज्यातील स्थलांतरित एकत्रित आले तर त्यातून अनेक नवीन कल्पना निर्माण होतात व या कल्पनांचा राजकारणावर परिणाम होतो हे लोक मोठमोठे गट तयार करतात. या गटामार्फत शहरातील सामान्य राजकारणावर दबाव आणतात. हे गट विविध संघटना स्थापन करून काही राजकारणी लोकांशी किंवा राजकीय पक्षांशी संबंध ठेवून हे लोक संप, उपोषण, घेराव, धरणे, मोर्चा यात सहभागी होतात. सरकारी नोकरांच्या संघटनेतील सभासदापेक्षा बिगर सरकारी संघटनेचे किंवा विशिष्ट गटाचे सभासद मात्र राजकीय दृष्ट्या जास्त आक्रमक होऊन राज्य सरकारवर दबाव आणतात.

- **लोकसंख्या रचनेत बदल :-**

स्थलांतरामुळे ज्या ठिकाणाहून स्थलांतर केले आहे तेथे व जेथे स्थलांतर केले आहे तेथे अशा दोनही ठिकाणी लोकसंख्या संरचनेत बदल होतो सामान्यपणे स्थलांतरामुळे लोकसंख्या वाढ, वितरण, वयोरचना, लिंग गुणोत्तर, साक्षरता,व्यावसायिक रचना, जनन दर , मृत्यू दर , ग्रामीण व नागरी लोकसंखेचे प्रमाण यात बदल होतो. स्थलांतरामुळे मुंबईत लिंग गुणोत्तर सर्वात कमी असुन कोकणात ते जास्त आहे. तसेच नागरी भागात कार्यप्रवण लोकसंखेची वाढ झालेली दिसते.

६) संदर्भ ग्रंथ :-

1) Srivastava A. - Family Planning in India
2) Raina B. L. - Population Policy
3) Garnier J. B. - Geography of population
4) Ghosh B. N. - Economics of brain migration
5) मगर जयकुमार - राजकीय भूगोल
6) डोईफोडे हिरालाल - आर्थिक भूगोल

भारतीय पहिल्या सुशिक्षित पिढीचे स्थलांतर - वास्तव आणि वर्तमान
'फॉर हिअर, ऑर टू गो?' च्या आधारे

प्रा. सौ. संजीवनी सुरेश पाटील,
(मराठी विभाग)
आनंदीबाई रावराणे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
वैभववाडी, जि.सिंधुदुर्ग पिन416810

प्रस्तावना-

कधीकाळी अपले पूर्वज आदिम अवस्थेत असताना भटकंतीच करायचा. या प्रदेशातून, भागतून दुसऱ्या प्रदेशात, भागात अशी सततची भ्रमंतीच असायची. अग्नीचा शोध लागला आणि या भ्रमंतीला काही अंशी खीळ बसली, असे आज आपणं म्हणतो. त्यातही समूहभावनेची उत्कांती होत स्थिर वस्तीचा उदय झाला आणि एकूण भ्रमंती, भटकंती थांबली.`आपली जमीन` ही संकल्पना रूजत गेली. ही संकल्पना पुढे-पुढे नुसतीच रूजून न राहता त्यातून काही गोष्टी स्पष्टही होत गेल्या. पुढे या समुहांनी आपआपल्या भूपृष्ठांवर रेघा मारल्या याच सीमा होत्या. वेगवेगळ्या समूहांच्या भूपृष्ठ दर्शविणाऱ्या या सीमा म्हणजे वेगवेगळ्या समुहजीवनाच्या वैशिष्टपूर्ण जाणीवाही होत्या. या सीमा ओलांडण्यातून स्थलांतराची कल्पना उदयास आली.

हे स्थलांतर म्हणजे केवळ सीमारेषा ओलांडणे या एवढ्यापूरती मर्यादित नाही, तर स्वातंत्र्य, बंधमुक्त, नव्या जगाची सुरूवात, परंपरेला दुरावणं, सांस्कृतिक सरमिसळ असा व्यापक भाग त्यात समाविष्ट असतो. काही वेळा देशांतर्गत, तर काहीवेळा देशाबाहेरही हे स्थलांतर घडताना दिसते. हे स्थलांतर होताना प्रामुख्याने दोन कारणे समोर असतात. एक मानवनिर्मित आणि दुसरे नैसर्गिक. या दोन कारणांसाठी होणारी स्थलांतरे काहीवेळा ऐच्छिक तर काही वेळा अनैच्छिक असतात.

आपल्या सीमाभागात जेव्हा ज्ञानपूर्ती होण्याला मर्यादा येतात; स्वप्नपूर्ती धुसर वाटू लागतात; सुविधांचा लाभ घेता येत नाही; म्हणावी तशी आर्थिक प्रगती साधणं कठीण होतं; तेव्हा लोक स्थलांतराला तयार होतात. त्यांचे हे स्थलांतर ऐच्छिक असते. मात्र राजकीय घडामोडी अराजकता, असुरक्षितता या कारणांसाठी स्थलांतर करावं लागतं. हे स्थलांतर अनैच्छिक असते. याच बरोबर नैसर्गिक कारणानेही जी स्थलांतरे होतात ती या दोन्हीच्या अधे-मधे येतात कारण स्थलांतर करण्याची इच्छा असतेही आणि नसतेही. एका दोलयमान स्थितीत ही स्थलातरे होत असतात. दोलायमान स्थितीतून झालेली स्थलांतरे माणसाला नेहमीच दुखरी वेदना घेऊन जगायला भाग पाडताना दिसतात.अशा स्थित्यंतराना ना भूतकाळ, ना तिथला परिसर विसरता येत, ना वर्तमान, ना इथला परिसर स्वीकारता येतो. त्यामुळे स्थलांतराची समस्या इथूनच सुरू होत असावी. लहान-मोठ्या सगळ्याच गोष्टी मग 'समस्या' वाटायला लागतात. त्यातूनच स्थलांतरीताचं जीवन समस्यांचा पाढाच बनून जातं.

आंतरराष्ट्रीय स्थलांतरः-

एखाद्या देशातील व्यक्ती किंवा व्यकीसमुह त्या देशाच्या राजकीय सीमा ओलांडून दुसऱ्या देशात तात्पुरत्या किंवा कायम वास्तव्यासाठी जातो ते आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर असते. हे स्थलांतर म्हणजे आर्थिक,

सामाजिक, सांस्कृतिक आणि भौगोलिक पर्यावरणात बदल घडवणारे असते. मात्र या स्थलांतररारात आंतरराष्ट्रीय कायद्याची बंधणे असतात.

19 साव्या शतकाच्या पूर्वाधर्धापर्यंत आंतरराष्ट्रीय स्थलांतरावरील निर्बंध शिथिल झाले आणि या स्वरूपाच्या स्थालांतरात खूप भर पडली. याच काळात युरोपियन गोऱ्या लोकांनी स्थलांतर करत आशिया, आफ्रिका व अमेरिकेत आपल्या वसाहती स्थापन केल्या. आपल्याकडेही याच दरम्यान ब्रिटीश सत्तेचा उदय-विकास झालेला आढळतो. मात्र दुसऱ्या महायुध्दानंतर ही स्थलांतराची प्रक्रिया पुन्हा मर्यादित झाली. तरीही स्थलांतर करणे हे मानवी वृत्तीला धरून चालूच राहीले विशेषतः जीवनमान उंचावणे, स्वातंत्र्याच्या दृष्टीने मुक्त वातावरणाचा शोध घेणे, पैसे मिळविण्याच्या नव्या संधी शोधणे आणि आपल्या देशाबाहेरील उच्च राहणीमानाचं आकर्षण, परदेशाबद्दलचे कुतूहल यातून हे आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर होतच राहीलेले दिसते

भारतातील आंतरराष्ट्रीय स्थलांतरः-

आपल्या देशाच्या बाबतीत विचार केला तर अशा प्रकारच्या स्थलांतराला स्वातंत्र्यापूर्वीपासूनच सुरूवात झाल्याचे दिसते. म्हणजे आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर या देशाला नवे नाही. त्याचे प्रमाण मात्र काळानुरूप बदलताना दिसते. विशेषतः स्वातंत्र्यान् तर भारतातील उच्च शिक्षितांनी संयुक्त संस्थाने कॅनडा, जर्मनी, युके, जपान व पर्शिया राष्ट्रांत स्थलांतर केले.1960 च्या दरम्यान स्वातंत्र्योत्तर देशात नव्या धोरणांनी अनेक बदल व्हायला सुरूवात झाली.त्याचवेळी याच देशातल्या काही लोकांच्या असं लक्षात आलं, की या देशात आपल्या बुध्दीचं चीज होत नाही. त्यातुनही संधी मिळाली तर आपल्याला हवं तसं सर्व मिळेलचं याची खात्री नाही. त्याला अनेक कारणेही होती.

स्वातंत्र्याच्या पहिल्या वर्षा-दोन वर्षातच काही आघात झाले. त्यातून समाज ढवळून निघाला. 1948 ला झालेली गांधी हत्या आणि त्यातून महाराष्ट्रात झालेली जाळपोळ हा मोठा आघात उच्चवर्णिय ब्राम्हणवर्गाला होता. 1955 च्या आसपास झालेली कमकुवत अर्थव्यवस्था आणि अनपेक्षितपणे वाढलेली लोकसंख्या यामुळे नवाच प्रश्न आ वासून पुढे आला. त्यात 1955 च्या भीषण दुष्काळानं भर घातली आणि स्वातंत्र्याच्या आनंद न घेताच दुःखाचा घोटच इथला समाज पचवू लागला. 1962 च्या चीनच्या युध्दाने यात आणखी भर घातली. अन्नान्न अवस्थेत ही भळभळती जखम घेऊनच भारत चालू लागला. पण या चालण्यास आणखी भिती होती ती शत्रू राष्ट्रांची. त्यामुळे युदध सामुग्री जमा करण्यावाचून पर्याय नव्हता. भारत पाकीस्तानचे युध्द झाले आणि परिस्थिती आणखी चिघळली. रुपया घसरला. महागाई वाढली. त्यात पुन्हा 1965-66 च्या दुष्काळ आला. एकादशीच्या घरी शिवरात्र अशी अवस्था निर्माण झाली. यात कमी म्हणून पुन्हा 1971-72 चे युध्द झाले आणि बांगलादेशीय निर्वासितांचे लोंढे भारतात आले. इथेच सगळी टंचाई असताना हे नवे लोंढे देशाला परवडणारे नव्हते. महागाई भडकली. बेकार जनता रस्त्यावर उतरली. तर अस्तित्वाच्या भीतीने नोकरदार घाबरून गेले. व्यापारी-कारखानदार हबकून गेलेले. त्यातच संप, टाळेबंदी आली. सगळ्याच गोष्टींची चणचणं भासू लागली. गहू-तांदूळ, रॉकेलसाठी रांगा याच काळात सुरू झाल्या. त्यातून आलेली अस्थिरता, भिती, औदासिन्य आणि तितकाच मनामनात धुमसणारा संताप अशी स्फोटक स्थिती निर्माण झाली.अशा या काळातच व्यक्तीस्वातंत्र्याचं वादळही धडका देत होतं. याही वादळाचा तडाखा इथल्या समाजमनाला बसला.त्यातुन बंद दार उघडली.सनातन कर्मठ बंधन शिथिल झाली आणि जगण्याच्या सगळ्या वाटा अर्थशास्त्राच्या चौकटीत पोहचू लागल्या. हिच चौकट

जगण्याला अर्थ देऊ शकते हे समजू लागले.पण तेवढी क्षमता या देशाच्या अर्थव्यवस्थेत त्याक्षणी नव्हती हे समजून आले. नेमकी त्याचवेळी परदेशी जाण्याची वाट खूणाऊ लागली.

त्याच दरम्यान अमेरिकन अर्थव्यवस्था औद्योगिक क्रांतीचा टप्पा ओलांडून 'पोस्ट इंडस्ट्रियल' या टप्प्यात शिरत होती. त्यांना शारीरिक श्रमिकांबरोबरच तज्ञ मनुष्यबळाची गरज भासत होती. भारतात रेडिमेड कारकूनी तयार करणारी शिक्षण व्यवस्था तीच होती.अशावेळी हे रेडिमेड कारकून अमेरिकेने पारखले आणि 1952 साली भारतीय वंशाच्या लोकांना नागरिकत्वासाठी पात्र ठरवणारी घटनादुरूस्ती केली. अमेरिकेची वारी भारतीयांना सोपी झाली. त्यातही अमेरिकेने परदेशी विद्यार्थ्यांना अमेरिकन कुटुंबात राहून शिक्षणाची सोय उपलब्ध करून दिल्याने उच्च शिक्षणासाठी उत्सूक असणा-या भारतीयांना पुढील मार्ग मोकळे झाले. याच आशयावर आधारीत स्थलांतरांचे जग उलगडून दाखवलय अपर्णा वेलणकर यांनी 'फॉर हिअर, ऑर टू गो?' या पुस्तकातून.

लेखिका अपर्णा वेलणकर- मूळ पिंड पत्रकारीतेचा असलेल्या अपर्णा वेलणकर या साहित्य अकादमीच्या मानकरी आहेत. अनेक अमराठी पुस्तकांचे मराठी ओघवत्या शैलीत अनुवाद केले आहेत. 'इमॅजिन इंडिया' या त्यांच्या स्वतंत्र पुस्तकाला 'ज्ञानदीप पुरस्कार' लाभला आहे. डॉ.प्रकाश आणि मंदा आमटे यांच्या कार्यावरील डॉक्युमेंटरी त्यांनी केली आहे. त्यावरून 'अरण्यातील प्रकाशवाटा' हे त्यांचे दिग्ददर्शन आहे.

कोल्हापूरातून स्वतःच्या पत्रकारितेचा सुरू झालेला प्रवास आज यशस्वी अनुवादक सृजनशील पत्रकार असा आहे. 11 पुस्तकांचे अनुवाद करताना आशयाशी बांधिलकी मानवणारी त्यांची लेखणी स्वतःला पत्रकार मानते हे विशेष.

फॉर हिअर, ऑर टू गो?

हे अपर्णा वेलणकरांचे पुस्तक मेहता पब्लिशिंग हाऊसने 2007 साली प्रकाशित केले. 2008 मध्ये त्याची दुसरी आवृत्ती निघाली. चंद्रमोहन कुलकर्णींनी त्याचे मुखपृष्ठ रेखांकन केल आहे कोरा चेहरा बाजूने इंडिया, अमेरिका, पासपोर्ट अशी इंग्रजी अक्षरे त्यातून दिसणारे जन्मस्थळ, नागरीकत्व हे शब्द आणि निळ्या आकाशात हिरव्या जमिनीवरून वर्तुळाकार स्थिरावणारे पक्षांचे लहानमोठे गट आणि बरोबर मध्ये अस्वस्थसे एकतेचे एक गोल. जणू स्थलांतरांचे एक वर्तूळ पूर्ण करणारे को-या चेह-यावर मारलेला पासपोर्टचा शिक्का; अशा आशयाने परिपूर्ण असणा-या मुखपृष्ठावर प्रश्न विचारला आहे - 'इथेच थांबून आस्वाद घेणार, की इथली खाद्यपदार्थ सोबत घेऊन 'तिकडे' जाणार?'

चाळीस पंचेचाळीस वर्षापूर्वी मध्यमवर्गीय चौकटीला आव्हान देत महासागर ओलांडून उत्तर अमेरिकेत गेलेल्या मराठी माणसांचे वास्तव मांडणारं हे पुस्तक उ. अमेरिकेतील 'बृहन्महाराष्ट्र मंडळाच्या' आर्थिक सहाय्यातून संशोधनपर साकारलेले आहे.

पुस्तकातील आशय-

1960 च्या दशकात भारतातून विशेषतः महाराष्ट्रातून जी तरूण पिढी नशीब काढायला म्हणून अमेरिकेत गेली, तेव्हा जाण्या आधीची मनःस्थिती आणि तिथं पोहोचल्यानंतरचा त्यांचा प्रवास यावरच या पुस्तकाचे अवलोकन आहे. 1960 च्या दशकात आपल्या देशात जी काही एकूणच सामाजिक-आर्थिक परवड निर्माण झाली त्यामध्ये आपल्याला काहीचं 'मूल्य' सापडणार नाही; मध्यम वर्गाचं सुरक्षित रिंगण

तोडल्याशिवाय हे मूल्य मिळणारही नाही. मग त्यासाठी धाडस करावंच लागेल. याच मनोभूमिकेतून अपरिचित देशात ही पिढी गेली. जाण्यापूर्वी म्हणून जी तयारी केली त्यामध्ये तिकडे गेल्यानंतर 'तिकडल्या' सारखच होऊन रहावं लागणार हे मनाशी पक्क होत. त्यासाठी मन लावून माहिती जमवली होती. दहा हजार मैलावरच्या अनोळखी देशात पॅण्टच्या बॉटम किती इंचाचा असतो हे नेमकेपणाने हेरले होते. याचाच अर्थ तिथे जाण्याची उत्सुकता आहे, तितकीच हुरहुरही त्यातूनच न विसरता 'ब्रुक बॉण्ड चहा, लिंबाचं लोणचं, सुई-दोरा, बुटांचे लेस आणि डिक्शनरी' या वस्तू बॅगेत गेल्या. काहींनी आवडीचे आणि निरगाठीचे म्हणून नाट्यगीते, भावगीते, अभंग, काही हिंदी गाणी आणि 'जयोस्तुते' यांचे सूर सोबत घेतले.

इथून जाताना परत येण्याचाही इरादा होता. पण गेल्यानंतर तिथं उतरल्यापासून ते पुन्हा येईपर्यंतच्या काळाबद्दलची अनिश्चितता तितकीच दाट आणि सगळ्या अर्थात अंधूक होती. तेही वास्तव या पुस्तकाच्या रूपात मांडले गेले आहे. मायभूमी सोडून परदेश जवळ करताना बहुतेकांच्या खिशात आठ डॉलर्स बॅगेत वीस किलो सामान आणि या मधल्या अंधुकशा काळात तोंड देण्याची तयारी एवढीच सामुग्री होती. प्रत्यक्ष तिथं गेल्यावर हा मधला अंधूक असलेला काळाचा अनुभव टप्प्याटप्प्याने येत गेला. त्यात सुरूवातीचा प्रचंड संघर्ष आणि हळुहळू स्थिर भविष्य, शेवटी परतण्याचा लांबणीवर पडणारा बेत आणि शेवटी हाच आपला देश असे स्पष्ट होत गेले. सुरूवात कुणाही स्थलांतरीत भारतीयांची सुखाची नव्हतीच नव्या सामाजिक सांस्कृतिक समाजात स्वतःला रूजवणं अवघड आणि कसोटीच होत. या कसोटीवर भारतीय कष्टाळूपणा आणि चिवटपणा हे गुणच टिकले. भूक, झोप, हाडं गोठविणारी थंडी, अपरिचित भाषा यामध्ये याच गुणांची साथ लाभली. अमेरिकेच्या ज्या श्रीमंती रुबाबाचा मोह पडला होता त्यातला एक कवडसा सुध्दा वाट्याला न येण्यातून ही सुरूवात होती. पण परतीचे दोर कापूनच या जगात पाऊल ठेवल म्हटल्यावर वाट्टेल ते कष्ट उपसले. मिळेल ते काम केले. फक्त ज्यांच्या टिकावं या संघर्षात लागला नाही आणि घरचा आधार म्हणण्यापेक्षा पैसा होता ते मात्र यातून मागे फिरले. बाकिच्यांनी समोर येईल त्या परिस्थिला सामोर जात पहिली 'ब्रेड' ची लढाई जिंकली. नंतर घर झालं, ब्रेडवर बटर येईपर्यंत सगळं सावरलं आणि शेवटी तर समृध्दीच्या खुणा अवतीभवती रेलून उभ्या राहील्यात.

पण काही अपवादही आहेत. कष्टाला प्रतिष्ठा देणा-या या देशाला कष्ट करायची तयारी नसलेल्या काहीजणांना यात बस्तान बसवता आलं नाही. पाठीमागचे दोर कापलेले असल्याने पुन्हा परतणंही कठीणं होतं. अशी काही कुटूंबे या पश्चिमी वा-यात आला दिवस ढकलत राहीली. देश सोडण्याचा पश्चाताप आणि कुटूंबाची झालेली वाताहात अशा दुहेरी दुखण्यात कुठेतरी कोंदट खुराड्यासारख्या घरात राहीलीत. संधीचा स्वर्ग अशी ओळख असलेल्या अमेरिकेत अशा काही माणसांची आयुष्य अधांतरीच लोंबकळत राहीलीत. अपर्णा वेलणकर यांनी या दोन्ही बाजू अवलोकनातून मांडल्या आहेत.

या स्थलांतरांची मानसिक स्थिती-

जी पिढी 1960 च्या दशकात मागे-पुढे अशी उत्तर अमेरिकेत गेली, त्यांची मानसिक स्थिती म्हणजे प्रचंड दबाव, भिती, अस्वस्थ आणि तळ्यात-मळ्यात या अशा अनेक गोष्टींचा सामना करणारी होती. मुळात तिथे जाण्याचा विचार हाच एक मानसिक संघर्ष होय. ब-याच कुटूंबात हाताशी आलेल्या मुलाकडे कुटूंबाच्या आशा लागलेल्या होत्या. त्याच्याकडून खूप अपेक्षाही होत्या. अशावेळी परदेशी जाण्याचा निर्णय म्हणजे कुटूंबाचा

खूप मोठा अपेक्षाभंग ताणतणाव आणि नकार अशीच सुरूवात होती. अपवाद फार कमी पण विशेषतः अशीच ही वाट सुरू झालेले अनेकजण होते.

यात काही असेही होते की ज्यांना केवळ इथल्या वर्णव्यवस्थेमुळे मागे रहावे लागणार होतं. त्यांनी मनात पक्क केलं की बुध्दीनं या व्यवस्थेला हरवून परदेशी जायचं. त्यांच्या बरोबरीनं डॉलर कमवायचा आणि आतापर्यंत पचलेला नकार अशा त-हेने पुसून टाकायचा. जातीचा शिक्का सीमा ओलांडल्यावर तरी नाहीसा होईल, ही उमेद होती.

प्रत्यक्ष तिथे गेल्यावरचा अनुभव म्हणजे मन मारून तग धरायचा हे सूत्र होतं. भोवती उचं-निच, काळे-गोरे, दणकट बांध्याचे रुबाबदार लोक त्याना पाहिल्यावर मनाट थोडी धडकी भरलीच, त्यातही बोलताना होणारे आपले भारतीय इंग्रजी उच्चार यातून पहिला धक्का बसला की आपण यात सामावून जाऊ की नाही..? दिवस रात्रीचं गणित लवकर जमेना आणि भारतीय पदव्या तिथल्या शिक्षणासमोर फिक्या पडल्यावर असहय अंधारच फक्त मनात होता. डॉलर्सची चणचण आणि निवा-यासाठी वणवण भटकताना एकटेपणा घेरत होता. अपेक्षाभंग पावलापावलावर भेटत होता आणि स्वाभिमान, मानापमान गुंडाळून ठेवत पडेल ते काम करावं लागत होतं. अगदी रविवारी हाऊस कीपर म्हणून, तिथल्या लोकांचे संडास साफ करण्याचेही काम करावं लागलं.

अमेरिकेत कष्टाना मोल मिळतं याचा अनुभव आला आणि कष्टाची तयारी वाढली, तेव्हा पावलापुरती जागा तयार केली. मनाची उभारी वाढली. पुढचं पाऊल उचलू शकतो हा आत्मविस्वास आला. पुढची वाट सोपी वाटाण्या इतक मन तयार झालं.

सुरवातीला ब्रेड-बटर करत मग 'मॉर्गेज' चढवत स्वतःचं घर झालं. 10 डॉलर्स कमवायचे आणि परत जायचे हा मनातला विचार मग पुढे-पुढे गेला. अमेरिकन जीवनाची चव चाखायला अधीर मन आणि आता खिसा पण तयार झाला. त्यातून कुटूंब आलं, नी विस्तारत होतं.

त्याचवेळी जे अमेरिकेत गेले होते, त्यांच्या विषयी देशात देशद्रोहाची भावना तयार झाली होती. त्याचे ओरखडे मनावर उठले. आपण इथे डॉलरच्या देशात राहताना आपले वृध्द होत चाललेले आई-वडील भारतामध्ये दोन खोल्यांमध्ये जगताहेत. या विचाराने अपराधीपण येऊ लागलं. आपण घरातले मोठ अपत्य पण त्यांच्यावरच्या जबाबदारीने तेच वाकलेत हे बरं नाही. या विचाराने अस्वस्थ वाटले.

मध्येच मंदीची लाट आली आणि मिळालेली नोकरी टिकेल की नाही या टांगती तलवारीने झोप उडाली. कुटूंबाच काय, मुलांच काय ही काळजी होती. काही वेळा या तणावांना भारतीय स्त्रीया बळी पडल्या. बंद घरात मारहाण झाली. एक असहय तणाव घराघरात भरून राहीला.

त्याच दरम्यान मुलांच्या शाळा सुरू झाल्या. त्यांची वय आणि समजही वाढत चालली आणि एका वेगळ्याच भुंग्यान डोकं पोखरणं सुरू झालं. तिथले सांस्कृतिक-सामाजिक वातावरण, सहज लागणारी व्यसन, मुक्त लैंगिक संबंध यात आपल्या मुलांचे काय.. या प्रश्नानं पुरतं घेरून टाकलं. मनात पुन्हा एकदा आपण इथे आलो ते बरोबर की चूक या प्रश्नानं थैमान घातलं. अमेरीकेत राहताना तिथले जीवनकौशल्य जसं प्लंबींग, लहान-मोठ्या दुरुस्त्या सगळं जमणारं नव्हतं. घरकामाला कोणी मिळतच नसल्याने घरातही काही करावं ही तिथली जीवनपध्दत होती. भारतीय पुरूषांना हे एक आव्हान वाटलं, आपला भारतीय पुरूशी स्वभाव पटकन बदलता आला नाही. त्यातून मानसिक गळचेपी झाली. स्पर्धेत धावण्याच्या नादात कोणी मित्र मिळवता आला नाही की कुणाशी संवाद वाढवला नाही. यातुन पुरूषी अहंकाराला धक्का नक्कीच बसला.

काहीवेळा कुटूंबाच्या काळजीत मन घाबरूनही गेलं. आपलंच काही बरं वाईट झालं तर त्यांचं काय? ही हबकवणारी भिती वाटली. त्यातच मायदेशात परतणं झाल नाही आणि आई-वडीलांपैकी कुणी मृत्यू पावलं त्यांची भेट झालीच नाही तर टोकाचा उद्वेगही आला. 'हे सार कुणासाठी केलं' अशी हताशता आली.
काही भारतीय पुरूषांनी मन मारून आई-वडीलांची इच्छा म्हणून भारतीय मुलींशी विवाह केले. पण काहीनी युरोपियन, अमेरिकन मुलींशी विवाह केले होते. त्यामध्ये जे टिकले नाहीत, त्यांची मनाची स्थिती आणखी वेगळी होती. स्थिर होतानाच मोडलेले लग्न, पदरात एखादं मुलं आणि थांबण नाही असा कसोटीचा काळ त्यांनी अनुभवला.

स्त्रीयांच्या बाबतीतही वेगळा मानसिक संघर्ष घडत गेला. ब-याचशा स्त्रीया नव-याच्या मागून लग्न करून एकदम या देशात आलेल्या. सासर माहेरच्या आधाराशिवाय या देशात नवी सुरूवात म्हणजे तिच्या समोर अनेक नकार होते. बरीचशी लग्न कांदापोहयातून झालेली. त्यामुळे त्यांच्या स्वभावाची फारशी ओळख नाही आणि या परक्या देशातही कुणी ओळखीचं नाही अशी सुरूवात त्यांची झाली. सतत एक धास्तावलेपण मनात बाळगण 'मनाविरूध्द काहीही झालं तरी संसाराची लक्तरं वेशीवर टांगायची नाहीत' या भारतीय संस्कारातून निमूटपणे मनाच्या कोपऱ्यात अनेक गोष्टी ढकलणं, नीरव शांततेतला असहय एकाकीपणा, नव-याची धावपळ बघत स्वतःच स्वतःला समजावणं, त्याच्या धावपळीचा, ताणतणावाचा राग, घुसमटीचा स्फोट मराठीतून झाला तरी सहन करणं, मुलांना वाढवणं, त्यांना भारतीय संस्कार देणं, शिक्षणं, त्यात अपयश येताना पहाणं, त्यांच्या स्वातंत्र्याच्या नव्या व्याख्येतून स्वतःला वजा करणं, तर कधी नव-यानेच केलेली प्रतारणाही... हे सगळं त्यात होत. ब-याच जणी अपार श्रीमंतीत पोकळ आयुष्य घेऊन जगत राहील्या. वैफल्य, कडवटपणा आणि 'बाकी शून्य' अशी त्यांची मनःस्थिती होती. त्यातून काही आत्महत्याही घडल्या. काहीजणी संसाराचा रेटा रेटत राहील्या एवढंच.

यात एक दुसरी वाटही होती. भारतीय संस्कृतीत वाढलेल्या तिला या पाश्चात्य संस्कृतीचा वाराही चाखायला मिळाला आणि काहीसं आत्मभानही आलं.सोसले ते खूप झाल, आता हक्क मागणं सुरू झालं. इंग्रजी पद्धतीचं जगणं शिकताना काही कौशल्यही पणाला लागली. नोकरी, घर, मुलं, आलं-गेलं करता-करता काहीजणी निर्भर झाल्या होत्या. आठवड्यातले पाच दिवस कामाचा रगाडा काढताना दमल्या आणि मिळालेल्या स्वातंत्र्यानं सुखावल्याही.

या स्थलांतरीत पिढीची मुलं मात्र अमेरिकन वातावरणात वाढत होती.घरात 'भारतीय' आणि बाहेर हे अमेरिकन अशा गोंधळात त्या छोट्या मनांची फरफटच अधिक झाली. शाळेतला माहोल बघून घरचा पोळीभाजीचा डबा उघडायलाही लाज वाटायची पणं त्यांच्यासारखे स्वतंत्र व्यक्तीमत्त्व घडवावं हे ही जाणून घ्यायचं. त्यातून आपल्या करिअर मध्ये पालकांनी ढवळाढवळ करू नये असा दृष्टीकोण निर्माण झाला. त्यातूनच 'घराबाहेर पडणं' हा त्यांचा स्वभाव झाला. पुढे लग्नाचा संदर्भ आल्यावर हीच नवी पिढी भारतीयपणा स्पष्टपणे नाकारून अमेरिकन लग्नसंस्थेच्या जवळ गेली. मुलींचा कल अमेरिकन मुलांकडे तर मुलांचा कल अमेरिकन मुलींकडे होता.भारतीय वंशाचे मुलगे आपला मूळ पीळ सोडणार नाहीत याची दाट शक्यता त्यांना वाटे. तर मुलांना भारतीय मुलींच्या स्वभावाची दहशत. अशा स्थितीत पहिल्या टप्प्यावर आंतरवंशीय विवाहच जास्त झाले.काहींनी 'रिलेशनशिप्स' चा पर्याय निवडला. यातून मराठी कुटूंबांमध्ये काहीशी भूकंपावस्था आली काहीनी

तह स्वीकारला. मात्र मनांमनांमधे अंतर पडलचं. हे वास्तव या स्थलांतरीतांच्या पहिल्या पहिल्या टप्प्यावरचं होतं.

मुलांच्या मागून वृध्द आईवडीलही अमेरिकेत स्थलांतरीत झाले. मुलाचं वैभव पहाणं, अमेरिकेच्या डॉलरचे आकर्षण, पर्यायच नाही अशी कारणं त्यात होती. ही आलेली वृध्द पिढी इथे आल्यावर सुरूवातीचा आनंद ओसरल्यावर एक तर एकटी पडली किंवा मुला-सुनांच्या संसारात त्रासदायक ठरली. तरीही ब-याच जणांनी मुग गिळत त्यांच्या संसारात राहण्याचा निर्णय घेतला.एकाकीपणा खिन्नता आणि परस्वाधीन जीणं त्यांनी स्वीकारले. कान, डोळे, तोंड बंद ठेऊनच शुष्कपणे रहायचं असा जीवनक्रम त्यांना स्वीकारावा लागला. काही अपवाद होते. ज्यांनी आपला जुना पीळ सोडला नाही आणि मुला-सुनांना सळो की पळो करूनही सोडले, तेव्हा त्यांना आणि सुना-नातवंडांनाही त्रास झालाचं.

या सगळ्या मानसिक त्रासाचा आलेख बरेचदा वरच्या पटीतच होता. स्वतःच्या निर्णयावर पुन्हा-पुन्हा शंका घेण्याची वेळ अनेकदा आली. घुसमटून आतल्या आत कोंडून घ्यावं लागलं. त्यातून कुणीही सुटले नाहीत. नव्या मातीत पाळ-मुळं रूजवून आणण्याचा हा संघर्ष होता. समाजिक-आर्थिक-धार्मिक पण त्या सगळ्याचे भोग मात्र मनालाच भोगावे लागले. शरीर कष्टवत मनाला उभारी देत ही माणसं जगत राहीलीत.लेखिकेनं कधी नावांचा उल्लेख करीत तर कधी निर्देश करीत प्रातिनिधीक रुपात ही सारी मांडणी केली आहे. ही मांडणी म्हणजेच डॉलरच्या आकर्षणातून केलेला संघर्ष आहे.

आजचे वर्तमानः-

आज या स्थलांतरांची मानसिकता म्हणजे हाच आपला देश अशीच आहे. कारण जन्माने फक्त भारतीय असणं एवढ्या पुंजीवर परदेशात रहाणं अशक्य आहे. हे सत्य त्यांनी स्वीकारलं आहे. त्यामुळे पहिल्या पिढीतील बहुतेकांचा परत जाण्याचा इरादा इथेच रहाण्यामध्ये बदलेला आहे. शिवाय भारतातील सगळीच पाळेमुळे म्हणावी तशी घट्ट राहीलेली नाहीत. डॉलरच्या देशात रहाणा-या या लोकांबद्दल भारतीय नातेवाईकांच्या मनातही एक कटूताच आहे.

या देशात राहताना तिथल्या लोकांशी नवे ऋणानुबंध
निर्माण झालेले आहेत.आता जीवनातला स्थिरतेचा टप्पा असल्याने पाश्चातीय एकूणच जीवनाकडे बघताना आनंद समाधान जे मिळतं तेही आता हवंच आहे. शिवाय दुस-या पिढीतील मुलांनी इथल्याच मातीशी नाळ जोडत इथली संस्कृती पूर्णपणे स्वीकारलेली आहे. व्यक्तिस्वातंत्र्यात वाढलेल्या या पिढीला भारतीय काच समजूच शकत नाही.त्यामुळे त्यांना भारतीय नातेसंबंध संस्कृती म्हणजे कंटाळवाणी वाटते. शिवाय इथल्या लग्न संस्कृतीत त्यांनी स्वतःला सामाऊन घेतल्यामुळे त्यांच्या परीने त्यांची आयुष्य सुखाचीच आहेतआता तर तिसरी पिढी पूर्णपणे अमेरिकनचं झालेली आहे.

त्यामुळे काहीजण रोजच्या वातावरणाला बदल म्हणून भारतात येणे पसंत करतात. तर काही जण आता क्वचितच मायदेशी येतात. हे सगळे भारतीय पूर्णपणे पाश्चातीय जीवनाशी, समाजमनाशी समरस झालेले आहेत.

निष्कर्षः-

1) 1960 च्या दशकात मध्यमवर्गीय तरूण पिढीच्या मनात स्वतःच्या बुध्दीचं चीज आपल्या देशात होणार नाही या पक्क्या समजूतीने परदेशी जाण्याचा निर्णय घेतला.
2) इथल्या समजव्यवस्थेत असणारी जातीयता ही या स्थलांतरासाठी कारणीभूत ठरताना दिसते.

3) परदेशी जाताना येण्याचाही निर्णय निश्चित होता. मात्र प्रत्यक्ष तो लांबणीवर पडत गेला. याचं कारण तिथे असणारी एकूणच व्यवस्था सुखकारक वाटू लागली.
4) सुरूवात जरी अपार कष्टानं असहाय्यतेने झाली असली तरी एकदा स्थैर्य आल्यावर त्याचं चीज झाल्याचा आनंद आहेच.
5) तिथल्या कष्टप्रद वाटचालीची घुसमटीची आणि प्रचंड धावपळीच्या जीवनाची कोणतीही कल्पना इथल्या नातेवाईक व इतर लोकांना कुणी दिली नाही. त्यामुळे डॉलरच्या देशातील जीवनाचं एक आकर्षण सदैवच भारतीय मनाला राहीलं. शिवाय नातेवाईकांच्या मध्ये कटूताही येऊ लागली.
6) परदेशात असताना मायदेशातून येणा-या कुणालाही मदत करणे ही आनंददायी बाब होती. पण याचा फायदा काही पाहुण्यांनी कसाही घेतला.विशेषतः लेखक-कवी सारख्या माणसांनी त्यांच्या पाहुणचारात भटकंती करून त्यांच्या ह्या जगण्याच्या देशांतराची खिल्ली उडवली.
7) आपण जन्माने भारतीय पण आता नागरिकत्वाने अमेरिकन इथपर्यंतची वैचारिक भूमिका स्पष्ट झाली आहे. तो पुढच्या पिढीनेही विचार अधिक समजूतदारपणे स्वीकारला आहे.
8) या प्रवासात स्वाभीमान मानापमान बाजूला ठेवून जगताना वंशभेदाचे चटके जिव्हारी झोंबलेत. कातडीच्या रंगामुळे कुवतीवर, पात्रतेवर, क्षमतेवर आणि बुध्दीमत्तेवरही संशय घेण्याचा बोचरा अनुभव प्रत्येकाच्या गाठीशी आहे.
9) स्वतःचे नाव त्यांच्या उच्चारानुसार बदलण्याची नामुष्की अनेकांवर आली. जसे की माधवचा-मॅक, समीरचा सॅम, शलाकाची- शर्ली इत्यादी.
10) स्वतःला अमेरिकन म्हणवून घेताना आतून असलेली मायदेशाची नाळ तुटली नाही. तरीही त्या देशात स्वतःची ओळख, स्वच्छ जगण्याची संधी, शिकण्याचा अमर्याद आनंद, दुस-याची कदर करायला शिकवणारी दृष्टी आणि आत्मविश्वास दिली म्हणून एक नवीच अभिमानाची भावना आहे.
11) या स्थलांतरीतांची तिसरी पिढी पूर्णपणे अमेरिकन आहे. तरीही भारतीय वंशाचे म्हणताना त्यांनाही अभिमान वाटतो. लिओ वराडकर (आयर्लंड), एण्टोनिओ कोस्टा (पोर्तुगाल) यांसारखे अनेकजन पाश्चात्य देशांमध्ये विविध प्रमुखपदी विराजमान आहेत. हे आजचे वर्तमान आहे.
12) ज्याना हे स्थलांतर पेलवलं नाही त्यांनी पुन्हा देश जवळ केला आणि क्षमतेप्रमाणे जगण सुरू केलं.

समारोपः-

एकूण स्थलांतर करणे ही मानवी प्रवृत्ती आहे असे म्हणतात.प्रत्येक स्थलांतराची कारणे काळ-वेळ परत्वे वेगवेगळी आहेत. उद्दिष्ट मात्र सर्वसाधारणपणे एकच असलेले दिसते. नव्या जगात नवी सुरूवात करून काही गमावताना काही कमावणे; पैसा, सुविधा आणि स्वप्नांची पूर्तता करणे. स्थलांतरात अपराधी भावना असते, पण त्याची परतफेड म्हणून हेच लोक आपल जग विस्तारातून इतरांसाठी काम करतात. इथल्या स्थलांतरीतांनाही 'बृहन्महाराष्ट्र मंडळ' सारखी संस्था उभी करून देशाशी नाते जोडले आणि इतरांसाठीही आपले दरवाजे उघडलेले आहेत. अपर्णा वेलणकर यांनी 'फॉर हिअर, ऑर टू गो?' या पुस्तकातून अशा स्थलांतरीतांचा सगळाच प्रवास उलगडला आहे. अमेरिका हा मुळातच स्थलांतरीतांचा देश आहे. अशा देशातील भारतीयांचे वास्तव दर्शन यातून घडते.

संदर्भः -

1) आनंदीबाई जोशी- काळ आणि कर्तृत्व, अंजली कीर्तने, मॅजेस्टिक प्रकाशन
2) अमेरिका- अनिल अवचट, मॅजेस्टिक प्रकाशन
3) कुपणापलीकडचं शेत- दिलीप चित्रे (संपादित) श्रीविद्या प्रकाशन
4) देशान्तरीच्या गोष्टी सांगता- अजिता काळे, मौज प्रकाशन
5) पश्चिमगंध- ललिता गंडभीर, नीहारा प्रकाशन
6) कहाणी लंडनच्या आजीबाईची- सरोजिनी वैद्य, राजहंस प्रकाशन

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

"चौथी क्रांती" कादंबरीमधील भटक्याचे जीवन

डॉ. संजय पाटोळे
आय.सी.एस. कॉलेज खेड, रत्नागिरी

प्रस्तावना –

भारतात जातीय उतरंडी असून या उतरंडी प्रमाणे कामाची विभागणी केली जाते. यामधील तळाची उतरंडी दलित समाजाची आहे. दलितांमध्ये महार, मांग, चांभार या जातीबरोबर कैकाडी, बेरड, उचल्या अशा असंख्य जातीचा समावेश होतो. या जातींना समाजाने शिक्षणापासून दुर ठेवल्याने अंधश्रध्दा मोठ्या प्रमाणात बोकाळली. महार मांगाना किमान गावाच्या वेशीत घर होते. हक्काचा जातीचा व्यवसाय होता पण भटक्यांना कामच नसल्याने पोटाची खळगी भरण्यासाठी गावोगावी गाढवाच्या पाठीवर संसार व देव घेवून भटकावे लागत असे. समाज या जातीच्याकडे चोरटी व गुन्हेगारी म्हणून बघत असल्याने सतत भिती व गुलामीत जीवन कंटावे लागत यांची स्वःताची स्वतंत्र जात पंचायत आहे. ती सर्व न्याय निवाडा करते.

श्रीराम दुर्गे हे दलित चळवळीचे लेखक असून त्यानी कथा, कविता व कादंबरीचे लेखन केले आहे. हे आंबेडकरवादी लेखक आहेत. त्याची छाप त्यांच्या साहित्यावर पडलेली दिसते.

श्रीराम दुर्गे यांची "चौथी क्रांती" ही कादंबरी मार्च २००७ मध्ये निरज प्रकाशन, ठाणे. यांनी प्रकाशित केली या कादंबरीमध्ये भटक्या कैकाडी समाजामधील सामाजिक जीवनाचा आलेख आहे. सदरच्या शोध निबंधाचा विषय भटक्यांचे जीवन असा असला तरी हा विषय एवढा मोठा आहे की तो लघू शोध निबंधामध्ये बसणार नाही म्हणून मी भटक्या समाजाची थोडक्यात ओळख व चौथी क्रांती कादंबरीमधील भटक्यांच्या जीवनाचा अभ्यास ही मर्यादा घालून घेतली आहे.

भटक्या समाजाचे स्वरुप -

भारतात आर्याचे आगमन इसवीसनापूर्वी २००० च्या सुमारात झाले. आर्य भारतात येण्यापूर्वी या देशात द्रविड वंशाचे लोक राहात होते. ते अतिशय मागासलेले होते. आर्यांनी द्रविडांच्या मागासलेपणाचा फायदा घेवून त्यांच्याकडील अन्न, गायी, घोडे, उपभोग वस्तूवर कब्जा केला. स्वतः प्रबल झाल्यावर प्रदेश व्याप्तीसाठी द्रविडांच्यावर हल्ले करण्यास सुरुवात केली. त्यांच्या हल्यांना द्रविड तोंड देऊ शकले नाहीत त्यामुळे द्रविड आर्याच्यावर हल्ले करुन रानात पळून जात. डोंगराचा, जंगलाचा आश्रय घेत त्यामुळे ते रानटी बनले. कालांतराने पुढे त्यांचे आणि त्यांच्या पुढील पिढ्याचे प्रवृत्तीचा उगम झाला असावा. पुढे १३ व्या शतकात या प्रवृत्तीचा मोठ्या प्रमाणात विकास झाला. या काळातील राजेरजवाड्यांनी श्रीमंत होण्यासाठी या जमातीला वाटमा–या करण्यास भाग पाडले. राजे लोकांचा आश्रय मिळाल्याने गुन्हेगारी प्रवृत्तीची वाढ झाली. पुढे लोकांना याचा त्रास होऊ लागला पण त्याला इलाज नव्हता.

पुढे इंग्रजाची सत्ता भारतात स्थिर झाल्यानंतर या लोकांच्यासाठी १८७१ साली गुन्हेगारी कायद्या लागू करुन देशातील ४२ जाती गुन्हेगारी म्हणून ठरविल्या. त्यांच्या कपाळवर गुन्हेगारीचा शिक्का मारला. या लोकाचे या कायद्याने चांगलेच हाल होऊ लागले. त्यांचे सर्व स्वातंत्र्य हिरावून घेतले. समाजात उघडपणे जगणे कठीण झाले. पोलिस स्टेशनवर रात्री अपरात्री हजेरी लावणे सक्तीचे केले. १९४७ साली भारत स्वतंत्र्य झाल्यावर गुन्हेगार बंदिस्त केलेल्या वसाहतीचे व्यवस्थापक म्हणून मालतीबाई बेडेकरांची नियुक्ती केली. यांनी या गुन्हेगार समाजाचे प्रबोधन करून त्यांच्यात नवीन जाणिवा निर्माण केल्या. नंतर १९६० साली सोलापूर येथे भरलेल्या अखिल भारतीय पातळीवरचे गुन्हेगारी जाती जमातीचे पहिले अधिवेशन झाले. त्यामध्ये तत्कालीन पंतप्रधान पंडित जवाहर नेहरू यांनी वस्तुस्थिती पाहून गुन्हेगारी समाजाला मुक्त केले. म्हणून त्यांना विमुक्त असे संबोधण्यात आले. मुक्त केले तरीही त्यांना स्थिर जीवन लाभले नाही पोटासाठी भटकावेच लागले. यांच्या समाजव्यवस्थेत काहीही बदल झाला नाही. १४, २८ अशा ४२ जमाती भटक्या विमुक्त म्हणून ज्या राहिल्या त्या आजपर्यंत.

या भटक्या जातींना अन्नाच्या शोधासाठी सतत भटकावे लागत असल्याने त्यांना स्वतःचे घर, गाव, ठिकाण मिळाले नाही. पाखरांना सुध्दा स्वतःचे घरटे असते. प्राण्याच्या रक्षणासाठी शासन अभय अरण्यामध्ये विविध योजना राबवतात पण भटक्या जातीचे कायदेशीरच नागरी जीवन नाकारले आहे. देशाची न्यायव्यवस्था आजही भटक्यापर्यंत पोहोचलेली नाही. भटक्यांना स्वतःचे गाव नाही, मालकीची जमीन किंवा राहायला मालकीचे घरही नाही. सतत भटकणा–या या समाजास आजही शिक्षणापासून वंचित

राहावे लागले आहे. त्यामुळे त्यांच्यातील दारिद्रय, अज्ञान, अंधश्रध्दा आजही कमी झालेल्या नाहीत याला जबाबदार शासन व समाजच आहे.

नाव सांगायला स्वतःचे गाव नाही राहायला घर नाही. जमिनीसारखे कायम स्वरुपाचे साधन नाही उपेक्षित जगणे नशिबी आल्यामुळे पोट भरण्यासाठी कामाच्या निमित्ताने सतत गावोगाव भटकत असलेला आणि भिक्षेवर जगणारा अथवा परंपरेने चालत आलेल्या कलेच्या आधाराने स्वतःची उपजिविका करणारा लोकसमूह अनेक वर्षापासून महाराष्ट्रात वेगवेगळ्या जातीजमातीच्या नावाने जीवन जगताना आढळतो, अशा या लोकसमूहाला भटके असे म्हणतात.

या व्याख्येवरून असे दिसते की, उदरनिर्वाहाकरिता निवडलेल्या अगर वाट्यास आलेल्या व्यवसायानिमित्त अगर उदरनिर्वाहाच्या साधनाच्या शोधांनी भटकत राहणा–या लोकांना भटके म्हणतात. इंग्रजीत त्यांचा उल्लेख 'नोमॅडस' असा करतात. नामॅड हा शब्द नोमी किंवा नेमो (गुरे चारणे) या ग्रीक शब्दापासून तयार झालेला आहे. कायम स्वरुपाचे घर किंवा शेतजमीन नाही. परंतु गुरांचे कळप आहेत असे लोक गुरांसाठी चराऊ कुरणाच्या शोधात सतत भटकत असतात अशा लोकांना 'नोमॅड' म्हणत असत. तर एकाच ठिकाणी वास्तव्य न करता सतत भटकंती करणा–या लोकांसाठीही हा शब्द वापरला जात असे खेचरे, गाढवे, घोडे, उंट इत्यादी आपली मालमत्ता घेऊन स्वतःच्या इच्छेनुसार किंवा परिस्थितीच्या दडपणामुळे चांगली उपजिविका होऊ शकेल, अशा ठिकाणाच्या शोधात असे लोक सतत स्थलांतर करीत राहतात. डोंबा–याचा खेळ, जादुचे खेळ, भविष्य कथन, किरकोळ व्यापार, कारागिरी वैद्यकी इत्यादी व्यवसाय ते करतात. सतत भटकणा–या समुहाव्यतिरिक्त काही भटके अर्ध भटके जीवन जगतात. अशा भटक्यांच्या जवळ स्वतःचे घर किंवा थोडीफार जमीन असते. शेतीचा हंगाम संपल्यानंतर तेथे उदरनिर्वाहाकरिता लागवडीला योग्य अशी जमीन उपलब्ध असेल, तेथे कुटुंबासह आणि सामानासह ते स्थलांतर करतात. हंगाम संपल्यानंतर ते आपल्या मूळ ठिकाणी येतात.

अमेरिका आणि युरोपखंडात असे भटके जीवन जगणा–या जमातींना 'जिप्सी' म्हणून ओळखतात. असे काही तज्ञांचे मत आहे. जुलमी आक्रमणाला शरण न जाता आपले अस्तित्व टिकविण्यासाठी आणि स्वाभिमानाला उणेपणा येऊ नये यासाठी जिप्सीना स्थलांतर करावे लागले.

भटक्याच्या विकसित अवस्था –

माणसाच्या विकासाचा विचार करता प्राथमिक अवस्थेत माणूस अन्न म्हणून नैसर्गिक संपत्तीचा (कंदमुळे, फळे आणि मासे) वापर करीत. पाषाणयुगात दगडी हत्यारे तयार करता येऊ लागली. त्याचा उपयोग स्वरक्षण व प्रतिहल्ल्यासाठी केला जाऊ लागला. धातूचा शोध लागल्यानंतर हत्यारांच्या आधारे शिकार करणे व त्यांच्या मासांचा समावेश अन्नात केला गेला. शिकारी, भटके ही अन्नशोधक भटक्याच्या नंतरची अवस्था आहे.

हळू, हळू गाई म्हशीपासून दुध मेंढ्यांपासून लोकर, घोडे आणि उंट प्रवासासाठी असा उपयोग करु लागला. या प्राण्यांच्या संगोपनासाठी भटकणारे भटके चारण भटके म्हणून ओळखले जाऊ लागले. आपल्या व्यवसायाद्वारा लोकांना सेवा उपलब्ध करुन देणारे आणि त्यांची करमणूक करणारे भटक्यांना सेवाकर्म करणारे भटके आणि करमणूक करणारे भटके म्हणून ओळखले जाऊ लागले अशा प्रकारे व्यवसायानुसार भटक्यांचे वर्गीकरण केले जाऊ लागले.

सेवाकर्म करणारे भटके हे धान्य, मीठ आणि इतर वस्तू ज्या ठिकाणी स्वस्त मिळते तेथून खरेदी करत आणि ज्या ठिकाणी त्या वस्तू दुर्मिळ असतील तेथे थोडाफार नफा घेवून विकतात. तसेच दोर, चटया तयार करणे आणि विकणे औषधे विकणे, मोलमजुरी करणे, चाकू सु–या, कात्रींना धार लावणे. इत्यादी कामे करतात. अशा प्रकारचे भटके हे भारतात बंजर, लमाणे, बेलदार, गाडूळ, धिसाडी, लोहाट, शिकलगार म्हणून परिचित आहेत. कर्नाटकातील बुडूबुडीकी, गोंधळी आणि जोशी घरोघरी जाऊन भविष्य कथन व मदारी सर्पाचा खेळ, डोंबारी तारेवरची कसरत करत. नंदीवाले बैलाचा खेळ आणि जादूचे प्रयोग करतात या मार्गांनी करमणूक करणारे भटके, उत्पादक लोकांना पूर्वी अन्नधान्य व जूनी कपडे मिळत असत त्यावर आपला उदरनिर्वाह करत ते भटकत असत.

भारतातील पारंपारिक, सामाजिक, आर्थिक व्यवहारात भटक्यांचे स्थान नगण्य आहे. प्राचीन काळी वस्तूंचे किंवा सेवांचे मूल्य हे प्रामुख्याने पैशाच्या रुपात न ठरता धान्याच्या रुपात ठरविले जात असे. वस्तू आणि सेवा यांचा परस्पर विनिमयाच्या स्वरुपात व्यवहार पार पाडले जात हा संपर्क स्थायी स्वरुपाचा नव्हता त्यामुळे गावगाड्यातील आर्थिक व्यवहारात भटक्या जमातींना फारसे महत्त्वाचे स्थान दिसून येत नाही.

आधुनिकीकरणामुळे गावगाड्यातील पारंपारीक अर्थव्यवस्था कोलमडली पैसा विनिमयाचे साधन झाले. जातिनिष्ठ व्यवसायामुळे एकजिनसी असणा–या समाजात बदल झाला. आधुनिकीकरणाचा गावगाड्यावर जसा परिणाम झाला. तसाच भटक्या जमातीवर झालेला दिसून येतो. जंगलतोड झाल्याने व कुरणे नष्ट झाल्याने त्याचा परिणाम भटक्यांच्या व्यवसायांवर झाला. कुरणे नष्ट होऊ लागल्याने गुरांचे कळप बाळगणे कठीण होऊ लागले. त्यामुळे गुरांपासून मिळणारी उत्पादने थंडावली. जमिनी करणे दुरापास्त झाल्याने भटके व्यवसायहीन झाले. काही भटके टाकाऊ काम करु लागले तर काही भिक मागून जीवन जगू लागले. आधुनिकीकरण जरी झाले तरी भटक्यांच्या आचार विचारावर अद्याप परिणाम झालेला नाही. अलिप्तपणामुळे त्यांच्यात मागासलेपणा आजही दिसून येतो. त्यांच्यातीलच काही भटके परिस्थितीच्या दबावामुळे किंवा आर्थिक विपन्नवस्थेमुळे काही भटक्या जमाती गुन्हेगारीकडे वळल्या आणि गुन्हेगारी जमाती म्हणून त्या ओळखल्या जाऊ लागल्या. पुढे पिढ्यान पिढ्या गुन्हेगारी करुन चरितार्थ चालविणे, हाच त्यांचा व्यवसाय होऊन बसला. प्रत्येक पिढीत कुटूंबातील लहान मुलांना लहानसहान गुन्हे कसे करावे व वय वाढत जाईल तसतसे मोठमोठे गुन्हे कसे करावे, हा वारसा प्रत्येक कुटुंबात पिढ्यानपिढ्या चालविला जात असल्याचे आढळून आले आहे. थोडक्यात नंतरच्या प्रत्येक पिढीतील गुन्हेगारी विश्वात होणारे सामाजिकीकरण त्यांना गुन्हेगारीकडे मार्गस्थ करताना दिसते. इंग्रजांच्या काळात तर समाजाला कायदेशिर गुन्हेगार समाज म्हणूनच घोषित करण्यात आले. या नावाखाली अमानुष छळ चालू केला पुढे भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर १९६० साली हा कायदा मागे घेण्यात आला. भटक्याचा विकास करण्यासाठी केंद्र व राज्यशासन, सामाजिक संघटना, ‘आदिम जाती सेवक संघ’, ‘पर्वतीय आदिम जाती सेवक संघ’, ‘सर्वेदयी संघटना’, ‘महाराष्ट्र भटक्या विमुक्त जाती संस्था’ इत्यादी संस्था भटक्याच्या कल्याणाकरीता प्रयत्न करत आहेत. तसेच पंचवार्षिक योजनेद्वारेही कल्याणकारी कार्यक्रम राबविण्यात येत आहेत. परंतू हा समाज अजूनही संघटीत झालेला नाही. शिक्षणापासून वंचित आहे. तसेच अंधश्रध्देच्या वाईट रुढीपासून गुरफटलेला असल्याने अनेक समस्यांना त्यांना सामोरे जावे लागत आहे. त्याचा विकास झालेला नाही.

भटके विमुक्तांचे साहित्य –

भारतीय समाजव्यवस्थेच्या वर्ण व्यवस्थेच्या बाहेरील ही जमात हजारो वर्षापासून उपेक्षित, दुर्लक्षित, अस्थिर आणि असुरक्षित जीवन जगत आहे. ही जमात अज्ञान, रुढी-परंपरा, अंधश्रध्दा, अगतिकता, दैवानिधता याच्या दृष्ट चक्रात अडकलेली आहे. पारंपारिक गावगाड्याच्या उत्पादन व्यवस्थेत भटक्यांना कुठेच स्थान नसल्याने चो–या करणे. स्थिर समाजाचे मनोरंजन करणे, त्यांच्यावर दयाबुद्धी जागृत करण्यासाठी प्राण्यावर बेतणारे कसरतीचे खेळ करणे व गावगाड्याच्या आश्रयाने आपली गुजराण करत आहेत. आजही या जमातीने संस्कृतीमधील ब–याच परंपरा थोड्या बहुत प्रमाणात का असेना जपून ठेवल्या आहेत. त्यातून प्रत्येक जमातीने आपले स्वातंत्र्य, अलग अस्तित्व टिकविण्यासाठी दंतकथा निर्माण केल्या. त्या एका पिढीपासून दुस–या पिढीकडे मौखिक परंपरेने टिकवून ठेवल्या, स्वतःची अशी सांकेतिक भाषा निर्माण केली, जात पंचायत निर्माण केली, नितिअनितीचे स्वतंत्र संकेत निर्माण केल्याने प्रत्येक भटकी जमात आपल्या कोषातच गुरफटत गेली. त्यामुळे व्यापक समाजापासून ती बाजूलाच राहिली. या जमातींना जातीव्यवस्थेच्या वर्णव्यवस्थेत नसल्याने अस्पृश्य मानले नसले तरी जातीव्यवस्थेच्या दाहक वास्तवाला सतत सामोरे जावे लागत आहे. या पार्श्वभूमीचा विचार करुन भटक्या विमुक्त्यांच्या साहित्याकडे पहावे लागेल.

१८७५ ते १९२५ महाराष्ट्रात अनेक भयंकर दुष्काळ झाले. या दुष्काळामुळे ग्रामीण समाजाची मोठ्या प्रमाणात वाताहात झाली. रोगराई, सावकरांची पिळवणूक या आपत्तीतून भटक्या जमाती होरपळून जाऊ लागल्या. या सर्वांचे चित्रण या कालखंडातील मराठी साहित्यात दिसू लागले. त्रिंबक नारायण आत्रे यांच्या ग्रामराचनेवरील ‘गावगाडा’ या ग्रंथात फिरस्त्या भटक्या जमातीचे काही प्रमाणात चित्रण आले. पण या अमानवी अत्याचारग्रस्त लोकांचे जीवन इतर मराठी लेखकांना त्यावेळी दिसले नाही. १९२५ ते १९४५ या कालखंडात ग्रामीण साहित्य निर्माण झाले. या साहित्याने सौंदर्यवाद, कलावाद आणि काही प्रमाणात जीवनवादी प्रवृत्ती जोपासली. गांधीवादाच्या प्रभावातून ग्रामीण जीवनाचे चित्रण साहित्यिक करु लागले पण भटक्या जमातीचे जीवन साहित्यात आले नाही.

सरकारचे शिक्षणविषयीचे उदारमतवादी धोरण, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा फुले इत्यादींनी केलेल्या शैक्षणिक व सामाजिक कार्यामुळे शुद्रातिशुद्र तरुण शिक्षण घेऊ लागले. आपण जे जीवन जगत आहे ते साहित्यात येत नाही याची जाणीव त्यांना झाली. आपल्या वाट्याला आलेले दुःख, व्यथा, वेदना शुद्रातिशुद्र समाजातील शिक्षित लोक कथा, कविता व लेख मधून व्यक्त करु लागले. याचा थोड्याफार फरकाने भटक्या आणि विमुक्त जमातीवरही परिणाम झाला. गुन्हेगार समाजातील मुले तुरळक प्रमाणात शिकू लागली ती समाजजीवनातील बदलाकडे डोळसपणे पाहू लागली. या कालखंडात गुन्हेगारी समजल्या जाणा–या

मांग गारुडी जमातीच्या जीवनावर विभावरी शिरुरकरांनी (मालतीबाई बेडेकर) 'बळी' ही कादंबरी लिहिली. या कादंबरी मध्ये गुन्हेगारी जमातीच्या व्यथा- वेदना त्यांच्या जमातीमधील अंतर्गत संघर्षाचे चित्रण आले आहे. १९६० नंतर मराठी साहित्यात दलित साहित्यासंबंधी मोठ्या प्रमाणावर चर्चा होऊ लागली. या काळात ग्रामीण, दलित, मार्क्सवादी अशा विविध प्रवाहामध्ये साहित्य निर्माण होऊ लागले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारामुळे आणि कार्यामुळे दलितांमध्ये जाणिवजागृती झाली. शेकडो वर्षे दबलेला हुंकार, दलित साहित्यातून अविकृत होऊ लागला. नव्या जीवनजाणिवा धर्मव्यवस्थेच्या, वर्णव्यवस्थेच्या जोखडातून मुक्त झाला. या जीवन जाणिवातून नवा आशय व्यक्त होऊ लागला. उपेक्षित वंचित, दुर्लक्षित समाज गट लेखनाचा विषय होऊ लागला. त्याचे परिणाम भटक्या-विमुक्त जमातीच्या जीवनावरही काही प्रमाणात लेखन झाले. त्यामध्ये कथा, आत्मचरित्र व कादंबरी इत्यादी वाड़मय प्रकाराचा समावेश आहे.

सामाजिक परिस्थिती –

श्रीराम दुर्गे यांच्या लेखनातून मातंग समाजाबरोबरच कैकाडी, वैदू, लमाणी, कोल्हाटी, मसणजोगी या समाजाच्या भणंग, कुलाचार, व्यसनाधीनता, वर्षानुवर्षे प्रत्येक गावोगावी भटकंती करणा–या, पायात भवरा असणा–या समाजाचे चित्र उभे करत असताना या समाजातील अज्ञान, अंधश्रध्दा रुढी परंपरा या कारणास्तव दारिद्र्याचे जीवन जगत असणा–या समाजाचे चित्र नजरेसमोर येते.

कैकाडी व इतर भटके समाज एका गावात स्थिर नाही. या समाजाला गाव नाही की, गावात घर नाही. त्यामुळे उपजिविका करत पोटाला अन्नाचा शोध घेत घेता हा समाज गावोगावी हिंडत असतो. एका गावात आठ ते दहा दिवसापेक्षा जास्त पाल ठेवायचा नाही. हा या समाजाच्या जातपंचायतीचा अलिखित नियम आहे. त्यामुळे एका गावात अगदीच जास्तीत जास्त एक महिना पेक्षा जास्त राहताच येत नाही.

ज्या गावात आपला तळ ठोकायचा आहे. त्या गावातील पोलिस पाटलाला पूर्ण माहिती द्यावी लागते. माणस किती आहेत या पासून ते गाढव, कोंबड्यापर्यंतची सर्व माहिती द्यावी लागते पोलिस पाटलाचा परवानगी नसेल तर गावात राहता येत नाही. भटक्यांची पाले ही गावाबाहेरच्या हागणदारीत, भटक्याची महाराष्ट्रात मढी, जेजुरी व मालेगाव या ठिकाणी यात्रा भरते. वर्षभर पोटासाठी भटकणारा समाज यात्रा जवळ येताच माळेगावच्या दिशेला लागतात. या ठिकाणी खंडोबाचे नवस फेडली जातात, नवस बोलली जातात. वर्षभर न भेटलेले पै. पाहुणे, मित्र सर्वजण भेटतात याच ठिकाणी समाजातील देण्याघेण्याचे व्यवहार, लग्न इथे जमविले जातात. लग्न लावली जातात. यांची स्वतःची स्वतंत्र जातपंचायत असते. ती न्यायनिवाडा करते. एखाद्याला शिक्षा देते तसेच शिक्षा रदद करते.

'चौथी क्रांती' या कादंबरीमध्ये श्रीराम दुर्गे यांनी 'रघू' च्या कैकाडी समाजातील कुटूंबाचे चित्र रेखाटले आहे. रघू गौळवाडीत चार वर्षे राहत गावभवरा होत नाही. कांबळे गुरुजीच्या सांगण्यावरुन भिवाला शाळेत घालतो. या दोन्हीही घटना भटक्या समाजाच्या विरोधी आहेत. पण त्याबरोबर गौळवाडीतील विद्याधर रघूच्या कुटुंबाची वातहत करतात. जातीचा निर्णय हा काळ्या दगडावरची रेष मानली जाते.

रघू माळेगावच्या जत्रेतून परतत असताना वाटेत विहिरीवर लमाणी धुणे धूत असते. तिच्या कपड्याचे पाणी विहिरीत जात असते. पण रघून त्या पाण्याला स्पर्श केल्यास ते पाणी वाटते. कैकाडी लमाणी एकाच वर्गातील असले तरी कैकाड्याला खालच्या दर्जाचे समजले जाते.

रघू, वैदू मित्र आपल्या पत्नी व मुलगीबरोबर गौवळवाडीला रघूकडे येतो तेव्हा भीमा साखर पत्ती राहिला देते. पण कैकाड्याच्या हातचा चहा चालत नाही. ती स्वतःच्या भांड्यात चहा करुन स्वतःच्या पितळीतून पितात. मागून आणलेली भाकरी व भाजी वेगळीच खातात. वैदूला आपली मुलगी म–हाट्याबरोबर गेल्यानं कमीपणाचे वाटते. तो म्हणतो जर कैकाड्याबरोबर गेली असती तरी एकवेळ घरात घेतली असती. ती धंदा करते पण वैदू तिला घेत नाही.

भटक्याचे जीवन म्हणजे उपरेच, यांच्या पाठीशी नाशासन किंवा समाज राहत नाही. कुठेही चोरी झाली की कोणतीही विचारपूस न करता पारध्यांना पोलिस पकडून नेतात. त्यामध्ये भीवाने कष्टाने दिलेली जोगीणीची साडी चोरुन आणली म्हणून त्यालाही पकडून नेतात. मसणजोग्याचा कोणताही गुन्हा नसताना जमिनीतून एका 'स्त्री' चे प्रेत वर येते त्यामुळे गाववाले मसणजोग्याला मरेपर्यंत मारतात. त्यांची विचारपूसही कोणी करत नाहीत. अशाप्रकारे भटक्यांच्यावर होणारा अत्याचार श्रीराम दुर्गे यांनी जो रेखाटला आहे. त्यातून समाजातील वेगवेगळ्या समाजातील माणसांची वृत्ती प्रवृत्ती समर्थपणे रंगवली आहे. त्यामुळे या समाजाच्या रुढी उपजिविकेची परंपरा, दैनंदिन व्यवहार, देवधर्म जत्रा, याच्या चित्रणा बरोबरच जाती अंतर्गत व जातीबाह्य

राजकारणाचे दर्शनही घडते. त्यामुळे चौथी क्रांती या कादंबरीतील समाजदर्शन वास्तववादी वाटते. कुठेही लेखकांनी समाज चित्रण मध्ये अतिशयोक्ती केल्याचे दिसत नाही.

भिवा शाळेला जसा गावातील अण्णा कुलकर्णीचा विरोध असतो तसाच गैरसमजूत अंधश्रध्देमधून स्वःजातीचा विरोध असतो. या सर्व विरोधाला भिवाचे वडील तोंड देतात. कांबळे गुरुजी आणि गोखले गुरुजीच्या सहकार्याने भिवाचे शिक्षण होते. पुढे कॉलेजवर नोकरी लागते. अंतर जातीय विवाह करतो या सर्व प्रवासामध्ये भिवा डॉ. बाबासाहेबांच्या दलीत चळवळीने प्रभावित होऊ न या चळवळीचा एक भाग बनतो. आपणाला व आपल्या बांधवाना माणूस म्हणून जगायचे असेल तर बुध्द धर्माशिवाय दुसरा मार्ग नाही हे जाणून आपल्या भटक्या बांधवासह बौध्द धर्मा स्विकारण्याचे ठरवतो. त्याप्रमाणे भटक्यांच्या मध्ये अंदोलन करतो. नागपूरच्या दिक्षा भुमीवर बौध्द धर्माची दिक्षा घेऊन भटक्यांच्या जीवनाला प्रकाशाचा मार्ग दाखवतो.

सारांश —

भारतात चतुर्थ श्रेणी समाजव्यवस्थेमध्ये उच्च, क्षत्रिय, वैष्य व शुद्र अशी उतरंड असून शुद्रामध्ये भटक्या जातीचा समाविष्ट होतो. यांना रहायला घर नाही की शिवारात जमिन नाही म्हणून पोटाच्या उदर निर्वाहसाठी गाढवाच्या पाठीवर संसार व देव बांधून रोज नव्या गावात वस्ती करायची कष्ट करायचे हे त्यांच्या पाचवीला पूजले आहे. कष्ट करून खायला सुध्दा समाज देत नाही अशा जातींच्या कडे चोरटी आणि गुन्हेगारी म्हणून ओळखले जाते. त्या कारणाने ज्या गावात रहात त्या गावातील पोलिस पाटलाकडे हजेरी लावावी लागत असे. या जातीचा शिक्षणाकडे बघण्याचा दृष्टीकोण वेगळा आहे. त्या कारणाने तो निरक्षर राहिला. त्यांची स्वतःची न्याय पंचायत असते. ही वर्षातून एकदा भटक्यांच्या देवाच्या यात्रेत भरते. या मध्ये जातीय भांडणे सोडविली जातात, घटस्फोट दिला जातो. लग्न ठरवली जातात.

'चौथी क्रांती' या कादंबरीमध्ये कैकाडी समाजामधील रघूच्या कुटूंबाची कथा आहे. जातीच्या विरोधात जावून रघू एकाच गावात अनेकवर्ष राहतो. कांबळे गुरुजीच्या सांगण्यावरुन शाळेत घालतो भिवा हुशार असल्याने एका कैकाड्याचे पोर आपल्या मुलग्याच्या पुढे जाते हे आण्णा कुलकर्णीला सहन झाले नसल्याने रघू व भिवाच्या जीवनात संघर्ष निर्माण होतो. याला तोंड देत जिददीने भिवा शिकतो. डॉ. बाबासाहेबांच्या चळवळीचा भाग होतो आपल्या असंख्य भटक्या बांधवाना घेवून बौध्द धर्माची दिक्षा घेतो. या घटनेने समाजामध्ये चौथी क्रांती होती. पहिली या कादंबरीची प्रेरणा लक्ष्मण मानेच्या धर्मांतराने घेतली असून काही घटना व प्रसंग 'उपरा' कादंबरीमधील आहेत असे वाटते.

संदर्भ ग्रंथ —

१. *खरात शंकरराव, "दलित वाङ्मय प्रेरणा व प्रवृत्ती", नामदार बंधू प्रकाशन, पुणे.*
२. *गायकवाड लक्ष्मण, "साहित्य समाज आणि स्वरुप", दिलीपराज प्रकाशन, पुणे.*
३. *कुंभार डॉ. प्रकाश, "दलित साहित्य काही विचार काही दिशा" कैलास पब्लीकेशन, औरंगाबाद.*
४. *कसबे रावसाहेब, "दलित चळवळीची वाटचाल", गौरव स्मारक प्रकाशन, मुंबई.*
५. *कदम डॉ. नागनाथ, "महाराष्ट्रातील भटका समाज संस्कृती व साहित्य" प्रतिभा प्रकाशन, पुणे.*

मराठी कादंबरीतून व्यक्त झालेले स्थलांतराचे प्रश्न

प्रा.डॉ.बळवंत तुकाराम दाभाडे
सहाय्यक प्राध्यापक,मराठी विभाग,
श्री.मनोहर हरी खापणे,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय पाचल,
ता.राजापूर, जि.रत्नागिरी - ४१६७०४

प्रस्तावना :-

इ.स.१९६० मध्ये संयुक्त महाराष्ट्र अस्तित्वात आला व त्यानंतर महाराष्ट्रामध्ये विकासाचे, परिवर्तनाचे वारे जोरात वाहू लागले. खऱ्या अर्थाने महाराष्ट्राला अग्रेसर राज्य बनविण्यासाठी महाराष्ट्रातल्या नेत्यांनी कंबर बांधली त्यामुळे दळणवळण, औद्यौगिकीकरण, शहरीकरणामध्ये वाढ, धरणांमध्ये वाढ, बांधकामे इत्यादी सुधारणा घडवून आणण्यासाठी मोठया प्रमाणात प्रयत्न झाले. अशा सर्व सुधारणा घडवून आणण्यासाठी आवश्यक होती ती शेतीची उपलब्धता. शेतीच्या विकासाच्या नावावर व कायद्याची भिती दाखवून सुरु झालेले अधिग्रहण, शासकीय भावानुसार शेतकऱ्यांना मोबदला मिळाला असेल तरी तो बाजारभावापेक्षा अत्यल्पच होता. विकासासाठी शेतकऱ्यांच्या जमीनी अधिग्रहीत झाल्यानंतर त्यांच्यासमोर उपजिविकेचे प्रश्न निर्माण झाले. महाराष्ट्राचा विकास जसजसा होत गेला तसतसे शेतकऱ्यांचे प्रश्न वाढायला लागले. २१ व्या शतकात प्रवेश केल्यानंतर 'सेझ' च्या नावाखाली शेतकऱ्यांना देशोधडीलाच लावायचे यासाठी प्रयत्न सुरु झालेत. पिढयानपिढया ज्यांनी आपली आयुष्य शेतीत घालविली अशा त्या पोशिंद्याची जमीन शासन आज भांडवलदारांच्या घशात घालू पाहात आहे. औद्योगिकीकरण, दळणवळण, बांधकामे, धरणे, सेझसारखे प्रकल्प इत्यांदीसाठी शासनाने कायदे करुन शेतकऱ्यांच्या जमिनी ताब्यात घेतल्यामुळे शेतकरी कुटुंबे विस्थापित झाली व मग त्यांच्या हालअपेष्टांना पारावार राहिला नाही.

साहित्य आणि समाजमन :-

महाराष्ट्र शासशाने कायदे करुन जमिनी घेतल्यानंतर व अशा समस्येचा विचार केल्यानंतर अनेक प्रश्न निर्माण होतात. मी माझी शेती देणार नाही किंवा मी शेती देईन पण मला जेवढा मोबदला पाहिजे तेवढा मिळाला तरच देईन असे म्हणण्याचा अधिकार शेतकऱ्याला नाही का? मानवाने जन्म घेतल्यानंतर त्याला काही अधिकार प्राप्त होतात. संयुक्त राष्ट्राच्या मानवाधिकार घोषणेतही प्रत्येक नागरीकाला तीस प्रकारचे अधिकार प्राप्त होतात असे म्हटले आहे. असे अधिकार शेकऱ्यांच्या वाटयाला नाहीत का? मानवाला समाजामध्ये सन्मान आणि सुरक्षा पुरविणे ही जबाबदारी शासनाचीच आहे. प्रत्येक माणसास अन्न, वस्त्र, निवारा, रोजगार उपलब्ध करुन देणे ही सरकारची जबाबदारी आहे. याउलट शासनाने शेतकऱ्यांना वेगळी वागणूक देऊन दूरच ठेवले आहे. परिणामी जीवन जगण्यासाठी जमिनीच्या कुशीत राबणारे शेतकरी पोटासाठी राबराब राबणारे मजूर, स्वत:च्या हक्कासाठी बंदुकीच्या गोळया आंदोलक, शेतकरी अशा कितीतरी घटना घडतात. रक्ताचे पाणी करुन पिकविलेल्या मालाला बाजारात कवडीमोल भाव मिळतो तेव्हा त्यांच्या उत्पादन खर्चानुसार रास्त भाव मिळावा यासाठी आंदोलन केल्यास त्यांना गोळया घालण्यात येतात त्यांच्यावर केसेस चालविल्या जातात. शेवटी प्रश्न उरतो तो शेतकऱ्यांना जगण्याचा खरोखरच अधिकार आहे का? समाजामध्ये शेतकऱ्यांना फसविणारे, लुबाडणारे, खूप आहेत, त्यामुळे त्याला जगणे दुरापास्त झाले आहे. सावकारकीमुळे अनेक शेतकरी उध्वस्त झाले आहेत.

विस्थापित झाले आहेत. त्याचबरोबर धरणे, खाणी कारखाने, उर्जानिर्मिती, रस्ते, असे अनेक प्रकल्प अंमलात आणण्यासाठी दरवर्षी १०० लक्ष लोकांना उपजिविकेसाठी आपल्या गावाबाहेर पडावे लागते. उदरनिर्वाहासाठी त्यांना दुसरा पर्याय शिल्लकच राहत नाही. त्यामुळे अनेक शेतकऱ्यांना उपजिविकेसाठी अनिच्छने आपल्या गावाबाहेर पडावे लागते. भारतामध्ये दरवर्षी अंदाजे ५ लक्ष लोक स्थलांतरीत होतात. याबाबत मेघा पाटकर म्हणतात, 'कोणत्याही प्रकल्पामुळे स्थलांतर व्हावे लागणे म्हणजे फक्त एक साधी नकारात्मक घटना नसते तर विस्थापितांचे आयुष्य उध्वस्त होऊन जाते. त्यांच्या जीवनावर, मानसिकतेवर परिणाम होतात' याचा अर्थ असा की, विकासकामांमुळे काही लोकांच्या जीवनामध्ये खरी सुखं येणार असली तरी विस्थापितांना आपल्या सुखाचा बळी द्यावा लागतो.

साहित्य हा समाजाचा आरसा असतो. साहित्य व समाजाचा परस्पर संबंध असतो. स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये विस्थापितांच्या प्रश्नांना साहित्यात स्थान मिळाले का? याच प्रश्नांचा शोध घ्यावयाचा आहे. मराठी कादंबरीतून जगाच्या पोशिंद्याच्या या सर्व व्यथावेदना साहित्यातून प्रतिबिंबीत झाल्या आहेत हे साहित्याच्या आधारे खालीलप्रमाणे सांगता येईल.

अशा समस्यांचे चित्रण कादंबरीतून उभे करणे म्हणजेच हा एक प्रकारे अन्यायच आहे, हे दाखविणे व त्यामधून विस्थापितांच्या अधिकाराची जाणीव करुन देणे असे मला म्हणावेसे वाटते. दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य चळवळ म्हणजे आम्हीही माणसेच आहोत. दलित काय किंवा शेतकरी वर्ग काय या सर्वांना माणूस म्हणून काही अधिकार आहेत, सन्मानाने जगण्याचा अधिकार आहे. हे लेखकाला उभ्या केलेल्या प्रसगांच्या माध्यमातून सांगावयाचे असते.

मराठी कादंबरीतून आलेले स्थलांतराचे चित्रण :-

स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये संयुक्त महाराष्ट्र अस्तित्वात आल्यानंतर समाज विकासाच्या नावाखाली अशा विविध प्रश्नांचा जोर वाढला. मराठी साहित्यातील नामवंत साहित्यिक श्रीराम कामत यांनी १९७३ मध्ये त्यांच्या 'भिष्माचा डोंगर' या कादंबरीतून समाजाच्या विविध स्थरांमध्ये होणारे बदल तसेच औद्योगिकीकरणामुळे स्थिर व नैतिक जीवन जगणाऱ्या ग्रामीण समाजामध्ये कशी अवकळा पसरते याचे चित्रण या कादंबरीत उभे केले आहे. मैगनीज खाणीसाठी डोंगर सपाट केले जातात, झाडे नष्ट होतात, परिणामी बऱ्याच शेतकऱ्यांवर आपापली शेती सोडून देण्याचा योग येतो. अशावेळी उद्योगांमुळे गावाचा खरोखरच विकास झाला की त्याची उधोगती झाली हा प्रश्न या कादंबरीतून उपस्थित केला आहे.

अशोक व्हटकर यांनी १९८४ मध्ये 'बगाड' हया कादंबरीतून रेल्वेमार्गासाठी जमिनीचे होणारे अधिग्रहण व त्यातून निर्माण होणारे विविध प्रश्न उपस्थित केले आहेत. हंबीर या व्यक्तीने ज्या जमिनीसाठी नवस केला होता तीच जमिन रेल्वेच्या रुळाखाली जाणार ही कल्पना हंबीरला सहन होत नाही अशा वेळी तो म्हणतो, 'रामराव तु आम्ही पयल्यांदा हयो गाव वसवला तवा सपनात तरी इथे असलं आक्रीत हुतं आपल्या? जिमिन राबून पोट भराय साटनच आलतो नव्हं, आईच्या आंगाला झटावं तवा कोर दोन कोर भाकरी पोटाला भेटायची. पन रामराव मला त्यो जुना वकुत अजून आकाशी नजरे म्होरं येतूया खरचं रं लय सुकात हुतो आमी, नाही?' अशाप्रकारे जमिनीला आई मानणारा हंबीर जमीन आणि त्याचा जीव वेगळा मानतचं नाही. लोण्याच्या गोळयासारखा जमिनीवर खडी पसरल्या जातील, झाडे तोडली जातील म्हणून त्याचा जीव तीळमीळ तुटतो अशा

प्रकारे ही होणारी वाताहत व शेतकऱ्यांवर होणारा अन्याय अशोक व्हटकर यांनी आपल्या 'बगाड' या कादंबरीतून समाजासमोर ठेवला आहे.

सन १९७९ मध्ये चंद्रकुमार नलगे यांच्या 'देवाची साक्ष' या कादंबरीतूनही धरणग्रस्त गावाच्या वाताहतीची कथा सांगितली आहे. धरण होणार आणि त्यामुळे आपले गाव उठणार यामुळे तुका, नाना, आबा आणि इतर अनेक माणसे हवालदिल होतात. भटक्या लोकांच्या सारखे उघडया रानावर राहण्याची वेळ येते. विकासाच्या नावाखाली धरणासारखे अनेक प्रकल्प राबविले जातात त्यामुळे एखादे गाव कसे नाहीसे होते याचे वास्तव चित्र मांडले आहे.

विश्वास पाटील यांनी सन १९९१ मध्ये 'झाडाझडती' या कादंबरीतून धरणग्रस्तांच्या विविध समस्या अत्यंत वास्तवतेचे भान ठेवून चित्रित केली आहे. धरणामुळे गावेच नाहीसी झाली नाहीत तर माणसेही उध्वस्त झाली. काही पूनर्वसनाच्या वळचणीला येऊन कायम उपरे म्हणून जगू लागले तरी काही पूनर्वसनाच्या आशेने जीव जगवीत राहिले. धरणग्रस्त शेतकरी आणि आदिवासींच्या वेदना पुढारी व सरकारी अधिकाऱ्यांच्या दुपट्टी कागदी धोरणे, आपापसातील मतभेद, संधी साधुंची राजकारणे अशी अनेक बाबींची लेखकाने केलेली बारकाईने वर्णने इतकी रेखीव आहेत की, आजच्या कादंबरीकारांपुढे 'झाडाझडती' ही कादंबरी एक आदर्श ठरावी. या कादंबरीतून शेतकऱ्यांच्या समस्या व त्यांच्या जीवनात दुःखाचे प्रसंग, यातना समाजापुढे ठेवल्या आहेत.

स.ग.यादव यांनी सन १९८६ मध्ये 'बुडणारा गाव' या कादंबरीतून शिराळा तालुक्यातील चांदोली परिसरातील धरणग्रस्त, शेतकऱ्यांच्या गावांची वाताहत कशी होते याबाबत वास्तव भूमीका मांडली आहे. त्याचबरोबर वामन पात्रीकरांनी सन १९८९ मध्ये 'जगबुडी' या कादंबरीतून धरणे व उद्योग धंदे यांमुळे उध्वस्त होणारे ग्रामीण विश्व उभे केले आहे. देऊळगाव परिसराचे उद्योगिकरण व धरण यामुळे राघवचे ग्रामविश्व नाहीसे होते. पिके उगवायची तिथे आता विविध कारखाने उभे राहणार, धरणे होणार या भितीने राघव हैराण होतो. राघव सारखेच इतरही या सर्वांची होणारी मानसिक कुंचबना स.ग.यादव या कादंबरीतून मांडले आहे.

इ.स.२००६ पासून सेझचा कायदा झाल्यावर विशेष आर्थिक क्षेत्रासाठी जमिनीचे अधिग्रहण शासनाच्या देखरेखीखाली सुरु झाले. या कायद्यात नापिक, पडिक जमिनीवर औद्योगिक क्षेत्र उभे करावे असे म्हटले गेले. मात्र या कायद्याची योग्य अंमलबजावणी न होता शेतकऱ्यांच्या चांगल्या जमिनी ताब्यात घेतल्या गेल्या. उरण, पनवेल, अलिबाग याशिवाय इतरही अनेक ठिकाणी सेझ प्रकल्प स्थापन करावयाचा असल्यामुळे योग्य तो मोबदला देऊन जमिनी ताब्यात घ्यायच्या त्यामुळे शेतकऱ्यांचे पारंपरिक जीवन पूर्णत नष्ट होणार, बागायती जमिनी नष्ट होणार, निसर्गाची संपन्नता नष्ट होणार असे सगळे अनर्थ केवळ स्वार्थापोटी होणार, काही लोकांची मने जपण्यासाठी याचा अर्थ असा की, भांडवलशाही व्यवस्थेला खतपाणी घालण्याचे काम शासनाने त्यांच्या बाजूने केले आहे. त्यामुळे अनेक शेतकरी स्थलांतर होणार, त्यांच्यावर उपासमारीची वेळ येणार आणि मग त्यातून संघर्ष होणार व असे दुःख कादंबरीकारांनी आपापल्या कादंबरीतून मांडले आहे.

शंकर सखाराम यांची २००७ मध्ये 'इसईझेड' ही कादंबरी सप्टेबर २००७ साली प्रकाशित झालेली आहे. ही कादंबरी बहुचर्चित विषयांवरील वास्तववादी कादंबरी आहे ही कादंबरी समकालीन मानवी जीवनातील सत्य वाचकांसमोर मांडण्याचा प्रयत्न करते. ग्रामीण साहित्यातील अनेक कलाकृतींनी कृषिव्यवस्थेतील विविध समस्यांवर, विषयांवर विचारमंथन करुन विचार व भावना यांना वाट मोकळी करण्याचा एक प्रयत्न केला आहे 'गोतावळा','पाचोळा' 'धग' अशा कितीतरी कलाकृतीची नावे घेता येतील 'गोतावळा' कादंबरीत यंत्राच्या,

आधुनिकतेच्या व व्यापारी विचाराने धास्तावलेला उध्वस्त होऊ पाहणाऱ्या ग्रामजीवनाचे नारबासारख्या कृषीसंस्कृतीशी एकरुप निगडीत असलेल्याचे जीवनचित्रण आले आहे.

व्यापारीकरण यातून जुनी ग्रामव्यवस्था नाहिसी होणार हे समोर वास्तव असतानाही आर्थिक विकासाच्या नावाखाली सेझसारखे प्रकल्प ग्रामजीवन उध्वस्त करीत आहेत. याचे कोणालाही काही नाही, ही शोकांतिका आहे. ही शोकांतिका 'एसईझेड' कादंबरीत रेखाटली आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात उद्योगधंदयांना महत्व देण्यासाठी व उद्योगाच्या माध्यामातून बेकारी कमी करून आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी त्याचबरोबर आणखी अनेक हेतूंनी देशाच्या विविध भागात औद्योगिक वसाहतींची स्थापना झाली. त्यासाठी हजारो शेतकऱ्यांच्या जमिनी हस्तांतरीत करण्यात आल्या त्यामुळे अनेकजन विस्थापित झाले. पूनर्वसनाचे प्रश्न अनेक वर्षे सुरु राहिले. विकासाच्या नावाखाली स्थिरस्थावर समाजाला त्याच्या नैसर्गिक जीवनापासून विस्थापित करणे न्याय्य आहे असे वाटत नाही. विकासाच्या नावाखाली भूसंपादन करून अनेक उद्योगपतींनी आपली साम्राज्य निर्माण केली. 'एसईझेड' ही कादंबरी प्राध्यापक शंकर सखाराम यांच्या लेखनितून अवतरलेली एक कथा आहे. कादंबरीचे निवेदन तृतीय पुरुषी आहे निवेदनातून कृषी संस्कृती, ग्राम संस्कृती, आदिम संस्कृती यांच्यावर होणाऱ्या सेझच्या कायद्याचा परिणाम निवेदक व्यक्त करतो. या कादंबरीच्या कथानकामध्ये एका सुशिक्षित बेरोजगाराची जीवन व्यवस्था आहे, याशिवाय कादंबरीत कोकणच खारेपाटीतील जीवनपट सांगितला आहे. भूमिपुत्रांच्या आंदोलनात निवेदक कार्यकर्ता सहभागी नाही म्हणून या कादंबरीचे कथानक समकालीन व वास्तव आहे.

समारोप :-

मराठी कादंबरीकारांनी विकासाच्या नावाखाली शेतकऱ्यांकडून अधिग्रहण केलेल्या शेतजमिनी व त्यातून उद्वभवलेल्या समस्यांचे बरेचसे वास्तव चित्र आपल्या कादंबऱ्यांतून साकारालेले आहे. या जमिनी अधिग्रहीत करत असताना शेतकऱ्यांना नाही म्हणण्याचा अधिकार नाही का? हेच प्रश्न कादंबरीकारांनी आपापल्या कादंबरीतून उभे केले आहेत. धरणे, दळणवळणाचे मार्ग, औद्योगिकीकरण इत्यादींसाठी शेतकऱ्यांना बडगा दाखवून घेण्यात येणाऱ्या जमिनीमुळे शेतकरी कुटुंबांवर अन्याय झाला आहे त्यांच्या हालअपेष्टा, त्यांचे दु:ख, त्यांच्या राहण्याचा प्रश्न इत्यादींचे चित्रण स्थलांतर झाल्यानंतर किती भयावह असते याचे चित्रण आपापल्या कादंबरीतून मांडले आहे.

संदर्भ :-

१) रविंद्र ठाकूर - मराठी ग्रामीण कादंबरी, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, व्दितीय आवृत्ती २००१.
२) अशोक व्हटकर - बगाड, अजब पुस्तकालय, कोल्हापूर, १ ली आवृत्ती १९८४.
३) शंकर सखाराम - एसईझेड, सामंत पब्लिकेशन, मुंबई, आवृत्ती ४ थी, २००९

कारागीर समाज संस्कृती व भाषा

डॉ. बाळासो आण्णा सुतार
प्रा. डॉ. एन. डी. पाटील महविद्यालय
मलकापुर

जगभरातील समाज संस्कृतीतील अभ्यासक म्हणतात की, बोली टिकली की, भाषा टिकतात.भाषा टिकलीतर, संस्कृती टिकेल. आणि संस्कृती टिकली तर समाज आणि त्याची वैशिष्ट्यपूर्ण मुल्यव्यवस्था टिकून राहील.आधुनिक भाषाविज्ञानात सोस्युर यांनी पायाभूत स्वरुपांची मांडणी केली आहे. भाषेच्या रचनेचा अभ्यास त्यांनी भाषाविज्ञानात केला. सामाजिक भाषाविज्ञानात भाषेच्या सामाजिक कार्यांचा, समाज व भाषा यांतील स्थित्यंतरांचा अभ्यास होतो. एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीशी भाषेच्या माध्यमातून संवाद साधून भाषा व विचार व ज्ञान यांची देवाण घेवाण करते. एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीशी भाषेच्या माध्यमातून सामाजिक प्रक्रिया गतिमान राहते. त्यामुळे भाषेतून होणारे व्यक्ती व्यक्तीतील आदानप्रदान राहून निर्माण होणारे परस्पर संबंधाचे नाते दोन व्यक्तींना एकत्रित करते. समाजानुसार भाषाभेदाचा समान भाषाविज्ञानात समाविष्ट होतो. एकंदरीत समाज,भाषा, व संस्कृती, या सर्वांना एकत्रित विचार समाजभाषा विज्ञानात होतो.

एखादयालहानात लहान स्वत:ची लिपिदेखील नसलेल्या भाषासमुहापासून ते विश्वव्यापक सामाजिक संबंधापर्यतच्या सर्व भाषाव्यवहाराचा विचार व व्यवस्थात्मक मांडणी समाज भाषाविज्ञानाच्या अभ्यासक्षेत्रात संपूर्ण होते. भाषा आणि समाज यांच्या अंतरसंबंधाचा विषय घेतला असता. त्यामध्ये भाषा आणि जात, भाषा आणि वय, भाषाआणि लिंगभेद, भाषा आणि सामाजिक वर्ग, भाषा आणि राष्ट्र, भाषा आणि भोगोलिक परिस्थिती या विषयांना आंतरछेद देणारे किंवा एकमेकांच्या कडून प्रवेश करणारे त्यांच्यासमकदोन येणारे अनेक उपविषय निर्माण होतात.
समाजभाषा विज्ञानाचा इतिहासात'जान गम्पर्झ'यांचे योगदान महत्वाचे आहे. त्यांनी भाषिक 'भांडार'ही महत्वाची संकल्पना मांडली. यांच्या मते "प्रत्येक समाजाचे एक स्वतंत्र भाषिक भांडार व्यवस्था असते. विशिष्ट देशातील लोक परस्पर बोलीसाठी त्या भाषाबोलीचा प्रयोग करतात. त्या सर्वांचा मिळून एक भाषिक कोष होतो.त्या-त्या भाषिक कोषावर त्या-त्या क्षेत्रातील समाजविशेष, व्यावसायाविशेष अधिक सामाजिक स्थर यांचा प्रभाव असतो. समाज व भाषायांतील अंतरसंबंधाचा अभ्यास करताना समाजाचा भाषिक कोशही लक्षात घेणे महत्वाचे आहे."[१]

लघुक्षेत्रीय भाषा हा समाज भाषा विज्ञानात अभ्यासाचा एक खास विषय असतो. एका विशिष्ट भाषक क्षेत्रात जरी एकाच भाषा प्रामुख्याने बोलली जात असली तरी अनेक बोली बोलणारे छोटे छोटे समूह त्यात दिसून येतात. याप्रमाणेच स्त्रिया, पुरुष, लहान मुले ,तरुण पिढी विविध व्यवसाय करणारे समूह, यामध्ये देखील भाषेचे लहान लहान समूह दिसून येतात. या लहान लहान समूहातील भाषेचा लाक्षणिक अर्थ त्या त्या समुहातील लोकांनाच कळतात.आणि हेच त्या लघुक्षेत्राचे वेगळेपण असते.त्या लघुक्षेत्रातील विशिष्ट शब्दप्रयोग वाक्यरचना ,शिव्या,संबोधने यातून ही लघुक्षेत्रे संपन्न झालेली असतात. लघुक्षेत्र या संकल्पनेविषयी रमेश वरखडे म्हणतात, "त्या –त्या भाषिक क्षेत्रावर त्या- त्या क्षेत्रातील समाजविशेष, व्यावसायिक, आर्थिक,सामाजिक स्थर यांचा प्रभाव असतो.आणि ही संकल्पना क्षेत्रानुसार भाषिक क्षेत्रातून उचित शब्दांची निवड केली जाते.या मर्यादित क्षेत्राचा भाषिक वापर अधिक अचूक व परिणामकारक असतो.समग्र शब्दकोषातून शब्द बाजूला काढून विशिष्ट क्षेत्रातले विशिष्टपूर्ण उपयोजन होते. त्यामुळे संकल्पना क्षेत्रे बदललेकी, भाषा बदलते.कारण स्थल/काल प्रसंगानुसार शब्दभांडारातील कोणत्या शब्दाचा वापर करावा यांचे संकेत त्या-त्या भाषिक समाजाने ठरवलेले असतात."[२]प्रत्येक जातीतील बोलींची स्वताची अशी वैशिष्ट्ये असतात. त्याचप्रमाणे त्या त्या जातीतील लोकांच्या व्यवसायाचीही भाषा विशिष्ट अशी आहे.त्याच्या स्वत:च्या भाषेतील संकेत स्वीकारून त्यांनी नवनवीन शब्द घडवलेले दिसतात. व्यवसायातील भाषा जाणून बुजून दुर्बोध केली की, सर्वसामान्य माणसाला सहज समजणार नाही. हाच त्या व्यावसायीकांचा हेतू असतो. हे लोक त्या

त्या व्यवसायाचा संदर्भ वापरात बोलत असतात. लबव यांच्या मते “काळाचे बिंदू नक्की करून भाषाभ्यास गतीशील, परिवर्तनशील रुपाला कलमत्वात बंदिस्त करून टाकण्यासारखे आहे. एकाच व्यक्तीच्या भाषेत एकच एक स्थिर रूप कसे अस्तित्वात असेल. गतिशील समाजाबरोबर भाषेतही परिवर्तन होत असतात. आणि ते दोन्ही एकाच वेळी परिवर्तन प्रक्रियेत सहयोगी असतात.”[३]

लबव यांनी मांडलेले हे मत म्हणजे संपूर्ण भाषाविज्ञान होय. भाषा संदेशनाचे व संपर्काचे कार्य करत असल्याने मानवीजीवनाशी संबंधीत विशेष भाषाविषयाचे विशेष आपणाला समाजभाषाविज्ञाना आधारे अभ्यासता येतात. कोल्हापूरतील कारागीरांचा समाजभाषा विज्ञानाआधारे प्रस्तुत निबंधात परिचय करणार आहोत

कोल्हापुरी बोली

डॉ. रणधीर शिंदे लिहितात“कोल्हापुरी भाषेत एक प्रकारचा चिवट, गडद असा रांगडेपणा व भरडपणा आहे. जीवनाची पुरेपूर शाश्वती, निसर्ग व शेतीजीवन यांनी आलेली सुस्थिरता यामुळे भाषेवरील भरड संथपणाचा ठसा उमटला गेला आहे. काहीशा संथ, व्यक्ती- भू-समूह वैशिष्ट्यांचा, उच्चार-लकब-हेलकावे यांच्या ध्वनिस्तरावरील संस्कारांचा प्रभाव त्या बोलीवर आहे.”[४] कोल्हापुरात सगळीकडेच तृतीय पुरुषी क्रियापद वापरले जाते. येतयस काय, गेलेलस काय, महिला बोलताना, गेलो होतो, मी जातो, मी येतो म्हन्ती,करती,असे वापरतात. रीति भूतकाळ हा सामान्य भविष्यकाळात बोलला जातो. समेच्या क्रिया आवाजासकट सजीव होतात. कचांचां मटान हादाडलं,'ओ' कारा एवजी 'व' काराचा वापर केला जातो ओढले ऐवजीवडलं, ओरपले साठीवरापलं, पूर्ण भूतकाळासाठी 'लेलो'/'ल्याली' प्रत्ययांचा वापर करतात उदा: गेलो होतो गेलेलो, 'अ' ऐवजी 'आ' चा वापर वापरतानागाढव गाडाव, माकड माकाड असाउच्चारकेला जातो. भविष्यकालीन क्रियांसाठी 'याल' प्रत्ययाचा वापर केला जातो. उदा,समदी मानसं येत्याल न्हवं?, कोल्हापुरातील कारागीर लोकही कोल्हापूरी बोलीतच बोलतात.कोल्हापुरी बोलीच्या साह्याने आपले दैनंदिन व्यवहार पूर्ण करत असतात. कोल्हापुरी बोली बोलत असताना वत्यांच्या कारागिरी करत असताना त्यांच्या बोलण्यात विशिष्ट खास त्यांच्या व्यवसायात वापरले जाणारे शब्द सापडतात.

कारागीरांचे लोकविधी

कोल्हापूर परिसरातील जोतिबा डोंगर,खंडोबा, ही या कारागिरांची कुलदैवते आहेत. तसेच दसऱ्याला ते शस्त्रांची पूजा करतात वयात आल्यानंतर पंधरा ते अठरा वर्षानंतर कारागीर जमातीतील मुलांचे विवाह करतात. पूर्वी वधू मूल्याची पद्धती होती. मात्र आता हुंडापद्धतीत मुलाला पैसे वस्तू देण्याची पद्धती सुरू झाली आहे. एक पत्नी विवाह पद्धती असून स्वतंत्र पहिल्या पत्नीस मूल न झाल्यास समाजाच्या पंचायतीची दुसऱ्या लग्नास मान्यता मिळते. पूर्वी घटस्फोट जाती पंचायतीसमोर होत असत .आता कोर्टात होतात. घरातील वडील माणसे ठरवितात. विवाह विधीसाठी ब्राह्मण बोलावतात. अलीकडे अंतरपाट धरणे, मंगलाष्टका म्हणणे अक्षता मंगळसूत्र बांधतात लग्नानंतर जेवण होते. त्यानंतर मुलाच्या घरी मुलगी राहण्यास जाते. विधवा विवाहाला मान्यता आहे, परंतु पतीच्या मोठ्या भावासोबत त्या विधवेला लग्न करता येत नाही. बाळाचा जन्म घरीच होतो. त्यासाठी ताई बोलवतात. पाचव्या दिवशी सटवाईची पूजा करतात, बाराव्या दिवशी बारसे करून बाळाचे नाव ठेवतात, घर स्वच्छ करून बाळाला व मातीला अंघोळ घालतात, सव्वा महिना जन्माचे विटाळ पाळतात सोयीनुसार वर्षभरात बाळाचे जावळ मुंडण करतात.मृताना अग्नी देतात व तिसऱ्या दिवशी रक्षावीसर्जन नदीत करतात.तसेच तिसऱ्या दिवशी खांदे उतरतात ज्यांनी खांदा दिला त्यांच्या खांद्यावर तेल लावून पाणी ओततात. दहाव्या दिवशी कुंभार किंवा ब्राम्हण येऊन विधी करतात. कोल्हापुरात कारागीर समाज दोन लाखांहून अधिक आढळतो. त्यापैकी सुमारे ५० हजार बांधव हे कोल्हापूर शहरात विशेषत: उत्तरेश्वर पेठ, शिवाजी पेठ, मंगळवार पेठ, राजारामपुरी, आदी परिसरात वास्तव्यास आहे. तर

इतर पन्हाळा, कागल, राधानगरी, गडहिंग्लज, शिरोळ, शाहुवाडी, चंदगड, हातकणगले, इचलकरंजी या कोल्हापुरातील आसपासच्या तालुक्यातून प्रत्येक गावात कारागीर समाज आढळतो.

गावगाड्यातील शेतीसाठी उपयोगी अवजारे, दिंड, खुरे, बांडगे, नांगर, कुळव, कुरी, कोळपे, बैलाचे जू, बैलगाडी कारागीरच तयार करतो. कोल्हापुरातील न्यू पॅलेस, जुना राजवाडा, शालिनी पॅलेस, अंबाबाई मंदिर, भवानी मंडप येथील लाकडावरील नक्षीकाम डोळे दिपवणारे आहे.

हाताने करावयाची कामे यंत्रांवर होऊ लागली. पारंपरिक साधने कालबाह्य होवून अत्याधुनिक साधनांचाही वापर सुरू झाला आहे. कारागीरकाम आता हाताने रंधा मारण्यापेक्षा रंधायंत्राद्वारे मारला जातो करवतीने लाकूड कापण्यापेक्षा कटर यंत्राचा वापर, हँ ड ग्रँ डर यंत्र आल्होताने नक्षीकाम करण्यापेक्षा यंत्रावर नक्षी करता येऊ लागली. यंत्रे वापरून नवनव्या व लाकडी वस्तू तयार केल्या जात आहेत.

औद्योगिकिकरणाने नव्या वाटा

पारंपारिक क्षेत्रातच नव्हे तर सर्वच क्षेत्रात तेथील आवश्यक ज्ञान व कौशल्ये विविध प्रशिक्षणे मोफत देऊन कारागिराना कामे दिली पाहिजेत. आजही कामाची वानवा नाही. उद्योगधंद्यांसाठी तंत्रज्ञ मजूर कारागीर, रक्षक भरपूर लागतात मात्र आजची कामे यांच्यासाठी नवीन आहेत. त्यासाठी आवश्यक असणारी कौशल्ये वेगळी आहेत. हे अज्ञानी निरक्षर गरीब कारागीर लोक या आधुनिक जगाशी अगदी अनभिज्ञ आहेत. म्हणुन खऱ्या अर्थाने या लोकांना मोफत तांत्रिक शिक्षण कौशल्य शिक्षण व्यावसायिक शिक्षण देऊन स्वतःच्या पायावर उभे करायला शासनाने या कारागीराना जीवन जगण्यास सक्षम व सबळ बनविले पाहिजे. हे शासनाचे कर्तव्य आहे. एकदा का या जमाती शिक्षणाच्या व रोजगाराच्या मुख्य प्रवाहामध्ये आल्या की त्यानंतर त्यांना कुठल्याही प्रकारच्या सहानुभूतीची अथवा प्राधान्याची आवश्यकता राहणार नाही.

यांत्रिकीकरणाचा वेगानं मारा होत आहे. इंटेरिअर डेकोरेटस-डिझाईनर गरजेनुसार प्लॅन्स बनवून त्यांची रेखाटनं, ड्रॉईंग्ज सादर करतात. त्याची रंगसंगती ठरविली जाते आणि शेवटी सुताराचा कसबी हात त्यावरून फिरवला जातो.इलेक्ट्रीकवरच्या करवती काही मिनिटांत ब्लॉकबोर्ड कापतात. ड्रिलिंग मशिन्सनी भोकं पाडून त्यात स्क्रू ठोकले जातात. औद्योगिक क्रांतीमुळे बलुतेदारी व्यवस्था कोलमडून गेली.फर्निचर तयार करणे, कारागीर काम हा कारागीर समाजाचा पारंपरिक व्यवसाय मात्र, पूर्वीच्या तुलनेत लाकडी कामे कमी होत गेली. तसा हा समाज अन्य व्यवसायाकडे वळला. लोखंडी अवजार निर्मितीत या समाजाने हातखंडा मिळविला. सिमेंटच्या चौकडी बनवणे, ॲल्युमिनियमच्या खिडक्या तयार करणे अशी कामे करण्याकडे या समाजातील कारागिरांचा कल वाढला. पारंपरिक व्यवसायाचा वारसा पुढे चालवण्यास समाजातील युवा पिढीचा फारसा कल दिसून येत नाही.

संदर्भ टिपा

१)रमेश वरखेडे समाजभाषाविज्ञान, प्रमुख संकल्पना, रत्नदीप प्रकाशन फैजपूर, १९९२ पृ. क्र.२३
२) तत्रैव पृ. २४
३)तत्रैव पृ १७
४) महाराष्ट्र टाईम्स १ एप्रिल २०१७
५) https://mr.m.wikipedia.org/wiki/कोल्हापुरी_बोली
६) केतकर ज्ञानकोश
७) स्थानिक कारागीर चर्चा व माहिती

मुंबईतील स्थलांतर आणि पाणीपुरवठ्याचे व्यवस्थापन

प्रा. सचिन शांताराम दहिबावकर
सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग,
श्री. सदाशिव हरी केळकर महाविद्यालय, देवगड, सिंधुदुर्ग

सारांश :

मुंबई महानगराच्या इतिहासात स्थलांतर या घटकाने मोठी भूमिका बजावली आहे. प्राचीन काळापासूनच मानवी वस्ती हि पाण्याच्या स्त्रोताभोवती निर्माण होत गेली. मुंबई मात्र औद्योगीकरण, व्यापार यामुळे वसत गेली. त्यातून मुंबईमध्ये मोठ्या संख्येने स्थलांतर होऊ लागले, जे आजपर्यंत सुरूच आहे. पाण्यासारख्या जीवनावश्यक बाबीच्या पुरवठ्यावर त्याचा ताण येऊ लागला. ब्रिटीश सरकार आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात महाराष्ट्र शासनाने मुंबईच्या पाणीपुरवठ्याच्या व्यवस्थापनाकडे सातत्याने लक्ष पुरवले त्यातून विहार, पवई, तानसा, वैतरणा असे अनेक प्रकल्प उभे राहिले. स्थलांतरामुळे निर्माण झालेले पाणीपुरवठ्याचे आव्हान सरकारने आजपर्यन तरी यशस्वीरित्या पेलले आहे. या शोधनिबंधात या भगीरथ प्रयत्नाचा अभ्यास मांडला आहे.

महत्त्वाचे शब्द : स्थलांतर, पाणीपुवठा, मुंबई, प्रकल्प, तलाव, नळयोजना, पंपिंग स्टेशन.

ईस्ट इंडिया कंपनीच्या अंमलात मुंबईची भरभराट होऊ लागली. रोजगारासाठी ठिकठिकाणाहून विशेषतः महाराष्ट्रातून मुंबईच्या दिशेला स्थलांतर होऊ लागले. १८१३ साली मुंबईची लोकसंख्या सुमारे एक लाख ऐंशी हजार होती, टी १८३६ साली दोन लाख छत्तीस हजार आणि १८४६ साली साडेपाच लाख झाली. या वाढत्या लोकसंख्येला पाणीपुरवठा करण्यासाठी ब्रिटीश सरकारने अनेक प्रयत्न केले. १८०३ साली मुंबईतील किल्ल्याच्या आवारात आग लागली असता ती विझवण्यासाठी किल्ल्याच्या आवारात पुरेसे पाणी उपलब्ध नव्हते. या प्रसंगामुळे त्यावेळेचा गव्हर्नर डंकन याने पाणीपुरवठ्यासाठी तातडीने काही उपाययोजना केल्या; मात्र त्या अपुऱ्या होत्या.

यानंतर इ.स. १८२२ मध्ये मुंबईत मोठा दुष्काळ पडला यावेळी श्रावण महिन्यात विहिरीमध्ये दोन हात पाणीदेखील नव्हते. पाण्याकरिता लोकांचे फार हाल होऊ लागले. शहरात पाणी नाही म्हणून मुंबईतील सर्व गाई म्हशी वगैरे सगळी जनावरे मुंबईबाहेर नेवून ठेवावी असा हुकुम सरकारने दिला. मुंबई प्रांताचा तत्कालीन गव्हर्नर माउंट स्टुअर्ड एल्फिन्स्टन याच्या अध्यक्षतेखाली पाणीपुरवठ्याच्या प्रश्नावर तातडीने एक समिती स्थापन करण्यात आली. या समितीच्या आदेशानुसार ताबडतोब विहिरी व हौद यांच्यातील गाळ उपसुन त्या खुल्या करण्यात आल्या. नविन विहिरी खोदण्यात आल्या. १८२४ च्या अखेरीपर्यंत मुंबईत जवळजवळ ३ ते ४ हजार सार्वजनिक व खाजगी विहिरी तसेच हौद खोदण्यात आले. सध्याच्या मेट्रो सिनेमागृहाबाहेर इस. १८३१ मध्ये एक मोठा हौद बांधला गेला. येथे त्यावेळी धोबी आपले कपडे धूत असत म्हणून त्याला धोबी तलाव असे म्हटले जी. १८३९ साली बाबुला टँक हा तलाव जे. जे. हॉस्पिटलजवळ बांधला गेला. फोर्ट ते माहीम या भागामध्ये अनेक हौद बांधण्यात आले. यातील पुष्कळसे हौद हे दानशूर व्यक्तींनी बांधले. मुंबादेवीच्या मंदिराजवळ एक तलाव होता. तो अलीकडच्या काळात बुजवण्यात आला. गोवालिया टँक हा सुरुवातीला पाणीपुरवठ्यासाठी

बांधण्यात आला; पण नंतर जनावरांसाठी वापरण्यात येऊ लागला. हे तलाव आता बुजवले गेले, पण त्या जागांची नावे मात्र तशीच राहिली.

मुंबईच्या पाणीपुरवठ्याची समस्या पुरेशी सुटली नव्हती १८४५ साली सर जॉर्ज आर्थर या गव्हर्नरने डॉ. लिथ आणि डॉ. ग्रेहम या दोन गृहस्थांना मुंबईमध्ये पाण्याचा तपास करून अहवाल द्यावा म्हणून नमले मात्र सरकारला त्यांचा अहवाल पटला नाही. यावर आणखी विचारविनिमय झाला. माझगावचा डोंगर, वाळकेश्वराचा डोंगर या ठिकाणी डोंगरामध्ये पाणी साठवून ते शहरात आणावे, अश्या सूचना अनेकांनी केल्या. मात्र त्या अंमलात आणल्या गेल्या नाहीत.

सुरुवातीच्या काळातील प्रयत्न

१९४६ साली मुंबईची लोकसंख्या साडेपाच लाख झाली. त्यामुळे पाण्याची समस्या वाढतच गेली. १८५४ मध्ये मुंबईमध्ये पुन्हा दुष्काळ पडला विहिरी आणि तळी कोरडी पडली. मुंबईतील दानशूर लोकांनी विहिरी व तळी खोदली. याच वर्षी काम्पाच्या मारुतीच्या देवळासमोर नाखुदा महम्मद रोगे याने पन्नास हजार रुपये खर्च करून एक मोठा तलाव बांधला. शहराच्या बहुतेक सर्व भागांमध्ये येथून पाणी नेले जाई याशिवाय सरकारने रेल्वेतून व जहाजातून पाण्याची पिंपे आणून डोंगरी, चिंचबंदर, बोरीबंदर या ठिकाणच्या विहिरीत ओतले. मुंबईतील पवईजवळील विहार या पाणलोटाच्या भागाकडे ब्रिटिश सरकारचे लक्ष गेले. कॉनिलियर या इंजिनियरने ताबडतोब पाणीपुरवठ्याचा आराखडा तयार करून शासनाकडे पाठवला. तो ताबडतोब मंजूर करण्यात आला. १ जानेवारी १८५६ रोजी भारताचा गव्हर्नर लॉर्ड कॅनिंग व मुंबईचा गव्हर्नर लॉर्ड एल्फिन्स्टन यांनी विहाराच्या कामाचे उद्घाटन केले. जवळजवळ १४०० एकर क्षेत्रफळाच्या तलावात ८८०० दशलक्ष गॅलन पाणी साठवण्याची क्षमता आहे. १८५८ मध्ये विहार तलावाचे काम पूर्ण झाले. १८६० मध्ये विहार तलावाचे पाणी नळाने मुंबईत आणण्यात आले. या संपूर्ण प्रकल्पाचा खर्च ६५.५० लाख इतका झाला. मुंबईतील काही भागाला या वेळेला २४ तास पाणीपुरवठा करण्यात येऊ लागला.

१८५१ मध्ये मुंबईत पहिली कापडगिरणी सुरु झाली. या गिरण्यांमध्ये रोजगारासाठी हजारो लोकांनी स्थलांतर केले. त्यावेळेच्या रत्नागिरी जिल्ह्यातून माणसांचे लोंढे रोजगाराच्या शोधातून मुंबईत येऊ लागले या स्थलांतरामुळे मुंबईची लोकसंख्या वाढू लागली परिणामी पाण्याची टंचाई जाणवू लागली.

तुळशी प्रकल्प :

तुळशी प्रकल्प हा विहारल पूरक म्हणून बांधण्यात आला. १८७५ मध्ये टाऊन कौन्सिलने तुळशी प्रकल्पाला स्वतंत्र दर्जा दिला. १८७९ मध्ये तुळशी प्रकल्प पूर्ण झाला. १८८४ मध्ये तुळशी तलावाची उंची वाढवण्याचे काम सुरु झाले, ते १८८७ मध्ये पूर्ण झाले. तुळशी तलावात २००० दशलक्ष लिटर पाणी साठवण्याची क्षमता आहे.

पवई तलावाची निर्मिती :

मुंबईला पाणीपुरवठा करणारा दुसरा तलाव म्हणजे पवई १८९२ पासून पवई तलावातून मुंबईला पाणीपुरवठा होऊ लागला. पवईचा तलाव हा लहान आहे.

तानसा: मुंबई महानगरपालिकेने जानेवारी १८८६ मध्ये तानसा तलावाच्या कामाला सुरुवात केली. याच वर्षीच्या नोव्हेंबर महिन्यात तानसा ते घाटकोपर अश्या चौदा किमी लांबीच्या नळयोजनेच्या कामाला सुरुवात करण्यात

आली. एकूण ८८ किमी लांबीच्या नळातून दररोज ९५ दशलक्ष लिटर पाणीपुरवठ्याची मूळ योजना होती त्याचा एकून खर्च १.५० कोटी रुपये झाला. तीन टप्प्यात हे काम पूर्ण करण्यात आले.

मुंबईत वाढत जाणारे स्थलांतर :

या सर्व प्रकल्पानंतरही मुंबईची लोकसंख्या वाढल्यामुळे पाण्याची कमतरता जाणवू लागली कोकणातून तसेच अहमदनगर, सोलापूर सारख्या दुष्काळी पट्ट्यातून शेतकरी रोजगाराच्या शोधात मुंबईत येऊ लागले १९०३ साली सोलापूर जिल्ह्यातील करमाळा तालुक्यातून आणि १९०५-०६ साली पुणे जिल्ह्यातून हजारो माणसांनी स्थलांतर केले. रत्नागिरी जिल्ह्यातून तर माणसांचे लोंढे रोजगाराच्या शोधात मुंबईकडे येत असत. १९११ साली मुंबई शहरातील कापड गिरण्यामधल्या एकून एक लाख वीस हजार कामगारांपैकी ५८ हजार गिरणी कामगार रत्नागिरी जिल्ह्यातून आलेले होते. १९२१ साली मुंबई शहरात एकूण १ लाख ३४ हजार कामगार होते. त्यापैकी ५४ हजार मुळचे रत्नागिरी जिल्ह्यातील रहिवासी होते. यातील बहुतेक माणसे घरगडी, पोलीस, गोदी कामगार म्हणून काम करित किंवा कारकुनी करत असत. या वाढत्या स्थलांतरामुळे मुंबईची पाण्याची गरज वाढू लागली.

तानसा प्रकल्पाचा विस्तार:

१९१८ मध्ये पाऊस कमी झाल्यामुळे तानसामधून मुंबईला पाणीपुरवठा करणाऱ्या योजनेला धक्का बसला. त्यामुळे तानसा योजनेचा विस्तार करण्याचे ठरवण्यात आले. त्यासाठी ४.२९ कोटी रुपये अंदाजित करण्यात आले. १९२३ ते १९२६ या काळात हे काम पूर्णत्वास गेले. १९४८ साली तानसा धरणाला ३८ स्वयंचलित दरवाजे बसवण्यात आले.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर मुंबईची लोकसंख्या वाढू लागली १९५० मध्ये उपनगरांचा समावेश मुंबईत केला गेला. १९४८ मध्ये वैतरणा- तानसा योजना हाती घेऊन १९५७ मध्ये ती पूर्ण करण्यात आली. वैतरणा धरणातून दररोज ४६३ MLD पाणीपुरवठा मुंबईला होऊ लागला. १९६६ मध्ये पावसाने ओढ दिल्यामुळे उल्हास नदीचे पाणी कल्याणजवळील मोहने येथून उचलण्याची परवानगी मुंबई महानगर पालिकेला दिली गेली.

अप्पर वैतरणा प्रकल्प:

तानसा प्रकल्पाच्या विस्तारानंतरही मुंबईची पाणीपुरवठ्याची समस्या पूर्णपणे सुटू शकली नाही त्यामुळे महाराष्ट्र शासनाने या संदर्भात एक कमिटी नेमली. या कमिटीने सुचवल्यानुसार अप्पर वैतरणा प्रकल्प हाती घेण्यात आला. या प्रकल्पासाठी योगदान दिलेल्या डॉ. मोडक यांच्या नावाने हा तलाव मोडक सागर म्हणून ओळखला जाऊ लागला. याचसुमारास तानसा प्रकल्पही पूर्ण करण्यात आला. पिसे, पांजरपोळे आणि भांडूप या ठिकाणी पंपिंग स्टेशन उभारून मुंबईला पाणीपुरवठा सुरु करण्यात आला.

निष्कर्ष :

मुंबईचे बेट ते महानगर असे स्थित्यंतर होण्याची प्रक्रिया जवळजवळ २ शतकांपेक्षा जास्त काळ सुरु होती. मुंबईच्या वाढीला प्रामुख्याने कारणीभूत ठरले ते म्हणजे मुंबईत होणारे स्थलांतर कापडगिरण्यांच्या उभारणीमुळे या स्थलांतराला चालना मिळाली. पाणी हि मुलभूत जीवनावश्यक गरज आहे. मुंबईच्या वाढत्या लोकसंख्येला पाणी पुरवणे हे एक अवघड काम होऊन बसले. ब्रिटीश सरकार, मुंबई महानगरपालिका आणि महाराष्ट्र शासन यांनी या पाणीपुरवठ्याच्या व्यवस्थापनेचा अविरत प्रयत्न सुरु ठेवले. मुंबई महानगरपालिकेने जालबोगद्यातून मुंबईला पाणीपुवठा करण्याचे आव्हान पेलेले सध्या बाळगंगा नदीवरील प्रकल्पाचे काम सुरु

आहे. मात्र वाढत्या स्थलांतरामुळे मुंबईला सतत पाण्याचे नवनवीन स्त्रोत शोधावे लागतील. तसेच पाण्याच्या पुनर्वापराचे प्रयत्नही जोमाने करावे लागतील.

संदर्भसूची -

१. Chaudhari K.K. - Maharashtra state Gazetteers, History of Mumbai, Modern Period, Gazetteers Department, Govt. of Maharashtra, Mumbai, 1987.

२. Gazetteers of the Bombay Presidency, (e-book edition - 2007 Edited by : S. M. Edwardes)

३. David M.D. - Mumbai the city of Dreams, Himalaya Publishing House, Mumbai, 2011.

४. आचार्य, बाळकृष्ण बापू आणि शिंगणे, मोरो विनायक - मुंबईचा वृत्तांत महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९८०.

५. माडगावकर, गोविंद नारायण - मुंबईचे वर्णन, समन्वय प्रकाशन, कोल्हापूर, २०१२.

६. रायकर, यशवंत - मुंबई ज्ञात व अज्ञात, राजहंस प्रकाशन, पुणे, १९९९.

७. फडके, य.दी.- विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र खंड १, केसागर प्रकाशन, पुणे,२०१३.

८. फडके, य.दी.- विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र खंड २, केसागर प्रकाशन, पुणे,२०१३.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

धरणग्रस्तांच्या स्थलांतराची झाडाझडती एक अभ्यास

प्रा. दिलीप य. बर्वे
लक्ष्मीबाई सीताराम हळबे कला, वाणिज्या व
विज्ञान महाविदयालय दोडामार्ग, जि.सिंधुदुर्ग

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात निश्चित ध्येय डोळ्यासमोर ठेवून सरकारने विकासाच्या नावाखाली विविध प्रकल्प उभे केले.ग्रामीण भागात शेतीव्यवसायाला चालना मिळण्यासाठी सिंचन प्रकल्प उभारले. पारंपरिक शेतीची साधने बदलली. यांत्रिकीकरणाने खेड्यातील जनजिवनावर त्यांचा प्रतिकूल परिणाम झाला. हे परिवर्तन व त्यातून निर्माण झालेली जीवघेणी स्पर्धा खेड्यातही रुजू लागली. तिथली बलूतेदारी उध्वस्त होताना पारंपारीकता व आधुनिकता याच्या मध्येच ग्रामीण मनुष्य अडकून बसला आणि त्यातच रुतत गेला. त्याच्यातला हा बदल मराठी साहित्यातील कथा कादंब-यातून टिपला. जसा काळ बदलला तसा मराठी साहीत्य त्याचा आशय, रचनाही बदलली. माणसाच्या सुखदु:खाशी ते अधिक समरस होवू लागले. नवनवीन समस्यांना माणुस कसा सामोरा जातो त्याच्या पुढे कोणकोणती आव्हाने उभी आहेत. यासर्वांचा लेखाजोखा मराठी साहीत्यातून मांडला जावू लागला. विशेषतः मराठी साहित्यातून निर्माण झालेले ग्रामीण दलीत स्त्रीवादी, साहित्य प्रवाहातून अधिक तीव्रतेने मांडले गेले. आलेले औद्योगिकीकरण, शेतकरी मजुरांचे प्रश्न, समाजव्यवस्था बदलतजाणारी कृषी संस्कृती यामुळे हा प्रवाह अधिक बळकट झाला. 1991 साली विश्वास पाटील यांची 'झाडाझडती'ही दिर्घ कादंबरी प्रकाशित झाली. या कादंबरीत सामाजिक, राजकीय, आर्थिक एकूण्च सर्व पातळ्यांवर राबणा-या या सामान्य माणसांचा प्रदेशाशी व तेथील संस्कृतीशी असणारा संबंध एका वेगळ्या आयामातून प्रकट होतो. झडती म्हणजे अगदी सूक्ष्मपणे तपासणे,धांडोळा घेणे, तर झाडाझडती म्हणजे कवडीकवडीचाही हिशोब घेवून जाब विचारणे असा घेतला जातो.

झाडाझडती कादंबरीत धरणामुळे विस्थापित झालेल्या संपूर्ण गावाचे आपल्याच मुळांपासून तुटत जाण्याचे दु:ख संपूर्ण गावावरची राजकीय दहशत आणि सरकार दरबारी उपेक्षेचे बळी ठरलेल्या धरणग्रस्थांच्या जीवनाची अत्यंत करुण कहाणी पाटील यांनी कादंबरीत चित्रित केली आहे. धरण होताना तेथील माणसांच्या वाट्याला आलेले तुटलेपण,भंग पावलेली स्वप्न,आशा -आकांक्षा चाचुराडा,भाव-भावनांचे तांडव, एक माणूस म्हणून जगण्यासाठी त्याची चाललेली परवड कादंबरीत विविध अंगाने दाखविली आहे. सरकारने विकासाच्या नावाखाली घेतलेल्या काही निर्णयाने शेतक-यांच्या आयुष्यात प्रचंड उलथापालथ घडून येते त्याचे बरेच दूरगामी परिणाम येणा-या पुढच्या अनेक पिढ्यांना भोगावे लागतात. वर्तमान आणि भविष्यकाळ यांच्या गर्तेत सापडलेल्यांचे चित्रण प्रस्तुत कांदबरीत केलेआहे. धरणासाठी लोकांना, तेथील कुटुंबांना आपले सर्वस्व सोडून विस्थापित व्हावे लागते. मात्र त्यांना सुखसमृद्धता,शेत-बागायत, मळा, घर,गावाच्या सुबत्तेचे दाखविलेले स्वप्न शेवटी अपूर्णच राहते. याचे जळजळीत चित्रण कादंबरीत रेखाटले आहे.

'झाडाझडती'कादंबरीम्हणजे, गाव आणि देव पाठीवर बांधून चालणा-या हजारो धरण ग्रस्थांची मन सुन्न करणारी कहाणी आहे. विश्वास पाटील यांनी एक दिर्घ विशालपट मांडून तेथील माणसांच्या वेदनेचा मनोविश्वाचा धांडोळा घेतला आहे. कादंबरी एकूण सात भागात विभागली आहे. जांभळी गावी नदीवरच्या छोट्याशा धरणाने संपूर्ण जांभळी गावाचे विस्थापन होते. पुर्नवसनाचे वादळ घोंगावत येते आणि सार्वांनाच झोडपून काढते. सर्व उजाड होत जाते. नऊ दहा वर्षांच्या कालखंडात गावातील अठरापगड जातीच्या लोकांचे वास्तव्य धरणामुळे

उध्वस्त होते. गाव, नदी, जमिन, गायी, गुरे, बक-या, निसर्ग यांच्यातच तेगुंतलेले आहेत. माणुसकीने ते एकमेकांशी बांधलेले आहे. अचानक गावात धरण होणार असल्याच्या बातमीने सर्वांचीच झोपउडते. गुण्यागोविंदाने नांदणा-या गावावर भिती आणि दुःखाचे लोण पसरते. यात सगळेजण लुटले जाणार या भितीने ग्रामस्थ मनातून घाबरलेले आहेत. आजवर झालेली धरणे आणि त्यांच्या पुर्नवसनाचा झालेला खेळखंडोबा अनेकांनी पाहिला होता. पुर्नवसनाचा कायदा शासनाने केला असला तरी त्यंाचा मूळ प्रश्न कधीच सुटला नाही. यातील उणिवा आणि सरकारी बांबूची निष्क्रीयता यावर कादंबरी झणझणीत प्रकाश टाकते. या धरण योजनेला विरोध करुन आपले होणारे स्थलांतर थांबवू पाहणारा गावातला एक हरीजन वसंता खैरमोडे व्यवसायाने मास्तर आहे. तोच त्यांचा नेता आहे. त्याला गावचे लोक दैवतासारखे मानतात. विश्वासू,प्रेमळ, सत्यवचनी, अभ्यासू आणि निर्भिड असल्याने तोकोणत्याही सरकारी अधिका-यास घाबरत नाही. एवढेच नाही तर आपल्या मागण्या कलेक्टरांसमोर निर्भयपणे मांडतो. मात्र गावाला पडलेला पोलिसांचा वेढा, बुलडोझरसारख्या अवजड यंत्राच्या गुरगुरण्याने जांभळी निवासींचे हिरवे स्वप्न कोलमडून पडते. भ्रष्ट्राचारी अधिकारी मतलबी राजकारण्यांच्या वेढ्यात सारेच गुरफटलेले. विकास साधायचा असेल तर कुणीतरी झीज सोसायला नको का? या खासदारांच्या म्हणण्यात मतलबीपणाच अधिक दिसून येतो. कादंबरीत एक राजकीय फळी आहे. खासदार त्यांचा मुलगा सर्जेराव धरण झाल्यानंतर साखरकारखान्याचे स्वप्न पाहतो. त्यासाठी सरपंच, अधिका-यांना बदलीचे आमिष दाखवून तर कधी,’ आम्ही खानदानी मराठा आणि तुम्ही कुलवंत ब्राम्हण ! आपला देवआहे! धर्म आहे. तुमच्या नव्या गावठाणात नानाजातीचे लोक राहणार, कोण आदिवासी, कोण महार, कोण मांग ह्या अठरापगड जातीचा वारा पश्चिमेकडून पूर्वेकडे राहणार. मध्ये आला आमचा महादेव ! बाटवता का काय देवाला ? असे धार्मिक रुढी परंपरांविषयी भावनिक आवाहन करुन मोक्याची जागा पदरात पाडून घेतो. सरपंच आणि खासदार त्यांच्या भोवती जमा झालेल्यांना नवीन गावठाणात चांगली जागा मिळते. मात्र त्या बाहेरच्या अज्ञानी, निरक्षर साधीभोळया दरीद्री, हातावर पोट असणा-या माणसांना दिवसाढवळ्या लुबाडले जाते. त्यांच्या जमिनी हडपल्या जातात. विरोधकरणा-यांना खोट्या केसेसमध्ये अडकविले जाते तर कधी धाक दाखवून गप्प केले जाते. गावाला यातून वाचवू पाहणारे खैरमोडे मास्तरांवर खोटे गुन्हे लावले जातात. सरकारीकामात अडथळा आणल्याबद्दल त्यांचे निलंबन केले जाते.

जांभळीच्या धरणामुळे खैरापूरच्या लोकांना पाणी मिळते. मात्र ज्यांच्या जमीनी बरोबरच सर्वस्व पाण्याखाली गेले त्या जांभळीकरांना पाणी भेटत नाही. त्यांच्यावर उपासमारीची वेळ येते. जगण्यासाठी श्वासाइतकीच पाण्याची आवश्यकता आहे. हामुलभूत प्रश्न सोडविण्यासाठी जी धरणे बांधली, ज्या शेतक-यांच्या जमिनी हस्तांतरीत केल्या, गावे विस्थापित केली त्यांना त्या पाण्याचा लाभ भेटला नाही. त्याचा इतरांनीच फायदा उठविला त्यांना योग्य मोबदलाही भेटला नाही. पाण्यासाठीचा आणि आपल्या हक्कासाठीचा हा आटापिटा या कादंबरीत रेखाटला आहे.

कादंबरीत नायक-नायिका असे कोणीच नाही सर्वच व्यक्तिरेखा या महत्वाच्या आहेत. खैरमोडे गुरुजी कणखर आहेत. मुलगी शेवंताच्या बाबतीत मात्र खूपच मृदु होतात. तिच्या लग्नाच्या काळजी नेत्यांचा जीव टांगणीला लागलेला असतो.तिच्या लग्नासाठी हुंडा देतात. गावगुंडाना घाबरुन तिचे लग्न बिजवराशी लावून देतात. शेवटी दारुड्या नव-याला सोडून दोन मुलांसह ती पुन्हा माघारी येते. पुन्हा इतरांसारखी ती ही शेतावर राबते. तिच्यावर धनदांडग्यांकडून बलात्कार होतो. प्रचंड तडफड होऊनही गप्प राहण्यापलिकडे ते काहीच करु शकत नाही. थकलेल्या देहाने ते मुलांना म्हणतात, ‘बाळांनो लैशिका, आपल्यासारख्या बुडत्यांना शिक्षणाच्या

काठीचा आधार. 'आयुष्यभर गावासाठी लढणारा हा सैनिक शेवटी झोपेतच मरतो, त्याच्या प्रेताला स्मशानासाठी खोळंबावे लागते. जिवंतपणी हतबल आणि मेल्यानंतरही देहाची विटंबना पाहून वाचकही अस्वस्थ होतात.

मूळ जांभळी गावाच्या जमिनीवर उभे राहिलेल्या धरणग्रस्थांच्या हालअपेष्टा तर दुसरीकडे नोकरदारवर्गाची उभी राहिलेली दिमाखदार कॉलनी.धरणाच्या पाण्यावर धनदांडग्यांनी साखरकारखाने उभे केले. त्यांची बागायत झाली, मळे बहरले मात्र त्या जमिनीचे खरे मालक असलेल्या धरणग्रस्थांना तिथेच चाकरी करावी लागते याचे दुःख कादंबरीतील निवेदनातून अभिव्यक्त होते. खैरमोडे मास्तरांसारखीच दुसरी एक व्यक्तिरेखा प्रत्येकाच्या मनात घर करते ती म्हणजे आवडाबाई. धरणाच्या भूमिपूजनाला आलेल्या अधिका-याचे पूजनाचे ताट लाथेने उडवून त्यांना परत माघारी जाण्यास भाग पाडणारी आवडा प्रत्येकाला आपलीशी वाटते. वृद्धत्वाकडे झुकली असली तरी परिस्थीतीला शरण न जाता तिच्यावर स्वार होण्याचा ती प्रयत्न करते. गावातील प्रत्येकाला मदत करणारी, अतोनात कष्ट उपसणारी, भेदभाव न पाळणारी लाचारी न पत्करणा-या स्वाभिमानी ग्रामीण स्त्री'चे ती प्रतिनिधित्व करते. संकटात असलेल्यांना मदत करणे हा स्वभाव आहे म्हणूनच धरणावर काम करणारा शिवराम यंत्राखाली येवून मरतो तेव्हा त्याच्या विधवा झालेल्या पत्नीला तिच्या दोन मुलांसह जवळ करते. लंगडा असलेल्या गोविंदा'बरोबर संसार करते. आपल्या दोन मुलांना त्यांच्या पायावर उभे करणे हे ती आपले कर्तव्य समजते. नदी काठची जमीन, भोवतालचे रान, पेरुची बाग यामध्ये कष्ट करुन कौलारु घराचे स्वप्न पाहते. आपल्या जमिनीवर ती जीवापाड प्रेम करते. निसर्गाशी एकरुप होते. आपले गावधरणाच्या पाण्याखाली जाणार म्हटल्यावर ती वेडीपीशी होते.रानभर भटकते ' धरण म्हणजे मरण 'असा गावक-यांचा समज झाल्याने 'आधी मरण मग धरण 'या घोषणा देत सा-या गावाला एकत्र जमवते मात्र सरकारने कशाचाही विचार न करता सा-यांना चिरडून टाकले. ही कहाणी एकट्या आवडाचीच नाही ती फक्त त्यांचे प्रतिनिधी आहे. ही प्रत्येक ग्रामीण स्त्री'ची, विस्थापित कुटुंबाची आणि त्यांच्या अंधारमय भविष्याची कहाणी आहे.

कादंबरीत नात्या-नात्यातील प्रेम, चिंता, दुष्टता, हुरहुर यांची वीण इतक्या सुंदर पद्धतीने कुशलतेने एकमेकांत गुंतविण्यात विश्वास पाटील यशस्वी झाले आहेत. त्याची प्रचीती कादंबरीत येते. लंगड्या गोविंदाबरोबर जीव ओतून संसार करणारी व त्यालाच आपले सर्वस्व मानणारी आवडा. तिचा भाऊ सुभन्या बहिणीवर नितांत प्रेम करतो. तो ही सर्वांना मदत करतो. मुंबईत नोकरीला असला तरी जीव मात्र स्वतःच्या गाव, शेती, माणसे आणि निर्सगातच गुंतलेला असतो. मरणानंतर आपली हाडे गावाच्या मातीत मिसळावी ही त्याची अंतिम इच्छा असते.मरणानंतर त्याच्या देहाचे हाल होतात.माणसांच्या याही मानसिकतेचे दर्शन कादंबरीत घडते. विस्थापितांना देण्यात येणारी जमीन साखरसम्राटांच्या घशात घातली जाते.त्यांना कबुल केल्याप्रमाणे नोक-याही दिल्या जात नाहीत. शिवराम सारखा मजूर जेंव्हा यंत्राखाली मरतो,तेंव्हा त्याची बायको उघड्यावर येते. तिला कोणतीही सरकारी मदत मिळत नाही. येथे स्वार्थासाठी विकल्या जाणा-या सरकारी अधिका-यांच्या मनोवृत्तीचे दर्शन घडते. आपले अधिकार वापरुन आपल्या मायभूमीला पायदळी तुडवत निघालेली त्यांची बकासुरीवृत्ती दिसून येते. वंशपरंपरेने सत्ता आपल्याच हाती यावी म्हणून धडपडणारे सर्जेराव, सरपंच दत्तू ,लाला जाधव आणि गुरुजींचा चेला असलेला गणू लालाच्या जवळ जातो. स्वार्थासाठी फितूर होतो. अनेकांच्या जमिनी हडप करतो. स्वतःच्या नावावर लावून घेतो. आपण आईने कलेले उपकार विसरुन बापाच्या मृत्यूनंतर तिला घराबाहेर हाकलून देतो. निर्लज्जपणाचा कळस म्हणजे ती मेल्याचे खोटे सर्टिफिकेट काढतो तिच्यासंपत्तीचा वाटा बळकावतो. सुस्तावलेली यंत्रणा, लालफितीच्या नियमांचा बडगा उगारुन सर्वसामान्यांचे शोषण करणारे व पैशाला चटावलेले

सरकारी अधिकारी त्यांच्या निढोवलेल्या मनांचे दर्शन संपूर्ण कादंबरीत होते. कमी कष्टात अधिक कमाई कशी मिळवायची याचे तंत्र अवगत असणारे ,राघू भिवा, तात्याकांबळे यांच्या सारखे निर्माण झालेले दलालही यात दिसतात. संकुचित स्वतःच्या तुंबड्या भरणारेच आहेत. याला देशमुख साहेब अपवाद आहेत.त्यांना विस्थापितांचा कळवळा आहे. स्वार्थापोटी जोपासलेली सत्तापिपासूवृत्तीतून वजा होत जाणारी मानवता, सदाचार, सहकार आणि वाढत जाणारी विषमता आणि अवहेलना यातून समाजयवस्थेची झाडाझडती घेऊ पाहणारी व्यवस्था कादंबरीतून अभिव्यक्त होते.

विस्थापितांच्या मनाचे बारीक-सारीक कंगोरे लेखकाने तिथला उन्हाळा, पावसाळा, हिवाळा ऋतुतले बदल त्यांचे सण,उत्सव, अंधश्रद्धा,लोककथा,रुढीपरंपरासहीत सुक्ष्मपणे रेखाटले आहे. निवेदन करताना ते पात्रांच्या अनुभवाशी इमान राखणारे आहे. विश्वास पाटीलयांनी रेखाटलेले हे धरणग्रस्तांचे सामुहिक चित्र,एकट्या कोणाचे नसून असंख्य विस्थापित होवून बेघर झालेल्यांचे आहे. ग्रामीणांना विकासाचे गाजर दाखवून त्यांच्याच टाळूवरचे लोणी खाण्यासाठी सत्ताधीश आणि धनदांडग्यांमध्ये अघोरी स्पर्धा सुरु आहे. ग्रामीण संस्कृती आणि गावगाड्याला पोखरुन नविन भोगवादी संस्कृती प्रस्थापित करु पाहणारांनी माणुसकी व एकता संपुष्टात आणली. राजकीय नेतृत्वाचे तळपाय चाटणारे ऐतखावू अनुयायी वाढीस लागले. आपल्याच पोळीवर तूप ओतून घेणारांच्या प्रवृत्तीतून भ्रष्ट्राचाराचे प्रमाण प्रचंड वाढले. यातूनच जांभळी सारख्यागावातील धरणग्रस्थांची, दुःख,वेदना व हाल पाटील यांनी सूक्ष्म निरीक्षणातून मांडली. तिथल्या लोकांची शोषितांची, पिडीतांची,सामान्य माणसांची व निसर्गाची केलेली झाडाझडती.

संदर्भ

1. मराठी कादंबरी आस्वाद यात्रा, संपादक- विजया राजाध्यक्ष,पॉप्युलर प्रकाश्न,मुंबई.
2. झाडाझडती,विश्वास पाटील, राजहंस प्रकाश्न, पुणे.

ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

कैलास दौंड यांच्या कादंबरीतील शेतकऱ्यांचे स्थलांतर

डॉ. पांडुरंग गावडे
बॅ. बाळासाहेब खर्डेकर महाविद्यालय, वेंगुर्ला

प्रस्तावना

मराठी कादंबरीच्या क्षेत्रात विविध लेखकांनी आपापल्या परीने समकालीन समाजाचे प्रश्न मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. १९६० नंतर ग्रामीण जीवनाचे दर्शन मराठी कादंबरीतून व्यक्त होऊ लागले. याला तत्कालीन शिक्षण व्यवस्था आणि समाजाचे भान असणारी लेखक यांची जोड मिळाली. यामध्ये व्यंकटेश माडगुळकरांपासून आजच्या कैलास दौंड या कादंबरीकारांपर्यंत ग्रामीण जीवनाचे दर्शन घडविणारे अनेक कादंबरीकार उदयास आले. ग्रामीण जीवन हे शेतीशी निगडीत असल्यामुळे शेती हा ग्रामीण जीवनाचा केंद्रबिंदू आहे. याच शेतीच्या समस्याने आधुनिक शेतकरी हैराण झालेला आहे. त्याला आपली शेती नकोशी झालेली आहे. शेती विकुन तो शहराकडे जगण्यासाठी जात आहे. हे प्रमाण १९९० नंतर अधिक भयावह झालेले आहे. याला अनेक कारणांपैकी शेती नुकसानीत जाणे, शेती उत्पन्नाला भाव न मिळणे ही प्रमुख कारणे आहेत. याशिवाय ग्रामीण भागातील तरुण शेतीऐवजी नोकरीला पसंती देऊ लागले आहेत. त्यामुळेच शेती विकण्याकडे कल अधिक झाला आणि शेतकऱ्यांचे स्थलांतर हा प्रश्न अधिक गंभीर होऊ लागला. या स्वरुपाचे चित्रण अनेक ग्रामीण कादंबरीकारांनी आपल्या कादंबरीमधून केलेले आहे. अहमदनगर जिल्ह्यातील कैलास दौंड हे व्यवसायाने शिक्षक असले तरी त्यांनी शेती आणि शेतीजीवन जवळून अनुभवलेले आहे. जागतिकीकरणानंतर ग्रामीण भागात ज्या अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत त्याची जवळून अवलोकन त्यांनी आपल्या कादंबरीमधून केलेले आहे. म्हणूनच त्यांच्या कादंबरीतून आधुनिक शेतकरी कोणकोणत्या समस्यांनी ग्रासलेला आहे याचे दर्शन घडते.

कैलास दौंड यांच्या कादंबऱ्या आणि शेतकरी जीवन :

"कापूसकाळ" ही कैलास दौंड यांची २००९ साली प्रकाशित झालेली कादंबरी आहे. बाबाराव मुसळे यांच्या "हाल्या हाल्या दूधू दे" या कादंबरीतून कापसाचे पीक घेणाऱ्या एका शेतकऱ्याच्या दुःखाची कौटुंबिक कथा ज्याप्रमाणे मांडली आहे, तशी कथा "कापूसकाळ" ची नाही. कापूस पिकवणाऱ्या अनेक शेतकऱ्यांच्या शोषणाची व त्यांच्या दुःखमय जगण्याची ही कथा आहे. व्यापारी, पुढारी आणि शासकीय कर्मचारी शेतकऱ्यांचे शोषण कसे करतात ते या कादंबरीने उघड केले आहे. जिरायती शेती करणारा शेतकरी अगोदरच कर्जबाजारी आहे. आजच्या व्यवस्थेने तो पूर्णतः खचून गेला आहे. त्यामुळे "आत्महत्या" हा एकमेव पर्याय त्याला वाटतो, अशी व्यथाही कैलास दौंड यांनी सूचकपणे या कादंबरीत मांडली आहे.

कैलास दौंड यांनी "कापूसकाळ" मध्ये शेतकरी, व्यापारी आणि राजकारणी या ग्रामीण जीवनाशी एकजीव झालेल्या घटकांची विस्तृत मांडणी केली आहे. खेडूत शेतकऱ्यांचे दैनंदिन जीवन, त्यांचे कौटुंबिक सहजीवन, गावातील संबंधी, पै-पाहुणे हा ग्रामीण माणसाच्या जीवनातील अत्यंत महत्वाचा भाग आहे. हे जगूच्या व्यक्तिचित्रणातून लेखकाने अत्यंत प्रभावीपणे मांडले आहे. गावातील सोसायटीची निवडणूक, त्यामुळे गावात पडणारे दोन गट, गटा-गटाचे राजकारण, तसेच बाजारसमित्यांचे राजकारण इत्यादी संदर्भातून ग्रामीण राजकारणाची ओळखही करुन दिली आहे. संयज उर्फ संज्या हा गावातील कापूस खरेदी करणारा शेतकरी पाणी नीट मारुन ओला कापूस खरेदी केंद्रावर घेऊन जातो. चार पैसे देऊन लगेच ट्रॅक्टर खरेदी केंद्रात नेऊन कापूस विकतो. असा कापसाचा व्यापार करणाऱ्या व्यापाऱ्यांची प्रवृत्तीही लेखकाने कादंबरीत चित्रित केली आहे. "कापूसकाळ" मधून कापूस पिकवणाऱ्या शेतक-यांना कापूस खरेदी केंद्रावर कापसाचे वजन होईपर्यंत अनेक दिव्य पार पाडावी लागतात. त्यांना कोणकोणत्या प्रसंगांना तोंड द्यावे लागते याचे चित्रण या कादंबरीत केलेले आहेत. काही शेतकरी कापसासाठी आपला जीवही गमावता. तर अनेकांना रात्रंदिवस कष्ट करुनही आपल्या हाती काहीच पडत नाही, म्हणून निराश व्हावे लागते. कापसाचे चुकारे मिळता मिळता पुन्हा कर्जासाठी शेतकऱ्याला सोसायटीच्या पायऱ्या चढाव्या लागतात. शेतकऱ्यांच्या श्रमावर व्यापारी, पुढारी, शासकीय कर्मचारी आपला स्वार्थ साधून घेतात. मधूसारखा कृषीसंशोधन करणारा तरुण शेतीचा "पोत" आणि "पिक" याबद्दल शेतकऱ्यांत सजगता आणू पाहतो. पण त्याचे कोणीच ऐकत नाही. कपाशीसाठी अयोग्य जमिनीतही कपाशी लावली जाते. त्यामुळे उत्पन्न कमी होते. कोणते पीक कुठे घ्यावे, याचे ज्ञानही शेतकऱ्यांना नाही. नवीन तंत्रज्ञानाची माहितीही नाही. मेंढरासारखे एकाने

कपाशी लावली की संपूर्ण गावाचे तेच पीक असा एकूण कारभार अशा अनेक गोष्टींची उकल कादंबरीकाराने केली आहे. एक ग्रामीण कादंबरी म्हणून "कापूसकाळ" आजच्या ग्रामीण शेतकऱ्यांची व्यथा मांडणारी, वास्तवदर्शी कथानक असलेली, ग्रामीण समाजजीवनाला सर्वार्थाने स्पर्श करणारी आणि शासनव्यवस्थेवर उघड भाष्य करणारी प्रभावी कादंबरी आहे. शेतकरी आत्महत्येचा मार्ग का पत्करतात या मागचे सखोल उत्तर देण्याचा प्रयत्न कैलास दौंड यांनी या कादंबरीत केला आहे. या कादंबरीतून समकालीन शेतकरी शेती आणि एकूणच आजची व्यवस्था कादंबरीकाराने तितक्याच तटस्थेने मांडलेली आहे. केवळ शेतकऱ्यांच्या एका विशिष्ट प्रश्नापूर्ती मर्यादित न रहाता व्यापक अर्थाने या कादंबरीने विचार केलेला दिसतो. म्हणूनच आधुनिक कादंबरीमध्ये कैलास दौंड यांच्या कादंबरीने वेगळे काही करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

कैलास दौंड यांच्या कादंबरीत शेतकऱ्याच्या श्रमाचे मूल्य नाकारले जाते. याबरोबरच संपूर्ण व्यवस्था शेतकऱ्याला अडचणीत आणते. यामुळे शेती करणे त्याला असय्य झालेले आहे. शेती सोडून दुसरे काय करावे हा प्रश्न त्याच्यासमोर आहे. कोणतेही पीक केले तरी त्या पिकाला बाजारात किंमत नाही. पिकवण्यासाठी जो खर्च आलेला आहे तो सुद्धा पदरात पडत नाही. बॅकेंचे काढलेले कर्ज पीक विकून फेडण्याच्या विचारात असलेला शेतकरी या सर्व व्यवस्थेमध्ये असा काही भरडला जातो की, कर्ज फेडणे राहिले बाजूला नवनवीन समस्या सतत त्याच्या मागे लागतात. निसर्ग हा तर नेहमीच शेतकऱ्याची परिक्षा घेतो. असा हा शेती व्यवसाय आजकालच्या काळात जीवघेणा ठरू लागला आहे. आहे ही शेती विकून जगण्यासाठी त्याचे स्थलांतर सुरू झाले आहे. या स्थलांतरात त्याला अनेक नवनवीन अनुभव नवनवीन समस्या यांना सामोरे जावे लागते याचे चित्रण त्यांच्या कादंबरीत आलेले आहे. हल्लीच प्रसिद्ध झालेली त्याची तुडवण ही कादंबरी शेतकऱ्याच्या आजच्या पिढिचे चित्रण करणारे आहे. ग्रामीण भागातही शेतकऱ्यांची मुले शिक्षण घेवून नोकरी करण्याकडे अधिक झुकलेली आहेत. पिढ्यांपुढ्या शेती करणारा आपला पुर्वज त्याची परिस्थिती त्यांनी प्रत्यक्ष अनुभवलेली आहे. अशा या परिस्थितीतून बाहेर पडण्यासाठी ग्रामीण व कोणतीही नोकरी असेना ती करावी या मानसिकतेत आहे. ग्रामीण भागातील शेतीचे प्रश्न दिवसेंदिवस अधिक जटील झालेले आहे. नवनवीन तंत्राज्ञानाने शेती करण्याने शेती फायदेशीर होते असा एक समज ग्रामीण भागात आलेला आहे. परंतु शेतीही कितीही प्रगतशीलपणे केली तरी बदललेला हा समाज आणि समाज रचना याने शेतकऱ्याला कर्जापासून विवंचनेपासून मुक्ती दिलेली नाही. उलट वेगवेगळ्या तंत्रज्ञानाचे शेतकरी कसा नडला जाईल तो कसा असय्य होईल याचेच भान हा समाज ठेवत आहे.

तुडवण ही कादंबरी शेतकरी आणि त्याचा शिक्षित मुलगा यांच्या संघर्षाची कहानी आहे. वडिलांच्या श्रमाने शेती आणि कुटुंब यात काही बदल झालेला नाही. वडिल वर्षानुवर्षे राबत आहेत. परंतु २ वेळेच्या अन्नाला महाग असलेल्या आपल्या कुटुंबाला यातून बाहेर पडायचे असेल तर नोकरी केल्याशिवाय पर्याय नाही. असा विचार या शेतकऱ्याच्या मुलाच्या मनात येतो. म्हणूनच अधिक चांगल्या जगण्याच्या दिशेने टाकलेले पाऊल खात्रीशीर पडेल याचा काही नेम नाही. हे या कादंबरीतून व्यक्त झाले आहे. या कादंबरीतील नारायण हा सुशिक्षित तरुण तशी पावले टाकण्याची धडपड करतो. "डी.एड." ही शिक्षकासाठी लागणारी पात्रतापदवी त्याच्याकडे आहे. कुठल्याही शाळेत मास्तरकी करून दर महिन्याला मिळणाऱ्या पगाराची त्याला शाश्वती हवी असते. आईवडील, बहीण "सिंदाड्या"त "पाऊतका" त राबणाऱ्या, कष्ट करणाऱ्या शेतकरी कुटुंबाचे घटक. सिंदाडा ही शिंदीची झाले असलेली तर, पाऊतका ही एक कबर असलेली नवनाथची परंपरागत शेतजमीन. नारायण नवनाथचा आणि राधाक्काचा मुलगा. कुटुंबाच्याच भल्यासाठी नारायणला नोकरी हवी असते. पण शाळेत नोकरी हवी तर व्यवस्थापनाला नऊ लाख द्याचे. त्यासाठी "सिंदाडा" विकून टाकावा हा त्याचा पर्याय. पण कुटुंबाच्या एकीला इथेच तडे जातात. नवनाथला व्यवहारी शहाणपणाने आणि अर्थात जमीनप्रेमाणे हा पर्याय मान्य नाही. मग नारायण हा शिक्षित तरुन शिक्षणाचा तुरा न मिरवता मेहनत करतो. टेंपोत सामान भरणे, चंदनासाठी झाडांची चोरी करणे, मुंबईत येऊन ट्रक चालवणे. अशी कामे करता करता त्याला वडील जमीन विकू देत नाहीत याचा राग आहेच. त्यातूनही एरवी कुटुंबाला हादरे बसतच असतात. राधाक्काची अब्रु लुटली जाते. मुलीच्या लग्नासाठी हरणी गाय विकली जाते. गावातील धेंडं इथून तिथून शिक्षणाने आपले आयुष्य बदलून जाईल अशी नारायण याची अपेक्षा होती. शिक्षण व्यवस्थेतही लाजखोरी, राजरोजपणे सुरू आहे. त्याला एकटा नारायण काही करू शकत नाही. शिक्षणसंस्थांमध्ये पैसे दिल्याशिवाय नोकरी लागत नाही हे सत्य त्याला माहित आहे. आहे ही जमीन विकावी आणि नोकरी पकडावी हा त्याचा सरळ सरळ व्यवहार आहे. परंतु जुन्या विचाराच्या वडिलांना नारायणचा विचार पटत नाही. म्हणून नारायण जगण्यासाठी घराबाहेर पडतो. मधल्या काळात गावाकडे झालेली वाताहात त्याला सुन्न करून टाकते. आहे या जगण्याला काहीही अर्थ नाही असा विचार नारायणच्या मनात येतो. आहे हे सर्व विकाव आणि शहराची वाट धरावी जेणेकरून इथून पुढचे आयुष्य

समाधानाने घालवता येईल. संपूर्ण संघर्षमय जगण्यात नारायण तयार नसतो. परंतु दोन पिढ्यामधील हा वैचारीक संघर्ष कादंबरीकाराने तितक्यात नेटाने मांडला आहे. नारायणला आपल्या इतर मित्राप्रमाणे आपणही त्याच्यांसारखे जगावे असे वाटत राहते. प्रत्येकाकडे गाड्या आहेत, मोबाईल आहेत आपल्याकडे मात्र काही नाही याचे शैल्य त्याच्या मनात टोचत राहते. म्हणूनच तो आपल्या वडिलांना म्हणजेच जगन्नाथ यांना समजावून सांगतो आणि शेवटी जमीन विकायला राजी करतो. जमीन विकल्यावर या कुटुंबाची अवस्था काही वेगळी झालेली आहे. जमीन विकून आलेला पैसा वेगवेगळ्या कारणाने कसा संपला हे त्याला समजलेच नाही. अशा या विचित्र अवस्थेत सापडलेल्या मुलगा आणि वडिल यांची मानसिक स्थिंतत्यर कादंबरीकराने सक्षमपणे रेखाटले आहे.

कापूसकाळ आणि तुडवण या दोन्ही कादंबरीमधून कादंबरीकार कैलास दौंड यांनी शेतकऱ्याच्या वाताहातीचे चित्रण केलेले आहे. शेतकरी अनेक समस्याने हैराण होतो. कधी तो कर्जाने दबला जातो तर कधी या व्यवस्थेने त्याची एवढी पिळवणूक केलेली आहे की, त्याचे जगणे असय्य झालेले आहे. अशा या संकटांना त्रस्त होऊन शेतकरी एकतर आत्महात्या करतो नाहीपेक्षा आपली जमीन कवडीमोल भावाने विकून तो शहराकडे धाव घेतो. शहरातील बकालवस्ती हे त्याचे जगण्याचे ठिकाण होते. त्याला जमीन विकावी का लागते हे आपल्या व्यवस्थेतेने निर्माण केलेले एक चक्रव्युह आहे. त्यात शेतकरी असा काही अडकलेला आहे की या परिस्थितीवर मात कशी करावी हे त्याला सुचेनासे झालेले आहे. शेतीप्रधान देशात शेतकऱ्याची आत्महत्या नित्याची झालेली आहे. हजारो शेतकरी गाव घर शेत सोडून जगण्याच्या आशेने शहराकडे धाव घेऊ लागला हे आजचे वास्तव आहे.

निष्कर्ष :

१) कैलास दौंड यांच्या कादंबरीतील शेतकऱ्याची आणि त्याच्या शेतीची सद्यस्थिती व्यक्त झालेली आहे.
२) निसर्ग आणि समाज व्यवस्था यांच्या चक्रव्युहात शेतकरी अडकलेला आहे.
३) वर्षानुवर्षे कष्ट करूनही शेतकऱ्याची आर्थिकस्थिती सुधारत नाही.
४) आर्थिक स्थिती सुधारत नसल्यामुळे नवी पिढी शेतीपासून दूर चाललेली आहे.
५) नवी पिढी शिक्षणाने आपले आयुष्य बदलण्याचे स्वप्न पाहू लागली. परंतु नोकरीसाठी शेती विकणे हाच पर्याय या पिढीसमोर राहिला.
६) शेती विकून नोकरी करणारा युवक वडिलांपासून दुरावला गेला त्यामुळे मुलगा आणि वडिल यांच्या संघर्ष सुरू झाला.
७) शेती विकणारा शेतकरी मनाने परागंदा झालेला असतो. त्यामुळे शहरातील जगण्यात त्याला स्वास्थ नसते.
८) शेती विकून विस्थापित झालेल्या या नव्या पिढीचे जगण्याचे प्रश्न गंभीर झाले आहेत.

संदर्भ :

१) कैलास दौंड,कापूस काळ (कादंबरी) , तुडवण (कादंबरी)
२) नलगे चंद्रकुमार, ग्रामीण साहित्याचा इतिहास

'झाडाझडती' मधील विस्थापितांचे प्रश्न-एक दृष्टीक्षेप

प्रा. जगदिश पांडुरंग राणे
सहा. प्राध्यापक मराठी विभाग
कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय फोंडाघाट
ता. कणकवली, जि. सिंधुदुर्ग

माणसाचे विस्थापन होण्याची कारणे अनेक आहेत. नैसर्गिक आपत्ती, दुष्काळ, सोयी सुविधांचा अभाव, रोजगार नविन प्रकल्प, शिक्षण, वैद्यकिय सुविधा अशी अनेक कारणे जरी असली तरी विस्थापितांचे प्रश्न मात्र सारखेच असतात. कोणत्याही कारणाने विस्थापित होवोत. त्यांच्या समस्यांमध्ये सारखेपणाच असतो. निवारा, रोजगार, सोयी-सुविधा, अन्न, रोगराई अशा 'झाडाझडती' या कादंबरीमधून अशाच विस्थापितांच्या समस्यांवर एकत्र दृष्टीक्षेप टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

'झाडाझडती' ही विश्वास पाटलांची कादंबरी आहे. साठोत्तरी कादंबरीत (एकंदरीत सर्वच वाङमय प्रकारात) नवीन गोष्टी आल्या. औद्यागिकरण समाजव्यवस्था राबवणाऱ्यांचे प्रश्न, अनेक कलांनी व्यापून गेलेले नागरी जीवन याची चित्रणे दिसू लागली. 1980 नंतरच्या साहित्यात अनेक समस्याप्रधान कादंबऱ्या आल्या. या समस्या संवेदनशीलतेच्या बळाने अधिक सुदृढ झाल्या. विश्वास पाटलांची 'झाडाझडती' ही 1991 साली प्रकाशीत झालेली एक प्रदीर्घ कादंबरी. यात सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि सांस्कृतिक अशा सर्वच पातळ्यांवर राबणाऱ्या सर्वसामान्य माणसांचा त्याच्या मातीशी आणि पर्यायाने प्रदेशाशी व त्या प्रदेशांच्या संस्कृतीशी असणारा संबंध एका नाविण्यपूर्ण आयामातून मांडला आहे. 'झडती' म्हणजे सूक्ष्म तपासणी आणि 'झाडाझडती' म्हणजे कवडी कवडीचा हिशेब घेणे किंवा जाब विचारणे.

'झाडाझडती' मध्ये अशाच प्रकारची कथानकं असणारी पात्रे आहेत. मुळापासून तुटत जाण्याचे दुख हे झाडाझडतीच घेणारे आहे. या कादंबरीत धरण बांधण्यासाठी विस्थापित व्हावे लागत असल्याचे चित्रण असून त्या गावातील लोकांचे प्रश्न मांडले आहेत. आपले आणि आपल्या पिढ्यांचे संपूर्ण आयुष्य जिथे गेले तिथून उठून जायचे; ज्या पिढ्या एकत्र राहिल्या त्यांनी विखरुन जायचे, अनेक स्वप्नांचा आशा-आकांक्षांचा होणारा चुराडा विस्कटणारे जीवन व त्यातून भावनांचे तांडव. हेच तांडव धारण करणारे विक्राळरुप अशा अनेक समस्यातून फरपटत जाणारे धरणग्रस्तांचे जीवन व त्यांची माणूस म्हणून जगण्याची धडपड या कादंबरीत वर्णन केली आहे. समस्येत असणाऱ्या माणसांच्या कथा एक सारख्याच असतात. त्यांची बाहेरुन जरी मोळी बांधलेली नसली तरी आंतरिक, भावनिक धाग्याने एक गोफविणलेला असतो. या कादंबरीत वैयक्तिक, कौटुंबिक, जातिनिहाय, सामुदायिक यातून उभे राहणारे माणसांचे सर्वंकष रुप विश्वास पाटील आपल्या समोर मांडतात.

कोणताही प्रकल्प येणार म्हटल्यानंतरआपले जीवनकसे पालटून जाणार आहे,उजळून निघणार आहे, रोजगार कसा मिळणार आहे, शिक्षण आरोग्य, वीज यांची कशी सोय होणार आहे. उद्योगधंद्याच्याहोणाऱ्या भरभराटीचे स्वप्न, घरोघरी आर्थिक सुबत्ता येईल याचे स्वप्न, होणारी प्रगती ही वैयक्तिक जीवनाबरोबरच कुटूंब व समाज जीवनात समृध्दी आणेल हे स्वप्न दाखवण्यात येते. जसजसे दिवस पालटतात तसतसे ही स्वप्ने काचेसारखी फुटून जातात. आणि पदरी राहते ते पिंजारलेल्या जीवनाच्या चिंध्या. यांत ग्रामीण माणसाचासाधेपणा

आणि सच्चेपणा दाखवला आहे. प्रत्येक ठिकाणी यंत्रयुगाला सामोरे जाताना, माणसाच्या वाटयाला आलेली 'घुसमट' या कादंबरीत आहे.

'झाडाझडती' हा विश्वास पाटील यांचा प्रदीर्घ विशालपट आहे. माणसांच्या दु:ख वेदना मांडताना त्याची झुंज सुध्दा आधोरेखित केली आहे. आणि त्यात भावविश्व गुंफले आहे. 'जांभळी' गावाचे धरणामुळे उठणे आणि पुनर्वसन होताना तुकड्या तुकड्यानी तुटत जाणे विस्थापनामुळे सगळयाच गोष्टी तुटल्या आहेत. यात वेगवेगळ्या जाती जमातीची,वेगवेगळया वयोगटातील विविध मनोवृत्तीतील माणसे असून त्यांच्या व्यापार उदिमांचे उद्योगधंद्याचे झाडापेडाचे जनावरांचे आणि दुरी-डोंगर, पाणथळ्याचे सूक्ष्म चित्रण आहे. वसंता खैरमोडे हा जातीने हरीजन असलेला आणि व्यवसायाने मास्तर असलेला खैराच्या झाडासारखा चिवट असलेला माणूस स्थलांतर थांबवण्याचा प्रयत्न करतो आहे. पंधरावीस मणाच्या लांब कंद पत्थराच्या रुपाची वडा-लिंबाच्या सावलीत बीन मंदिराची 'काळूबाई' ही जागृत देवता आहे गावातील तरुण मंडळी उठाव करण्याच्या पवित्र्यात आहेत. परंतु उठाव करण्याअगोदरच सरकारी यंत्रणा,पोलिसीबळ आणि भ्रष्ट अधिकारी यांच्या फेऱ्यात साधीभोळी 'जांभळी' निवासी माणसे सापडतात. आधुनिक यंत्राचे गुरगुरण्यापुढे हिरवी स्वप्ने कोलमडून पडतात मळयांबरोबरच मने सुध्दा उध्वस्थ होतात.

खासदारांच्या प्रश्नाला दिलेले खैरमोडे मास्तरांचे उत्तर म्हणजे माणसाचे माणूस म्हणून उध्वस्थ होण्याचे समग्र चित्रण आहे. 'विकास साधायचा असेल तर कोणी तरी झीज सोसायला नको का?' त्यावर गुरुजी म्हणतात,'तुमचं धरण आणि आमचं मरण आम्ही तर गाव, देव, जनावरं पाठीवर घेवून परमुलखात जायचंआमच्या जिंदगीच वाटोळं.'

असे प्रकल्प साधायचं तर संपूर्ण राजकीय फळी उभी असते. त्यामुळे या कादंबरीत एकत्र राजकीय फळी आहे. खासदार, साखर कारखान्याचे स्वप्न पाहणारा सर्जेराव, गावचा सरपंच आणि त्याच्या इशाऱ्यावर नाचणारी चेली चिपाटी. विस्थापनात आपल्या पदरात चांगलं दान पडण्यासाठी जातीचा उपयोग करणारा माणसाबरोबर माणूसकीने वागत नाही. चांगली जमिन स्वत:च्या पदरात पाडून घेणारा सर्जेराव अधिकाऱ्याला सांगतो,'आम्ही खानदानी मराठा आणि तुम्ही कुलवंत ब्राम्हण. आपला देव आहे, धर्म आहे. तुमच्या नव्या गावठानात नाना जातीचे लोक राहणार कोण आदिवासी, कोण महार, कोण मांग ह्या अठरा पगड जातीचा वारा पश्चिमेकडून पूर्वेकडे वाहणार ना मध्ये आला आमचा महादेव बाटवता काय देवाला?' असे देवाला पुढे करून आपला स्वार्थ साधणारी माणसेही या कादंबरीत आहेत. कायद्यातील पळवाटा शोधून गावातील धन दांडगी माणसे व त्याच्या भोवतीची चिलटे आपला स्वार्थ साधण्याचा प्रयत्न करत असतात. त्यात हातावर पोट असणाऱ्या माणसांचा अज्ञानी, निरक्षर, साध्याभोळ्या, दरिद्री माणसांचा यात बळी जातो.

स्वार्थ साधणारे कोणत्याही प्रकाराने स्वार्थ साधतात. धरणाच्या मिळणाऱ्या पैशातून अल्प बचतीचे हप्ते कापून घेतलेजातात कारण एका अधिकाऱ्याची बायको अल्प बचत एजंट आहे. या जगात मढ्याच्या टाळूवरचे लोणी खाणारी माणसे काही कमी नाहीत. गावातली धन दांडग्या माणसांकडून त्यांचे हात ओले करुन आपल्या जमिनीला, घराला चांगले भाव मिळवून दिले. गावठणात चांगली जमिन मिळते. पण बाकीचे नागवले जातात. या बुडत्यांना वाचवू पाहाणाऱ्या खैरमोडे गुरुजींवर खोटे आरोप केले जातात गोरगरीब भरडली जातात. याची फिकीर नाही.

माणसांच्या वैयक्तिक जीवनावरही खूप प्रभाव पडतो. हैबतीला त्याच्या मामाच्या पोरीशी रूपाशी लग्न करावयाचे आहे. पण तिला धरणग्रस्ताशी लगीन लावून'भिनभिकारी' रहायचे नाही. त्यामुळे त्याचे लग्न मोडते. गुरुजीवर सरकारी कामात अडथळा आणला म्हणून निलंबन होते. शिवा सारखा तरणाबांड बुलडोझरखाली चिरडला जातो.सरपंच आणि सत्ताधारी कंत्राटदाराकडून पैसे खावून गावच्या दीन-दलीत जनतेच्या पाठीत खंजीर खुपसतात. गावचे गावपण पार चिरडून जाते. सरपंच आपली सावत्र आई जिवंत असून मृत दाखवून तिचे पैसे हडपतो. म्हातारी बाणूबाई वनवासी होते. पुनर्वसनाच्या नावाखाली ऐन पावसात चिखलात हैबतीच्या बायकोची बाळंपणाची वेळ येते. तेव्हा म्हातारी आवडाई देवीला म्हणते,'वर ढगात गमजा करु नगं, ये खाली आनं घे जलम, धरणग्रस्तांच्या पोटी बघुया तुझं देवपण टिकतं का ते?'

खैरपूर गावात पुनर्वसनासाठी जमिन घेतलेली असते. ती जमिन खैरपूरचे लोक परत घेतात. त्यात जातीय ताण, अर्थकारण, राजकारण, समाजकारण आणि सत्ता-संपत्ती यातून भ्रष्टाचार अशा अनेक गोष्टींची सरमिसळ आहे. आपली पोळी भाजून तुपाबरोबर खाणारे राजकारणी त्यांच्या स्वार्थात रगडले जाणारे गोरगरीब, साधेभोळे अशिक्षीत शेतकरी जीव याचे चित्रण विश्वास पाटलांनी समर्थपणे केले आहे. कादंबरीची मध्यवर्ती भूमिका ही गोरगरीब व त्यांची परवड हीच आहे. उदा. पखाल वाटणारा गोम्या कोळी जितका ठळक आहे. तितकाच मूकपणे पाणी पाहणारा त्याचा हल्लाही महत्त्वाचा आहे. लोक समजूती, अंधश्रद्धा त्यात अडकून राहतात. त्यातून हुंकारत राहणारे दडपले जाणारे समुहमन, सगळ्या बाजूने उडालेला दुःखाचा आगडोंब मनाला जाळू लागला की माणसे अंधश्रद्धेकडे ओढली जातात. त्यात बलुतेदार पिळले जातात. शेतकरी,न्हावी, चांभार आहेत. 'हैबती' सारखे रोजंदारीवर पडेल ते काम करणारे, रानावर प्रेम करणारा अस्सल शिकारी, नवरा बुलडोजरखाली मेल्यावर जमिनीसाठी वणवणनारी 'नकुसा' आहे. धरणग्रस्तांच्या अज्ञानावर आणि अडचणीवर तुंबड्या भरणारे वकीलही आहेत. रक्तमासांतून, चिखलातून महाल उभे करणारे खासदार, सरपंच यांचे राजकारण आहे. 'चोरग्यासारखे' कारकून, तात्या कांबळेसारखे तथाकथित पुढारी आहेत. खैरमोडेसारखा न्याय मागणारा शिक्षक आहे. असे किती तरी सश्यासारखे वणव्यात होरपळणारे जीव आहेत. सगळीच सरकारी यंत्रणा तशी नाही. त्यातही माणसं आहेत. देशमुखांसारखा जिल्हाधिकारी येतो आणि काहीसे स्वरुप पालटते या सगळ्यात एक गोष्ट खरी की, धरणग्रस्त ही एक नवी जातच निर्माण होते.

पावसाचे हाल, प्यायला पाणी नाही, स्मशान नाही, अपुरी शेती, वाहतूकीची साधने नाहीत, नीट रस्ते नाहीत. यामुळे सामान्य माणसांचे होणारे हाल जीवंतपणी रोज ठेचली जाणारी मने, अशी वास्तव दर्शन करणारी चित्रणे कादंबरीत जागोजागी आहेत. जुन्या वाटांचा नष्टावा करणारी यंत्रणा नव्या वाटा खोदत नाही. जातीच्या राजकारणात दौलत लुबाडणारे नाचत आहेत. पण ज्यांच्या उरावर धरणाचा धोंडा ठेवूनही धरणाची प्रचंड भिंत बांधली. त्यांचा कोंडलेला श्वास ऐकायला कोणी वाली नाही. त्यांचं दबलेलं जीवन बघायला कोणी येत नाही.

जो आपला मुलूख आहे तो परका झाला. मोठ्या आणि कायम स्वरूपाची नोकरीचे स्वप्न पाहणारी, यांना लादी पुसायची कामं मिळाली.'कुशा'सारखा रानचा राजावर घुंगराची काठी घेवून गुराख्यासारखा उभे राहण्याची पाळी येणार आहे. असे अनेक प्रश्न घेवून ही कांदबरी येते. पैशाच्या कोशात ग्रामीण भागाचा विकास झाला खरा, पण त्याची रुपे मायावी, कांचनमृगासारखी होती. त्यात ग्रामजीवनाच्या गाभ्याला सुरुंग लागतो. पैशाने विकत घेता येणाऱ्या सुखांची दुकाने मांडली गेली. जीवनाचे जगण्याचे केंद्र पैसा हेच झाले. पैश्याच्या या बाजारात भाव-भावना, जगणे-मरणे, लढणे, जिंकणे-हरणे योजले जावू लागले. पैशाचा हव्यास वाढला. नवी संस्कृती जन्माला

आली. सामान्य माणसांची सोशीकांची एकाकी झुंज, अधिकार, राजसत्ता वापरून निसर्ग पायदळी तुडवणारी बकासुरी वृत्ती आणि त्यातून भुमीपुत्रांची होणारी सामुहिक शोकांतिका माणसे, त्यांची जमीन, पिके, जनावरे आणि त्यांच्या एक सुत्रात बांधणारे, पुजणारे मन हे विनाश करणारे आहे हे या कादंबरीच्या निमित्ताने समोर येते.

संदर्भ :

१) मराठी कादंबरी आस्वाद यात्रा, संपादक- विजया राज्याध्यक्ष, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
२) झाडाझडती- विश्वास पाटील, राजहंस प्रकाशन, पुणे

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

स्थलांतराचा अध्यापकीय दृष्टीकोण - एक अभ्यास

श्री. जयवंत केशव पाटील (सहा. शिक्षक)
एम. ए. एम. एड. . सेट, TET
छत्रपपती शिवाजी विद्यालय नेर्ले - तिरवडे

स्थलांतर -

वास्तव्याचे एक ठिकाण सोडून मानव व्यक्ती किंवा समूहाने अन्य ठिकाणी दिर्घकालीन राहण्यासाठी जाते / जातात त्यास स्थलांतर असे म्हणतात.

विविध कारणासाठी आपले राहते घर किंवा प्रदेश सोडून काही वेळा आपला स्वदेश सोडून परक्या देशामध्ये वास्तव्याला जाणे हा प्रकार मनुष्यप्राण्यामध्ये प्राचीन काळापासून होत आहे.

अगदी पक्ष्यांमध्येही स्थलांतर आपणास पहावयास मिळते. पक्षीजीवनामधील ही एक महत्त्वपूर्ण घटना आहे. पक्षी खाद्यान्न मिळवण्यासाठी हवामान बदलामुळे तसेच पिलांच्या प्रशिक्षणासाठी स्थलांतर करतात. अनुकूल परिस्थिती मिळवण्यासाठी वसतिस्थानात नियमित आणि आलटून पालटून केलेला बदल म्हणजे स्थलांतर . हे झालं पक्ष्यांच्या संदर्भात पण मानवामध्ये सुद्धा मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर होते.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात पाहिले तर युरोपियन लोकांनी अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया, उत्तर आशिया तसेच आफ्रिका खंडातील अनेक देशांमध्ये स्थलांतर करून आपापल्या वसाहती स्थापन केल्या.

स्थलांतराचा अभ्यास दोन प्रमुख प्रकारात करता येतो. एका देशातून दुसऱ्या देशात केले जाणारे स्थलांतर हे आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर मानता येईल. त्याचप्रमाणे दुसरा प्रकार म्हणजे देशाच्या एका भागातून दुसऱ्या भागात केले जाणारे स्थलांतर म्हणजे देशांतर्गत स्थलांतर

स्थलांतराची कारणे -

1)आर्थिक उप्तन्न मिळवण्यासाठी / उदरनिर्वाहासाठी

स्थलांतरणाचे हे सर्वात प्रमुख कारण आहे. कमी आर्थिक दृष्ट्या विकसित भागाकडून जास्त आर्थिक विकसित भागात लोक स्थलांतरण करतात ते रोजगारासाठी आपल्याकडे अनेक खेडी ओस पडत आहेत ते याचसाठी. लोकांना खेडेगावात तितक्याशा प्रमाणात उत्पन्नाची साधने मिळत नाहीत. लोक जास्तीत जास्त शहरांकडे आकर्शित होतात. कोल्हापूर जिल्ह्यातील अनेक खेड्यामधील / शहरांमधील लोक रोजगारासाठी मुंबई - पुणे येथे स्थलांतरित झाले आहेत होत आहेत. औद्योगिक विकासामुळे शहरांमध्ये नोकरीच्या संधी मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध होतात. त्यामुळे औद्योगिक विकसित भागात स्थलांतरण मोठ्या प्रमाणात होते.

2) हंगामी स्थलांतर -

काही काळापुरते, काही महिन्यांकरता जे स्थलांतर घडते त्याला हंगामी स्तलांतर म्हणतात. आपल्याकडे ऊसाच्या हंगामात उसतोड मजूर इतर बीड आणि त्या आसपासच्या जिल्हातून काही काळापुरते येऊन राहतात त्यास हंगामी स्थलांतर म्हणतात.

3) साखळी स्थलांतर -

यामध्ये लोक प्रथम खेड्यातून तालुक्याच्या ठिकाणी तेथून जिल्हा आणि तेथून मुंबई- कोलकाता सारखी महानगरे अशी साखळी होते.

यामध्ये आधी स्थलांतरित झालेले लोक आपले नातेवाईक आणि मित्र यांना उद्युक्त करतात. मग ते लोक प्रभावाखाली येऊन स्थलांतर करतात. अशाप्रकारे ही साखळी चालू राहते.

4) नैसर्गिक आपत्ती / प्रकल्प (धरण, वीजनिर्मिती केंद्रे, कारखाने)

महापूर, भूकंप, सुनामी यासरख्या नैसर्गिक आपत्तींमध्ये गावेच्या गावे कायमची अथवा तात्पुरती स्थलांतरित करावी लागतात.

त्याचबरोबर धरण, वीजनिर्मिती यासारखे प्रकल्प राबवण्यासाठी एक किंवा अधिक गावे स्थांतरित करावी लागतात.

5) युद्ध / राजकिय कारणे

युद्धामुळे लोक मोठ्या प्रमाणात स्थलांतरण करतात युद्धप्रवण देशांत /क्षेत्रातसतत मृत्यूच्या छायेत वावरावे लागत असल्याने लोक मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर करतात. त्याचप्रमाणे फाळणीसारख्या कारणांमुळे लोकांना मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर करावे लागते. 1947 साली भारत - पाकिस्तान या दोन देशांची निर्मिती होताना लोक मोठ्या प्रमाणात स्थलांतरित झाले.

6) सामाजिक कारणे -

धार्मिक विटंबना, छळ, सामाजिक अवहेलना या कारणांमुळे सुद्धा स्थलांतर घडते. प्रासंगित गुन्हेगारी प्रवृत्तीच्या धोक्यामुळे किंवा त्यांच्यापासून सुटका मिळवण्यासाठी स्थलांतर केले जाते त्याचप्रमाणे जर गुन्हेगारांना हद्दपार केले असेल तर त्यांना स्थलांतर करावे लागते.

7) शैक्षणिक कारणे -

आपल्या मुलांना चांगल्या दर्जाचे शैक्षणिक अनुभव किंवा वातावरण मिळावे म्हणून पालक कुटुंबासहित शैक्षणिकदृष्ट्या तुलनेने प्रगत भागात (नजिकच्या) स्थलांतरण करतात.

शैक्षणिक परिणाम -

स्थलांतराचे एकूणच समाजजीवनावर दुरगामी परिणाम पहायला मिळतात ज्या भागातून स्थलांतर होतात त्यांना उत्प्रवासी आणि ज्या भागात ते स्वीकारले जातात त्यांना आप्रवासी म्हटले जाते. खेडेगावात विशेषकरून दुर्गम खेडेगातून मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर झाल्याने ती खेडी अक्षरशः ओस पडली आहेत प्राचीन भारतात जेथे भक्कम ग्रामव्यवस्था होती. गावगाडा नेटकेपणाने चालवला जात होता त्याच खेडेगावात आज अतिशय दयनिय परिस्थिती पहावयास मिळते.

लहान लहान वाड्या - वस्त्यांवरच्या लोकसंख्येचे स्थलांतर होत असल्याने ओघानेच तेथील बालकांची संख्या कमी होते. कारण स्थलांतर करणारा वर्ग हा विशेषतः तरूण वर्ग असतो. तो कुटुंबासहित स्थलांतरित / स्थायिक होतो. आणि परिणामी बालक संख्या कमी होत आहे व पटसंख्येअभावी प्राथमिक तसेच साध्यमिक शाळा बंद पडत आहेत.

शालेय समस्या -

1) पटसंख्येअभावी शालेय योजना राबवण्यात अडचणी येतात.

2) जर पालकांनी मुलांच्या शैक्षणिक जीवन सुरू झाल्यानंतर स्थलांतर केले तर मुलांच्या भावविश्वार खूप परिणाम होतो. मुले बदललेल्या भौतिक - सामाजिक परिस्थितीशी जुळवून घेताना अडचणी येतात. त्याचप्रमाणे ग्रामीण भागातून शहरी भागात गेल्यानंतर तेथील मुले शैक्षणिक अनुभव वातावरणासाठी जुळवून घेताना समस्या निर्माण होऊ शकतात
3) पटसंख्या कमी असेल तर शाळांना मिळणारी शासकिय अनुदाने विविध योजना राबवण्यासाठी मिळणारा निधी यावर प्रतिकूल परिणाम होतो.
4) कमी पटसंख्येअभावी शासकीय अनुदाने मिळणाऱ्या शाळांची शिक्षकसंख्या कमी होऊ शकते.
5) शाळांमध्ये जर विद्यार्थी संख्या कमी असेल तर विविध अध्यापन पद्धतींचा वापर करण्यास मर्यादा येतात. बऱ्याचवेळा बहुवर्ग अध्यापन पद्धती वापरावी लागते त्याचप्रमाणे वेगवेगळे सहशालेय उपक्रम स्पर्धा परीक्षा राबवण्यात मर्यादा येतात.

स्थलांतराचा शैक्षणिक दृष्टीकोण

आज कोकणातील शाळा मग ती प्राथमिक असो वा महाविद्यालय तिथली विद्यार्थी संख्या पाहिली असता त्या आखेरचा श्वास घेत असल्यासारखे वाटते आणि याचे खरे कारण कोणते असेल तर ते इथले नोकरी निमित्त दिवसेंदिवस वाढत असलेले स्थलांतर. आसपास चे प्रादेशिक विभाग पहाता सर्वात जास्त मरगळ कोकणातील लोकसंख्येवर आली आहे. इथल्या गावात घरे खूप आहेत पण बहुतेक घरे ही टाळे (लॉक) असलेली दिसतात. इथल्या कित्येक शाळांची विद्यार्थी संख्या ही हाताच्या बोटांवर मोजण्या एवढी राहीली आहे.विद्यार्थी संख्या कमी असल्यामुळे विद्यार्थ्यांना स्पर्धा कमी झाली आणि ज्या विद्यार्थ्याची गुणवत्ता 95 टक्केची असताना स्पर्धक नसल्याने ती घसरताना दिसते. तसेच विद्यार्थी संख्या जास्त अति असण्याचा परिणाम जसा अध्यापकाचा अध्यापनावर होतो तसाच तो विद्यार्थी संख्या ही अति कमी असल्यानंतर देखील शिक्षकाची शिकविण्याची उमेद कमी होते. कोकणातील भौगोलिक रचनेचा परिणाम शाळांवर पहायला मिळतो डोंगर,नदी नाले यामुळे वाडीतील विद्यार्थ्यांसाठी वाडीतच शाळेची व्यवस्था झाली परिणामी इतर शाळांची संख्या घटली.

कोकणातील विद्यार्थ्याला स्पर्धा परीक्षांची आवड दिसत नाही याचे कारण जरी विद्यार्थी 10 वी 12 वी झाला म्हणजे मुंबई सारख्या ठिकाणी सहजरित्या खाजगी क्षेत्रात मिळणा-या नोक-या. पण ज्या वेळी विद्यार्थी जातो त्या वेळी आपल्या सोबत संपूर्ण कुटुंब घेऊन जातो. शेती बद्दलची आनास्था हे एक विद्यार्थी संख्या घटन्याचं मुख्य कारण आहे. आज 70 टक्के क्षेत्र पडीक आहे आज शारीरिक श्रम करण्याची आनास्था असल्यानं स्थलांतर वाढलं परिणामी विद्यार्थी संख्या घटली. विद्यार्थी संख्या घटल्याणे शिक्षकाला अद्यापण करत असताना उत्साह वाटत नाही. मोठ्या विद्यार्थी संख्येच्या वर्गामध्ये अद्यापन करत असताना शिक्षकाना भरपूर पूर्व तयारी करावी लागते कारण वर्गामध्ये विद्यार्थी संख्या जास्त असल्यामुळे विद्यार्थ्यांच्याकडून येणाऱ्या शंकांचे प्रमाण जास्त असते परिणामी शिक्षकांच्या मणामध्ये भययूक्त धास्ती असते की, आपण जास्तीत जास्त शंकांचे निरसन करायला हवे. परिणामी शिक्षक अद्यापण करण्या पूर्वी पूर्व तयारी करत असतो. याऊलट कमी विद्यार्थी संख्येच्या वर्गामध्ये शंकांचे प्रमाण कमी असते. व येणाऱ्या शंका सुद्धा म्हणाव्या तितक्या शिक्षकांच्या बौद्धिक क्षमतेना चालना देणाऱ्या नसतात त्यामुळे शिक्षक सुद्धा त्याच त्याच पारंपारिक शैक्षणिक साधनांचा वापर

करून अद्यापन करत असतात. परिणामी अद्ययन निष्पती सुद्धा म्हणावी तितकी एकविसाव्या शतकाला सामोऱ्या जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक क्षमतेला चालना देणारी नसते.

स्थलांतर व ग्रामीण समाज जीवन -

सर्वसाधारणपने ग्रामीण भागाचा विचार करता स्थलांतरामुळे लोकसंख्या कमी असतेच इतकेच नाही तर लोकसंख्येची घनता सुद्धा कमी असते जर लोकसंख्येची घनता कमी असेल तर रोजी - रोटी व्यवहार करताना सुद्धा मर्यादा येतात. उदाहरणच घ्यायच झाल तर एखाद्या कराणा मालाच्या दुकानात दुकानदाराने भरलेला किराणा माल बरेच दिवस पडून राहिल्याने टाकुन द्यावा लागतो, एस टी च्या फेऱ्या प्रवासी अभावी बंद कराव्या लागतात आणि त्याचा त्रास जी लोक गावात राहतात त्यांना सहण करावा लागतो. गावामध्ये रोजगार नसल्याने गावात काम करणाऱ्या मजुरांची संख्या कमी असते पर्यायाने मजुरीचे दर वाढतात. उदा. कोल्हापूर ज्या ठिकाणी स्थलांतराचे प्रमाण कमी आहे अशा ठिकाणी पुरूषाला दर दिवशी 200 रूपये मजुरी मिळते व स्त्रीला 100 रूपये मिळतात तर त्याच वेळी सिंधुदुर्ग ज्या ठिकाणी पुरूष 500 व स्त्री 200 रूपये मजुरी द्यावी लागते. लोकसंख्या विरळ असल्याने शासन दरबारी सुद्धा त्या भागाचे महत्त्व कमी असते. पर्यायाने त्या भागातील रस्ते, वाहतुक साधने विज, शिक्षण, आरोग्य या गोष्टींची वाणवा असत. त्यामुळे मूळ रहिवाशांना अनंत यातना सहन कराव्या लागतात.

भारत हा खेड्यांचा देश या संकल्पनेलाच सुरंग लावण्याच काम या स्थलांतरामुळे झालं. आपल्या समाजाचा पाया असणारी बारा बलुते आठरा आलुते ही प्रथाच काळाच्या ओघात नष्ट होत आहे. गावातील सर्व गरजा गावातच भागवल्या जात होत्या. गाव एकमेकांच्या सुखात - दुखःत एकमेकांना मदत करायचे व बऱ्याच गोष्टी गावातच मिटवल्या जात होत्या. पण सद्यस्थितीचा विचार करता गावातील साध्या - साध्या गोष्टीची पूर्तता करण्यासाठी शहरात जावं लागते. सुतार, कुंभार, लोहार, नाव्ही, मांग, गोंधळी, कोळी, कोष्टी, भंगरी इ. संकल्पणा नविन पिढीला सांगत असताना बऱ्याच गोष्टींची मर्यादा पडते.

स्थलांतर व सांस्कृतीक जीनव -

पूर्वी एखाद्या खेड्यामध्ये पूजा - अर्चा , सण - उत्सव मोठ्या उत्साहात व जोशाने साजरे केले जात असत प्रत्येक सणाला सांस्कृतिक व कलात्मक जोड असे जरी प्रत्येक सणामध्ये थोड्या - फार प्रमाणात अंधश्रद्धा जोपासली जात असली तरी त्यामध्ये सादर करण्यात आलेली सांस्कृतिक, सामाजिक , कलात्मक दृष्टी मोठी असायची इयत्ता

आठवीच्या पुस्तकात तर असा उल्लेख आला आहे कि,

Hardly a month passes in any state of India without a festival or two. most of them have a religious importance or significance, as the people offer thanks to the gods for good harvest to prosperity or ask for protection against calamities but these celebrations also help to encourage cultural and artistic activities and bring out the natural talent of the people म्हणजे माणवातील उपजत कलागुण जर प्रकट व्हायचे असतील तर माणसाणी या - ना त्या कारणांनी एकत्र यायलाच हवे. होळी - शिमगा, गणेश जयंती, दिवाळी, मोहरम, ईद, ख्रिसमस इ. सणांना खुप मोठा सांस्कृतिक व कलात्मक वारसा आहे.

संदर्भ सूची

1. Chakrawathy k(2006) Geography of papulation, New Delhi

2. Goel. N. P (1994) Readings in population
3. Geography Mohit publication New Delhi
4. Festivals in North - East India,
5. SCERT publication, 2018
6. झाडाझडती - विश्वास पाटील, राजहंस प्रकाशन, पूणे

स्थलांतर का संस्कृति और भाषा पर प्रभाव

प्रा. संजय वसंत निंबाळकर
हिंदि विभाग प्रमुख,
श्री मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय
पाचल-रायपाटण

आज के गतीमान युग में विश्व एकदम सिकुडसा गया है। भौतिक सुविधाओं की उन्नती और यातायात के साधनों के प्रगती के कारण गाँव और शहर एक सा हो गया है। रोजगार, पर्यटन के कारण लोग अपने प्रदेशों को छोडकर दूसरे प्रदेशों में जाने और बसने लगे है। यह प्रक्रिया गाँव से लेकर देश और विदेशतक फैल गयी है। एक जमाना था कि लोग अपने गाँव तथा प्रदेश को छोडकर कही नहीं जाते थे। मगर आज अपनी उन्नति के सपने देखनेवाले जनमानस की मानसिकता में बदलाव आया है। यह बदलाव कुछ मजबुरी तो कुछ बड़ी उडान लेने की मानसिकता का परिणाम है। आज भारत जैसे खेतीप्रधान देश में भी खेती के उत्पादन की अनिश्चितता के कारण और जनसंख्या के विस्फोट के कारण लोग गाँवों को छोडकर शहरों में रोजीरोटी के लिए जाना पसंद करते है। इस कारण आज गाँव शहरों से और शहर गाँवों से जुड गये है। परिणामता वे सब एक दुसरे की संस्कृति और भाषा से प्रभावित होने लगे है।

स्थलांतर का सांस्कृतिक प्रभाव -

स्थलांतर के कारण दो समुहों के सांस्कृतिक के प्रभाव के कारण एक दुसरे का खान्पान, पेहराव, रहन-सहन, त्योहारों से लोग प्रभावित हो रहे है। इन प्रभावों के कारण नगरों मे तो किसी व्यक्ति की संस्कृति से उसका क्षेत्र या प्रदेश को पहचनना कठीण हो गया है। स्थलांतरीतों के कारण स्थानिक लोग स्थलांतरीतों के संस्कृति से प्रभावित होते है तो स्थानिक लोगों के कारण स्थलांतरितों की संस्कृति भी प्रभावित होती है। जैसे आज गुजरात का दांडिया और बंगाल का दुर्गापूजन महाराष्ट्र की भी संस्कृति बनी है। आज गाँवगाँवों में भी दुर्गा की स्थापन और दांडिया चलता है। नगरों की तो बात ही अलग है। देड सौ साल अंग्रेजोने हमपर राज किया। उनके चले जाने के बाद भी हम उनकी संस्कृति से इतने प्रभावित है की आझादी के सत्तर साल बाद भी हम भारतीय बनने के लिए तयार नहीं है। आज मुंबई जैसे महानगर तो इन स्थलांतर की समस्या के कारण ही 'खिचडी संस्कृतिवाला नगर' बना है। परिणाम ऐसे नगरों में खान-पान, पेहराव, रहन-सहन, इनमें स्थित प्रादेशिक विशेषतः नष्ट होकर एक नयी नागरी संस्कृति निर्माण हो रही है जो आज पाश्चात्य संस्कृति से भी प्रभावित हुई है। स्थलांतर के प्रभाव के कारण आज सांस्कृतिक दृष्ट्या हमारा नागरी समाज नयी खाल ओढ़ रहा है। आज मुंबई के कुछ इलाके चोबीस घंटे व्यापार के लिए खुले रखने का शासन का निर्णय पाश्चात्य संस्कृति के प्रभाव का ही परिणाम है।

जैसे नगरो में स्थलांतरितों के कारण परिवर्तन आ रहा है। वैसा ही असर गाँवोंपर भी दिखाई देता है। आज रोजगार के कारण जो लोग स्थलांतरीत होकर ग्रामीण क्षेत्र में आये है उनके कारण गाँव के लोग भी सांस्कृतिक दृष्ट्या प्रभावित हो रहे है। और स्थलांतरितों को तो स्थानियों से प्रभावित होना ही होना है। आज राजस्थानी मजदूर रोजगार के लिए पुरे महाराष्ट्र में फैल रहै है। तो गुजराती समाज भी अपने व्यापार के कारण

गाँवो तक पहुँचा है। परिणाम यह है कि गुजराती और राजस्तानी संस्कृति से महाराष्ट्र की ग्रामीण जनता का परिचय हो रहा है। साथ ही ये दोनों समुदाय महाराष्ट्र के ग्रामीण क्षेत्रीय संस्कृति से प्रभावित हो रहे है। आज वे होलिकोत्सव तथा गणपती उत्सव महाराष्ट्रीयनों की तरह मनाने लगे है। परिणाम से सारे समाज एक दुसरे के खान-पान से परिचित होकर उनका अनुकरण करने लगे है। आज गुजरात का खाकरा, छोले भटुरे महाराष्ट्रीय लोक भी पसंद करने लगे है। यही बात पोशाख को लेकर भी हो रही है। आज समारोहों में महाराष्ट्रीय महिलायें गुजराती साडी परिधान करती है। तो पंजाब के महिलाओं का सलवार-कुरता सुविधाजनक होने के कारण संपूर्ण भारतीय महिलाओं ने अपना लिया है। यह सांस्कृतिक आदान-प्रदान इन समुदायों में दिनो-दिन बढने ही लगे है।

स्थलांतर का भाषिक प्रभाव -

स्थलांतरीत समुदाय जिस प्रदेश में जाता है वहाँ लोगों से संपर्क स्थापित करने के लिए उन्हें ऐसी भाषा का प्रयोग करना पडता है कि वे दोनों समुदाय उसे समझे। ऐसे समय जादा तर जिस प्रदेश में स्थलांतरीत हो जाते है जादातर उन समुदाय की भाषा ही उन्हें सीखनी पडती है। या दोनों समुदायों को आत्मसात है ऐसी किसी दूसरी भाषा को अपनाना पडता है। परिमाण वहाँ स्थलांतरीतों को दूसरी भाषा सीखनी पडती है। याने उनकी भाषापर स्थानीक भाषा का प्रभाव पडता है। या दोनों किसी ऐसी भाषा को अपनाते है जो उनकी नहीं है परंतु दोनों समझते है, जैसे हिंदी या अंग्रेजी। तो ऐसी भाषाएँ उन्हीं दोनों समुहों की भाषा को प्रभावित करती है। कभी-कभी इसका ऐसा परिणाम होता है की इन दो समुदायों के कारण जो भाषा उपयोग में लाई जाती है वह इनकी मूल भाषाओं के कारण इतनी प्रभावित होती है कि कोई दूसरी ही भाषा जन्म लेती है। जैसे मुंबई में विविध स्थानों से आये लोगोव्दारा हिंदी भाषा का प्रयोग करने के कारण हिंदी भाषा का 'बंबईया हिंदी' वाला नया रूप जन्म लेता है। यही स्थिती दिल्ली, मद्रास, बेंगलोर जैसे शहरों में बसनेवाले लोगोव्दारा वहाँ की भाषा की हुई है। याने स्थलांतरीत लोगों के कारण भाषा के मूल रूप में परिवर्तन हुआ दिखाई देता है।

स्थलांतर के कारण अब व्यक्ती बहुभाषिक बनने लगी है। बडे नगरो में स्थलांतरीतों के बच्चे अपनी मातृभाषा के साथ-साथ आसपास के बहुभाषिक लोगों से प्रभावित होकर उनकी भाषाओं को अपनाकर बहुभाषिक बनने लगे है। हिंदी, अंग्रेजी और अपनी मातृभाषा के साथ-साथ बच्चे अपने दोस्तों के संपर्क के कारण बाकी भाषाओं से भी परिचित हो रहे है। दप्तर, स्कूल, बाजार ऐसे स्थान और पडोसियों के संपर्क का यह परिणाम है कि आज अनेक भाषाओं का ज्ञान इन स्थलांतरितों को और मूल निवासिओं को भी होने लगा है। इस का उपयोग उन्हें अपने दैनिक काम और व्यापार में होता है। व्यापारीयों को तो अपने ग्राहकों से अच्छा रिश्ता निर्माण करने के लिए इन बहुभाषिकता का बहुत फायदा होता है। अमरिका में एक दूरभाषा कंपनीने यह प्रयोग किया था कि ग्राहकों की भाषा के अनुसार उनके कर्मचारी उनसे संवाद स्थापित करते थे। ऐसी भाषाओं का प्रयोग करने से ग्राहकों के साथ एक अपनापन का रिश्ता स्थापित होता है। इस दृष्टि से देखा जाय तो स्थलांतरियों के लिए यह बहुभाषा का वरदान बहुत फायदेमंद हो रहा है।

निष्कर्ष -

निष्कर्ष में यह कहा जा सकता है कि स्थलांतर यह आज के युग में अपने उन्नती के लिए आवश्यक है। यह व्यक्ति की मजबूरी है कि उन्हें अपना प्रदेश रोजी-रोटी के कारण छोडना पडता है। इन स्थलांतरितों को नये प्रदेश में जाकर वहाँ की संस्कृति और भाषा को अपनाना पडता है। परिणाम स्थलांतर के कारण

स्थलांतरित और स्थानिय समुहो में सांस्कृतिक आदान-प्रदान होती है। भाषा, पोशाख, रहन-सहन, खान-पान इन बातों में यह समुदाय एक दुसरे से प्रभावित होते है। परिणाम आज नगरों में एक नयी संस्कृति जन्म लेने लगी है, जौ सभी संस्कृतियों का एक मिला-जुला रूप है। भाषा भी ऐसी ही मिली-जुली एक अपना अलग अस्तित्व दिखाती है।

संदर्भ :-

१. स्थलांतराचेसमाजशास्त्र - सं. प्रकाशजगताप
२. दैनिक लोकसत्ता - दिनांक०१ अप्रैल, २०१४
३. लोकसंख्याशास्त्र - सौ. तारा कानिटकर, सौ. सुमति कुलकर्णी
४. मानवाचेस्थलांतर- मराठी विश्वकोश, प्रथमावृत्ती

माइग्रेशन : कहीं खुशी कहीं गम !!

डॉ. **सुनिल महादेव चव्हाण**
सहयोगी प्राध्यापक एवं शोध निर्देशक,
अध्यक्ष, पदव्यूत्तर हिंदी विभाग,
ए. सी. एस. कॉलेज, लांजा
जि. रत्नागिरी, पिन - ४१६७०१

संसार का स्थाई नियम है, परिवर्तन। इसी संसार की एक इकाई मनुष्य है। अतः मनुष्य जीवन भी परिवर्तनशील है। मानवी जीवन की विकास प्रक्रिया में उसके स्थानांतरण या प्रवास का असाधारण महत्त्व हैं। यह स्थानांतरण विविध कारणों से होता आ रहा है। उसमें प्रमुखत: प्राकृतिक संकट हैं। जैसे - बाढ़, भूचाल, भू-स्खलन, अकाल आदि। इसी तरह आर्थिक संकट भी मनुष्य को प्रवासी या स्थानांतरित बनाते हैं।

पहले प्रकार में बहुत कम माइग्रेशन होता नज़र आता है। जबकि दूसरे प्रकार में अक्सर माइग्रेशन या प्रवासरत व्यक्ति दिखाई देता है। अन्य एक प्रकार में ज़बरदस्ती से लादे गए माइग्रेशन भी दिखाई देते हैं। इसमें सत्ता, संपत्ति, पद तथा अमीरी गरीबी, ऊंच-नीच जैसे भेदभाव, बहिष्कार आदि कारणों से भी मनुष्य जीवन में माइग्रेशन का चलन बढ़ता रहा है। आधुनिक हिंदी साहित्य की विविध विधाओं में इन विविध कारणों से मानवी जीवन के स्थानांतरण या विस्थापन का चित्रण होता रहा है। हिंदी कहानी विधा, स्थानांतरण और विस्थापन से काफी प्रभावित है। इसमें नौकरी, व्यवसाय अर्थात आर्थिक संकट के कारण होते माइग्रेशन का चित्रण अधिकांश रूप में मिलता है। कहीं-कहीं यह चित्रण प्रत्यक्ष रूप में तो कहीं परोक्ष रूप में मिलता है।

गांव से दूर कुछ कस्बाई गांव जो महामार्ग पर स्थित होते हैं या किसी छोटी-मोटी मिल कंपनियों, औद्योगिक क्षेत्रों में जहां रोज़गार के अवसर प्राप्त होते हैं, वहां लोगों का तांता लग जाता है। गांव के गांव गाजर मूली की तरह उखड़ कर इन कस्बाई गांव-नगरों में जा बसते हैं। और देखते ही देखते छोटे-छोटे शहर महानगरों में बदलते जाते हैं। आज भारत के महानगरों को देखने से इस बात का अंदाज़ा लगाया जा सकता है। "गांव के उखड़े हुए लोगों को कस्बा पनाह देता है। यहां की ज़िंदगी गांव की आबादी को चुंबक की तरह खींचती है।"[१] ऐसे शहरी बनने की होड़ में आए लोगों की दो-तीन पीढ़ियां नगरों में बसी हैं और अब अपने गांव त्योहार, उत्सव, पर्व या गमी-खुशी में ही जा पाती हैं । प्राथमिक या माध्यमिक शिक्षा प्राप्त कर शहरों में छोटी मोटी नौकरी या रोज़गार पाने वालों की संख्या दिन-ब-दिन बढ़ती जा रही हैं।

हिंदी के वरिष्ठ कहानीकार कमलेश्वर की बहुचर्चित कहानी 'नौकरीपेशा' में नौकरी के कारण गांव छोड़ दे चुके युवा, बूढ़ों की व्यथा कथा चित्रित हुई हैं। खुशहाल ग्रामीण जीवन को छोड़ कर रोज़ी रोटी की चिंता गांव छोड़ने के लिए विवश करती है। कहानी का पात्र लाला रामभरोसे अपनी गांव की परचूनी की दुकान को छोड़ कर बाबू बनने की इच्छा से फौजदारी के मुख्तार साहब के दफ्तर में मुंशी बना था। तो उनका रिश्तेदार राधेलाल भी इसी शहर में ग़ैर सरकारी दफ़्तर में अस्थाई रूप में नौकरी करता था। अक्सर उसका काम एवजी पर ही चलता था। तीन पीढ़ियों से रहने वाले महाजनों की बस्ती में गांव के संस्कार अभी बचे थें। "शहरी ज़िंदगी की होड़ में ये सारे ही परिवार भीतर से टूट चुके थें। लेकिन तीज-त्यौहार, भोज, सराय और गमी खुशी के मौके पर सारे आयोजन अभी भी उसी गंवई दरियादिली, इफरात और खुले मन से होते थें।"[२] इसलिए लाला

रामभरोसे अपने पहले नाती के जन्म की खुशी में शहर में ही अपनी बिरादरी वालों के लिए बुलउआ देकर भोज का आयोजन करता है। और उसी लाला रामभरोसे की मृत्यु पर नाई द्वारा गमी का बुलउआ भी शहर की बिरादरी वालों को दिया जाता है। अर्थात गांव के रीति-रिवाज शहरी जीवन में भी लोग अपनाते नज़र आते हैं। लाला रामभरोसे ने मृत्यु पूर्वही मुख्तार साहब को अपने बाद राधेलाल को काम पर रखने की सिफ़ारिश भी की थी। यह सुनकर इक्कीस बरस की नौकरी पेशा जिंदगी में राधेलाल को "आज पहली बार अपने छूटे हुए गांव की याद आई थी, एक कसक भरी याद।"[३] लेखक कमलेश्वर ने रोज़गार हेतु तीन पीढ़ियों से माइग्रेशन हुई पीढ़ियों की वेदना को मार्मिक अभिव्यक्ति दी है।

इसी परंपरा की और एक कहानी है - 'काला शुक्रवार' । लेखिका सुधा अरोड़ा ने रोज़गार हेतु गांव से शहर में आये एक मुस्लिम परिवार की दर्दनाक वेदना बेबाकी से अभिव्यक्त की है। कहानी का नायक मिराज अपनी मां, पत्नी और छोटे से बच्चे के साथ मुंबई में रहता था, जो लेखिका के पति के दफ़्तर में ड्राइवर की नौकरी करता था। सन उन्नीसौ बयानब्बे में मुंबई में बम ब्लास्ट के साथ हिंदू-मुस्लिम के दंगे भड़के थें। दाढ़ी देख कर ही उन्हें मारा जा रहा था। इसलिए अपनी जान बचाने के लिए मिराज दाढ़ी मूंछें मुंडवा चुका था। लेखिका तब उसे पहचान नहीं पाती। पूछने पर वह कहता है, "क्या करें मैडम ! दाढ़ी और मूंछ का, अपुन का बस चले तो अपना नाम भी बदल दें। क्या रखा है नाम और मज़हब में। मज़हब के नाम पर दो जून की रोटी भी तो नहीं मिलती।"[४] वह यह भी बताता है कि, दाढ़ी के कारण ही पड़ोसी पीटर सांप्रदायिक दंगाइयों द्वारा मारा गया। कंपनी के रजत सरीन ने कार लाइसेंस दिखा कर अपनी जान बचाई और उसी दिन दाढ़ी मूंछें भी मुंड्वा ली। गरीब लोग रोज़गार पाने शहर में आते हैं। छोटा-मोटा काम या मेहनत कर वह अपना और परिवार का पेट पालते हैं। उसी में वह कुछ रुपयों का जुगाड़ कर गांव भेज देते हैं और गांव का भी आसरा बनते हैं। पर सांप्रदायिक दंगे और दंगाई तो केवल रंग और चिह्न देख कर ही हिंसक बनते हैं। बम ब्लास्ट के भयंकर नज़ारे को देख एक बूढ़ा टैक्सी ड्राइवर कहता है, "हम तो इस शहर को राम-राम करके अपने गांव चले जाएंगे। एक जून खाना खाएंगे, पर चैन से रहेंगे तो !"[५] ऐसे दंगों से डर कर कई लोग शहर छोड़ कर गांव जाते हैं।

मिराज के बूढ़े पिता जो उसी कंपनी में ड्राइवर थें, शहर छोड़ कर अपने गांव आजमगढ़ गए थें। लेकिन मिराज जैसे हज़ारों लोग हैं, जो इन हादसों से डर कर शहर नहीं छोड़ते। मिराज कहता है, "मौत आनी है तो गाड़ी चलाते हुए, घर बैठे भी आ सकती है। बाढ़, भूकंप से भी तो कितनी ही जानें जाती हैं। फिर जान के डर से कोई अपना घर छोड़ कर भाग जाएं क्या ?"[६] गांव छोड़ कर रोज़ी रोटी के पीछे शहर में मेहनत करने वाले मिराज के घर कई सालों बाद हुई औलाद भी इन दंगों का शिकार होती है। इस सदमें को बर्दाश्त न कर मिराज की पत्नी और मां भी गांव जाती हैं, पर उन्हें छोड़ कर मिराज अपने और बूढ़े मां-बाप, परिवार के लिए वापस मुंबई चला आता है। अतः ज़िंदगी से भी बढ़ कर परिवार की ज़िम्मेदारी और पेट की चिंता बेरोजगारों को गांव छोड़ने के लिए विवश करती है। लेखिका ने इसी भीषण वास्तव को 'काला शुक्रवार' कहानी के माध्यम से अभिव्यक्त किया है।

इसी परंपरा की एक और कहानी है - 'गांव'। मोहनदास नैमिशराय द्वारा रचित यह कहानी माइग्रेशन की सटीक व्याख्या करती है। गांव-गांव से रोज़ी-रोटी की तलाश में निकली पीढ़ी, शिक्षा पाने के लिए शहर गई पीढ़ियां, मेहनत, मजदूरी के लिए गांव छोड़ने वाली पीढ़ियां, दोबारा गांव वापस नहीं आ रही है। इस चिंता को नैमिशराय ने नपे-तुले शब्दों में व्यक्त किया है। वे लिखते हैं, "जिस गांव ने शहर को रोटी दी, कपड़ा पहनाया

और मकान दिए, वह स्वयं न भरपेट खाता है न ही अच्छा पहनता है। ... जहां से प्रतिपल खुशहाली का प्रवाह शहरों की तरफ दौड़ता रहता है, बाहर महीने और चौबीस घंटे।"[७] यहां नैमिशराय बताना चाहते हैं कि, जहां गांव मजदूर, छात्र, कर्मचारी, नौकर, व्यावसायिक तक शहरों को पहुंचाता हैं, अनाज, सब्जियां, दूध, पानी तक गांव ही पहुंचाता है, वही हर गांव खंडहरों में तब्दील होते जा रहे हैं। जहां शहर बिजली और इमारतों से चमक रहे हैं, वहीं ग्राम कच्चे घरों, झोपड़ियों से ही अपना अस्तित्व दिखा रहे हैं।

कहानी का नायक सुक्खन अपने पिता द्वारा प्राप्त पुश्तैनी व्यावसायिक वस्तुओं से गांव के लोगों के बाल काट कर अपने परिवार का पेट पालता था। अपने बेटे को वह शहर पढ़ने के लिए भेज देता है। दसवीं पास करने पर ही साहूकार से कर्जा लेकर वह बेटे ननकू की शादी करता है। दो-तीन महीने बाद ननकू को शहर में छोटी-सी नौकरी भी मिलती है और वह अपनी बीवी को लेकर शहर में हमेशा के लिए चला जाता है। वह सोचता था, "जमींदार की बेगारी करते-करते सारी उम्र गांव में ही गुज़ार देता क्या ?"[८] गांव में रौब दिखाने वाला सुक्खन हताश होकर फिर से बक्सा उठा कर अपना पुश्तैनी काम शुरू करता है। "ननकू के ब्याह पर खर्च हुई रकम को चुकाने में रत्तीभर भी हिस्सेदारी स्वयं ननकू ने नहीं निभाई थी।"[९] वह तो शहर में खुशी-खुशी रहने लगा था। जबकि सुविधाओं का अभाव पैसों के कारण वहां भी था। यहां नैमिशराय ने गांव में रहने वाले बूढ़े लोगों की बच्चों के प्रेम के अभाव के साथ-साथ शहरों में रोज़गार के लिए गए लोगों की सुविधाओं के अभाव को भी व्यक्त किया है ।

'सपने' नामक नैमिशराय की एक अन्य कहानी में भी इसी तरह गांव से निकल कर अपने मां, बाप, भाई की ज़िम्मेदारी संभालने के लिए एक बेरोजगार युवक रघु शहर आकर चीनी मिट्टी की रंग बिरंगी कप प्लेटें फुटपाथ पर बेचता था। उन रंग बिरंगी प्लेटों की तरह उसके रंगीन सपने थें। अच्छी कमाई करके वह शादी ब्याह कर मां बाप को भी खुश रखना चाहता था। पर फुटपाथ पर ठेला लगाने वालों के ठेलें, गठ्ठरों को उठा कर पुलिस अपनी गाड़ी में पटक देती है और कप प्लेटों की तरह रघु के सपने भी चकनाचूर हो जाते हैं। रघु हताश होता है, पर वापस गांव नहीं जाता।

आज कल महाराष्ट्र के कोंकण की यही स्थिति है। कोंकण की हरी-भरी भूमि, खेती, मां-बाप छोड़ कर दसवीं - बारहवीं तक पढ़ी लिखी पीढ़ियां मुंबई महानगर की ओर हर साल भाग रही हैं। कोंकण रेल और महामार्ग ने यह काम और भी आसान कर दिया है। दुख की बात है कि, मुंबई की ओर पढ़ाई या मेहनत, मजदूरी के लिए गई युवा पीढ़ी वापस गांव नहीं लौट पाती हैं। कोंकण की लड़कियों, महिलाओं की भी यही स्थिति दिखाई देती है। वे शहर में झाड़ू , बर्तन, सफाई या छोटी-मोटी कंपनियों में मजदूरी, नौकरी के काम करती हैं पर वही रहती हैं। युवा, पुरुष वेटर, सफाई, कुली गिरी या छोटी-मोटी कंपनियों में मजदूरी, नौकरी कर चंद रुपए कमाते हैं। शादी ब्याह कर वही बस जाते हैं। नतीजा उनकी पीढ़ी मुंबई जैसे महानगरों में ही पलती, पढ़ती,बढ़ती, मजदूरी, नौकरी करती और मरती जा रही हैं। गांव से उनकी पैतृक तार ही कटती जा रही है। कहीं-कहीं तो अपनी पुश्तैनी ज़मीन बेच कर वे हमेशा के लिए मुंबई जैसे नगरों में बस चुके हैं और आनंद, खुशी मनाते जा रहे हैं। परिणामत: गांव की खेती, मवेशी, सभ्यता, संस्कृति, शिक्षा के केंद्र, ग्रामीण रोज़गार के अवसर उध्वस्त होते जा रहे हैं। गांव को अकाल वृद्धत्व या विधुरता आती जा रही है।

अतः भारतीय गांवों के लिए यह काफी क्षोभ, भय और घुटन का वातावरण रहा है। अभी भी समय उनके हाथों में है। समय के चलते इस स्थिति को नहीं रोका गया या निश्चित कदम नहीं उठाए गए, तो

कोंकण प्रांत के साथ-साथ समस्त गांव भी बंजर बनने में देर नहीं लगेगी। ज़रूरत है तो बस ग्राम रो+ज़गार से जुड़ने की, उसे समझने की, व्यावसायिक खेती, पर्यटन रोज़गार के साथ-साथ विविध फूलों की, मछलियों की खेती में विस्तार करने की। एक सोच उनकी जिंदगी बदल सकती है। अतः माइग्रेशन से कहीं खुशी का माहौल है, तो कहीं गम के नज़ारे देखने मिलते हैं।

संदर्भ सूची -

१. प्रतिनिधि कहानियां - संपा. हिंदी अध्ययन मंडल, मुंबई विश्वविद्यालय, मुंबई, परिदृश्य प्रकाशन, मुंबई, पृष्ठ क्र. १७
२. वही - पृष्ठ क्र. २३
३. वही - पृष्ठ क्र. २५
४. वही - पृष्ठ क्र. ६१
५. वही - पृष्ठ क्र. ६६
६. वही - पृष्ठ क्र. ६७
७. हमारा जवाब - मोहनदास नैमिशराय, पृष्ठ क्र ४०
८. वही - पृष्ठ क्र. ४७
९. वही - पृष्ठ क्र. ९५

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

संजीव के कथा साहित्य में विस्थापन

डा. संतोष रायबोले
कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
फोंडाघाट, त. कणकवली,
जि. सिंधुदुर्ग416601

डॉ. बाबासाहब आंबेडकर द्वारा मोहनदास करमचंद गांधी को यह कहना की “मीस्टर गांधी आय हेव नॉट मदर लॅन्ड” (Mister Gandhi I have not Mother Land) यह वाक्य इस बात को जाहिर करता है कि भारत में संसाधन और संपत्तियों पर सनातनियों की कब्जा है। इसी अमानवीय लुट-खसोट का परिणाम शोषित समाज का विस्थापन है। साथहिं सामाजिक और धार्मिक छद्म इन्हें असीम वेदनाएँ प्रदान करता है। श्रमिकों की अभिशप्त जिंदगी व्यवस्थागत विसंगतियों की उपज है। मेहनतकश लोग दो वक्त की रोटी की जुगत में अपना डेरा चलाते है। जातिवाद, अंधमान्यताएँ और सामंतवाद साँप बने विष फैला रहे हैं।

सामंतवादी व्यवस्था में श्रमिकों का शोषण किया जाता है। “पिशाच’ कहानी में संजीव अपने परिवार का हाल बयान करते है, “एक तरह से उनके बंधुआ मजदूर थे हम मेरे बाबा और दादी महातम बाबा के खेत के कौए-सुग्गे हडाते, दादा और काका हलवाही करते, मां और काकी अंदर से लेकर बाहर तक के सारे काम शाम को मिलने वाली मजदूरी, जो प्राय: किनकी, कोदो या घुन लगे जौ मक्का की होती, को पीस-पीसकर रोटी बनती।” ऐसी श्रम की प्रतिष्ठा अगर होती हो तो कौन गाँव में रहना चाहेगा। जबकी कहा जाता है कि मजदूर को असका मेहनताना उचित रुप में उसका पसिना सुखने के पहले मिलना चाहिए इसका असली चेहरा आपने उप्पर देखा है। जितोड मेहनत के पश्चात मजदूरी तो छोडो गालि-गलौच और मार तक खानी पडती है। सारे मजदूर और श्रमिक कानून व्यवस्था के सामने दम तोड रहे है।

संजीव की ‘टीस’ कहानी में संथाल आदिवासियों के विस्थापन की समस्या को उठाया गया है। कांकडडीहा गांव की कोलियरी में आदिवासियों के खेत समा गए। मुआवजों के अभाव में इन्हें अपनी भूमि से बेदखल किया गया। जो कुछ उँट के मूँह में जीरे के माफिक मुआवजा मिला वह लेकर संथाल आदिवासी धनबाद, रांची या पुरुलिया की ओर ढोर-डांगरों के साथ चल पडे। ‘ऑपरेशन जोनाकी’ नामक कहानी में विस्थापन की समस्या के मूल में गांव के शोषण को बया किया गया है। आदिवासी स्वंय अपनेही बनवाएँ तालाब से मछली नही पकड सकते न स्वंय लगाये जंगल से पेड काट सकते न अपनी जमीन जोत सकते हैं। सूदखोर, जोतदार, जमींदार और पुलिस इन्हें भगाने की साजिश रचते है, “जब सरकार की तय मजदूरी मांगने पर इन्हें पीटा जा रहा था जब नए-नए ऐक्टों की आड लेकर ठेकेदारों के खरीदे हुए वन विभाग वाले इनके परंपरागत जीने के अधिकार, इनके जंगल से इन्हें वंचित कर रहे थे। जब इनकी अर्जियों पर अधिकारी कान में तेल डाले पडे थे।”[१] उपरोक्त वक्तव्य शोषण की अमानवीयता को दर्शाता है। और इन शोषक तत्वों के साथ कबतक लडा और टिका जा सकता है। एक तरफ सत्ता और व्यवस्था है दुसरी और केवल और केवल निरीह संघर्ष आखिर असत्य की जीत और सत्य बहिस्कृत होकर इलाकें को छोडकर कहीं और अपना डेरा डालता है।

सर्वहाराओं पर सामंत का आतंक प्रेत की मानिन्द मंडरता है। ‘प्रेतमुक्ति’ कहानी में मुखिया नदियां पर बाँध बनाकर अपनी खेती की सिंचाई करता है, जबकि अन्यों के न खेती को पानी है न पिनेतक को, दंडद्विप के आदमी, मकान, मवेशी, फसलें शाप से ग्रसीत है। एकाधिकारी शोषक प्रेतात्माएँ बहुजन हिताय बहुजन सुखाय

के लिए अभिशाप जिनकी न जमीन का पता है न औरतों का। दुसरी तरफ शोषित मनुष्य गरीबी, अशिक्षा उत्पीडन और अंधव्यवस्था का शिकार है। ऐसी अवस्था में कब तक इस प्रेतात्म गाँव में वह रह और जी पायेगा। अपना संसार वह कही और ले जाना चाहता है। सत्ता और व्यवस्था से जुडे मंत्री, अफसर, गुंडे, सेठ, सामंत, जमींदार, पूंजीपति, राजनेताओं की ऐतिहासिक लुट की परंपरा रही है। जिसमें सर्वहारा मनुष्य इनके खजाने भरने मात्र का साधन है।

ग्राम का अविकसित रुप विस्थापन का कारक है। धुल और पत्थरों से युक्त सडकें, बजबजाती मोरियां, मल-मुत्र, कचरे और सडांध का साम्राज्य यहां है। न जमीन, न रोजगार, न शिक्षा, न स्वास्थ्य और न सुख सुविधाएँ आदिम बनकर कब तक गांव में रहा जा सकता है। नर कंकाल बना मनुष्य कही और विस्थापित होना चाहता है। 'बाघ' कहानी रोजी-रोटी की तलाश में जंगल-जंगल शोषकों के डर से भागते सर्वहारा पांच भाईयों की अर्थाभाव और उत्पीडन की कहानी है। शोषक बांघों की शोषक प्रवृत्ति और उनका खौफ विस्थापन का मूल कारण है। सरकार भी इन्ही शोषकों को संरक्षण देती है। फिर वह बाघ आदमखोर ही क्यों न बनें।

संजीव की 'अजविलाप' कहानी मुंबई में देश के विभिन्न हिस्से से विस्थापित कैसे नारकिय जिंदगी जिते है। इसका यथार्थ चित्रण है। रोजी-रोटी की तलाश में यहां आकर सर्वहारा विस्थापित मनुष्य बूचडखाने में तक रहने लगता है। जहां बकरे काटे जाते है। उस जगह को धोकर वे बसेरा बसाते है। सेठों और जमीदारों के आतंक से प्रताडित मनुष्य स्लम बस्तिमें दयनियता में बसर करता है, आजमगढ उत्तरप्रदेश का याकुब बाग्लादेशी गुलनार से कहता है, "देखो ये ताला-चाबी। बाहर लेट्रिन है, ये कारड है मेरा। दिखाने पर पैसा नही लगेगा। बाएं बाजू में पानी का नलका है, छह बजे आएगा पानी। तुम काम पर आओगी तो चाबी मुझे थमा देगी।"[२] स्लम दुनिया का यथार्थ चित्रण यहां विस्थापन की उपज है और विस्थापन संसाधनों के अन्यायी लुट का परिणाम है।

'भगेलु' कहानी गांव में सबकुछ छिने जाने के परिणामत: विस्थापित होकर नायक को छोटा नागपूर के औद्योगिक अंचल में काम करना पडता है। पारिवारिक और शोषकों के अन्याय को वह बया करता है, "वही जो हिया हुआ था।", "घर-दुआर?", "भाइयों ने कब्जिया लिया था।", "जमीन जाय जाद?", "गांव के ठाकुर कलपू सिंह ने।", "और मेहरारु?" किसी के यहां बैठ गई। अब तो दुईदुई गदेला है ओकरे।"[३] 'डेढ सौ सालों की तनहाई' कहानी अनिवासी भारतीय लोगों की वेदना का अंकन है। कैरियर या रोजी-रोटी की तलाश में विदेशी बना इंसान स्वंय को जलकमुम्भियां समझता है। भारत से उखडे लोगों की उखडने की वेदना को दर्शाया गया है। गांव की परंपराएँ सोच, जातीयता, अंधअवधारनाएँ और अभाव से लैस शोषण इन्हें विस्थापित बनाता है।

बंधुआ मजदुरों ने अक्सर शोषण के चलते विस्थापन का रास्ता चुना है। यह रास्ता उन्हें स्लम, प्लायओवर या पुटपाथ पर पहुँचा देता है। नवअंग्रेजों ने देश में जो लुट मचाई है। गांव में पानी की समस्या है और इनके पंप रात-दिन पानी उलीच रहे है। गांव की सारी सुखसुविधाएँ और संसाधनों के वे अनभिशक्त सम्राट है। जातिव्यवस्था, सामाजिक और सामुहिक असुरक्षा, वर्ण विनाशकारी बर्बरता के कारण गांव नरक बनें है। शोषक भगवान बनकर मजदूरों का भाग्य और मजदूरी तय करते है। चकबंदी की सारी जमीन पर जमींदार का कब्जा है। निम्न जाति का व्यक्ति रिक्शे पर बैठने मात्र से मरजाद तुट जाती है। कही- कही दुल्हन परवान चढती है। सामुहिक खेती के प्रयोग को शोषित विरोध करते है। फिर हाशियाग्रसीत मनुष्य विस्थापित न होगा तो क्या करेगा।

सर्वहारा मनुष्य काम की तलाश में गांव-गांव, शहर शहर घुमता है पर कोई स्थायी काम नही मिलता। गरीबों का विस्थापन हो रहा है उस समय शोषक, जमींदार, ठेकेदार, दलाल गांव में ही बने और बसे है। 'धार' उपन्यास की मैना विस्थापन और शोषण की समस्या को भाईयों से सांझा करती है, "हम जगह जगह का ठोकर खा के आ रहा है। हर जगह एक-ई बात। दू चार को काम मिला है हजारों बेकार। हमरा खातिर परमानिन्ट काम कई नई। चाहे ठीकादारी में मांस चुनवाओं, चाहे चोरी-छुपे कोइला काट के पुलिस और गुंडा का पाकिट भरो, चाहे चोरी करो। कुल मिला के कुत्ता का माफिक ई-धुरा से ऊ धूरा, ई नाली से ऊ नाली, ई दरवज्जा से ऊ दरवज्जा का गन्दा चाटो, आपस में एक-दुसरे से लडो, लडकर मरो। हम पुछता, आप दुसरा ठीकादार का ठीका में काम कर सकता तो अपना ठीका कायें नई चला सकता।"[४]

औद्योगिकरण के नामपर शोषकों ने कोहराम मचाया है। सर्वहाराओं की जमीन और संसाधनों की सरेआम लूट मचाई है। जिसमे परिणामस्वरुप वे विस्थापन के शिकार हो गये है। जो जमीन अधिग्रहित की गई उस पर जो प्लांट बनाये जा रहे है उससे हवा पानी प्रदुषित और जमीन बंजर बनती जा रही है। आदिवासी विभिन्न रोगों के शिकार बने है। औद्यागिक विकास के नामपर आदिवासियों को तबाह किया जा रहा है। संजीव 'पाँव तले की दूब' उपन्यास के द्वारा पंचपहाड क्षेत्र और डोकरी ताप प्रतिष्ठान का असली चेहरा दर्शाते है। फिलिप ध्वस्त आदिवासियों की वेदना बतियाता है, "यह धरती, हमारी धरती सोना उगलती है और इस सोने की धरती की हम कंगाल संतान है।"५ यह चित्र केवल पंचपहाड का न होकर संपूर्ण देश का है।

विस्थापन के अनेकों कारकों में प्रकृति का प्रकोप थी है। 'जंगल जहाँ शुरु होता है' उपन्यास में सामंती शोषण के कारण सर्वहारा थारु, घाँगड, दुसाध आदि जनजातियां बद-से बदतर दशा से परेशान होकर घुमंतु बनने के लिए विवश है। बिसराम की भैंस जबर्दस्ती मालिक हांककर ले जाता है। गांव की सारी जमीन शोषकों के पास है और चकबंदी की जमीन भी इन्होंने लुटी है। भुदान आंदोलन चरमरा गया, "अरे दान दिहल चीज को भी हडप रहे है लोग। भूदान में विनोबा भावे को जो जमीन दान दिए थे, समसे जमीन फेन कब्जिया लिए लोग कम खुन-खराबा मचा है इसका कारण।"[६] भुमि लुट में विस्थापन के बीज है। खेत बंधक पडे मालिकों के यहां, स्वंय बंधुआ मजदूर बना सर्वहारा समाज कबतक गुलामी करेगा? शोषकों का कहर, पुलिस और प्रशासन की बर्बरता, प्रकृति का प्रकोप, अंधश्रद्धा, अशिक्षा आदि के कारण सर्वहारा सर्व की थारु आदिवासी मलारी पुरे गांव के साथ रातों रात अपना इलका छोडकर भाग जाते है। नेपाली इलाकें में जहां वे मेहनत मजदुरी करके शोषकों के उत्पीडन से तो बच सकें।

संदर्भ

1. संजीव, दुनिया की सबसे हसीन औरत, यात्री प्रकाशन, बी, 131, सादतपुर, दिल्ली-94, संस्करण-1990
2. संजीव, संजीव की कथा-यात्रज्ञ : तीसरा पडाव, वाणी प्रकाशन, 21-ए, दरियागंज, नई दिल्ली-110002, संस्करण-2008, पृ. 417
3. वही-पृ.440
4. संजीव-धार, राधाकृष्ण प्रकाशन प्रा.लि. 2-38, अंसारी मार्ग, दरियागंज नई दिल्ली-110002, संस्करण-1990, पृ 136
5. यादव राजेंद्र, हंस, सितम्बर-1990, नई दिल्ली, पृ. 76
6. संजीव, जंगल जहाँ शुरु होता है, राधाकृष्ण प्रकाशन प्रा.लि.जी.-17 जगतपुरी, दिल्ली -11002 संस्करण-2003, पृ. 278